

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

---

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 2, 2023

Bakı – 2023

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Paşayeva N.A.**, **Rəcəbov M.R.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S.**, **Qurbanov A.İ.**, **Əlizadə Y.M.**, **Rzayev A.Ə.**, **Əzizov E.Z.**, **Hacıyev S.T.**, **Vəliyev Ş.Q.**, **Məmmədov C.Ə.**, **Vəliyev M.T.**, **Rüstəmov R.Ə.**

DİLÇİLİK

UOT 81

**TÜRK ƏDƏBİ NÜMUNƏLƏRİNDƏ DÜNYA KONSEPTİNİN
LEKSİK VAHİDLƏRİ****Sevda M.SADIQOVA***

“Türk ədəbi nümunələrində dünya konseptinin leksik vahidləri” adlı məqalədə dünyanın dil modeli və dünyanın dil mənzərəsinin ortaq araşdırma sahəsi olan dünya konseptinin ifadə formaları tədqiqata cəlb olunur. Konsept və onun verballaşması ilə bağlı nəzəri məlumatlara əsaslanaraq türk ədəbi nümunələrində dünya referentinin verballaşan konkret leksik vahidləri təqdim olunur. Dilin tarixi inkişaf mərhələlərində bu vahidlərin semantik funksionallığı nəzərdən keçirilir. XI-XIV əsrlərdən sonra arxaikləşən acun, evrən kimi türk-mənşəli leksik vahidlərin etimologiyası, işlənmə tezliyi, üslubi səciyyəsi və buna təsir edən ekstralingvistik faktor haqqında ədəbi-bədii nümunələr əsasında məlumat verilir.

Açar sözlər: Türk dili, leksik vahidlər, konsept, maddi aləm, verballaşma, dünya, acun

Giriş. Dünya anlayışının verballaşma prosesinin analogi nəticəsi olaraq dünyanın dil mənzərəsi formalaşır, mövcud varlıq aləminin mahiyyət və məzmunu dil faktlarında öz əksini tapır. Dünya obrazının söz cildi dünyanın dil mənzərəsi, dünyanın dil modeli adı altında tədqiqata cəlb olunur. Bu terminlərlə bağlı fikirlər müxtəlifdir [1, 5-6]. Yanaşmalardan asılı olmayaraq, hər iki sahənin ortaq araşdırma obyektini dünya konsepti və onun dil faktları vasitəsilə təqdimidir.

Dünya konsepti insan düşüncəsində tam və bölgülü formada müəyyənən: görünən aləm dildə həm maddi varlıq, həm də mental-dərk edilən, duyğu və hisslə öyrənilən, münasibət bildirilən aləm şəklində təzahür edir. Ümumilikdə, dünya konsepti insanın dərk etmək istədiyi aləmin tam və fraqmental obraz, hadisə, duyğu və s. ibarət mənzərəsi, referent və denotantlarının verballaşma bilən toplusudur.

---

* *Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının dosenti; filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; sevda.mcabbar@yahoo.com; ORCID İD: 0000-0001-6242-3023*

Son onilliklərdə dünya konseptinin linqvistik faktlarda təzahürünün müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqi xüsusi aktualıq qazanmışdır. Belə tədqiqatlar nitq və düşüncə müstəvisində insanın fəaliyyət sistemini, psixologiyasını, bir sözlə, insanı bioloji və sosial varlıq kimi əhatəli və sistemli öyrənməyə xidmət edir. Türkdilli (ümumtürk) yazı nümunələrində insan obrazı hər zaman mərkəzdə dayanır, dünya insan faktorunda tamamlanır. Türk dillərinin tarixi inkişafında konseptin ifadə sisteminin araşdırılması dil faktlarında yaşayan düşüncə və dünyaya baxış sisteminin öyrənilməsində vacib yer tutur.

Konseptin dil faktlarında, o cümlədən leksik vahidlərdə ifadəsinin tədqiqində, əsasən, təsviri, tarixi-müqayisəli, müqayisəli-koqnitiv metodlardan istifadə olunur.

Konsept və onun verballaşması. Konsept geniş mənada insanın obyekt, əşya, hadisə və s. haqqında yaddaşda möhkəmlənən bütün təsəvvür və anlayışlarının toplusu, müxtəlif məlumat və biliklərin məcmusundan ibarətdir. Empirik və rəsonal əsasa malik olan bu konseptual məcmu düşüncədə tam - hissə, nominativ-məcəzi, nominativ - rəmzi bölgülərə ayrılır. Yəni hər hansı bir konseptin ümumi və ya hissə məzmunu dil işarələrində də semantik bölgülər yaradır, müxtəlif mənə sahələrini əhatə edir. Konseptin verballaşması, linqvistik fakta çevrilməsi təfəkkür prosesi ilə dilin struktur-forma sisteminin vəhdətində müəyyənləşir. Konseptual mənzərənin ifadə formalarının linqvistik bölgüsü şərti olaraq maddi və mental qavramlar sisteminə uyğun ayrılır:

1. Maddi varlığın düşüncə və idrak sistemində müəyyənləşən predmet obrazlarının-referentin linqvistik vahidləri maddi qavramların dil-ifadə sistemini yaradır: *yer, torpaq, su, dağ, düz, cəmən; heyvan, quş, at; Günəş, Ay, göy, bulud, yağış, ulduz, və s.*

2. Mücərrəd, maddi formadan kənar əlamət və keyfiyyət, münasibət, emosional hal və bu kimi anlayışların leksik, qrammatik faktları mental qavramları ifadə edir: *ruh, şüur, ağıl, eşq, kin, mərhəmət; əbədi, yaxşı, pis, yalançı, səmimi, döğru və s.*

Tədqiqatlarda mürəkkəb idrak prosesi olan qavrayışın kollektiv və individual xarakterindən danışılarkən qeyd edilir ki, təqdim edilən mənənin formalaşmasında və anlaşılmasında insanın dünya haqqında kollektiv və individual dərk etdiyi bütün bilikləri dayanır [2, 35]. Konseptin verballaşması, kollektiv və individual dərk edilən biliklərin nitq vasitəsilə ötürülməsi, ümumxalq dili bazasının bütün nitq vahidləri və o dilin tarixi inkişaf səviyyəsinə uyğun baş verir. Konseptin dil təzahürü o dilin tarixi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqəli olduğu qədər, dil daşıyıcının ictimai-mədəni həyat tərzi, intellekt səviyyəsi, dünyagörüşü ilə də sıx bağlıdır.

Konsept və dil məsələsi ümumi dil sistemi və ədəbi-bədii nümunələr

əsasında araşdırılır. Ədəbi-bədii yaradıcılıq işi konseptin ifadə formalarının, dilin ümumi nitq vahidlərinin zənginləşməsində aparıcı faktorlardandır. Ədəbi nümunələrdə müəllif xalq dilini, xalq dili əsasında formalaşan ədəbi dili, eləcə də individual dil-ifadə bacarığını elmi bilik, dünyagörüşü səviyyəsi, yaradıcılıq qabiliyyətinə uyğun formada nümayiş etdirir. Bu isə konseptin dil-ifadə faktlarının müxtəlifliyini, rəngarəngliyini təmin edir: məsələn: *gül* kollektiv dil düşüncəsində bitki konseptinin dil faktı kimi təbiət anlayışına aid maddi qavrayışı ifadə edir, başqa konseptual bölgülərə də daxil olur. Təsəvvüf şairlərinin dilində *gül sevgi* konseptinin leksik vahidlərindəndir. *Bülbül* canlı aləmi, konkret olaraq *quş* konseptini, təsəvvüf poeziyasında isə mental qavram olan ruhu ifadə edir.

“Dünya” konseptinin leksik vahidləri. Dünya konseptinin türk ədəbi nümunələrində *“dünya”* *“cahan”*, *“ərz”*, *“aləm”*, *“kainat”* kimi alınma, həmçinin *acun/ajun*, *evrən*, *orun* (həm *“yer”*, həm də *“dünya”* mənasında), *yer* kimi türkmənşəli leksik vahidlərlə ifadəsi müşahidə olunur.

Bu konseptin bütün türk dilləri üçün ortaq olan əsas leksik vahidi *“dünya”dır*. Türk dillərinə ərəbcədən keçmiş ümumi və fraqmental məzmun ifadə edən sözün *aşağı*, *bəri tərəfdə olan*, *yer* kimi mənaları qeyd olunur. XI-XIII əsr nümunələrinin dilində olduğu kimi, bu gün də bütün türk dillərində kiçik fonetik dəyişmələrlə (*dünya*-başkırt; *düniyö*-qırğız və s.) fəaldır [9, 194-195].

Linqvotekstoloji təhlil göstərir ki, *“dünya”* sözünün işlənmə tezliyi digər leksik vahidlərlə müqayisədə üstünlük təşkil edir. Çox zaman ədəbi nümunələrdə *dünya* sözü leksik-qrammatik əlaqələrlə digər dil vahidlərini çevrəsinə toplayır, konsepti müxtəlif rakurslardan açan əsas leksik bənd olur: *“Əsli dənidir **dünyanın**, zatında yoxdur bir əlif, Tərkibinə gəl bax anın, şol yavü nunü dalına”*. İ.Nəsimi burada dünya obrazını, onun konseptual mənasını sözün leksik-fonetik strukturu ilə əlaqələndirir. Bu, həm də poetik obrazlılığı təmin edir. Beytdə *“dünya”*nın nominativ mənası və konseptual tutumu kök-morfem və digər dil vahidləri əsasında təqdim olunur: 1) dünya; 2) dəni; 3) zatında yoxdur əlif; 4) yavü nuni dal. Bütün söz və ifadələr qruplaşaraq ardıcıl əlaqə ilə obyekt, onun bədii, poetik cizgilərinin, keyfiyyətinin çatdırılmasına xidmət edir. *“Zatında əlif olmayan dünya”* ifadəsi real dünyaya mənfi keyfiyyətlər yükləyir: kökündə doğru, düz yoxdur, aldadıcıdır. Bu keyfiyyəti tədqim edən vahidlər konseptin fraqmental məzmun sahəsinə aid dil faktları kimi qruplaşır, dünya konseptinin freyematik bölgüsünü təmin edir. Sözün fonetik strukturunda əlif hərfinin (əlif düz xətt şəklində yazılır) yoxluğu, *ye*, *nun*, *dal* hərflərinin yazılışında isə aşağı, yuxarı istiqamətlərdə qovsvari yazılış qaydasının xatırlanması semantik tutumu tündləşdirir, hərflərin forma görüntüsü sözün rəmzi mənasını vizuallaşdırır.

Ədəbi nümunələr üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, qədim türk

dilində dünya konseptinin ifadə formalarından biri də *acun/ajun* sözü olmuşdur. XIII-XIV əsrdən qədim türkcədəki *acun* dünya sözü ilə rəqabətdə arxaikləşərək dildən çıxmışdır. M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində *acun* leksik vahidinin türk dil nümunələrindəki işlənmə nisbəti, yeri və mənası ilə bağlı ətraflı məlumat almaq olur: **Ajun** – kainat, dünya, aləm. “bu ajun=bu dünya”, “ol ajun=o dünya, axirət”. Çigilcədir. Bu sözdəki j hərfi iki məxrəc arasındadır [10, 144, 150, 121, 219, 411, 422, 457] . “Lüğət”də yer alan nümunələrdə *acun/ajun* məhz müasir dildə fəal işlənən “dünya” sözünün leksik-semantik funksiyasını yerinə yetirir:

*Alp Ər Tonqa öldümü?
Isız **ajun** kaldımu?
Ödhlək öçin aldımu?
Emdi yürək yırtılır [10, 115].*

Çevirməsi:

*Alp Ər Tonqa öldümü?
[Bu] pis **dünya** qaldımı?
Fələk öcünü aldımı?
İndi ürək yırtılar [10, 115].*

*Urmuş **ajun** pusuşın,
Kılmış anı balığ,*

Çevirməsi:

*Qurmuş dünya pusqunu
Etmış onu yaralı [10, 405].
ajun=yalan, fani dünya [10, 159; 8,39].*

Acun “Qədim türk sözləri lüğəti”ndə [5, 6] də dünya anlayışını ifadə edən leksik vahidi kimi *təqdim olunur*. XI əsrdə Y.Balasaqunlu tərəfindən yazılmış “Kutatgu bilig” əsərində M.Kaşğarının lüğətindəki nümunələrdən fərqli olaraq konseptin qədim leksik vahidi olan *acun* sözü *dünya* ilə paralel işlənir. Bu paralelliyi XI əsrdə yazılan əsərin XIII-XIV və sonrakı əsrlərdə köçürülmüş nüsxələrinin tədqiqat materialı kimi istifadə edilməsi ilə əlaqələndirmək olar. Dünya konseptinin ərəb-fars mənşəli leksik variantları məhz sonrakı mərhələlərdə norma səviyyəsində işləklilik qazanmış, sabitləşmiş, dilin tarixi faktları ilə yeni leksika paralel işlənmişdir.

*Barurmen **ajundın** eşit sen özün
Üküş ibret alğıl ma açğıl közün [23, 7].*

Çevirməsi:

*Gedirəm dünyadan eşit sən özün(özünü)
Çox ibrət al(gil) və aç(gil) gözün.
Neçe dünyâ yégli **ajun** begleri
Ölüm tuttu bardı közi telmire [23, 342].*

Bu ajun ereji bile edğü at

Sanga bolğa dünyaya ya 'ukbi (axirət) ulat [23, 290].

Çevirməsi:

Bu dünya rahatlığı ilə yaxşı ad

Sənə dünyanı və axirəti verər (çatdırar).

Bu dünya nengi barça kalğu turur

Atıng edğü kılğıl öz ölgü turur [23, 290].

Negü asğı âhır yanış yérke boldı

Turu kaldı dünyâ iki böz ilettem [23, 338].

Yalıñ keldim erdi yalıñ kirgü yérke

Nelik dünyâka özni munça isittim [23, 338].

XII əsr və XIII əsrin əvvəllərində yazıya alındığı qeyd olunan, lakin uyğur yazılı ilk nüsxəsi XV əsrə aid [18, 28] “Atebet-ül Hakayık” əsərində də *acun* və *dünya* sözlərinin paralelliyi müşahidə edilir: *Acun-ajun, dünya* [18, 170, 217]; **Dünya**-dünya [18, 21, 189, 181, 197, 221, 257].

Ajun toldı udvan cefa cevr bile

Kanı bir vefalığ bar erse tile [18, 72].

Çevirməsi:

Dünya düşmənlik, cəfa və əziyyətlə doldu

Hanı bir vəfalı; varsa, ara baxayım [18, 96].

Bu acun mezesi katıqlıq meze

Ezāsı öküşrek mezesi aza [18, 199].

Çevirməsi:

Bu **dünyâ** dadı qatı (sərt, çətin) daddır

Zəhməti çox, dadı az ha! [18, 199].

Bu dünyâ neñidin yigü keđgülik

Ol artuğ tilese vebāl kođgülik

Tarığlağ tip aymış ajunnu Resül

Tarığlağda katlan tarı edğülik [18, 55].

Çevirməsi:

Bu **dünyâ** malından yeyəcək və geyəcək al

Artığını istəmə yüklənəcək vəbaldır.

Rəsul dünya üçün tarladır demiş

Tarlada çalış cabala və iyilik ək [18, 89].

XIV əsrdə yazılmış “İbn Mühənnə lüğəti”ndə də bu söz qeydə alınmışdır: *Ajun-dünya*; *Ajunçı- dünya*nın yiyəsi [18, 69]. “Əski uyğur sözləri lüğəti”ndə *ajun* variantında işlənmişdir [3, 8]. Maraqlı faktdır ki, Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində *acun* sözünə rast gəlinmir, konseptin ifadə

olunmasında *dünya, aləm* vahidləri fəaldır. Əsərin yazılma tarixi XII əsr olsa da, tədqiqatlar daha çox XV-XVII əsrlərdə yazılmış nüsxələr üzərində aparılır: *acun* bu əsrlər türk dilləri üçün arxaik leksik vahiddir.

Reşid Rahmeti Arat bu sözlə bağlı Klosunun fikirlərinə əsaslanaraq yazır ki, soqdi dilindən alınan bu söz *doğum, yenedən doğma, canlıların mövcudiyət şəkli* deməkdir, uyğur mətnlərində *bis ayun* birləşməsi şəklinə *canlı məxluqların içində bulunduqları beş mövcudiyət şəkli və ya aləmi* mənasında işlənmişdir. İslam dininə keçdikdən sonra düşüncə dəyişdiyi üçün və bir çox sözlərin əski mənalarını ifadə etməsinə imkan qalmadığından *acun* sözünün ifadə etdiyi məna da genişlənərək dünya və aləm məfhumlarını ifadə etmişdir. J səsinin c ilə əvəz olunması səbəbini isə j səsinin türk dilinə yad olması ilə əlaqələndirir. Əsərinin müxtəlif nüsxələrində hər iki variant işlənir [18, 143-144]. Klosunun fikri “Türk dillərinin tarixi-müqayisəli qrammatikası” əsərində də təkrarlanır [20, 794].

Türk obalarını gəzərək, türkcələri araşdıran, zəngin materiallar toplayan M.Kaşğari bu sözün türk dili ləhcələrindən biri olan cigilçəyə aid olduğunu qeyd edir. “Lügət”də digər türk boy və dilləri ilə bərabər çigillər və çigil dili haqqında da məlumat verilir [10, 55, 502]. O yazır ki, “mən onlara o qədər diqqət yetirdim ki, türk, türkmən, oğuz, çigil, yağma, qırğız boylarının dilləri bütünlüklə məndə cəm oldu. Mən onları ən yaxşı şəkildə sıraladım, ən gözəl biçimdə tərtib elədim” [10, 55]. Daha sonra əlavə edir: qırğız, qırpaq, oğuz, toxsi, yağma, çigil, uğrak, çaruk boylarının dilləri ancaq türkcədir [10, 104, 106]. Deməli, tədqiqatlarda soqdeca etimolojişdirilməsinə baxmayaraq, sözün M.Kaşğarinin qeyd etdiyi kimi, çigil türkcəsinə aid olması fikri daha inandırıcıdır: semantik, morfoloji struktur bu fikrin üzərində dayanmağa imkan verir:

Acun leksik vahidinin etimologiyası haqqında *ac/aç* kökünün mənaları əsasında fərqli mülahizələr yürütmək olar. Qədim dildə bu söz kökünün bir neçə mənası qeyd olunur: bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, türk dillərinin ərəb əlifbasına əsaslanan yazısında xətt növündən asılı olaraq “cim” hərfi həm c, həm də ç səslərini ifadə etmişdir. S.E.Malovun “Kutatqu bilig”dən təqdim etdiyi nümunədə söz *açun* fonetikasında yazılmışdır [16, 348].

“Kipçak Turkesi Sözlüğü”ndə “*ac, acıkmaq, aci, acıqlıq, acmak, perişan olmaq*” [12, 1], Əbu-Həyyanın lüğətində “*acmaq*” və “*açmaq*” [6, 14], “Qədim türk lüğəti”ndə “*ac*”, “*aci*”, “*mərhemət*”(acımaq, ürəyi yanmaq anlamında), “*açmaq*” [5, 3-4] kimi mənaları qeyd olunur. Bu mənalar *acun* /*ajun* leksemının türk dilinin öz vahidləri əsasında yarandığını söyləməyə imkan verir:

1. Ac-acı = acı verən(yer);
2. Ac-ac olan;
3. Aç-açmaq -açıq = açılan (yer). Dünyaya gələndən göz önündə

açılan aləm, yəni *acun*;

4. Ac-mərhəmət (acımaq, yazığı gəlmək mənasında).

Dünyanın konsept məzmunu ədəbi nümunələrdə kimsəyə acımayan, qəddar kimi obrazlaşdırılıb insana “acı gətirən, əzab verən yer” kimi təqdim olunduğu nəzərə alınsa sözün acı yaradan, incidən məzmunu əsasında yarandığını söyləmək olar. “*Acun*”un *ac*-acı mənasını ifadə edən sifətdən yaranması bu sözün üslubi-semantik mahiyyətinə uyğun gəlir. Belə ki, ədəbi-bədii nümunələrdə *dünya* metoforik anlamda ümumiləşdirilərək acı, əzab verən, etibarsız hesab edilir. Sözdəki *c*, *ç* və *j* əvəzlənməsini türk dillərinin fonetik quruluşu üçün səciyyəvidir. Müasir Azərbaycan dilinin qərb qrupu ləhcələrində *acı* sözü *aji* şəklində tələffüz olunur. *Acun* və *ajun* variantlarının işlənməsi də türk dilləri üçün səciyyəvi olan fonetik əlamətdir.

Acun sözünü *açmaq* mənası ilə də əlaqələndirmək mümkündür: açıq məkan, yaxud dünyaya gələndən göz önündə açılan yer. Leksik şəkilçilərin tarixi inkişafı göstərir ki, hər iki variant türk dillərinin morfoloji quruluşuna uyğundur. -Un qədim türk dilində leksik şəkilçi kimi qeyd edilmişdir. Göy türk abidələrində *bod*-bədən [15, 312] sözündən *bodun* - xalq, qəbilə məzmunlu söz yaranır. Müasir dildə sadə söz kimi təqdim edilən *uzun* sözü də -un leksik şəkilçi vasitəsilə yaranmışdır. Uz söz kökünün müstəqil məna izi “Kitabi Dədə Qorqud”un dilində qorunur [8, 85-86]. Deməli -un arxaik leksik şəkilçidir. A.N.Kononov tədqiqatlarında isim düzəldən şəkilçilərdən subyekt, obyekt, hadisə adı düzəldən -n, -ın, in şəkilçilərini təqdim edir [14, 93]. Qədim dildə -un isim düzəldən şəkilçi kimi qeydə alınmışdır: *od(t)+un*, *bul+un=bulun(əsir)*. Nəzərə almaq olar ki, türk dillərində bir qrup şəkilçilər 4 şəkildir və -un şəkilçisinin digər variantları da söz yaradıcılığında iştirak edir: *tüg-tüg+ün=tügün(düyün)*, *ak+ın=akin (axınə)* və s. [17, 134].

Beləliklə, *acun* sözünün *ac/aç* kök morfemi ilə -un leksik şəkilçisinin birləşməsi nəticəsində, dilin daxili imkanları vasitəsilə yaranan leksik vahid hesab etmək olar. Bu sözün funksionallığında diqqəti çəkən əsas cəhət isə XI- XIV əsr türkdilli nümunələrində daha fəal işlənməsi, xaqaniyyə *türkcəsinə aid abidələrin dili üçün səciyyəvi olmasıdır*.

Türk dilləri içərisində müasir türk dilində aləm, kainat məzmununu verən *evrən* leksik vahidi dünya konseptinin ifadə vasitələrindəndir. “Karşılaşdırılmalı türk ləhcələri lüğəti”ndə türkiyə türkcəsi istisna olmaqla bu sözün qarşılığı belə təqdim olunur: Azərbaycan - *kainat, aləm*; başqırt – *yihan, şelem*; qazax -*ğalam, dünyə, jahan*; qırğız - *alam*; özbək - *kainat, alam*; tatar - *cihan,ğalam*; türkmən - *alem*; uyğur - *alam, cahan* [9, 230]. Əsas işlənmə yeri müasir türk dilidir, türk dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə də müəyyən dərəcədə daxil olmuş, ədəbi dil səviyyəsində müəyyənləşməmişdir. Elmi ədəbiyyatda *evren* sözünün “kainat, kosmos, göy qübbə, fəlak” məzmunu və *evirmək, eb* söz kökləri təqdim olunur [21, 346]. Əski uyğur

türkcəsində *evir* sözünün dairə, çevrə, mühit, feil kimi isə evirmək-çevimək məzmunu verilir [3, 78]. Bu sözün devirmək variantı da mövcuddur. D-ç əvəzlənməsini T.Hacıyev qədim oğuzcanın fonetik xüsusiyyəti kimi qeyd edir [8, 77].

Evir sözü - evirmək, çevirmək [18, 213] və evrümək şəklində evirip çevirmək, döndürmək mənalarını ifadə edir [18, 217]. Türk dillərində eyni leksik mənada *ebir* variantı da işlənmişdir [20, 104]. Çuvaş dilində də *evir* fırlanmaq, çevrilmək mənalarını bildirir [7, 26-27]. “Qədim türk lüğəti”ndə də *evir* və *evren* sözlərinin mənası abidələrin dilindəki və müasir türkcədəki semantika ilə səsleşir [5, 190, 109].

Yüz evrüp keçerler yumup közlərin [18,74].

Çevirməsi:

Üz çevirib keçərlər yumub gözlərin.

Evren sözünün struktur inkişaf xəttini belə bərpa etmək olar: *ev//eb- evir-evirən-evrən*. *Evir* dairə və çevirmək mənalarını bildirir. Dairə və çevirmək eyni zamanda dövr etmək anlayışını da ifadə edir. Türklər dünyanı dolaşaraq dairə şəklində cadırlar qurub yurd salırdılar. *Ev* kiçik yaşayış yeri, *evren* isə daha geniş yaşayış məkanı anlamına gəlir ki, bu da sonradan dilə daxil olan dünya və aləm sözləri ilə paralel işlənir. Lakin XIII-XVII əsr abidələrində *evren* qeyri-işləkdir.

Evrən XI əsr abidəsi “Kutatgu bilig”də müasir türk dilində olduğu kimi *kainat, dünya* sözlərinin semantikasını əks etdirir:

Bolu bérđi evren ilig bérđi taht

Tuta bérđü teñri bu taht birle baht [23, 13].

Çevirməsi:

Oluverdi **evren**, sana verdi tahtı

Sürdürsün Allah bu taht ile bahtı [22, 139].

Bolu bérđü evren tuçı evrilü

Kodı bolsu düşmân başı kavrılı [23, 15].

Çevirməsi:

Evren böyle dönüp dursun

Düşmanın başı öne eğilsin [22, 41].

Maraqlı faktır ki, bu söz ə saiti ilə “əvrən” şəklində “Kitabi Dədə Qorqud”un dilində əjdaha, div, qarşısı alınmayan mifik nəhəng mənasında işlənir [13, 200]. Əski əlifbada məddəsiz əlifin e, ə səslərini ifadə etməsi nəzərə alınarsa, omonim sözlər kimi qeyd edilə bilər. Digər tərəfdən, “əvrən” sözünü rəmzi mənada dünyanın qorxulu olması düşüncəsi ilə də əlaqələndirmək mümkündür.

Yuxarıda qeyd olunan bütün leksik vahidlər dünyanı ümumi-konkret maddi aləm kimi, heç bir əlamət, keyfiyyət və s. bölgüyə ayırmadan bütöv təqdim edir, anlayışların cəmini bildirir. Belə ki, bu sözlərin hər biri insanın

baxış bucağında bütün parçaları, yeri, göyü, tam mənada əhatə edir, insanın mövcudluğunu, yaşamını təmin edən obyekt, predmet anlamına gəlir. Deməli, bu leksik vahidlər dünyanın insan düşüncəsində var olan konseptual mənzərəsini, varlıq aləminin tamamını ümumi və konkret şəkildə ifadə edir. Orxon-Yenisey yazılarında ümumiləşmiş mənə ifadə edən belə bir sözə rast gəlinmədi. Bu abidələrdə maddi dünya öz bölgüləri ilə yaşanan və görünən iki əsas aləm olaraq ayrı-ayrı dil vahidləri ilə təqdim edilir: *yer*, *göy*. Maraqlı cəhətdir ki, göy türk yazılarında dünya konseptinin bütün mənə kateqoriyalarını birləşdirən, ümumi toplu şəkildə təqdim edilən leksik vahidə təsadüf olunmur. Belə ki, Orxon-Yenisey yazılarında dünya parçaları ilə, bölgülü şəkildə, fraqmental adlandırılır. Bu abidələrdə *yer* və *göy* sözləri birlikdə dünyanı canlandırır. yuxarıdakı dil faktlarının məzmununa uyğun gəlir. Burada *yer*-konkret olaraq insanın yaşadığı məkan, *göy* isə uzaq sonsuzluq və bilinməyən aləm, tanrı məkanı mənasını bildirmək üçün istifadə olunur:

“*Üzə kök tenri, asra yağız yer kılmtukda ekin ara kisi oğh kuhnmis. Kisi oğlmta üzə eçüm-anam Bumm kağan, İstəmi kağan olurmuş. Olurıpan türk bodunm ilin, törüsin tuta birmis, iti birmis*” [16, 28].

Əslində bu nümunədə dünya haqqında təsəvvürün üç semantik bölgüsü görünür: *yer*, *göy* və onların arasında *insan*. İnsan mərkəzdə dayanaraq müşahidə edir. Görünən obyektiv varlıq, dünya anlayışı yer və göyün vəhdətində təqdim olunur. Dünyanın yer mənzərəsində cəhətlər, dağlar meşələr, çaylar, yəni türk etnosunun gəzərək gördüyü yer leksik vahidlərə çevrilir. Türk həyat tərzini bu bölgünü yaradır: yer türk üçün sahib olacağı sonsuz coğrafi məkan, göy isə malik olduğu hər şeyin yaradıcısı hesab etdiyi tanrıya məxsus müqəddəs məkan. Buradan türk dillərində yer sözünün konseptual funksionallığı başlayır. Odur ki, bəzən *yer* təkcə üzərində gəzilən yer kürəsi deyil, həm də geniş və bütöv dünya mənasını da ifadə edir.

Nəticə. Dünya konseptinin verballaşmasının türk ədəbi nümunələrində tədqiqi göstərir ki, ilk yazılı nümunələrdən XVII əsrə qədər bu konsepti ifadə edən leksik vahidlərin işlənməsində fərqli fəallıq müşahidə olunur. Belə ki, dünya konseptinin vahidləri içərisində *acun* XIII-XIV əsrdən sonra digər leksik vahidlərlə müqayisədə *dünya* sözünün ekvivalenti kimi işləkliyini itirir, sonrakı mərhələlərdə arxaikləşir. Sözü struktur-semantik təhlili onun alınma deyil, türkmənşəli leksik vahid olması fikrini doğruldur.

XIII əsrdən sonra dünya konseptini nominativ mənada ifadə edən *acun*, *evrən* və *orun* kimi dil faktları öz yerini *dünya* və digər ərəb-fars kəlmələrinə verir. Bu, siyasi-ictimai və mədəni inteqrasiya fonunda ərəb-fars dillərinin türk ədəbi dilinə geniş dairədə güclü təsiri nəticəsində meydana gəlir. Bu proses bir ideya təsiri kimi də fəallaşır. Belə ki, divan ədəbiyyatının yaranması və türk ədəbi mühitinə nüfuzu IX-XII əsrdən davamlı olur, əruzun türk dilinə uyğunlaşmasının başlanğıc mərhələsi hesab olunur.

Bu zaman təsəvvüf fəlsəfi düşüncəsinin türk ədəbi fikir tarixinə təsiri də türk epos ənənəsini zəiflədir, yeni janr özünə uyğun dili, ifadə sistemini müəyyənləşdirir. Başlanğıc mərhələdə türkmənşəlilik gözlənilsə də, ideya, janr və yeni ifadə tərzinin təsiri milli dil vahidlərinin arxaıkləşməsinə səbəb olur. Düşüncənin dilə təsiri bu formatda milli və alınma vahidlərin nisbətindəki fərqliliyi reallaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алефиренко Н.Ф. Картина мира и этнокультурная специфика слова. Русская филология. Научные ведомости №14 (69), 2009. // [kartina-mira-i-etnokulturnaya-spetsifika-slova\(1\).pdf](#)
2. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. - Тамбов: 2014. 236 с.
3. Saferoğlu A. Eski Uygur türkçesi sözlüğü. - İstanbul: 1968. - 320 s.
4. Черкашина Т.Т., Новикова Н.С. Языковая картина мира: доминанты ментальности. December 2016RUS (São Paulo) 7(8):93 DOI:10.11606/issn.2317-4765.rus.2016.121568 LicenseCC BY-NC-SA.
https://www.researchgate.net/publication/311778836_Azykovaa_kartina_mira_dominanty_mentalnosti
5. Древнетюркский словарь. - Ленинград: Наука, - 1969, - 677 с.
6. Əsirəddin Əbu Nəyyan əl Əndəlusü. Kitabül-idrak li-lisanül-ətrak. Bakı:1992, 115 s. https://turuz.com/az/book/title/Kitab_El_Idrak_Li_Lisan_El_Etrak_Esiretdin_Ebu_Neyyan_El_Endelusi_Baki-1992_Kiri_115s
7. Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка. В двух томах. Том 1. - Чебоксары: 1996. - 470 с.
8. Nəsiyev T.İ. Seçilmiş əsərləri. - Bakı: Elm, - 2016. - I c., - I h., - 496 s.
9. Karşılaştırmalı türk ləhcələri sözlüyü. - Ankara: 1991, 1183 s. s. 194-195
10. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. 4 cilddə. I c. - Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
11. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. 4 cilddə. IV c. (indeks). - Bakı: Ozan, - 2006, - 752 s.
12. Kırçak türkçesi sözlüğü. Ankara: 2007. // [Kırçak-Türkçesi_Sozlugu_TDK_turklib.pdf](#)
13. Kitabı-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-oğuzan. - Bakı: Yeni Nəşrlər evi, - 1999, 704 s..
14. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). - Москва: Наука, 1980. 256 с.
15. Кормушин И.В. Древние тюркские языки. Учебное пособие. - Абакан: Изд.во Хакасского Государственного Университета им. Н.Ф.Катанова, 2004, 336 с.
16. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. - Москва-Ленинград: Академии Наук СССР. - 1951. - 452 с.
17. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri üzrə bibliografik və qrammatik göstərici. - Bakı: 2008, 192 s.
18. Reşid Rahmeti Arat. Edib Ahmed B.Mahmud Yükneki. Atebetül-Hakayik. - Ankara: Türk Dil Kurumu, - 2006, - 419 s. (422) s.
19. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. - Bakı: Kitab aləmi, - 2008. - 160 s.
20. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка / [отв. ред. Э.Р.Тенишев, А.В.Дыбо]. - Москва: Наука, 2006. - 908 с.
21. Tuncer Gülensoy. Türkiye Türkçesindeki türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü. - Ankara: Türk Dil Kurumu, - 2007, - 608 s.

22. Yüsuf Has Hacib. Kutadğu Bilig. Ankara: 2019. // <https://elkitab.org/wp-content/uploads/2020/11/kutatgu-bilig-23012020.pdf>
23. Yüsuf Has Hacib. Kutadğu Bilig Metin Hazırlayan Mustafa S. Kaçalin // Kutadgu_Bilig_Yusuf_Has_Hacib_Orjinal_Ta (1).pdf

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ КОНЦЕПТА МИРА В ТУРЕЦКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРИМЕРАХ

Севда М.САДЫГОВА

РЕЗЮМЕ

В статье “Лексические единицы концепта мира в тюркских литературных образцах” к исследованию привлекаются формы выражения концепта мира, которые являются общей областью изучения языковой модели мира и языковой картины мира. На основе теоретических данных о концепте и его вербализации в тюркских литературных примерах представлены вербализованные специфические лексические единицы мирового референта. Семантическая функциональность этих единиц рассматривается на этапах исторического развития языка. На основе литературно-художественных образцов дана информация об этимологии, частоте переработки, стилистических характеристиках и влияющих на это экстралингвистических факторах таких туркменских лексических единиц, как ачун, эврэн, архаизированных после XI-XIV веков.

Ключевые слова: Турецкий язык, лексические единицы, концепция, материальный мир, вербализация, мир, ачун

LEXICAL UNITS OF THE WORLD CONCEPT IN TURKISH LITERARY EXAMPLES

Sevda M.SADIGOVA

SUMMARY

In the article “Lexical units of the concept of the world in Turkic literary samples”, the forms of expression of the concept of the world, which are a common area of study of the linguistic model of the world and the linguistic picture of the world, are involved in the study. On the basis of theoretical data on the concept and its verbalization in Turkic literary examples, verbalized specific lexical units of the world referent are presented. The semantic functionality of these units is considered at the stages of the historical development of the language. On the basis of literary and artistic samples, information is given about the etymology, frequency of processing, stylistic characteristics and extralinguistic factors affecting it of such Turkmen lexical units as acun, evren, archaized after the XI-XIV centuries.

Keywords: Turkish, lexical units, concept, material world, verbalization, world, acun

UOT 811.512.1

**ORTA ƏSRLƏR QIPÇAQ DİL MÜHİTİNDƏ
YAZILMIŞ MƏTNLƏRİN TƏSNİFİ****Aynur V.SAYDOVA***

Orta əsrlərdə türk dilləri arasında diferensasiya prosesinin başlanması görünür. Tədqiqatçılar bu dövrdə türk dilini Xarəzm türkcəsi, qıpçaq türkcəsi, Qaraxanlı türkcəsi, çağatay türkcəsi, oğuz türkcəsi və s. formalarda müxtəlif növlərə ayırırlar. Qıpçaq türkcəsi deyiləndə XIII-XVI əsrləri əhatə edən qıpçaq dil mühitində yazılmış əsərlərin dili nəzərdə tutulur. Bu əsərlərin müxtəlif prinsiplər əsasında təsnifinə rast gəlmək olar: coğrafi ərazi prinsipinə görə, yazıldığı qrafika, məzmun və s. Bu məqalədə qıpçaq dil mühitində yazılmış əsərlərin təsnifi məsələsi diqqət mərkəzinə alınmış və əsərlər haqqında qısa məlumatlar verilmişdir.

Açar sözlər: XIII-XVI əsrlər, türk dilləri, türkcə mətnlər, qıpçaq dil mühiti, təsnif

Giriş. Qıpçaq dili türk dillərinin inkişafında önəmli mövqeyə sahibdir. Qıpçaq dilində yazılmış əsərlərin təsnifi Azərbaycanda az tədqiq olunmuşdur və hal-hazırda aktual mövzulardan biridir. XIII-XVI əsrləri əhatə edən qıpçaq dil mühitində yazılmış əsərləri coğrafi, məzmun və s. prinsiplər əsasında təsnif etmək olar. Dünya, xüsusilə digər türk dövlətlərində qıpçaq əsərlərinin xeyli sayda təsnifinə rast gəlinir.

Bu məqalədə qıpçaq dil mühitində yazılmış əsərlərin təsnifi diqqət mərkəzinə alınmış, müxtəlif təsniflər müqayisə edilərək yeni təsnif verilmişdir. Məqalədə təsviri, müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur. Məqalənin yazılma məqsədi qıpçaq dil mühitində yazılmış əsərləri təsnif etmək və onlar haqqında məlumat verməkdir. Məqalədə Azərbaycan, türk, rus, ingilis və fransız dillərində olan ədəbiyyatdan istifadə olunmuşdur.

Təsniflər. Orta əsrlərdə qıpçaqların hakim olduğu vaxtlarda qıpçaq xüsusiyyətləri ilə zəngin olan əsərlər daha çox yazılmışdır. Buna bağlı olaraq da bu dövrdə yazılmış əsərlər bir çox tədqiqatçılar tərəfindən “qıpçaqca əsərlər” deyər adlandırılmış və yayılmışdır. A.B.Ərcilasun bu haqda belə qeyd edir: “*Bu adlandırmanın, əsərlərin yazıldığı mühit etibarilə və dönmənin qrammatiklərinin zaman-zaman istifadə etdiyi terminə görə "qıpçaq"*

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işçisi;
aynur.saydova@dilchilik.science.az ORCID ID: 0000-0003-4118-0290

şəklində olması da yadırganmaya bilər. Sabitləşmiş bir termin olduğu üçün qıpçaq türkcəsi terminindən istifadə davam edə bilər. Ancaq bu terminə görə qıpçaq türkcəsi deyilən yazı dilinin, qıpçaqların danışdığı bir yazı dili olduğu düşünülməməlidir” [7, 386]. Biz də bu fikirlə razılaşıırıq. Çünki yazılan əsərlər türk dilində yazılmışdır və “Əttöhfət-üz-zəkiyyə” əsərindən başqa əsərlərdə, xüsusilə qıpçaq dilində yazıldığı vurğulanmamışdır. Sadəcə olaraq bu əsərlərdə qıpçaq ünsürləri üstünlük təşkil edir və dillər arasında diferensasiyanın təzə başladığı dövrdə yazıldıqlarına görə belə fərqli yanaşmalar ortaya çıxır. Bu cür yanaşmalar həmin dövrdə yazılmış qıpçaq əsərlərinin təsnifində də müşahidə edilir.

Qıpçaq dil mühitində yazılmış əsərləri məzmun baxımından təsnif edən A.Ercilasun iki qrupa ayırır: “1. *lüğət və qrammatika*, 2. *ədəbiyyat, din, əsgərlik, baytarlıq sahələrindəki mətnlər*” [7, 386].

M.Önər də əsərləri məzmun baxımından təsnif edir və qıpçaq türkcəsinin bölgüsünü belə verir: “*Qıpçaq türkcəsinə aid dil materialları 3 başlıq altında toplanır: klassik ədəbiyyat əsərləri, sözlük və qrammatikalar, diplomatik yazışmalar*” [14, XVIII]. Burada klassik ədəbiyyat əsərləri də bədii və elmi olaraq 2 yerə bölünür və bədii əsərlərdə dörd əsərin adı qeyd edilir, elmi əsərlərə isə fiqh kitabları, tibbi əsərləri, atçılıqla bağlı əsərlər daxil edilir. Lüğət və qrammatikalar siyahısına “Kodeks Kumanikus” və məmlüklər zamanında yazılmış 7 lüğət daxil edilmişdir. Diplomatik yazışmalar bəndində isə qıpçaq xanlıqlarının qonşu ölkələrlə olan yazışmaları, diplomatik sənədlər olduğu qeyd edilir. M.Önərin bədii əsərlər sırasında adını qeyd etdiyi iki əsərin (Xarəzminin “Məhəbbətnamə”, Hüsam Katibin “Cümcümənamə”) adını A.B.Ərcilasun, M.Arquşah və s. müəlliflər Xarəzm türkcəsi əsəri olaraq təqdim edir. Ümumiyyətlə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi türk dilinin orta əsrlərdəki bölgüləri (xüsusilə Xarəzm türkcəsi və qıpçaq türkcəsi, Qaraxanlı türkcəsi, çağatay türkcəsi, oğuz türkcəsi və s.) şərtidir. Yəni bəzi spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla bölünmüş olsalar da, bütövlükdə türk dili var və belə fərqliliklərin olması da bunun göstəricisidir.

M.Arquşah qıpçaq türkcəsi əsərlərini şimali və cənubi qıpçaq türkcəsi olmaqla 2 əsas qrupa ayırır. Coğrafi cəhətdən ayrılan bu bölgüdə Qara dənizin şimalı və cənubu nəzərdə tutulmuşdur. O, şimali qıpçaq türkcəsinə “Kodeks Kumanikus” və erməni hərfləli mətnləri daxil edir. Cənub qıpçaq türkcəsi əsərlərinə isə Misir və Suriyada yazılan ərəb hərfləli mətnləri daxil edir. Müəllif bu bölgünü meydana çıxaran əsas xüsusiyyət kimi şimal qrupunda yazılanların xristian dininə aid mətnlər, cənub qrupunda yazılanların isə islami mühitdə yazılmış olan mətnlər olmasını qeyd edir. Cənubi qıpçaq türkcəsinə Məmlük qıpçaq türkcəsi başlığı altında incələyən müəllif bu qrupu da bir neçə hissəyə bölür [2, 273-274].

M.Şahbaz və T.Tekin qıpçaq dil mühitində yazılmış əsərləri dialekt və

ya ləhcə adı altında təsnif edir.

M.Şahbaz qırçaqçanın tarixi dövənlərdə 3 ləhcəsinin olduğunu qeyd edir: Bozkır qırçaqçası, Misir-Məmlük qırçaqçası, erməni qırçaqçası [13].

T.Tekin qeyd edir ki, qırçaq və ya kuman türkcəsi, eyni zamanda, Misir və Suriyadakı Məmlük dövlətinin (1250-1517) türkcə danışan idarəedici (hakim) sinfi ilə Ukraynada yaşayan türkləşmiş ermənilər tərəfindən də danışılırdı [15, 41]. Bu səbəbdən T.Tekin XIII-XVII əsrlərdə qırçaqçanın 3 dialekti olduğunu vurğulayır: 1. Kuman 2. Məmlük 3. Erməni qırçaqçası.

Qırçaq mətnlərini ən əhatəli tədqiq edənlərin başında A.N.Qarkavets gəlir. A.Qarkavets qırçaq mətnlərini yazı qrafikası əsasında təsnif edir:

1. aramey əlifbası ilə yazılmış karaim mətnləri;
2. kiril polovest qeydləri;
3. ərəb qrafikalı qırçaq mətnləri (XI-XIV);
4. latın qrafikalı “Kodeks Kumanikus” əsəri (XIII-XIV);
5. erməni qrafikalı qırçaq mətnləri (XVI-XVII) [17, 36-50].

A.Qarkavetsin bölgüsünü digərlərinin bölgülərindən ayıran əsas xüsusiyyət, aramey və kiril əlifbaları ilə yazılmış qırçaq mətnlərini də əlavə etməsidir. Qeyd edək ki, xəzərlərin hakim təbəqəsinin yəhudiliyi qəbul etməsindən sonra onlarla əlaqədə olan qırçaqların da bəziləri yəhudiliyi qəbul edirlər. Yəhudi dinini qəbul etmiş türklərin bu hissəsi karaim adlanmağa başlamışdır. Heç təsadüfi deyil ki, karaim sözünün mənası da Müqəddəs kitabı oxumaq mənasına gələn “kara” sözündən götürülmüşdür: *“karaim sözü arami-ibrani dilində oxumaq anlamındaki kara feilinə -im cəmlik şəkilçisi əlavə edilməklə düzəldilmişdir”* [5, 2]. Müqəddəs Məktubun (“Bibliya”nın) varisləri üçün əsas vəzifə onun yayılmasını təmin etmək idi. Bu məqsədlə müxtəlif dillərə, müxtəlif əlifbalarla tərcümələr edilirdi. Müqəddəs kitabın qırçaq dilinə ilk tərcüməsinin dəqiq nə vaxt edildiyi məlum deyil. Əsas duaların hələ XI əsrdən tərcümə edildiyi bilinir.

Bu yazıları nəzərdə tutan A.Qarkavets “Xristian Əhdi-Cədidindən Rəbb duasının tərcüməsini”, bundan əlavə karaim və kırımçak “Məcmuə” və “Cüng”lərində olan folklor nümunələrinin də aramey əlifbası ilə yazıldığını qeyd edir. Lakin qeyddə onlar haqqında ətraflı məlumat verilmir. Kiril polovest yazılarında qırçaq adlarının, coğrafi adların qədim rus salnamələrində və ədəbi əsərlərində rast gəlindiyini qeyd edən müəllif buna misal olaraq “Zadonşına” və “İqorun yürüyüşü haqqında nağıl”ı göstərir. Bundan əlavə “Polovest dilinin izahı” adlı kiçik bir lüğətin və əlyazma şəklində olan “Tatar dili” adlı lüğətin də olduğunu qeyd edir. XVI əsrə aid olduğu bilinən birinci lüğətdə *тѣгри* [təgri] – tanrı, *феришта* – fəriştə, *мѣлѣк*, *исраил* – baş mələk, *кок* – göy, *сѣма*, *тах[т]*, *куяшь* [kuyaş] – günəş, *илдуз[ilduz]* – ulduz, *аань* – ay (yiyəlik halda), *кар* [k’ar] – qar, *амгур* [amgur] – yağmur, *суук* [suuk] – soyuq, *иси* – isti, *алкоран* – qanun, *елфокаж* – müəllimlər və

böyük tərcüməçi, сарракине – polovestlər, yəni tatarlar, етмяк [etmək] – çörək, молла – molla sözləri verilmişdir. Lüğətdə yer alan əlkuran, molla sözlərinə görə bu lüğətin sahiblərinin islam dininə mənsub olmalarını ehtimal etmək olar. Novqorodda Sofia Katedralında 1462 nömrəli «Ce татарскы язык» - “Tatar dili” əlyazması isə P.Simoni tərəfindən nəşr edilmiş və 27 söz, 6 ifadə, 18 saydan ibarətdir [17, 36-38].

Qeyd edək ki, A.Qarkavets yalnız qırçaq dil mühitində yazılmış əsərləri deyil, ümumilikdə qırçaq qrupuna məxsus dil xüsusiyyətlərinin olduğu bütün əsərlərin adlarını qeyd edir. Buraya “İqor polku dastanı”nı və ya “DLT” kimi ümumtürk dillərinə aid əsərin də adlarını əlavə edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, bir çox tədqiqatçılar tərəfindən qırçaq dil mühiti adlandırılan dövr XIII-XVI əsrləri əhatə edir. Bu vaxt ərzində qırçaqca yazılan əsərlərin 3 qrafika – əlifba ilə yazıldığı məlumdur:

- I. Latın qrafikalı mətnlər;
- II. Ərəb qrafikalı mətnlər;
- III. Erməni qrafikalı mətnlər.

Latın qrafikalı mətnlər: Orta əsrlərdə latın qrafikalı yeganə qırçaq əsəri “Kodeks Kumanikus”dur. Türk dili mənzərəsini əks etdirən önəmli əsərlərdən biri olan əsər latın əlifbasının qotik hərfləri ilə xristianlığı yaymaq üçün yazılmışdır. Bu məqsəd əsərin ilk səhifəsində latınca yazılmış “*Ad honorem dei et Beati Johannis evangeliste*” [3, 1a/4] (“Yevangelist müqəddəs İohanın şərəfinə!”) ifadəsindən də bəlli olur. XIII-XIV əsrlərdə yazılmış əsər iki dəftərçənin sonradan birləşdirilməsindən ibarətdir və yazanların kimliyinə bağlı olaraq şərti formada birinci hissə italyan və ikinci hissə isə alman hissəsi deyə 2 yerə bölünür. 1-55-ci vərəqlər italyan bölümü, 56-82-ci vərəqlər alman bölümüdür. İtalyan bölümü italyanca-farsca-qırçaqca lüğətdən, alman bölümü isə əsasən “İncil”dən tərcümələrdən, qırçaq dilinə çevrilmiş xristian dini məzmunlu nəğmələrdən, qırçaq dilində notla yazılmış bir dini nəğmədən, qırçaq folkloruna aid tapmacalar və atalar sözlərindən, həmçinin latınca-qırçaqca və qırçaqca-almanca lüğətlərdən ibarətdir. B.Çobanzadə bu əsəri belə qiymətləndirir: “*Əsər 1303 sənəsi ortalarında yazılmış olub, bu surətlə böyük türk dili yadigarları arasında yeddinci mövqeyi tutar*” [4, 76]. Əsər İtaliyada San Marko Venesiya milli kitabxanasında mühafizə olunur.

Ərəb qrafikalı mətnlər: Məmlüklər dövründə Misirdə hakim təbəqə türklər olduğu üçün türk dilinin əhəmiyyəti artdı və buna görə türk dilini öyrənməyə maraq da gücləndi. Belə ki, türk dilini öyrənmək, eyni zamanda yerli əhali ilə türklər arasında ünsiyyət yaratmaq üçün lüğətlər, qrammatikalar və s. türkdilli əsərlər yazılmağa başlandı və təbii ki, bu əsərlər ərəb qrafikası ilə yazılırdı. Məmlüklər dövründə yazılmış əsərləri dil xüsusiyyətlərinə görə təsnif edən Y.Erkman bu əsərləri iki qrupa ayırır:

I. Əsl məmlük qıpçaqcası;

II. Qarışıq oğuz-qıpçaqca.

Müəllif bu bölgü ilə yanaşı XV əsrin ilk onilliyindən sonra Məmlük qıpçaqcasının getdikcə oğuzcalaşdığını, əsrin sonlarına doğru isə əsərlərin tamamilə oğuzca – Anadolu türkcəsində yazıldığını qeyd edir [6, 67-68].

Məşhur ərəb qrafikalı mətnlər bunlardır: “Gülüstan” əsəri, “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak”, “Kitabi Mecmuyi tərcümani türki və əcəmi və moğali və farsı”, “Əttöhfət-üz-zəkiyyə fil-lügət-it-türkiyyə” və s.

Ərəb qrafikalı qıpçaq mətnlərinin çoxu elmi üslubda yazılmışdır. Yalnız “Gülüstan” tərcüməsi bədii üslubdadır. Tam adı “Kitab Gülüstan bit türki” olan əsər 1258-ci ildə Sədinin “Gülüstan” əsərinin Seyfi Sarayı tərəfindən türk dilinə tərcüməsidir. 1391-ci ildə tamamlandığı bilinən əsər qıpçaq dil mühitində tək bədii əsər olaraq tanınır. Əsərin yeganə əlyazma nüsxəsi Hollandiyanın Leyden kitabxanasında saxlanılır. Kitabın sonunda tərcümə əsərindən başqa Seyfi Sarayinin şeir və nəzirələri də yer alır [7, 396].

“Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsərinin müəllifi Əbu Həyyan Məhəmməd olmuşdur. Qahirədən olan alim Məmlüklər dövründə ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədi ilə bu lüğəti hazırlamışdır. Türk dillərini dərkətmə mənasına gələn “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsərini 18 dekabr 1312-ci ildə yazıb bitirmiş, əsərdə lüğətlə yanaşı morfologiya və sintaksis bölmələrinə də yer ayırmış və bu hissə ərəb dilinin qrammatik qaydalarına əsasən yazılmışdır. Lüğətin 3 nüsxəsi məlumdur: bunlardan ikisi İstanbulda, biri isə Qahirədə qorunur. Bu əsəri 1992-ci ildə Z.Bünyadov Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir [8, 2-4].

Məmlüklər dövründə ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazılmış digər bir əsər türk dilinin parlayan incisi mənasını verən “Əd-dürrətü-l-mudiyə fi-l-lügəti-t-türkiyyə” əsəridir. Əsər lüğət formasında, əsasən, adların tematik bölgü prinsipi ilə tərcüməsi şəklində 24 vərəq həcmində tərtib olunmuşdur. Lüğətin son fəslində cümlələrə nümunələr verilmişdir. Lüğətin yazıldığı tarix dəqiq bilinməməklə yanaşı “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsərindən sonra yazıldığı ehtimal olunur [8, 5]. Əsərin yazarının kim olması da mübahisəlidir: Əbu Həyyan tərəfindən yazılması fikri olsa da, dəqiq olaraq kim tərəfindən yazılması məlum deyil. Əsərin Hüsrev ibn Abdullah tərəfindən üzü köçürülən yeganə nüsxəsinin Florensiyada “Biblioteca Medicea Laurenziana” kitabxanasında qorunub saxlanıldığı deyilir. Lakin Xədicə Heydərova qeyd edir ki, kitabxananın veb saytında əsərin bilinən qeydiyyatda olduğu nömrə ilə başqa əsər qorunur [11, 108].

P.M.Melioranski bu lüğətlərin (“Kitab əl idrak” və “Əd-dürrətü-l-mudiyə”) dilinin “Kodeks Kumanikus” əsərinin dilinə çox yaxın olduğunu qeyd edir [18, IX-X].

“Kitabi Mecmuyi tərcümani türki və əcəmi və moğali və farsı”

lüğətinin müəllifi məlum deyildir, üzü isə 1343-cü ildə Xəlil ibn Mühəmməd adlı türk tərəfindən köçürülmüşdür. Əsər türkcə-ərəbcə, monqolca-farsca, ərəbcə-monqolca lüğət olmaqla 76 səhifədən ibarətdir. Əsərin məlum olan tək nüsxəsi Hollandiyada Leyden Akademiyasında qorunub saxlanılır. Əsəri M.Kaşğarının “Divan”ı ilə müqayisə edən Ş.Həsənli-Qəribova belə qeyd edir: “*M.Kaşğarının əsərindən fərqli olaraq burada qıpçaqca və türk-məncə (oğuzca) dil fərqlilikləri verilir. Halbuki, “Divan”da oğuzca və qıpçaqca bir-birinə yaxın dillər kimi göstərilmiş, Orta Asiya ədəbi türkcəsinə qarşı qoyulmuşdur*” [12, 21].

Məmlüklər dövründə ərəblərə türkcə öyrətmək məqsədilə yazılmış digər bir əsər də “Əttöhfət-üz-zəkiyyə fil-lüğət-it-türkiyyə”dir. XV əsrin əvvəllərində yazıldığı təxmin olunan, “türk dilinə təmiz töhfə (hədiyyə)” mənasına gələn əsərin dəqiq yazılma tarixi və müəllifi məlum deyil. Əsərdən bəzi qeydlərə əsaslanaraq əsərin Misirdə yazıldığı təxmin olunur. Əsərin əsas hissəsi lüğət olmaqla yanaşı qrammatika məsələlərinə də yer verilmişdir. Əsərin yeganə nüsxəsi İstanbulda saxlanılır. Bu dövrdə yazılmış əsərlərdən təkə “Əttöhfətüz zəkiyyə”də qıpçaq türkcəsi vurğulanmış, çox yayıldığı üçün əsərin qıpçaq türkcəsində yazıldığı qeyd edilmişdir: “*Bu kitabda qıpçaq dialekti üzərinə dayandım; çünki ən çox istifadə olunan odur. Burada türkmən dialektini məcbur qalmadıqca söyləmədim. Türkmən dialektini söyləmək istədiyim zaman «kıyle» deyirəm*” [9, 2a].

“Kitabu bulğatu əl-müştaq fi lüğəti-t-türk va-l-qıpçaq” lüğətinin müəllifi türk əsilli Cəmaləddin Əbu Məhəmməd Abdullah ət-Türkidir. Əsərin 1451-ci ildən əvvəl yazıldığı bilinir. Həmin dövrdə yazılmış əsərlərdən fərqli olaraq bu əsərdə qrammatika hissəsinə çox az yer verilmişdir. Əsərin maraqlı xüsusiyyəti quruluşunun 3 sütunlu ziq-zaq formalı tərtib olunmasıdır. Lüğətin yeganə əlyazması Parisdə saxlanılır [16].

“Feillər kitabı” mənasına gələn “Kitabül əf’al” Abbas ibn Həzmə es Sabrani adlı Türkünstanlı türk tərəfindən 1356-cı ildə Misirdə yazılmışdır. Əsas etibarilə ərəbcə-türkcə lüğətdir. Feillər kitabı olmasına baxmayaraq hər feil üçün verilmiş cümlə nümunəsində isimlər, sifətlər, zərflər müşahidə olunur. Əsərin birinci hissəsində sözlərin farsca da qarşılığı verilmişdir [1].

Ərəblərə türk dilinin qrammatikasını öyrətmək məqsədilə yazılmış “el-Kavaninul külliyyə li Zabtil lüğətit Türkiyyə” kitabının XV əsrdə yazıldığı təxmin edilir. Bununla yanaşı müəllifi və yazıldığı yer bilinmir. Əsərin tək əlyazma nüsxəsi Süleymaniyyə kitabxanasında qorunub saxlanılır [7, 393].

Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə ərəb qrafikası ilə yazılmış qıpçaq mətnləri üstünlük təşkil edir. Adlarını çəkdiyimiz dilçilik əsərlərindən başqa ərəb qrafikalı hərbi, dini və s. əsərlər də məlumdur. Məsələn, “Münyətül quzat”, “Kitabu xayl”, “Kitab fi ilmin Nuşşab”, “İrşadül mülük vəs səlätin tər-cüməsi”, “Kitab fil fiqh bi lisanit türki”, “Müqəddimətül Qəznəvi fil ibadət”,

“Müqəddimeyi Əbu Leysis Səmərqəndi” və s.

Erməni qrafikalı mətnlər: Qara dənizin şimalında yaşayan qıpçaqların bir hissəsi ermənilərlə də əlaqədə olmuşlar. Mədəni, siyasi, iqtisadi cəhətdən aktiv olan qıpçaqların dili ermənilərə də təsir etmiş və bu regionda erməni qrafikası ilə qıpçaq mətnləri yazılmışdır. Xüsusilə hakimiyyətdə üstünlüyü ələ alan qıpçaqlar digər millətləri üstələyir və dövlət sənədləri də qıpçaqca yazılmağa başlayır. Bu rəsmi-işgüzar üslubun da qıpçaqca formalaşması deməkdir. Erməni qrafikalı qıpçaq əsərlərini A.Qarkavets 6 qrupda toplamışdır:

1. Salnamələr;
2. Qanunlar və məhkəmə qeydləri;
3. Filoloji əsərlər;
4. Dini ədəbiyyat;
5. Dünyəvi sənət əsərləri;
6. Təbiət elmləri ədəbiyyatı [10, 12].

Salnamələrdən üçü məlumdur: “Kamenets” salnaməsi, “Venesiya” salnaməsi, “Polşa salnaməsi” və ya Leh xalqının salnaməsi. “Kamenets” salnaməsi 1650-1652-ci illərdə Aqop və Avksent qardaşları tərəfindən yazılmışdır. Kamenets-Podelsklu olan qardaşlar əsəri ermənicə və erməni-qıpçaqca yazmışlar. Yazarlarının yaşadığı yerlə adlandırılmış salnamədə 1430-1652-cu illər ərzində Ukraynanın qərbində baş verən hadisələrdən bəhs olunur. “Venesiya” salnaməsi ilə “Leh xalqının” salnaməsindən Ghevond Alişanın araşdırmasında bəhs olunur. Erməni hərflə qıpçaqca yazılan salnamələr qısa əsərlərdir. Hz. İsanın doğumundan 1530-1537-ci illərə qədər olan hadisələrdən bəhs edir. Qanunlar və məhkəmə qeydlərindən 40 kitab məlumdur, lakin üçünün də itdiyi bilinir. Bunların çoxu Ukraynada yazılmışdır, bəziləri Vyana, Polşa, Fransa, Macarıstanda qorunub saxlanılır. Qeyd kitablarında məhkəmə qeydləri, evlilik sözləşməsi, vəsiyyətnamələr, doğum qeydləri, boşanma qeydləri, məktublar, sənədlər və s. verilmişdir. Filoloji əsərlər 2 erməni-qıpçaqca qrammatika kitabı və 5 lüğətdən ibarətdir. Bu qrammatika kitablarından birincisi – İrəvanda mühafizə olunan 1581-ci ildə, ikincisi – Vyanada mühafizə olunan 1613-cü ildə Lvovda yazılmışdır. Bu lüğətlərin əsas hissəsində Müqəddəs kitabın qıpçaqca qarşılığı verilmişdir. Avropa kitabxanalarında və arxivlərində xeyli erməni hərflə qıpçaqca dini əsərlər mühafizə olunur. Bunlara 5 Zəbur əlyazması, həvari Paulun məktublarından ibarət toplu, 9 dua kitabı, ilahiyyatçı Antonun moizələrindən ibarət 4 kitab, müqəddəslərin yaşam hekayələrindən ibarət toplu, astroloji xristianlıq tarixinə aid yazılar, bir paskal təqvimi, 18 illik təqvim, illərin 12 heyvanlı bölgüsünün ermənicə və qədim türkcə adlarını əhatə edən siyahıdan ibarətdir. Bu əsərlər içində “Alqış bitigi” əsəri erməni hərflə qıpçaqca əsərləri içində bilinən nəşr olunmuş tək kitabdır. 172 səhifədən ibarət olan əsərin tək nüsxəsi hal-hazırda Hollandiyada Leyden Universitetində

saxlanılır. Dünyəvi sənət əsərlərindən bir əsər məlumdur. Vyanada qorunan bu didaktik əsər “Bilgə Hikarın hekayəsi” və ya “Bilgə Akir haqqındakı əfsanə”dir. Təbiət elmləri ədəbiyyatından da bir əsər məlumdur. “Fəlsəfə daşının sirri” adlanan əsər kimya və digər elm sahələri ilə əlaqəli əsərdir. Kiyevdə saxlanan əsəri Lvovlu Andrey Torosoviç 1626-1631-ci ildə yazmışdır. Bu əsərdə yazarın kimya, bağbanlıq, toxumçuluq sahələrində etdiyi təcrübələr qıpçaqca verilmişdir [10, 12-18].

Erməni hərflə qıpçaq əsərlərinin ən geniş tədqiqatçısı və bu sahədəki tədqiqatların bir çoxunun rəhbəri A.Qarkavets olmuşdur

Nəticə. Məqalədə orta əsrlərdə qıpçaq dil mühitində yazılmış əsərlər təsnif edilmiş, müxtəlif prinsiplər əsasında olan təsniflər araşdırılmış və müqayisə edilərək fərqliliklər təsbit olunmuşdur. Eyni zamanda, tədqiq olunan dövrdə yazılmış əsərlər yazıldığı qrafika prinsipi əsasında təsnif edilmiş və onlar haqqında qısa məlumat da verilmişdir. Ümumilikdə, bu əsərlər vasitəsilə türk dilinin zənginliyi, qədimliyi, dil imkanları və orta əsrlərdə nə dərəcədə mühüm dil olduğu aşkar olur və dolayısı ilə türklərin həmin vaxt tarix səhnəsində hakim, idarəedici, əlaqələndirici, güclü bir millət kimi hökmranlıq etdiyi görünür. Eyni zamanda orta əsrlər türk dilinin mənzərəsini təsvir, təhlil və müqayisə etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbas ibni es-Sabrani. Kitabül efal. Kıpçakça satır arası sözlük. - Ankara: Akçağ yayınları, - 2011. - 251 s.
2. Argunşah M., Yükkəkaya G.S. Tarihi Türk Lehçeleri: Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri. - İstanbul: Kesit yayınları, - 2010. - 336 s.
3. Biblioteca Nazionale di S. Marco – Biblioteca ad templum Divi Marci Venetiarum, Venezia, Mss. latini, Fondo antico, Collocazione 1597, Codex DXLIX / No 549
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. I cild. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2007, - 336 s.
5. Çulha T. Kırım karaycasının katik mecuması. - Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, - 2015. - 600 s.
6. Eckman J. Harezm. Kıpçak ve Çağatay türkçesi üzerine araştırmalar. -Ankara: TDK Yayınları, - 1996. - 438 s.
7. Ercilasun A.B. Başlangıçtan yirminci yüzyıla türk dili tarihi. - Ankara: Akçağ Yayınları, - 2004. - 488 s.
8. Əbu Həyyan Əl-Əndəlusi. Kitab al-idrak li-lisan al-ətrak (Türk dillərini dərketmə kitabı). Tərcüməçi: Z.Bünyadov. - Bakı: Azərənəşr, - 1992. - 115 s.
9. Əttuhfət-üz-zekiyye fil-lugat-it-Türkiyye. Çeviren: B.Atalay. - İstanbul: Türk Dil Kurumu, - 1945, - 431 s.
10. Garkavets A. Qypchaq Written Heritage. Volume I. Catalogue and Texts of Monuments Written in Armenian Script. Russian Version. - Almaty: Desht-i Qypchaq, - 2002. - 1084 p.
11. Heydərova X. Qədim və orta əsr lüğətlərinin tərtibi prinsipləri. - Bakı: Elm və təhsil, - 2021. - 248 s.
12. Həsənli-Qəribova Ş. Türk dillərində elmi üslubun inkişafının tarixi qaynaqları. - Bakı: Elm, - 2019. - 200 s.

13. Kıpçak türkçesi // <http://www.tdba.net/kipcak-turkcesi/20.04.2023>
14. Öner M. Bugünkü kıpçak türkçesi. - Ankara: Türk dil kurumu yayınları, -2013. - 270 s.
15. Tekin T., Ölmez M. Türk dilleri. -İstanbul: Simurq yayınları, -1999. -203 s.
16. Zajackowski A. Vocabulaire arabe-kiptchak de l'epoque de l'Etat Mamelouk Bulgat al-mustaq fi lugat at turk wa-l-qifzaq. – Warszawa: - 1958. - 136 p.
17. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие В 3 томах. Изд. 2-е, переработанное и дополненное. Том I. Армянописьменные памятники, хранящиеся в Австрии, часть 1. - Алматы: Баур, - 2017. - 810 с.
18. Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке. - Санкт-Петербург: - 1900. - 217 с.

КЛАССИФИКАЦИЯ ТЕКСТОВ, НАПИСАННЫХ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ КЫПЧАКСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ СРЕДЕ

Айнур В.САЙДОВА

РЕЗЮМЕ

В средние века можно увидеть начало процесса дифференциации тюркских языков. В этот период исследователи разделили тюркский язык на хорезмский тюркский, кыпчагский тюркский, караханлинский тюркский, чагатайский тюркский, огузский тюркский и др. Кыпчакский тюркский язык относится к языку произведений, написанных в кыпчакской языковой среде, охватывающей 13-16 вв. Эти произведения можно классифицировать по различным принципам: по принципу географического ареала, по графическому признаку, которым они написаны, по содержанию и т. д. В данной статье акцентируется внимание на вопросе классификации произведений, написанных в кыпчакской языковой среде, и дается краткая информация о произведениях.

Ключевые слова: XIII-XVI века, тюркские языки, тюркские тексты, кыпчакская языковая среда, классификация

CLASSIFICATION OF TEXTS WRITTEN IN THE MEDIEVAL KIPCHAK LANGUAGE SPHERE

Aynur V. SAIDOVA

SUMMARY

In the Middle Ages, the beginning of the process of differentiation between the Turkic languages can be seen. During this period, the researchers divided the Turkish language into Kharazm Turkish, Kipchak Turkish, Karakhanli Turkish, Chagatai Turkish, Oghuz Turkish, etc. Kipchak Turkish refers to the language of works written in the Kipchak language environment spanning the 13th-16th centuries. These works can be classified on the basis of various principles: according to the principle of geographical area, in terms of the graphics in which they are written, in terms of content, etc. In this article, the issue of classification of works written in the Kipchak language environment is focused on and brief information about the works is given.

Keywords: XIII-XVI centuries, Turkic languages, Turkish texts, Kipchak language sphere, classification

UOT 811.512.1

XIV-XV ƏSRLƏR QIPÇAQ DİL MÜHİTİ**Tünzalə İ.İSMAYILOVA ***

Orta əsrlərdə üstün mövqə qazanmış qıpçaq dil mühitinin araşdırılması Azərbaycan dilçiliyində az tədqiq olunmuş sahələrdən biridir. Bu məqalənin aktuallığı türk dillərinin öyrənilməsində xüsusi yeri olan qıpçaq dil mühitinin araşdırılması ilə bağlıdır. İşin məqsədi qıpçaq dil mühitini formalaşdıran qıpçaqlar haqqında məlumat, həmin dövrün tarixi şəraitinin təsviri və qıpçaq dil xüsusiyyətlərinin tədqiqidir. Orta əsrlər, xüsusilə də XIV-XV əsrlər türk dillərinin çoxsaylı dil nümunələri ilə zənginləşdiyi bir dövrdür. Türk dilinin müxtəlif ərazilərdə, fərqli istiqamətlərdə yayılmasını qıpçaqların dil mühiti nümunəsində aydın olaraq görmək mümkündür. İstər şimalda (şimal-qərbdə), istərsə də cənubda qıpçaq türkcəsiylə kifayət qədər əsər məhz bu dövrlərdə yazıya alınmışdır. Xüsusilə Məmlük qıpçaqcası ilə yazıya alınmış əsərlər arasında vaxtilə Mahmud Kaşğari tərəfindən əsası qoyulan lüğətçilik ənənəsinin geniş vüsət aldığını görürük. Fərqli zamanlarda və regionlarda yazılan, məzmunlarının müxtəlifliyi ilə seçilən bu əsərlərdə həmçinin fərqli dil xüsusiyyətləri də müşahidə olunur.

Açar sözlər: orta əsrlər, qıpçaqlar, dil mühiti, Şimal qıpçaqcası, Məmlük qıpçaqcası, lüğətlər

Giriş. Azərbaycan dilçiliyinə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, oğuzlarla müqayisədə qıpçaqlar və onların yaratmış olduğu qıpçaq dil mühiti haqqında araşdırmalar kifayət qədər azdır. Məqalənin XIV-XV əsrləri əhatə edən qıpçaq dil mühitindən bəhs etməsi və qıpçaqların tarixinə nəzər salması mövzusunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdəndir. Mövzusunun araşdırılmasında təsviri metodla yanaşı müqayisəli metoddan da istifadə olunmuşdur. Qıpçaqların hərəkət istiqamətləri şərqdə Balxaş gölü və İrtiş çayı ətrafından başlamış, qərbə doğru- Ural çayı, Volqa çayı, Azov dənizi, Xəzərin şimalı (qismən qərbi), Qara dənizin şimal və qərbinə (Don, Dnepr, Dnestr, Dunay çayları ətrafına) yönəlmiş böyük bir ərazini əhatə edir. Qıpçaqlar şimalda bu trayektoriya ilə kifayətlənməmiş, cənubda - Misir ətrafında da məskən salmışlar. Dilçilik prizmasından baxdıqda deyə bilərik ki, bu yerdəyişmə qıpçaq dilinin ən məhsuldar inkişaf dövrünün əsasını

* *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kiçik elmi işçisi;*
tunzala.ismayilova@dilchilik.science.az ORCID ID: 0009-0000-0082-7209

qoymuşdur. Məhz Misir regionunda onlar zəngin məzmununa malik əsərlərin, xüsusilə də qıpçaq lüğətlərinin ərsəyə gəlməsinə nail olmuşlar. Orta əsrlərə təsadüf edən bu qıpçaq yerdəyişmələrinə həm regionun siyasi-tarixi və iqtisadi şəraiti, həm də qıpçaqların hərbi nüfuzları, eyni zamanda əsrlərdən bəri davam edən köçəri həyat tərzləri təsir göstərmişdir.

Qıpçaqlar yazılı mənbələrdə. Tədqiqat əsərlərinə diqqət yetirəndə qıpçaqların tarix səhnəsinə çıxması, eyni zamanda etnik mənsubiyyəti haqqında informasiyaların qarışıq məzmununa malik olduğu görünür. Bu məsələlərlə bağlı vahid bir fikir formalaşmamışdır. L.N.Qumilyov, P.Pelliot kimi tədqiqatçılar etnik mənşəyinə görə qıpçaqları hind-avropalı, J.Marquart [19, 35] isə monqol mənşəli təqdim etsə də, yazılı mənbələr, çoxsaylı araşdırmalar bu fərziyyələrin əsassız, qıpçaqların türk mənşəli olduğunu sübuta yetirdi.

Qıpçaqların tarix səhnəsinə nə zaman və harada çıxması xaotik bir mövzudur. Qədim türk xalqları haqqında ilk məlumatların Çin qaynaqlarında verildiyini nəzərə alsaq, qıpçaqlar haqqında da dolayı yolla məlumat verən ilk mənbənin Çin tarixçilərinin əsərləri olduğunu deyə bilərik. Bununla bağlı L.Əliyeva qeyd edir ki, *Çin tarixçisi Sıma Syanın “Tarixi qeydlər” əsərində “syuyşe, dinlin, qequn” (kinça) adlı tayfanın adı çəkilib* [4, 34]. Adı çəkilən bu tayfanın fiziki göstəricilərinə, yaşayış məskənlərinə əsasən onların əslində qıpçaqlar olduğu göstərilir.

Qıpçaqların bir tayfa kimi adı ilk dəfə Şine Usu (Moyon Çor) abidəsində çəkilir. Bu haqda Ahmet Bican Ercilasun yazır: *“İlk dəfə 759-cu ildə Şine Usu abidəsində qıpçaq sözünə rast gəlinir. Türk kıpçak elig yıl olurmış (MÇ şm 4) - Türk qıpçaq 50 il oturmuş, yönətmış - cümləsi 682-745-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş II Göytürk xaqanlığı dövrünü xarakterizə edir”* [5, 359].

Erhan Aydın Şine Usu abidəsi ilə bağlı tədqiqat əsərində qeyd edir ki, *“qıpçaq etnoniminin Ramsted tərəfindən “tür [k k] bçak” kimi oxumasından sonra, Malov və Aydarov da bu etnonimin adını türk kıpçak şəklində oxumuşdur”* [2, 67].

Tarixi mənbələrdə isə qıpçaqlar üçün fərqli adlandırmalardan istifadə olunmuşdur: *“Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “qıfçak”, Bizans və latın mənbələrində “Kumanus/ Cumanus/ Komani”, ruslar “Polovets”, almanlar “Falben/ Valani/ Falpnen/ Phulagi/ Valvi/ Palladi”, macarlar “Kun”, çexlər “Plawci”, ermənilər “Khartes” (bunlar sarımtıraq, sarı, solğun mənalarını verib), gürcü mənbələri “Kıfşak/ Hifçak”, müsəlman müəllifləri “Kibcak/ Kifçak/ Kibşak” kimi qeydə almışdır”* [10, 1].

Vahid etnosa şamil edilən bu adlar bəzi mənbələrdə qarşı-qarşıya gəlir. Xüsusilə də, kuman və qıpçaqlar üçün bunu deyə bilərik. Azərbaycan tarixşünaslığında kumanların Dneprdən qərbdə, qıpçaqların isə kumanlardan

şərqdə yerləşdiyi qeyd edilir [12, 275]. Bununla yanaşı, Rəfiq Özdəkin “Türkün qızıl kitabı” əsərində kuman və qıpçaqların Şərqi Avropaya son böyük köçündən sonra birləşdiyi haqqında məlumat verilmişdi. Burada kumanların Balxaş gölü və Talış çayı ilə Dunay çayının hövzəsinə qədər yayıldığı bildirilir [13, 261].

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində qıpçaq adı həm etnonim, həm də toponim kimi qarşımıza çıxır: “1) etnonim kimi türklərin bir hissəsi, 2) toponim kimi Kaşğar yaxınlığında bir yer” [9, 474]. Divanda verilən xəritədə qıpçaqların yaşayış məskəni olaraq bir neçə yer işarələnmişdir. “Əsərdə eyni zamanda adı çəkilən “yemek”lərin qıpçaqlardan bir boy olduğu, ancaq qıpçaqların özlərini onlardan ayrı hesab etdikləri də qeyd olunur. Bu adlandırma kimeklərin fərqli variantı kimi qəbul edilir” [6, 121].

Qıpçaqların tarixi, yaşayış məskənləri ilə bağlı araşdırmalara işıq tutan mənbələrdən biri də oğuzlarla bağlı olan yazılı mənbələrdir. “Həmin mənbələrə əsasən qıpçaqlar oğuzların şimalında yaşamış və kimeklərdən IX əsrdə ayrılaraq müstəqil şəkildə hərəkət etmişdir” [16, 55]. Bu tarixi faktlarla yanaşı ərəb və fars coğrafiyaçılarının əsərlərində, xüsusilə də Əhməd ibn Fadlanın “Səyahətnamə”si [8], İbn Xordadbehin “Yollar və krallıqlar” əsəri, müəllifi məlum olmayan “Hüdüd əl-ələm” [11], Əbu Səid Gərdizinin “Zeyn əl-əxbar”, Fəzullah Rəşidəddinin “Cami ət-təvarix”ində qıpçaqların, kimeklərin yaşayış məskənləri, başqa tayfalarla sərhədləri, məşğuliyyətləri, mənşəyi haqqında dəyərli məlumatlar verilmişdir. İstər dilçilik, istərsə də tarixşünaslıq üçün əhəmiyyətli məzmunu malik bu əsərlərdə qıpçaqlar və kimeklərlə bağlı bir sıra faktlar var: 1) kimeklər xronologiya etibarilə qıpçaqlardan əvvəl var olub [18, 99], 2) qıpçaqlar kimeklərin bir hissəsi olmuş, XI əsrdən sonra şərq mənbələrində vahid adla – qıpçaq adlandırılmışdır, 3) qıpçaqlar və kimeklər bir-birindən ayrı, müstəqil etnik qrup olmuşlar, 4) “kimeklər və qıpçaqlar (həmçinin onlardan başqa 5 tayfanın – İmi, Tatar, Bayəndur, Laniqaz, Aclədin adları çəkilir) tatarlardan ayrılmış tayfalardır” [11, 120, 324]. V.Minorskinin Hüdüd əl-ələm”də qeyd etdiyi Gərdiziyə məxsus qıpçaqların tatarlardan ayrılması fərziyyəsinin qıpçaqların mənşə məsələsinə əlavə qarışıqlıq gətirdiyini düşünürük.

Qıpçaqlar haqqında məlumat verən digər bir mənbə isə gürcü salnamələridir. XII əsrdə qıpçaqların Cənubi Qafqaza – Gürcüstana başlayan axınları ilə gürcü mənbələrində də onlar haqqında ilk qeydlərə rast gəlinir. “Leonti Mrovelinin “Kartliya çarlarının həyatı” əsərində qıpçaqların adı ilk olaraq çəkilir. Daha sonra müəllifi bilinməyən “Çarlar çarı Davudun həyatı” əsərində Qafqazdakı qıpçaqların tarixi işıqlandırılır. Əsərdə Davudun qıpçaq bəylərindən Atrakın qızı ilə evləndiyi də göstərilir” [20, 19].

Qıpçaqlar Balxaş gölü ətrafından qərbə doğru hərəkət edərək onlarla bərabər adları sıx çəkilən areala- Xəzərin, Qara dənizin şimal və qərbinə yayılmışlar. Bir zamanlar oğuz məskəni olan ərazilər artıq “Qıpçaq çölünə” çevrilmişdi. Dəşti-qıpçaq adlanan bu torpaqlarda qıpçaqlar dövlət yaratmasa da, başqa dövlətlərin diqqət mərkəzində olmağı bacarmışdır. Qıpçaqların qərbə doğru köçləri XI əsrdən başlayaraq rus mənbələrində də öz əksini tapır. XI-XIII əsrlərdə Avropanın şərq qıpçaqların yaşayış məskənlərinə çevrilir. Qıpçaqların qərbə istiqamətlənən axınlarının əsasında isə monqolların yürüşləri dururdu. İ.Vasari qıpçaqların Avropada yayılması barədə belə yazır: “1223-cü ildə baş verən Kalka döyüşündən sonra qıpçaqlar Avropanın müxtəlif yerlərinə yayıldılar, bəzi yerlərdə isə assimilyasiyaya məruz qaldılar” [17, 9]. Odur ki, qıpçaqlar nəinki türk tayfalarının formalaşmasında, eyni zamanda Avropa dövlətlərindən – Macarıstan, Ukrayna, Bolqarıstan, Rumıniya, Moldovanın etnogenezisində həlledici rola malik etnoslardan biri kimi tarixdə iz qoydu. Onların tarixi fəaliyyətlərini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, qıpçaqlar etnosiyasi kimliyə sahib idilər.

Qıpçaqların qərbdən-şərqə, şimaldan-cənuba uzanan fəaliyyətləri dillərinin də müxtəlif istiqamətdə inkişafına zəmin yaratmışdır. Əksər tədqiqatçıların mövqeyi budur ki, vaxtilə Mərkəzi Asiyada müxtəlif zamanlarda mövcud ədəbi dil olmuş Qaraxanlı və çağatay türkcəsi ilə yanaşı, keçid mərhələni xarəzm və qıpçaqca təşkil etmişdir: “*Xarəzm türkcəsi Qaraxanlıya, qıpçaq türkcəsi isə çağataycaya yaxınlığı ilə bilinir*”[5, 386].

Qıpçaq dil mühiti. Orta əsrlərdə türk dil mühiti fərqli istiqamətlərə şaxələnərək şimalda qıpçaq (eyni zamanda Misir ərazisində də), Xarəzm-Qızıl Orda, şərqdə çağatay, qərbdə Anadolu (oğuz) türkcəsi kimi formalaşmışdır. Bu mənzərə türk dilləri üçün mürəkkəb, eyni zamanda zəngin dil mühitində fərqli xüsusiyyətlərə malik əsərlərin qələmə alınmasına şərait yaratmışdır. Xüsusilə qıpçaq türkcəsiylə həm şimalda, həm də cənubda dil materialları yazıya alınmışdır.

XIV-XV əsrlər qıpçaq dil mühiti dedikdə, cənubda Məmlük dövləti ərazisində ərsəyə gələn lüğət və qrammatika kitabları, müxtəlif məzmunlu kitablar, istinad edilmiş əsərlər başa düşülür. Şimalda isə mənzərə biraz fərqli idi. Qıpçaqlar istər Xarəzm, istərsə də Qızıl Orda dövlətinin əsas kütləsini təşkil edən türk tayfalarından biri olduqları üçün bu dövlətlərin də dillərində qıpçaq ünsürləri olduqca çoxdur. Yanos Ekman əsl Məmlük qıpçaqcasını Xarəzm-Qızıl Orda türkcəsindən ayıran əsas əlamətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir: **1.** Ümumiyyətlə, söz sonundakı *-g/-ğ* səsləri düşmüşdür: *sarı* (Xarəzm “*sarığ*”), *buluth* (Xarəzm “*bulutluğ, bulutluğ*”), *körklü* (Xarəzm “*körklüg*”), **2.** Yönlük hal şəkilçisi Xarəzm türkcəsiylə eynilik təşkil etsə də, üçüncü şəxsin təkində *-i/-i* mənsubiyyət şəkilçisindən sonra *-na/ne* formasını alır: *ağzına, yüzünə*, **3.** Çıxışlıq halın şəkilçisi *-dan-*

den/-dir (Xarəzmdə “-*din*/-*din*” olmuşdur): *suwından, ay yüzülden*, 4. Şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halı ilə işlənməsi: *menim* (Xarəzmdə “*mening/menim*”), *bizim* (Xarəzmdə “*bizing /bizim*”), 5. Birinci şəxsin cəmində xəbərlik şəkilçisi *bizdir* (Xarəzmdə “*miz*”), 6. İnkar forma “*degül*” ilə düzəlmişdir (Xarəzmdə “*ermez/ermes*”), 7. *Duq/- dük* şəkilçisi aktiv işləklik qazanmışdır: *fâkat bolduqça, tēdükümüz*, 8. Sual ədatı *-mı/-mi*-dir (Xarəzmdə “*mu/mü*”) [3, 86].

Şimalda formalaşan dil mühitində qıpçaqlar oğuzlarla bərabər aktiv şəkildə rol oynamış, sonrakı mərhələdə bu tayfaların başqa istiqamətlərə köçləri baş versə də, bu mühitdə yazılan əsərlərdə, eyni zamanda Misir ərazisində Osmanlının hakim olduğu dövrlərdə qarışıq dil xüsusiyyətləri özünü göstərmişdir. Belə ki, Y.Ekmanın Məmlük mühitinə aid əsərlərin dili ilə bağlı bölgüsündə də buna rast gəlinir:

1) *Əsl Məmlük qıpçaqçası*: buraya *Seyfi Sarayinin “Gülüstan tərcüməsi”, Bərkə Fəqihin “İrşadül-mülük” əsəri və müəllifləri məlum olmayan “Kitabu-baytaratül-vazih”, “Münyətül-qüzat” əsərləri daxildir.*

2) *Oğuz- qıpçaq qarışıq dialekti*: bu qrup özlüyündə 2 yerə bölünür: a) *Qıpçaq türkcəsi ünsürlərinin hakim olduğu “Kitabul-xayl”, “Kitab fi-ilmin-Nüşşâb (İstanbul nüsxəsi), b) Osmanlı türkcəsi ünsürlərinin hakim olduğu (Kitab fil-fiqh, Müqəddiməyi Əbu-Leysi Səmərqəndi).*

3) *Osmanlı türkcəsi* ilə qələmə alınmış əsərlər: *Sultan Qansu Qavri, Sultan Qayıtbayın əsərləri Məmlük mühitində qələmə alınsalar da, dil xüsusiyyətlərinə görə Osmanlı türkcəsinə məxsus materiallardır* [5, 395; 3, 53-54].

Qıpçaq mühitində yazılmış əsərlərin təsnifatını həm regional, həm də məzmun etibarilə aşağıdakı kimi verməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Qıpçaqların yayılma arealına görə təsnifatı, əsasən, 3 qrupda verilir:

1. *Şimal qıpçaqçası* – M.Saz belə hesab edir ki, *Şimal qıpçaq türkcəsinin əsasını Qızıl Orda dövləti hüdüdlərində yaşayan qıpçaqların dilindən toplanmış sözlər və təbliğat məqsədilə yazılmış xristianlığa aid dini mətnləri ehtiva edən Kodeks Kumanikus təşkil edir. Şimal qıpçaqçası bəzən bozqır qıpçaqçası kimi də adlandırılır* [15, 58]. Kodeks Kumanikusun yeganə məlum olan əlyazması hal-hazırda Venesiyanın Müqəddəs Markus Kitabxanasında qorunur. Müəllifi bilinməyən bu kitab iki ayrı dəftərdən ibarətdir. İtalyan hissəsi və alman hissəsi bir cildə hazırlanmışdır. Əsərin harada və nə vaxt yazılması ilə bağlı dəqiq məlumat olmasa da, italyan hissəsinin əvvəlində 1303-cü il tarixi qeyd olunub. Y.Şahin qeyd edir ki, *əsrin italyan hissəsini Qara dənizin şimalında öz qruplarının məskunlaşdığı italyan tacirləri, alman hissəsini isə Aşağı Volqa bölgəsindəki alman fransiskan təriqətinin üzvləri yazmışdır. Əsərin yazılma məqsədi dəqiq bilinməsə də, əksəriyyət onun həm qıpçaq türkcəsinə yadellilərə öyrətmək, həm də qıpçaqlar arasında xristianlığı yaymaq məqsədi ilə yazılmış bir əsər kimi*

hazırlandığı qənaətdədir [14, 13].

2. **Məmlük qıpçaqcası** - 1250-1517-ci illərdə Misir, Suriya ərazilərində Məmlük qıpçaq dövləti mövcud hakimiyyətdə olmuşdur. Osmanlı imperiyasının həmin ərazilərə yiyələnməsi ilə dövlət süqut etmişdir. Dövlətin etnik tərkibinin əsasını qıpçaqlar və çərkəzlər təşkil edirdi. Məmlük dövlətinin hakimiyyəti illərində qıpçaq türkcəsindən istifadə zəruri əhəmiyyətə malik idi. Çünki hakimiyyətin türk hökmdarlarının əlində olması bu dövrdə yazılan əsərlərin dilinin də türkcə olmasına zəmin yaratmışdır. Odur ki, qıpçaq türkcəsinə aid ən zəngin dil nümunələri daha çox Məmlük qıpçaqcası ilə qələmə alınmışdır.

3. **Erməni hərflə qıpçaq türkcəsi** -Tarixi məlumatlara görə “Dəşti-qıpçaq”da bir yerdə yaşayan qıpçaq türkləri ilə ermənilər XI əsrdən etibarən sıx əlaqələr qurmuşlar. XI-XIV əsrlər arasında yaranan münasibətlərin nəticəsi olaraq qıpçaq dilində erməni hərfləri ilə yazılmış mətnlər ərsəyə gəlmişdir. Bu mətnlər XVI-XVII əsrlərə aid edilir [7, 25-31]. Erməni hərflə qıpçaq mətnlərinə hüquq sənədləri, lüğətlər, ədəbi əsərlər, tərcümələr, tarixi və dini əsərlər və s. daxildir. Bu sahəni A.N.Qarkavets geniş şəkildə tədqiq edib.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qıpçaq türkcəsi ilə bağlı fərqli mövqedə olan A.B. Ercilasuna görə, *“erməni hərflə qıpçaqca mətnlər istisna olmaqla, qıpçaq türklərinin danışığı dili yazı dili kimi işlənmirdi. Qıpçaq türkcəsi əsərlərindən biri olan Kodeks Kumanikus qıpçaq ləhcəsindən toplanmış materiallardan ibarətdir və bu yazı dili deyil. Misirdə Məmlüklər dövründə ədəbiyyat, din, siyasət, atçılıq, oxçuluq kimi sahələrdə yazılmış əsərlər qıpçaq ləhcəsinin əsərləri deyil, dövrün standart yazı dilinin əsərləridir. Bu yazı dili Xarəzm türkcəsindən az fərqlənir və o, Xarəzm türkcəsi kimi Qaraxanlı türkcəsi ilə çağatay türkcəsi arasında keçid dövrünü təmsil edir. Məmlüklər dövründə yazılmış qrammatika və lüğətlər daha çox standart dilə aid olsalar da, bəzən qıpçaq və türkmən (oğuz) dialekt xüsusiyyətlərini daşıyırlar. Yalnız “Ət-töhfətüz-zəkiyyə”də lüğətin yazarı giriş hissədə saf qıpçaq türkcəsindən istifadə etdiyini bildirmişdir”* [5, 386]. Məşhur türkoloqun qıpçaq türkcəsiylə bağlı olan bu düşüncələri ilə razılaşa bilmərik. Göytürklərdən çağatay türkcəsinə kimi olan dövrdə türk dili öz tarixi inkişafını mərhələli şəkildə davam etdirmişdir. Əlbəttə ki, dövrün dil xüsusiyyətləri birdən-birə dəyişə və formaləşə bilməzdi. Zamanla bəzi dillər ya ədəbi dil, ya da dialekt səviyyəsində öz mövcudluğunu davam etdirmişdir. Qıpçaq türkcəsi də keçid dillərdən biri olduğu üçün əvvəlki mühitin istər fonetik, istər qrammatik quruluşunu özündə ehtiva etmişdir.

Məmlük mühitində XIV-XV əsrlərdə qıpçaq türkcəsi ilə qələmə alınan əsərlərin məzmun etibarilə zənginliyi və müxtəlifliyi onların bir sıra başlıq altında qruplaşdırılmasına da əsas verir:

1) **Lüğətlər və qrammatika kitabları** (*“Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak”*,

“*Əd-dürrətül-mudiə fil-lüğətit-Türkiyyə*”, “*Ət-tühfətüz-zəkiyyə fil-lüğətit-Türkiyyə*”, “*Əl-qəvaninül-külliyə li-zabtil-lüğətit-Türkiyyə*”, “*Kitabu bulgatül-müştak fi lüğətit-türk vəl-qıfçak*”, “*Kitabül əfal*”, “*Rəsuli lüğəti*”, “*Kitabi-məcmui tərcümani-türki və əcəmi və moğoli və farsı*”. Bunu da qeyd edək ki, lüğətlərin əksəriyyətində türkçə sözlər qırmızı, ərəbcə sözlər isə qara mürəkkəblə qeyd olunub. Lüğətlər həm türk, həm də ərəb müəlliflər tərəfindən yazıya alınmışdır. Bu lüğətlərin bəzilərinin müəllifi bilinsə də, müəllifi məlum olmayan lüğətlər də var. Lüğətlərin əksəriyyəti hərəkəlidir. Həmçinin lüğətlərin əksəriyyəti qrammatik xarakter də daşımışdır).

2) ***Fiqh kitabları*** (“*Kitab fil-fiqh*”, “*İrşadül-mülük*”, “*Müqəddimətül Qəznəvi fil-ibadət*”, “*Müqəddiməyi Əbu-Leysi Səmərqəndi*”, “*Kitab fil-fiqh bi-lisanit-türki*”);

3) ***Ədəbi əsərlər*** (“*Gülüstan tərcüməsi*”);

4) ***Hərb və oxçuluqla bağlı əsərlər*** (“*Münyətül-qızat*”, “*Kitab fi-ilmin-Nüşşab*”);

5) ***Atlarla, atçılıqla və baytarlıqla*** bağlı əsərlər (“*Kitabul-xayl*”, “*Kitabu-baytaratül-vazih*”) [1, 10-11].

Qıpçaq mühitinin məşhur simaları öz əsərlərində dövrün dil mənzərəsini geniş məzmununda əks etdirmişlər. Əbu Həyyan, Abbas ibn Sabrani, Seyfi Sarayi, Bərkə Fəqih, Əbu Leysi Səmərqəndi, Yusif əl-Konəvi, Məmlük sultanlarından Sultan Qatıbay və Sultan Qansu Qavri, Cəmaləddin əbu Məhəmməd ət-Türki tərəfindən qələmə alınan və ya istinad edilən, habelə tərcümə olunan əsərlərdə qıpçaq dilinin xüsusiyyətləri verilmişdir.

Nəticə. Türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, fərqli coğrafi mühitdə də olsa, türk tayfaları bir-biri ilə mü-təmadi olaraq münasibətdə olmuş və bu əlaqələrin təsiri dildə də öz əksini tapmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən qıpçaqların da oğuzlarla bir müddət eyni ərazilərdə yaşaması onların dil nümunələrinə təsir edərək “**oğuz-qıpçaq qarışıq dialekti**” əsasında əsərlərin yazılmasına şərait yaratmışdır. Məmlük mühitində qələmə alınan bəzi əsərlərdə isə oğuz ünsürləri üstünlük təşkil etdiyi üçün onlar dil xüsusiyyətlərinə görə oğuz nümunələri hesab olunur. Bununla yanaşı, Məmlük regionunda ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə dövrün görkəmli şəxsləri tərəfindən yazıya alınmış onlarla lüğətdə qıpçaqların dil xüsusiyyətləri zəngin dil vahidləri ilə ifadə edilmişdir. Həmin lüğətlər tematik prinsip əsasında təsnifata cəlb olunub. Qıpçaq mühitində lüğətlərlə bərabər **fiqh kitabları, ədəbi əsərlər, hərb və oxçuluqla, baytarlıqla** bağlı əsərlər də qələmə alınmışdır. Bu mühitdə yazıya alınmış bütün dil nümunələri linqvistik baxımdan olduqca mötəbər mənbələrdəndir və bu mənbələri araşdırmaq türk dillərinin istər keçmişini, istərsə də bugününü öyrənmək üçün mühim əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbas ibni es-Sabrani. Kitabül efal. Kıpçakça satır arası sözlük. - Ankara: Akçağ yayınları, - 2011, - 251 s.
2. Aydın E. Şine Usu Yazıtı. -Çorum: Karam yayınları, - 2007, - 129 s.
3. Eckman J. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay türkçesi üzerine araştırmalar. - Ankara: TDK Yayınları, - 1996, - 438 s.
4. Əliyeva L.A. Azərbaycan xalqının etnogenezində qıpçaqların yeri. Dərs vəsaiti. - Bakı: Bakı Universiteti, - 2015, - 230 s.
5. Ercilasun A.B. Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi. - Ankara: Akçağ yayınları, - 2004, - 488 s.
6. Golden P.B. Cumanica IV: The tribes of the Cuman-Qıpçaqs // - Wiesbaden: Archivum Eurasiae Medii Aevi, - 1997. №9. - pp. 99-122.
7. Güner G. Kıpçak Türkçesi Grameri. - Ankara: Kesit yayınları, - 2013, - 371 s.
8. İbn Fadlan. Seyahatname (Ramazan Şeşen redaktesi ile). - İstanbul: Yeditepe yayınevi, - 1995, - 187 s.
9. Kaşğari M. Divanü Lügat-it-Türk (çev: Besim Atalay). - Ankara: TTK yayınları, - 1985, 533 s.
10. Kulixila Zhamalihan. Kıpçakçanın Söz Varlığı. Doktora Tezi. - İstanbul, 2016, - 488 s.
11. Minorsky V. Hudud al-alam. The Regions of the world. - London: Oxford University Press, - 1937, - 544 p.
12. Muxtarova Ə. Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər). Ali məktəblər üçün dərslik. -Bakı: Adiloğlu, - 2013, - 446 s.
13. Özdek R. Türkün qızıl kitabı (Türklərin kamil tarixi). I cild. - Tebriz: 1372, -287 s.
14. Şahin Y. Ermeni Harfli bir Kıpçak Metni: “Azizlerin hayat hikayeleri”. Metin- İnceleme-Dizin. Yüksek lisans tezi. - Ankara, 2015, - 379 s.
15. Saz M. Tarihi Kıpçak Türkçesi Metinlerinde Oğuzca Unsurlar. Yüksek lisans tezi. - Niğde, 2019, - 470 s.
16. Sümər F. Oğuzlar (Türkmənlər). Tarixləri. Boy təşkilatı. Dastanları. -Bakı: MBM, - 2013, - 448 s.
17. Vasary İ. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. - Cambridge University Press, - 2005, - pp. 230.
18. Ахинканов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Издание исправленное. - Алматы: Кылым, - 1995, - 296 с.
19. Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. - Алма-Ата: Издательство Наука Казахской ССР, - 1972, - 157 с.
20. Пилипчук Я.В. Етнополітичний розвиток Дашт-і Кипчак у IX–XIII ст. -Київ, -2012, - 288 с

КЫПЧАКСКАЯ ЯЗЫКОВАЯ СРЕДА XIV-XV ВВ.

Тунзале И.ИСМАЙЛОВА

РЕЗЮМЕ

Изучение кыпчакской языковой среды, занявшей видное место в средние века, является одним из наименее изученных направлений в азербайджанском языкознании. Актуальность данной статьи связана с изучением кыпчакской языковой среды, занимающей особое место в изучении тюркских языков. Цель работы – сведения о кыпчаках, составивших кыпчакскую языковую среду, описание исторических условий того периода, изучение особенностей кыпчакского языка. Средние века, особен-

но 14 и 15 века, были периодом, когда тюркские языки обогатились многочисленными лингвистическими примерами. Наглядно увидеть распространение тюркского языка в разных областях и в разных направлениях можно на примере языковой среды кыпчаков. Как на севере (северо-западе), так и на юге в эти времена было написано достаточно произведений на кыпчакско-тюркском языке. Особенно среди произведений, написанных на мамлюкском кыпчаке, мы можем видеть, что словарная традиция, заложенная Махмудом Кашгарли, получила широкое распространение. Различные языковые особенности наблюдаются и в этих произведениях, написанных в разное время и в разных регионах, отличающихся разнообразием своего содержания.

Ключевые слова: Средневековье, кыпчаки, языковая среда, северный кыпчак, мамлюкский кыпчак, словари

KIPCHAK LANGUAGE ENVIRONMENT OF XIV-XV CENTURIES

Tunzale I.ISMAYILOVA

SUMMARY

The study of the Kipchak language environment, which gained a prominent position in the Middle Ages, is one of the least researched areas in Azerbaijani linguistics. The relevance of this article is related to the study of the Kipchak language environment, which has a special place in the study of Turkic languages. The purpose of the work is information about the Kipchaks who formed the Kipchak language environment, a description of the historical conditions of that period, and a study of the features of the Kipchak language. The Middle ages, especially the 14th and 15th centuries, was a period in which Turkish languages were enriched with numerous linguistic examples. It is possible to clearly see the spread of the Turkish language in different areas and in different directions in the example of the language environment of the Kipchaks. Both in the north (north-west) and in the south, enough works were written in Kipchak Turkish during these times. Especially among the works written in Mamluk Kipchak, we can see that the dictionary tradition, which was founded by Mahmud Kashgarli, has become widespread. Different language features are also observed in these works, written in different times and regions, distinguished by the diversity of their content.

Keywords: The Middle ages, Kipchaks, language environment, Northern Kipchak, Mamluk Kipchak, dictionaries

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 82

XIX ƏSR AŞIQ POEZİYASINDA SATİRA

Selcan H.QAFFARLI*

XIX əsr Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı satirik şeirləri ilə təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatında satirik düşüncənin daha da inkişafına xidmət etmişdir. XIX əsr aşıq poeziyasında satirik şeirlər ədəbi prosesdə güclü qola çevrildi. Aşıq ədəbiyyatında satiralar poetik gücü, məntiqli eyhamları, düzgün və seçilmiş tənqid hədəfləri, bu tənqid hədəflərinin ifşası üçün seçilmiş qüvvətli cümlələri ilə satirik ədəbiyyatımıza rəngli çalarlar qatdı. Bu məqalədə də məhz aşıq ədəbiyyatının ən güclü nümayəndələri (Baba bəy Şakir, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Aydın, Aşıq Ələsgər, Nadim, Aşıq Musa, Çoban Əfqan) və satiraları seçilmiş və təhlil edilmişdir. Təhlil zamanı satiralarda yer verilmiş mövzular vurğulanmış, aşıqların bu mövzulara baxış aspekti dərinlən təhlil obyektinə çevrilmişdir. Onların satiralarında özbaşınalığın vüsət aldığı, ruhanilərin fanatizmini, qaragürhuculugunu, din adı altında insanlara çəkdirdikləri əzabları poetik və satirik dillə verirdi. Aşıq satiralarında xalq cəhalətdə saxlayan yalançı ruhanilər, üzdənirəq din xadimləri də tənqid atəşinə tutulur. Onlar insanların ağır vəziyyətinin ən mühüm səbəblərindən birini xurafatda, mövhumatda görürdü. Məqalədə onların güclü satiralarından olan nümunələrin mövzuları və ideyaları göz önünə gətirilir. Nəyə görə bu mövzulara müraciət etdikləri aydınlaşdırılır.

Məqalədə bu satiralar doğuran şəxsi və ictimai meyllər, şairlərin ziyalı mövqeyi müxtəlif mövzular kontekstində təhlil obyektinə çevrilir. Tədqiqatçıların araşdırılan problemlə bağlı fikir və mülahizələrinə nəzər salınmışdır.

Açar sözlər: Satira, Azərbaycan ədəbiyyatı, Aşıq poeziyası, Baba bəy Şakir, Aşıq Ələsgər, Aşıq Aydın, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Mirzə Baxış Nadim

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixən çox qədimdir. Aşıq poeziyası Azərbaycan folklorunun ayrılmaz hissəsidir. Aşıq şeiri qədim zamanlarda təsvirin, tərənnümün sənəti hesab olunub. Belə ki, aşıqlar daha çox gördüyü gözəlləri, gözəllikləri vəsf edərək lirik şeirlər yazmışlar. Məhəbbət motivli şeirlər, gözəlləmələr aşıq sənətinin başlıca mövzusu olsa da, müəyyən

* Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı; selcangafarli95@gmail.com;
ORCID İD 0000-0002-9613-9929

zaman keçdikdən sonra aşıqların yaradıcılığında ictimai-siyasi lirika da özünə yer tapdı. Bununla yanaşı aşıq yaradıcılığında kəskin satirik şeirlərə yer verilməyə başladı. Ümumiyyətlə, aşıq poeziyasında ictimai motivlər bütün hallarda sosial münasibətlərin harmoniyası ilə, yəni mənəvi gözəlliklə bağlı olmuşdur.

Bəllidir ki, şifahi xalq ədəbiyyatı qaynaqlarının ilkin nümunələrində gerçəkliyə münasibətdə, əsasən, öyüd-nəsihət, tərənnüm tipli yazılar üstünlük təşkil etmişdir. Həmin bədii təfəkkür nümunələri ilə, əslində, gəncliyə, gələcək nəslə olub-keçənlər, baş verən hadisələr haqqında poetik informasiyalar verilmiş, onların diqqəti dünyanın dərkinə, düzgün, qanunauyğun yaşayış tərzinin qurulmasına yönəldilmiş, həyatda rast gəlinən məhrumiyət və uğursuzluqlar kədərli və nisgilli notlarla dilə gətirilmişdir. Lakin cəmiyyətin inkişafı nəticəsində insanlar arasındakı təbəqələşmənin getdikcə daha aydın nəzərə çarpması ümumxalq nəzərində fərqli yanaşmaları, ziddiyyətli məqamları ortaya qoymuşdur. Qədim və orta əsrlərdə bu cür hallara ictimai-ədəbi münasibət daha çox dini-fəlsəfi mahiyyətdə üzə çıxırdısa, XVIII əsrin sonları və XIX əsrin əvvəllərində ictimai etiraz, tənqid, tədricən satira yaradıcılığı kimi ifadə olunurdu. Başlanğıc mərhələsində ədəbiyyatda tənqid ayrı-ayrı fərdlərə, onların acgözlüklərinə, rəhmsiz, ədalətsiz əməllərinə qarşı yönəldilirdi. Məqalədə XIX əsrdə yaşayıb yaratmış şair aşığılarımızın satirik yaradıcılığı izlənilmiş, ayrı-ayrı nümunələri təhlil obyektinə çevrilərək onların yazılmasında əsas məqsəd müəyyənləşdirilmişdir.

Şakir yaradıcılığında satira. XIX əsrin birinci yarısında satirik şeir yaradıcılığında əməyi keçən sənətkarlardan danışarkən Baba bəy Şakiri diqqətdən kənar qoymaq mümkün deyildir. Şairin yaradıcılığı ilə bağlı elmi araşdırmaların tarixi elə də zəngin deyildir. Bu bərdə S.Mümtaz belə yazmışdır: *“Şakirin şeirlərindən Mirzə Yusif və Adolj Berje, nümunə üçün də olsa öz məcmuələrində yazmamışlar. Ondan Nəvvab da öz təzkirəsində bəhs etməyərək sükut ilə keçmişdir. Yalnız Məhəmməd ağa Müctəhidzadə Şakirin adını ehtiramla “Riyazül-aşiqin”ə qeyd etmişdir...Köçərli də istəməz onun adını çəkərək məzəmmət etmiş... şeirlərindən ancaq beş misralıq bir bənd göstərə bilmişdir”* [5, 161].

Şakirin bədii irsindən bizə 7 satirik mənzumə, 2 aşıqənə qoşma, bir gəraylı və bir neçə natamam beyt gəlib çatmışdır. Baba bəy Şakir yaxşı başa düşürdü ki, yaşadığı dövrdə qəsidəçilik və mərsiyyəçilik poeziyası deyil, yeni üsyankar xarakterli satirik ədəbiyyat yaradılmalı, insanların əməli fəaliyyəti ilə əlaqəli iqtisadi-əxlaqi mübarizələr, sinfi çarpışmalar ön plana çəkilməlidir. Şair də satiralarında ictimai haqsızlıqları, ədalətsizliyi tənqid edirdi. Şairin “Dönüb” rədifli satirasında əsas tənqid hədəfi çar üsul-idarəsi, imperiya ağalığıdır. Şair ürək ağrısı ilə quberniya yaranandan, divan-

divanxana bərqərar olandan yadelli oğrularla yerli oğruların, qanıçənlərin əlbir, dilbirliyindən danışır, hər bənddə bir qəmli hekayətdən xəbər verir. “Dönüb” rədifli satiranın ilk bəndində dövrün acı həqiqətlərinin daha kəskinliyi ilə ifadə olunduğuna, dövr, zaman haqqında bir növ hökm verildiyinə şahid oluruq:

*Quberniya bina olandan bəri,
Oğrunun hər biri bir xana dönüb,
Yox yetişib ərza divan eyləyən,
Dağılıb vilayət virana dönüb* [8,13].

Şair kəskin deyimlərlə, tənqidi-satirik üsullarla dövr, zəmanəni ittiham edir, ölkədə vəziyyətin olduqca ağır, dözülməz olduğu əyani şəkildə əks etdirir.

Şair haqqında təhlillərdə bəzən sənətkarın açıq danışmaqdan ehtiyatlandığını, padşaha, eləcə də Qafqaz canişininə loyallıq münasibətdə olması qeyd olunmuşdur. Fikrimizcə, burada iki nüans ola bilər: birincisi, şair bu sətirləri ironik tərzdə ifadə etmiş, əslində, canişinə öz həqiqi münasibətini deyil, bunun əksinə, daha kəskin və eyhamlı tənqidi münasibətini bildirmişdir; ikinci səbəb isə Şakir də dostu Zakir kimi ətrafındakı naqisliklərin səbəbini yerli komendat və bəylərdə görərək padşahi-alinin bundan xəbəri olmadığını düşünürdü. İkinci nüansı F.Qasımzadə də təsdiq edir: “*Şakir elə güman edirdi ki, bütün bu haqsızlaqları edənlər komendantlar və onların təyin etdiyi qəza hakimləri, qəza naçalnikləri və onlarla əlbir olan yerli bəylərdir. Rus padşahının və onun Qafqazdakı canişinin bundan xəbəri yoxdur*” [3, 216].

“Üstünə” rədifli satira şairin “Dönüb” rədifli şeirinin bir növ davamı kimi diqqəti çəkir. “Hünər söhbətinin bitdiyi”, “bərəkətin qeyb olduğu”, “kişiliyin itdiyi”, “insafdan, mürvətdən, ədalətdən danışanların üstünə yüz yerdən çomaq çəkildiyi” bir zəmanədə yaşamaq, işləmək əzabdır. Buna görə də şair səsinə ucaldır, üsyankar bir çağırışla xalqı həqiqi mübarizəyə çağırır. Camaatı dilənçi kökünə salan quruluşu şair belə dəyərləndirir və vətəndaş mövqeyini ifadə etməkdən çəkinmir:

*Kimin ki, başından aşardı varı,
Tapılmaz evində bir çanaq darı* [8, 18].

Nadimin satirik əsərləri. Əsrin birinci yarısında Zakir ilə bir sırada satirik poeziya sahəsində fəaliyyət göstərən şairlərdən biri də Mirzə Baxış Nadim olmuşdur. Nadimin bizə gəlib çatan bədii irsi sübut edir ki, o, çox qüdrətli satirik olmuş, zamanına və ictimai mühitinə ayıq bir şair nəzərləri ilə baxmağı bacarmışdır: “*Kəndlilərin hüququnu müdafiə edən Nadim, varlı təbəqələrin istismarına heç vaxt göz yummamış, kəskin satirik qələmi ilə hər zaman onları işfə və tənqid etmişdir*” [7,30]. Nadim satiralarının mərkəzində həmişə canlı həyat hadisələri dururdu. Məsələn, Muradxan adlı bir mülkədar biçin qurtardıqdan sonra biçinçilərin haqqını vermir, onları təhqir edib qovur. Kəndlilərin başına gələnlərdən xəbər tutan Nadim qəzəblənir. Onun “Murad

xan” rədifli məşhur satirik şeiri məhz bu qəzəbin ifadəsi kimi yaranmışdır.

Nadimin şeirlərindən görünür ki, o da xalqın avamlığından sui-istifadə edənləri satiralarında ifşa etmişdir. Doğrudur, bu şeirlərdən bəziləri ayrı-ayrı şəxslərə ünvanlanmış həcvlərdən ibarət idi. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə Nadimin adı hər şeydən əvvəl, bir satirik kimi daxil olmuşdur. O, XIX əsrin birinci yarısında yaranmaqda olan ictimai satiramızın fəal simalarından olmuş, özünün “Murad xan”, “Kərbalayi”, “Rəncbər Mahmud” “Misir nəvəsi İmamverdi”, “Mollalar haqqında”, habelə çar divanxanalarının məmurları barəsində yazdığı tənqidi şeirlərində sözü üstüörtülü deyil, sərt və güzəştisiz söyləyirdi. Şair tənqid etdiyi hədəflərinin adını çəkir, onun eybəcər sifətlərini ortaya qoymaqdan çəkinmirdi. İctimai düşüncə adamı olduğu üçün onun konkret şəxslərə həsr etdiyi satiralarında həmişə dərin ümumiləşdirmə meyli nəzərə çarpırdı. Şairin “Rəncbər Mahmud” satirasında poetik ümumiləşdirmə istedadını, həyata fəal tənqidi münasibətini, əməkçi kütlələrə rəğbətini və həyat həqiqətlərinə sədaqətini yaxşı nümayiş etdirir. Nadim ictimai satira üçün səciyyəvi olan bu keyfiyyətləri ilə poeziyamızda ictimai satiranın qüvvətlənməsinə yaxından kömək göstərmişdir.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının poeziyasında ictimai-siyasi motivlər.

XIX yüzilliyin axırı Azərbaycan xalqının tarixində hakim təbəqə ilə zəhmətkeş xalq arasında çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti və zorakılıq, özbaşınalıq kəskin bir ziddiyyət təşkil edirdi. Bu dövrdə Aşıq Hüseyn Bozalqanlının poeziyasında da ictimai-siyasi motivlər öz kəskinliyi ilə diqqəti cəlb edir. Ustad sənətkarların yaradıcılığında zülm və istismarı tənqid edən, vətənin ictimai problemlərinə diqqəti cəlb edən, xalqın dərd-sərini dilə gətirən şeirlərə geniş yer verilir. Bu şeirlərin əksəriyyəti ustadnamə, şikayətnamə, həcv, divan üstündə qurulur. Cəmiyyətdən narazılıq, zülmə və əsarətə qarşı etiraz onların ideya məzmununu təşkil edir. Bu, ustadın ictimai-siyasi hadisələrə obyektiv münasibətilə səciyyələnir. Həmin şeirlər həyati müşahidələrin nəticəsi kimi yaranmışdır, burada aşığın ictimai hadisələrə olan fəal münasibəti diqqəti cəlb edir.

“Aşıq Hüseyn Bozalqanlının yaradıcılığında “Gördüm” rədifli qoşması güclü ictimai-məzmunlu qoşmalardan biridir. Bu şeirdə ustadın öz zamanəsində gördüyü sosial ədalətsizliklər əks olunmuşdur” [9, 74]. Həm də bu ədalətsizliklər heç də mücərrəd formada deyil, real şəkildə, sənətkarın qarşılaşdığı həyati faktlar əsasında təsvir olunur. Şeirdə fağır-füqəralardan bəylərin qamçı ilə xərac almaları, on yoxsulu bir tavaya möhtac etmələri və s. kimi neqativ hallar göstərilir:

*Bəylər qamçı ilə aldılar xərac,
Fağır-füqəradan, kəsildi əlac.
Onu bir tavaya etdilər möhtac,
Ağlayıb saçını yolunu gördüm [4, 134].*

Hakim təbəqənin, hökumət məmurlarının zorakılıęı, xalqa verdiyi aęır iřg nc l r çox real řekild  göstərilərək, ictimai bərabərsizlik, varlı-kasıb münasibətləri də açıqca təsvir olunaraq tənqid hədəfinə  vrilir.

řairin “Baxın” rədifli řeirind  də bəylərin yoxsulların bařına a dıęı “oyun”ları, r ncb rl rin kotana qořulmaqlarını, onların icazəsiz heç yerə gedə bilm m kl rini, ilin on bir ayını qul kimi aęalara iřl m kl rini, aęır zəhmətlə qazandıqlarından tamamilə məhrum olan yoxsulların balalarının aęlayıb f ęan  ekdikl rini təsvir etmiřdir. řair “İndi”, “D řm ř k” rədifli qořmalarında isə öz zəmanəsinin haqsızlıqlarını, haqqı tələb edənlərin daim əzab-əziyyət i erisində qaldıęını v  z lm  son qoyulmadıęını, ümumiyyətlə, özünün yařadıęı ř xi faciələrin də zamanla baęlı olduęunu bildirir.

Ařıq Aydının satirik qořmaları. G y  ədəbi mühitinin nümayəndəsi kimi  z poeziyasını mənsub olduęu mühitə məxsus ədəbi normalar əsasında yaratmıř řiřqayalı ařıq Aydının lirikasının zəngin bir qatını onun ictimai məzmunlu řeirl ri t řkil edir. O, ictimai haqsızlıqlara dözməyən adam olduęu  c n daim  z narazılıqlarını gündəlik həyatda v  poeziyasında ifadə etmiřdir. Sosial boyalar sənətkarın ictimai lirikasının müxtəlif formalı řeirl rind   z əksini daha bariz řekild  tapmıřdır. Məsələn, onun “Mənim”, “Görünür”, “Yaxşıdır”, “ sy n”, “Pulludur”, “Bir gün” və s. kimi müxtəlif məzmunlu řeirl rini birl řdir n bařlıca motiv el řairinin ictimai haqsızlıqlara qarřı kəskin etirazıdır. Sənətkar həmin əsərlərdə özünün v  mənsub olduęu ictimai mühitin  atıřmazlıqlarını daha konkret və aydın řekild  obrazlařdırmaęa nail olmuřdur: *“ ld  olan řeirl rin əksəriyyətində Aydının bařına g tirilmiř haqsızlıqlar, onun keçirdiyi aęır sürgün həyatı  z ifadəsini tapmıřdır. O, “Mənim” gəraylısında  z aęır həyatını b diil řdirmiřdir. řeirin ümumi ictimai ideallarla baęlı olduęu kimi, subyektiv məqsədi də vardır”* [2, 80].

Qeyd olunmalıdır ki, Aydının ictimai motivli řeirl rinin əldə olan hissəsi onun sosial d ř nc l rini bütövlükdə əks etdirir. “El din” adlı qořması bu qəbildəndir. Sənətkar onu əhatə edən dünyanın acı sosial taleyini řeird  “ arxi-fələk” obrazı ilə vermiřdir. S n tkara görə, dünyanın sosial nizamı pozulmuřdur. Sosial  dal tsizlikl r, cəmiyyətdə doęru insanların daim z lm  məruz qalmaları sənətkarı q z bl ndirmiřdir. Bu da  z növbəsində řairin ictimai lirikasının məzmununa təsir edərək ona qəzəb çalarları g tirmiřdir. Bu qəzəb, nifrət onun poeziyasında bəzən qaręiř, bəzən  sy n, bəzən haqqın qələbəsinə inam motivləri řeklində ifadə olunmuřdur. Məsələn, sənətkarın “Yaxşıdır” qořmasında haqqa xəyanət edən “ilqarsız” insan  n mənfi emosiyalara, bəd dualara tuř olmuřdur. S n tkara görə, insanlar ř r  qarřı mübarizə aparmalı, onun qabaęında boyun  ym m li v  ř r  qarřı qalxmalıdırlar. Bu cəhətdən onun “ sy n” adlı qořmasında artıq dünyadan bezmiř, ədalətə  z inamını itirmiř, az qala, bařı pozularaq müqəddəs inamlara etiraz edən insanı g r r k. Bu, təkcə poetik  sy n olmayıb,

aşiq Aydının bir şəxsiyyət kimi həyat prinsiplərinin, məram və əqidəsinin poetik manifesti idi.

O, "Pulludur" qoşmasında sosial faciələrin səbəbini konkret şəxslərin simasında aydın şəkildə göstərir. Şair Aydın bu şeirdə cəmiyyətdəki sosial bəlalərin, mənəvi eybəcərliklərin ünvanını dəqiq göstərmişdir: mollalar və pullular. Bu iki obrazda Aydın yaşadığı cəmiyyətin sosial strukturu öz əksini tapmışdır. Mollalar cəmiyyətdə dini hakimiyyəti, pullular isə sinfi hakimiyyəti təmsil edirdilər. Bu ideya aşığın "Çəkir" adlı qoşmasında da aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Şeirdə sanki Aydın bir ictimai şəxsiyyət və insan kimi psixoloji-bədii "portreti" yaradılmışdır. Şeirdə görüldüyü kimi, əsas obraz puldur. Sənətkar insanlar arasında mübadilə vasitəsi olan pulu öz sosial düşüncələrinin də təcəssüm obyektinə çevirə bilmişdir. Aydın nadan olmayıb aqıl olduğu üçün pul ondan uzaq qaçmışdır. Çünki Aydın yaşadığı cəmiyyətdə pullu olmaq üçün ədalətsiz, dərd-qəm çəkməyən nadan, zülmkar olmaq lazım gəlirdi. Aydın isə dünyanın "bəla-qadasını" çəkən aqıl bir insan idi.

Aşiq Ələsgər yaradıcılığında sosial motiv. Aşiq poeziyasının Nizami sayılan Aşiq Ələsgər müəyyən bir məktəbdə təhsil almasa da dövrünün müdrik, aqıl bir sənətkarı idi. Aşiq Ələsgərin zəmanədən, dövrdən şikayət dolu şeirləri də çoxdur. Ələsgəri düşündürən odur ki, "Bəs zülm içində inləyən xalqın qeydinə kim qalacaq? Onu bu ağır vəziyyətdən kim qurtaracaq?" "Dalbadal" rədifli divanəsində də şair belə ritorik suallardan istifadə edərək şeirin tənqidi gücünü artırmışdır.

Ələsgər öz el-obasında, eləcə də gəzib dolaşdığı mahallardakı insanların güzəranını görüb yasa batır. Ağır vergilər altında inləyən kəndlilərə kömək edən yoxdur. "Müxənnət zəmanə"dən təkcə Ələsgər yox, hamı narazıdır, bu quruluş heç kəsi razı salmır. Ölkədə iqtisadi və ictimai-siyasi bərabərsizlik o qədər güclənib ki, biri al geyinib, tirmə qurşandığı halda, biri qarın içində üryan gəzir. S.Paşayev bu haqda qeyd edir: "*Aşiq Ələsgərin həyata açıq gözlü baxışı həmişə tam aydındır, o, yoxsulların tərəfindədir, qarın içində üryan-çılpaq, ayaqyalın gəzənlər onun ürəyini göynədir...*" [6, 64]. "*Bütün bu faktlar göstərir ki, aşiq Ələsgərin bədii yaradıcılığı dərin ictimai köklərə əsaslanır*" [2, 404].

Şair şeirlərində bahalıqdan, aclıqdan şikayət edir. Aşığın yaşadığı əsrdə "mərd iyidlər" yoxsulluqdan ölüm axtarır, ahu-zar çəkir. Bir tərəfdən zəmanənin bədliyi, o biri tərəfdən də bəylər, mollalar xalqı talayırlar. "Mollalar" satirasının birinci misrasında nadürüst mollalara "*söyüddü zatınız*" deyən ustad sənətkar barsız ağaclarla namussuz, arsız mollaların həyat tərzi arasında məntiqi bir assosasiya yaradır. Belə mollaların, əslində, dindən çox-çox uzaq olduqlarına "*şəriətdən kənar mətləb dilərsiz*" deyərək, o, ustalıqla işarə vurur. Cəmi üç bənddən ibarət olan bu həcvdə müəllif tənqid

obyektinin həm dolğun obrazını yaratmış, həm də ona öz kəskin münasibətini sərrast şəkildə ortaya qoymuşdur. Bəylər mollalardan da bəddir, onlar nəinki xalqa pislik edir, hətta onlar el sənətkarlarına belə məhəl qoymurlar. İş o yerə gəlib çatıb ki, “çay içib, plov yeyənlər” əliqabarıllara, sadə, fağır adamlara nan-çörək də göstərmirlər. Bu ona görə belədir ki, ədalətin mizanı itib, iman, ilqar pozulubdur.

Odur ki, aşıq müasirlərini haqq-ədalətə, halal dolanmağa səsləyir. *“Müqəddəs təsəvvürlərin pozulduğunu, “bəd zaman”ın hər şeyi alt-üst etdiyini görən böyük xalq mütəffəkiri, çox güman ki, ahıl yaşlarında daha aydın dərk edir ki, bu “nahaqq” dünyada ilahi kosmos yaratmaq cəhdi əbəsdir”* [1,145].

Aşıq Ələsgər çox böyük cəsərlə istismarçı rejimin iç üzünü açıb göstərmiş, gördüyü və müşahidə etdiyi mənfilikləri öz poetik təxəyyülünün gücü ilə ümumiləşdirərək cəmiyyətin ağır bəlası kimi təqdim edərək, yeri gəldikcə, dövr və zamanın, mövcud quruluşun ictimai eyib və nöqsanlarını tənqid atəşinə tutur. Aşıq Ələsgərin sosial bərabərsizlikdən şikayəti fərdi xarakter daşımır. Şair-aşıq fırıldaqçı və riyakar din xadimlərinin, ölkədə bahalıq salanların, var-dövlət hərislərinin xalqa yaramaz əməllərinin üstünü açır və onları xalqa daha yaxından tanıdır. Aşıq Ələsgər mənfi tipləri mənəvi-əxlaqi naqislikləri ilə birlikdə qələmə alır ki, bu da onun tənqid və ifşasının daha kəsərli alınmasına kömək edir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, şairin bəzi həcvləri var ki, sırf şəxsi xarakter daşıyır və onların əsl sənətlə bir o qədər də əlaqəsi yoxdur. Məsələn, onun “Qohum bildik, qoyduq adam yerinə” və “Mikayıl, sən tanı qoca babam” misraları ilə başlanan həcvləri bu qəbildəndir. Ancaq belə nümunələri çox az saydadır.

XIX əsrdə aşıq şeiri üslubunda yazan digər sənətkarların yaradıcılığında satirik ünsürlər. Aşıqlar içərisində xüsusi yeri olan, tənqidi ruhlu şeirləri ilə seçilən sənətkarlardan biri də **Aşıq Hüseyn Şəmkirli**dir. Xürafat və cəhaləti qamçılayan “Mollalar” rədifli müxəmməsi bu baxımdan düşündürücü örnekdir. Bu şeirində o, din xadimlərinin nəinki üzlərindən qara pərdəni götürür, eyni zamanda onların iç üzlerini açır, bəd əməllərini aləmə faş edir. *“Arpaya isim oxuyan”, “Ocağa nal basdıran”, “Kəbəyə tilsim düzən”* bu fırıldaqçı mollalar uzaqda deyil, aşıq-şairin dörd dövrəsindəki müasirləri, həmyerliləridir. *“Aşıq Hüseynin yaşadığı dövrdə, dinin, din xadimlərinin hökm-fərman olduqları bir zamanda belə bir şeir yazmaq, sonra da məclislərdə oxuyub xalqa çatdırmaq çətin və müşkül məsələ olduğundan sənətkardan böyük cəsərlət tələb edirdi. Aşıq Hüseynin yaradıcılığında bu qorxmazlığın və cəsərlətin şahidi oluruq”* [6, 45].

Aşıq Musa da XIX əsr aşıq yaradıcılığının dəyərli simələrindəndir. O da dövrünün ədalətsiz hadisələrinə səssiz qalmamış, öz şeirlərində etirazını bildirmişdir. Bu baxımdan “Telli sazım” rədifli gəraylısında o, sazın tərifi ilə bütöv bir sənətin, aşıqların müdafiəçisi kimi çıxış edir. *“Sazın ara*

vurmadığını, yalan demədiyini, rüşvət yemədiyini söyləyərək, əslində, Aşıq Musa bir ağac olan sazın timsalında aşığın yüksək keyfiyyətlərini açır, onun halal bir sənətkar kimi xalqa xidmətindən danışır” [9, 83]. İndiyə qədər Aşıq Musanın ədəbi irsi, onun sənətkarlıq xüsusiyyətləri, ifaçılığının sirləri çox az və səthi öyrənilmişdir.

Dövrün ictimai-siyasi hadisələrini və sinfi mübarizələrini öz yaradıcılığında əks etdirən sənətkarlardan biri də **Çoban Əfqan** olmuşdur. Aşıq böyük bir etiraz duyğusu ilə “insanın insanı alıb satdığı qanlı dövrəyə” nifrət yağdırır. Bu fikrini aşığın “Görünmür” rədifli qoşması təsdiq edir. Qoşmada aşıq zülmü, ədalətsizliyi təmsil edən ictimai təbəqələri açıb göstərir. “XIX əsrin sonunda Azərbaycan ədəbiyyatında, o cümlədən, aşıq poeziyasında realizmin nə qədər gücləndiyini, əsasən xalqın ehtiyacları və zamanın qabaqcıl meyilləri ilə yaşadığını Çoban Əfqanın hələ inqilabdan əvvəl yazdığı şeirləri ilə sübut etmək olar” [9, 59]. Aşığın dağlara həsr etdiyi bir qoşmasında, ictimai mövzudan söhbət açması nifrətinin şüurlu və kəskin olduğunu göstərir. Şair dağların gözəlliyini təsvir edərək bədii fikrini daha da gücləndirmişdir. Belə ki, dağların gözəlliyini göstərməklə, şair insana səadət vəd edən gözəlliklə zəhmətkeş adamın real vəziyyəti arasındakı ziddiyyəti göstərmişdir. Onun yaradıcılığında hakim, istismarçı sinfin tufeyli təbiəti ifşa edilərək bərişməz qəzəb duyğusu ilə göstərilmişdir.

Nəticə. El şairlərinin yaradıcılığının nəzərdən keçirilməsi bir daha təsdiq edir ki, poeziya həm də sosial ədalətsizliklərə qarşı bir etiraz vasitəsi olmuşdur. Digər tərəfdən, bu etiraz mücərrəd məzmun daşımamış, bilavasitə sosial zülmü yaradan konkret şəxslərə yönəlmişdir. El şairlərinin yaradıcılığında öz sinfi imkanlarından istifadə edərək insanları sosial haqsızlıqlara məruz qoyan zülmkarların adı ilə ifşa olunması XIX əsr xalq poeziyasında, ümumən, ədəbiyyatda realizmin qüvvətlənməsini bir daha təsdiq edir.

Məqalədə satirik poeziya ənənələrinin inkişaf xüsusiyyətləri ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığında nəzərdən keçirilmiş, satirik poeziyanın ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətləri araşdırılaraq konkret elmi qənaətlər çıxarılmışdır. Satirik poeziyanın müəyyən qədər tədqiq obyektinə olmuş XIX əsr aşıq-şairlərin yaradıcılığına yeni elmi nailiyyətlər əsasında nəzər salınmışdır; həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda ictimai ədalətsizliklərə etiraz motivlərinin üzə çıxma səbəbləri və üsulları folklor materialları, eləcə də XIX əsr şairlərinin yaradıcılıq nümunələri əsasında izlənilmiş, nəzəri təhlillər və elmi ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Satiranın etiraz, fərdi tənqid, həcv nümunələrindən poetik sənət örnəklərindən keçdiyi mərhələlərin hər birinə aydınlıq gətirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Klassiklərdən müasirlərə. – Bakı: Çarşıoğlu, 2004. – 272 s.
2. Hüseyn M. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. – Bakı: Azərneşr, 1958. – 611 s.
3. Qasımzadə, F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: Elm və təhsil, 2017. – 552 s.
4. Quliyev F. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə. c. 1. – Bakı: Vətən, 2015. – 315 s.
5. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. – Bakı: Yazıçı, 2006. – 440 s.
6. Paşayev S. XIX əsr Azərbaycan aşıq yaradıcılığı. – Bakı: Lenin adına APİ mətbəəsi, 1990. – 98 s.
7. Rzayev Y. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı (mühazirə materialları). Dərs vəsaiti. – Bakı: Elm və təhsil, 2015. – 220 s.
8. Şakir B. Seçilmiş əsərləri. / tərt. ed. F.Yəhyayev. – Bakı: Yazıçı, 1985. – 71 s.
9. İbrahimov M. Aşıq poeziyasında realizm. – Bakı: Yazıçı, 1966. – 84 s.

САТИРА В АШУГСКОЙ ПОЭЗИИ XIX ВЕКА

Сельджан Г.ГАФФАРЛЫ

РЕЗЮМЕ

Азербайджанская ашугская поэзия XIX века с ее сатирическими стихами послужила дальнейшему развитию сатирической мысли не только в азербайджанской литературе, но и во всей ближневосточной литературе. Сатирические стихи в ашугской поэзии XIX века стали мощной ветвью литературного процесса. Сатиры в ашугской литературе придали нашей сатирической литературе красочные оттенки своей поэтической силой, логическими намеками, правильными и избранными объектами критики и сильными фразами, выбранными для разоблачения этих объектов критики.

В данной статье были отобраны и проанализированы самые сильные представители и сатирические произведения ашугской поэзии. В ходе анализа были подчеркнуты темы, включенные в сатиры, а аспект взглядов ашугов на эти темы стал объектом углубленного анализа. В их сатирах поэтическим и сатирическим языком он выражал произвол, фанатизм духовенства, мерзость и страдания, которые они причиняли людям во имя религии. В ашугской сатире критикуются также лжесвященники, держащие народ в неведении, и религиозные деятели. Они видели в суеверии и суеверии одну из важнейших причин бедственного положения людей.

В данной статье на первый план выдвигаются темы и идеи примеров их сильной сатиры. Выяснено, почему они относятся к этим темам. Личностные и социальные тенденции, породившие эти сатиры, а также интеллектуальная позиция поэтов, автор статьи превратил в объект анализа в контексте различных тем. Рассмотрены мнения и соображения исследователей относительно исследуемой проблемы.

Ключевые слова: Сатира, Азербайджанская литература, ашегская поэзия, Баба бек Шакир, Ашуг Алескер, Ашуг Айдын, Ашуг Гусейн Бозалганлы, Мирза Бахыш Надим

SATIRE IN XIX CENTURY ASHUG POETRY

Seljan H.GAFFARLI

SUMMARY

The 19th century Azerbaijani Ashug poetry, characterized by its satirical verses, made a significant contribution to the advancement of satirical thought not only within Azerbaijani literature, but throughout the Middle East. During this time, satirical poems in Ashug poetry became a central part of the literary process, infusing satirical literature with added depth and meaning through their poetic force, incisive allusions, astute selection of subjects for criticism, and effective language.

This article explores a selection of the most influential satirical works of Ashug literature, shedding light on their central themes. The perspectives of the poets on these themes are subject to a more in-depth analysis. Through the use of poetic and satirical language, the Ashug poets used their satires to voice their criticism of the arbitrary and fanatical nature of the clergy, who inflicted suffering on the people in the name of religion. The Ashug satire also targeted false priests who kept the people in the dark, and religious figures who perpetuated superstition, which they saw as a primary source of the people's suffering.

This article highlights the themes and ideas embodied in the powerful satire of the Ashug poets, and seeks to understand their motivations for these topics. The personal and social tendencies that inspired these satires, as well as the intellectual position of the poets, are examined in the context of various themes. The opinions of researchers on the subject are also taken into consideration.

Keywords: Satire, Azerbaijani literature, Ashug poetry, Baba bek Shakir, Ashug Alesker, Ashug Aydin, Ashug Huseyn Bozalganly, Mirza Bakhish Nadim

TARİX**UOT 94 (479.24)****HEYDƏR ƏLİYEV:
MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN İNKİŞAF KONSEPSİYASI****İbrahim X.ZEYNALOV***

Elmi məqalədə müasir Azərbaycan tarixinin 60 ildən artıq bir mərhələsindən (1941-2003) o cümlədən, müstəqil Azərbaycan dövlətinin formalaşmasında, onun möhkəmlənməsində, sosial-iqtisadi, mədəni və siyasi inkişafında, dünya inteqrasiya sistemində qovuşmasında misilsiz rol oynayan ümummillə lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci və ikinci dövründə həyata keçirilən ən mühüm məsələlərdən bəhs olunur.

Məqalədə zəngin materiallar və faktlar, mənbələr əsasında 1969-1982-ci illərdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin fədakar əməyi nəticəsində respublikada dirçəliş, dinamik inkişaf, cəmiyyətin keyfiyyətə irəliləməsi, milli özünəqayıdış, tənəzzüldən tərəqqiyə dönüşün başlanması, Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə ittifaq respublikaları arasında öncül sıralarda getməsi və d. məsələlər araşdırılır.

Həmçinin məqalədə ümummillə lider Heydər Əliyevin Azərbaycanı modernləşdir-mək yolunu tutması, bununla Azərbaycanın müasir modernləşdirilməsinin başlanğıcı hesab olunan “Əsrin müqaviləsi” və ondan irəliləmə tədbirlərinin, neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi, sosial-iqtisadi böhrana son qoyulması, sabitliyin yaradılması, 1995-1996-ci illərdən iqtisadi inkişafın başlanması, Azərbaycanın dünyaya inteqrasiya etməsi, respublikanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər və d. problemlər və onların həlli yolunda əldə edilən nəticələr şərh olunur.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan, inkişaf konsepsiyası, inteqrasiya, “Əsrin müqaviləsi”, tənəzzül, tərəqqi, dirçəliş, özünəqayıdış, demokratik dövlət, kütləvi informasiya vasitələri

Giriş. XX əsrin 70-ci illəri – 80-ci illərin əvvəlləri və 90-cı illərin ikinci yarısı, XXI əsrin on illikləri Azərbaycanın inkişafında özünəməxsus və spesifik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən dövrüdür. 1969-1982-ci illərdə uzaqgörən, müdrik, zəngin təcrübəyə malik, prinsipal və görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda tənəzzüldən

---

* *Bakı Dövlət Universitetinin professoru, ibrahimzeynalov@bsu.edu.az;
ORCID ID: 0000-0002-5503-4801*

tərəqqiyə dönüş başladı, respublikada dirçəliş, cəmiyyətin keyfiyyətə irəliyə, milli özünədərkə, milli özünəqayıdışa dönüş mərhələsinin başlanğıcı qoyuldu. Azərbaycanın ictimai-siyasi, o cümlədən, sosial-iqtisadi həyatında intibah dövrü başladı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin fədakar əməyi və yüksək səviyyədə təşkilatçılığı ilə iqtisadi inkişafın dinamikası Azərbaycanda keçmiş ittifaq respublikalarından xeyli yüksək olmuşdur, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə ittifaq respublikaları arasında öndə getmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərliyinin ikinci dövründə (1993-2003-cü illər) müstəqil Azərbaycanın inkişaf konsepsiyasını hazırlamış və bu konsepsiya müstəqil Azərbaycanın formalaşmasında, müstəqilliyimizin qorunması və möhkəmləndirilməsində, onun dinamik inkişafında, dünya inteqrasiya sisteminə qovuşmasında həlledici rol oynamışdır. Ölkədə sabitlik təmin olunmuş, iqtisadi və siyasi böhran aradan qaldırılmış, ordu quruculuğuna diqqət artırılmış, ordu yenidən yaradılmağa başlamışdır. 1993-2003-cü illərdə dövlətçiliyin əsasları qoyulmuşdur, siyasi və iqtisadi islahatlara start verilmişdir. Dövlətçilik möhkəmlənmiş, demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu prosesi uğurla həyata keçirilmişdir. Ölkədə sahibkarlığın, yeni iqtisadi sistemin yaradılmasına başlanmış, özəlləşdirilməyə xüsusi önəm verilmişdir. “Əsrin müqaviləsi” ölkənin neft-qaz sənayesinin dirçəlməsi və Azərbaycanın gələcək rifahının başlanğıcı olmaqla respublikanın enerji sektorunun inkişafı iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsinin xeyli artmasına gətirib çıxarmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin çox böyük söyləri nəticəsində Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti qurulmuş, mətbuat orqanlarının azad fəaliyyəti və inkişafı üçün şərait yaradılmış, qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmiş və digər mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Müstəqil Azərbaycanın inkişaf konsepsiyası. Müstəqil Azərbaycan tarixinin 60 ildən artıq bir mərhələsi (1941-2003-cü illər), o cümlədən müstəqilliyimizin 32 ili müstəqil Azərbaycan dövlətinin formalaşması, dinamik inkişafı, əldə edilən nailiyyətlər, sosial-iqtisadi, mədəni tərəqqi erası məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Məhz Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi mükəmməl inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsi dövlət suverenliyini bərpa edən Azərbaycanda demokratik dövlət quruculuğuna və kompleks institusional islahatların reallaşmasına, azad bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına, yeni iqtisadi dövrün tələblərinə uyğun iqtisadi təsərrüfat sisteminin yaradılmasına və sıçrayışlı inkişafın təmin olunmasına dərin əsaslar yaradıb. Ümummilli liderimizin adı ilə bağlı olan inkişaf konsepsiyası Azərbaycanın dünəni, bugünü və gələcəyinə hesablanmış fəaliyyət proqramı, strategiya, dövlət konsepsiyasıdır.

1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin böyük iş təcrübəsi, fədakar

əməyi sayəsində Azərbaycanca tənəzzüldən tərəqqiyə dönüş başlamış, respublikada dirçəliş, inkişaf, cəmiyyətin keyfiyyətə irəliyə, milli özünüdərkə, milli özünəqayıdışa, dönüş mərhələsinin başlanğıcı qoyulmuş, Azərbaycanın ictimai-siyasi, o cümlədən iqtisadi həyatda sürətli inkişaf dövrü başlamışdı. 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə ittifaq respublikaları arasında öndə gedərək, Azərbaycanda güclü iqtisadiyyatın təməli qoyulmuşdur [1]. Əlbəttə, bütün bunlar dahi şəxsiyyət, görkəmli dövlət xadimi, dünya səviyyəli siyasətçi Heydər Əliyevin yürütdüyü düzgün, milli mənafeyimizə uyğun iqtisadi və sosial-mədəni siyasəti nəticəsində əldə edilmişdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə həyata keçirilən islahatların sayəsində Azərbaycan aqrar-sənaye respublikasından sənaye-aqrar respublikasına çevrildi. 1970-1982-ci illərdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin fədakar və yüksək vətənpərvər yaradıcı fəaliyyəti respublika həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, onun sosial-iqtisadi tərəqqisində də əsl dönüş mərhələsi olmuşdu.

Ulu Öndər Heydər Əliyev kimi fitri istedadlı, uzaqgörən, milli dəyərləri yüksək olan, xalqını, dövlətini sonsuz məhəbbətlə sevən, mütəfəkkir bir şəxsiyyətin, fenomen liderin Azərbaycana rəhbərlik etməsi respublikanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında sürətli yüksəlişə, dinamik inkişafa səbəb oldu.

1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi altında respublikada 250-dən çox zavod, fabrikin, istehsal sexi, obyektleri istifadəyə verilmiş, neft, neft-kimya, maşınqayırma sənayesinin inkişafında yeni mərhələ başlamışdır. Yeni sənaye sahələri olan elektrotexnika, cihazqayırma, elektron, dəzgahqayırma, avtomatlaşdırma kimi yeni istehsal sahələri yaradılmışdır [2].

Sənaye sahəsi sürətlə inkişaf etməklə, həm də onun quruluşunda ciddi dəyişikliklər baş verdi: belə ki, sənayedə maşınqayırma kompleksinin xüsusi çəkisi 1960-cı ildəki 5.1 faizdən 1985-ci ildə 16.4 faizə, kimya, neft-kimya və meşə sənaye kompleksi müvafiq qaydada 4.1-dən 8.7 faizə, tikinti materialları istehsalı 2.7-dən 3.2 faizə, yeyinti sənaye kompleksinin xüsusi çəkisi 15.3-dən 31.3 faizə qalxdı [2].

Ulu Öndər 14 illik (1969—1982-ci illər) fəaliyyəti dövründə respublikada həyatın elə bir sahəsi yox idi ki, orada inkişaf, tərəqqi, irəliləyiş müşahidə olunmasın. Respublikanın iqtisadiyyatın güclü elmi-texniki və istehsal potensialına söykənərək mühüm istiqamətlərinin inkişafı ardıcıl mərhələlər üzrə həyata keçirildi. Zəngin yerli təbii sərvətlər əsasında əlvan metallurgiyanın yeni istehsal sahələri yarandı.

Ölkənin iqtisadiyyatı, xalqın rifah halı, elm, təhsil, səhiyyə, incəsənət və d. sahələri inkişaf edərək Azərbaycanın keçmiş ittifaq respublikaları

arasında sonuncu yerlərdən ön sıralarda yer tutmasına gətirib çıxardı. 1969-1982-ci illərdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin zəngin və fədakar əməyi nəticəsində qazanılmış bütün iqtisadi nailiyyətlər rəqəmlər şəklində ümumiləşdirildikdə görülmüş işlərin möhtəşəmliyi xüsusilə aşkar nəzərə çarpır. 1969-1982-ci illərdə respublikanın milli gəliri 2.5 dəfə, sənaye istehsalının həcmi isə 2.7 dəfə artmış və ya əvvəlki 30 ildə istehsal edilmiş məhsulun ümumi həcmindən iki dəfə çox olmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi də 2.7 dəfə artmışdır. Neft hasilatında istehsalın həcmi 2.8 dəfə, kimya və neft kimyası 2.8 dəfə, sənayedə əmək məhsuldarlığı 1.7 dəfə yüksəlmişdi [3, 5].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu dövrü belə dəyərləndirmişdir: *“Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycana rəhbərlik etməyə başlayanda Azərbaycan Respublikası Sovet ittifaqının müttəfiq respublikaları arasında bütün göstəricilərinə görə axırncı yerlərdə idi. Heydər Əliyevin fəaliyyətinin nəticəsində 1982-ci ildə isə qabaqcıl yerlərdə idi. Əgər iki respublika donor respublika idisə, onlardan biri də Azərbaycan idi”* [4].

Ulu Öndər bu fəaliyyəti ilə təkə ittifaq respublikası olan Azərbaycanın deyil, həm də gələcək müstəqil Azərbaycanın sosial-iqtisadi təməlini, sonrakı nəsillərin xoşbəxt və firavan həyatının təməlini qoydu.

Heydər Əliyevin 1993-cü ildə Azərbaycan rəhbərliyinə yenidən qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi həyatında və beynəlxalq əlaqələrində dönüş yaranmış, elmi əsaslara, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlanmışdır. Ölkədə siyasi sabitlik bərqərar oldu, atəşkəs əldə edildi, irimiqyaslı iqtisadi islahatlara başlandı. Ulu Öndərin çox gərgin əməyi, qətiyyətliyi, uzaqgörənliyi ilə ölkədə maliyyə vəziyyəti sabitləşdi, iqtisadiyyata cəlb olunan investisiyaların həcmi artırıldı, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr genişləndi, xalqın sosial-mədəni və maddi vəziyyəti yaxşılaşmağa başladı.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə gəlişi ilə öz həqiqi dövlət müstəqilliyini əldə edən Azərbaycanın inkişaf strategiyası müəyyən edildi. Heydər Əliyevin iti zəkasının, fitri istedadının, zəngin təcrübəsinin məhsulu olan bu strateji konsepsiya Azərbaycanın potensial imkanları, milli mənafeləri qlobal iqtisadi meyillər, geosiyasi reallıqlar və bu qəbildən olan digər vacib amillər nəzərə alınmaqla hazırlandı.

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi təxirəsalınmaz tədbirlərin nəticəsi kimi Milli Ordunun formalaşdırılması, Azərbaycanın milli mənafeələrini qorumağa qadir nizami silahlı qüvvələrin yaradılması, torpaqlarımızın müdafiə olunması ilə bağlı mühüm addımlar atılmış, digər tərəfdən, atəşkəsə nail olmaq üçün bütün siyasi və diplomatik vasitələr işə salınmış, bunun da nəticəsində 1994-cü ilin mayında ölkəmiz üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən

atəşkəsə nail olunmuşdur [5, 111-115].

Prezident İlham Əliyev YAP VII qurultayında giriş nitqində qeyd edir ki, *“Ordu quruculuğu hazırlığı da əsas məsələlərdən biri idi və bizim şanlı Qələbəmiz hər şeyi özü deyir. Bu haqda çox danışmaq istəməzdim. Bir daha demək istəyirəm ki, bütün bu hazırlıq istiqamətləri nəticəsində bir nöqtədə birləşdi. 44 günlük müharibədə və bizim tarixi Qələbəmiz bizim qürur mənbəyimizdir”* [4].

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında aparılmış son dərəcə gərgin fəaliyyət nəticəsində Azərbaycan xalqının taleyi ilə pərdəarxası oyunlara, siyasi anarxiya və eksperimentlərə son qoyulmuş, ölkədə cinayətkarlığın qarşısı tam alınmış, bütün qanunsuz silahlı dəstələr ləğv olunmuşdu ki, bunlar da bütövlükdə Azərbaycanda dövlət quruculuğu prosesinin uğurla aparılması üçün şərait yaratmışdı. Ölkəmizdə müstəqil dövlət təsisatlarının yaranması və dövlət quruculuğu prosesi böyük vüsət almışdı ki, bunun da əsasını müstəqil Azərbaycanın qəbul etdiyi ilk Konstitusiyaya təşkil edirdi. Ölkədə dövlətçiliyin möhkəmlənməsi və demokratik prinsiplərin bərqərar olunması, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesinin uğurla həyata keçirilməsi məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır [5, 126-128].

Prezident İlham Əliyev YAP qurultayında giriş nitqində qeyd edir ki, *“1993-2003-cü illər həlledici illər olmuşdur. Dövlətçiliyin əsasları qoyulmuşdur. 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verilmişdir... Siyasi islahatlara start verildi, çoxpartiyalı sistem yaradıldı. Biz beynəlxalq təcriddən çıxdıq... Bizim nizami ordumuz yox idi. Kadrların yetişdirilməsi ilə bağlı önəmli addımlar atıldı”* [4].

Hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu ilə yanaşı Ulu Öndər eyni zamanda, Azərbaycanın o zamankı məhdud imkanlarını nəzərə alaraq iqtisadiyyatın bütün sahələrinin paralel inkişafının qeyri-mümkünlüyünü önə çəkmiş, bu sahədə ciddi dönüşə nail olmaq üçün respublikanın malik olduğu zəngin karbohidrogen ehtiyatlarından səmərəli istifadəni reallaşdırmışdır. Ümummilli lider ölkə daxilində yaranmış nisbi sabitlikdən və beynəlxalq aləmdə ölkəmizə artan inam və maraqdan bəhrələnərək neft sektoruna xarici sərmayələrin cəlb edilməsi istiqamətində ciddi addımların atılmasını təmin etmiş, 1994-cü ilin 20 sentyabrında “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasına nail olmuşdur. Xəzər hövzəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsasını qoymuş bu müqavilənin imzalanması ilə respublikanın gələcək inkişafının fundamental bünövrəsi qoyulmuşdur. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə Qərb şirkətlərinin Xəzər hövzəsində külli miqdarda investisiya yatırması Azərbaycana ən müasir innovasiya və informasiya texnologiyalarını gətirməklə yanaşı, demokratik proseslərin, hüquqi-siyasi islahatların sürətlənməsinə, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına, habelə Avropanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları ilə əməkdaşlıq xəttinin güclənməsinə

ciddi təkan vermişdir.

İqtisadi islahatların ardıcıl və sistemli şəkildə aparılmasının tərəfdarı kimi çıxış edən Heydər Əliyev yeni mərhələdə, ilk növbədə, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi vacibliyini önə çəkmiş, bu proses keçid dövrünün bəzi xırda çatışmazlıqlarına rəğmən uğurla başa çatdırılmışdır. Ölkədə həyata keçirilmiş özəlləşdirmə prosesinin məqsədi də məhz hər bir vətəndaşın iqtisadi islahatlarda şəxsi marağını təmin etmək, əhalinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq, sağlam rəqabətə əsaslanan istehsal üçün şərait yaratmaq olmuşdur.

İqtisadiyatın bütün sahələrini əhatə edən özəlləşdirmə prosesi müstəqil respublikamızda bazar iqtisadiyyatı meyarlarının sürətlə formalaşmasına, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin yüksəlməsinə ciddi zəmin yaratmışdır. Ümummillə lider respublika iqtisadiyyatının keyfiyyətə yeni mərhələsində özəl sektor sosial-iqtisadi inkişafın başlıca təminatçısı kimi dəyərləndirmiş, güclü sahibkarlar təbəqəsinin formalaşmasına, onların cəmiyyətdəki mövqelərinin güclənməsinə çalışmışdır. 1997-2002-ci illərdə respublikada sahibkarlığın inkişafı üçün zəruri maliyyə təminatı yaradılmış, süni maneələrin aradan qaldırılması üçün mükəmməl qanunvericilik bazası formalaşdırılmışdı [5, 181-182].

Beləliklə, 1993-2003-cü illərdə ölkədə sosial, siyasi, iqtisadi, hüquqi sferada görülmüş işlər sayəsində Azərbaycan inkişaf yoluna qədəm qoymuş, beynəlxalq aləmdə daxili siyasətlə bağlı bütün məsələlərdə öz prinsipial mövqeyini nümayiş etdirmiş və dünyada böyük imic qazanmış bir dövlətə çevrilmişdir. Məhz həmin illərdə görülən işlərin məntiqi nəticəsi olaraq ölkə daxili və xarici siyasətində müstəqil və inkişaf yönümlü siyasət yürüdərək öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş, beynəlxalq nüfuzunu yüksəltmiş və geostrateji cəhətdən söz sahibi kimi güclü ölkəyə çevrilmişdir.

Beləliklə, Ulu Öndər Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf doktrinasının hazırlanması ilə respublikamızın müstəqilliyini əbədi edən daimi dinamik tərəqqisini təmin edən hərtərəfli sosial-iqtisadi, siyasi əsasların yaradılmasına nail olmuşdur. Bu doktrinada Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış Azərbaycanın həyatının bütün sahələrini əhatə edən islahatlar platforması, dinamik inkişafı təmin edən mükəmməl və özünü təsdiq vektorların yaranmasına səbəb oldu.

Heydər Əliyevin Azərbaycana yenidən rəhbərliyə qayıdışından sonra onun iqtisadi siyasəti neft sənayesinin yeni strategiyasının qəbul edilməsi ilə başladı. Neft sənayesində tamamilə yeni mərhələnin əsası qoyuldu, “Əsrin müqaviləsi” imzalandı.

Ulu Öndərin qətiyyətli, təxirəsalınmaz tədbirləri nəticəsində liberal bazar iqtisadiyyatının bütün komponentlərini həyata keçirməyi islahatların başlıca hədəflərinə çevrilən Azərbaycan hökuməti 1994-cü ildən başlayan

bərpa və dinamik inkişaf dövrünün tələblərinə əhəmiyyətli tədbirlər görüldü.

1994-cü ilin sonlarında maliyyə böhrasının qarşısını almaq üçün 1995-ci ildə valyuta bazarı haqqında fərman imzalandı. Həmçinin Beynəlxalq Valyuta Fondu və Ümumdünya Bankı ilə müqavilələr bağlandı [7, 282].

Müstəqil dövlət quruculuğunda ən başlıca addımlardan biri də dövlət təbəçiliyində olan torpaq mülkiyyətinin kəndlilərə verilməsi, torpaq islahatı oldu. Ulu Öndərin uzaqgörənliyinin nəticəsi idi ki, Azərbaycan MDB-də ilk islahat aparan ölkə oldu. Həmçinin 1995-2000-ci illərdə respublikada özəlləşdirmə və sahibkarlığın həyata keçirilməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının strukturunda ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb oldu. Respublikada maliyyə vəziyyəti sabitləşmişdi. Respublika iqtisadiyyatında cəlb olunan investisiyaların həcmi ildən-ilə artmağa başladı, paralel olaraq əhalinin maddi rifah halı yaxşılaşmağa başladı.

Bazar iqtisadiyyatına uyğun qanunvericiliyin, büdcə, vergi, bank sistemlərinin formalaşdırılması, aqrar islahatların həyata keçirilməsi, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli biznes mühitinin yaradılması nəticəsində bazar iqtisadiyyatına keçidin əsası qoyuldu və sahibkarlıq sinfi formalaşdı.

1996-2000-ci illərdə xarici investorların ölkəyə axınını sürətləndirmək, onlara iş fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmaq, xarici ticarəti sərbəstləşdirmək, sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün müvafiq qanunlar qəbul edildi, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasını təmin edən qanunvericilik bazası yaradıldı [5, 175-176]. Həmin dövrdə qəbul olunan “Sahibkarlıq haqqında” Qanun da sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, iqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişafı üçün əlverişli hüquqi zəmin demək idi. 1995-ci ildə qəbul olunan müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası isə respublikamızın siyasi-iqtisadi, sosial-humanitar bölmələri ilə bağlı bütün təfərrüatları özündə əks etdirməklə strateji əhəmiyyətinə görə seçildi.

Ulu Öndərin atdığı qətiyyətli addım respublikanın bütün iqtisadiyyatının inkişafına təkan verdi. “Əsrin müqaviləsi” ölkənin neft-qaz sənayesinin dirçəlməsi və Azərbaycanın gələcək rifahının başlanğıcı olmaqla respublikanın enerji sektorunun inkişafı iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsinin fəal artımına gətirib çıxardı. Bu sazişin böyük iqtisadi faydası ilə yanaşı, daha bir əhəmiyyəti var idi: saziş dünyanın aparıcı dövlət və şirkətlərini bir daha əmin etdi ki, Azərbaycan müstəqil və etibarlı tərəfdaşdır. Bu ölkədə işləmək və sərmayə qoymaq olar. “Əsrin müqaviləsi” bütün dünya dövlətlərinin Azərbaycana inamını artırdı və bir qədər sonra dünyanın ən böyük və tanınmış neft şirkətlərinin ölkəmizə axınına şərait yarandı. Bununla da, Azərbaycan öz qapılarını xarici sərmayələr üçün taybatay açdı. Müqavilənin

imzalanması Azərbaycan iqtisadiyyatının digər sahələrinə də xarici sərmayələr qoyuluşunda həlledici rol oynadı [8, 5]. Bununla da, iqtisadiyyatımızın inkişafında ilk addımlar atılmağa başlandı.

“Əsrin müqaviləsi”nin həyata keçirilməsinə başlanan vaxtdan Azərbaycan iqtisadiyyatında dönüş yarandı və böyük işlərə başlandı. Birinci növbədə 1995-ci ildə ilkin neft hasilatı layihəsi çərçivəsində “Çıraq-1” özülü Qərb standartlarına uyğun olaraq bərpa olundu və böyük maillikli quyuların qazılması məqsədilə bu özülün üst modulu modernizə edilərək yeni qazma avadanlıqları ilə təchiz olundu. 1999-cu ilin dekabrında Azərbaycanın mənfəət nefti ilə doldurulmuş ilk tanker dünya bazarlarına çıxarıldı.

Ulu Öndər Heydər Əliyev neft strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına nəqlini vacib hesab edirdi. Bu sahədə Azərbaycanın mənafeələrinin uzunmüddətli şəkildə qorunması genişmiqyaslı beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı, regionda neft hasilatının artması ilə əlaqədar neftin dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi məqsədi ilə strateji əhəmiyyətli Şərq-Qərb marşrutunun yaradılmasından ibarət idi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin əzmkarlığı və qətiyyəti nəticəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhanın çəkilməsinə dair sazişin imzalanması mümkün oldu [5, 167-168]. Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan dövlətlərinin birliyi, Amerika Birləşmiş Ştatlarının dəstəyi, ən əsası isə Ulu Öndərin qəti əzmkarlığı nəticəsində çoxlarının əfsanə hesab etdiyi layihə reallığa, gerçəkliyə çevrildi.

2006-cı il mayın 28-də Azərbaycan nefti Ceyhan limanına çatdı və iyulun 4-də neftlə yüklənmiş ilk tanker buradan yola salındı. İyulun 13-də Türkiyənin Ceyhan şəhərində XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimi keçirildi. Dünyanın 100 layihəsi siyahısına daxil olan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yol xəttinin istifadəyə verilməsi ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına, iqtisadi-siyasi müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən ən mühüm amillərdən biridir [9, 20-33].

Bazar iqtisadiyyatının əsas tələblərindən biri də, ilk növbədə, torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Buna görə də, Heydər Əliyev iqtisadiyyatın böhrandan xilas edilib inkişaf etdirilməsinin yeganə yolunun islahatlar olduğunu bildirdi. Onun rəhbərliyi və təşkilatçılığı ilə aqrar islahatın aparılması üçün hüquqi baza yaradıldı. Beləliklə, aqrar islahatların həyata keçirilməsini təmin edən bəzi normativ-hüquqi aktların təsdiq edilməsi haqqında imzalanan fərmanlar, sovxoz, kolxoz və başqa kənd təsərrüfatı müəssisələrinin özəlləşdiriləcək torpaqlarının kompleks yerquruluşu layihələrinin hazırlanması və təsdiq edilməsi barədə əsasnamə, sovxoz, kolxoz və başqa kənd təsərrüfatı müəssisələrinin özəlləşdiriləcək torpaqlarının keyfiyyəti nəzərə alınmaqla torpaq paylarının müəyyən edilməsi barədə əsasnamə, vətəndaşların qanuni istifadəsində olan fərdi yaşayış

evlərinin, həyətyanı sahələrin, fərdi, kollektiv bağların, dövlət bağlılıq təsərrüfatının idarəsi altında olan bağların onların mülkiyyətinə verilməsi haqqında normativ sənədlər, eləcə də torpaqların alqı-satqı qaydaları, kənd təsərrüfatı müəssisələrində əmlakın bölünməsi və onun bir hissəsinin bələdiyyə mülkiyyətinə verilməsi qaydaları, kənd təsərrüfatı üçün yararsız və ya az yararlı torpaqların kənd təsərrüfatı məqsədləri ilə istifadəsində güzəştlər edilməsi haqqında əsasnamə, yay və qış otlaqlarının bölünməsi və istifadə qaydaları və digər hüquqi sənədlərin icrasına başlanılması islahatlarla bağlı prosesləri xeyli sürətləndirdi.

Beləliklə də, Ulu Öndər Heydər Əliyev həm nəzəri səviyyədə, həm də təcrübədə norma və dəyərlər məcmusunu həyata keçirmiş, bu məcmu həyat qabiliyyətli demokratiya modelinə çevrilmişdir. Heydər Əliyevin prezident olduğu dövrdə ölkənin müasir inkişafı üçün möhkəm təməl qoyulmuş, Azərbaycanın qərarlaşmış dövlət kimi qəbul olunması təmin edilmiş, gələcəkdə Azərbaycanın müasir dünyaya inteqrasiyası üçün şərait yaradılmışdır.

Azərbaycanın iqtisadi-sosial və siyasi-hüquqi sisteminin qurulmasında olduğu kimi, demokratik inkişafa, xüsusilə də, söz və mətbuat azadlığına olan diqqət-qayğısı da özünü yüksək nəticələrdə göstərirdi. Ulu Öndərin Azərbaycan mətbuatının inkişafında rolu özünü müstəqillik illərində xüsusilə nümayiş etdirib. Müstəqilliyimizin ilk illərində təsadüf nəticəsində hakimiyyətə gəlmiş iqtidarın hərbi və siyasi senzurasında boğulan Azərbaycan mətbuatı yalnız ümummillə lider Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra xilas oldu, inkişaf etdi.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin ölçüyəgəlməz səyləri nəticəsində Azərbaycanda mətbuat orqanlarının azad fəaliyyəti və inkişafı yolunda süni maneələrin aradan qaldırılması, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, KİV-in maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması sahəsində ardıcıl tədbirlər həyata keçirildi. Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunu özünün inkişaf modeli kimi qəbul edən Azərbaycan Respublikası insan hüquqları, söz və mətbuat azadlığının təmin olunması ilə bağlı bir sıra beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşuldu. Müstəqil kütləvi informasiya vasitələrinin təsis edilməsi və azad fəaliyyəti üçün ölkəmizdə zəruri qanunvericilik bazası yaradıldı. Bu hüquqi baza isə informasiya azadlığına təminat verən, mətbuat da daxil olmaqla KİV-də dövlət senzurasının aradan qaldırılması prinsipini təsbit edən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına söykənir [10, 4].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 6 avqust 1998-ci il tarixli Fərmanı KİV-in sərbəst inkişafı, cəmiyyətin dinamik şəkildə demokratikləşməsinə təsir edən qüdrətli vasitəyə çevrilməsi yolunda dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm addım oldu. Bu Fərmanla Nazirlər Kabineti yanında mətbuatda və digər kütləvi

informasiya vasitələrində Dövlət Sirlərinin Mühafizəsi Baş İdarəsi ləğv edildi, hərbi senzura yaradılması haqqında 16 aprel 1992-ci il tarixli Fərman və bütün informasiya yayımı üzərində nəzarət tətbiq edilməsi ilə bağlı 15 aprel 1993-cü il tarixli Sərəncam qüvvədən düşmüş hesab edildi. Həmçinin 1998-ci ildə senzuranın ləğvi müstəqil mətbuatımızı ictimai fikrə təsir edən və “dördüncü hakimiyyət” funksiyasını həyata keçirən real gücə çevirdi. Mətbuata dövlət nəzarəti olan senzuranın aradan qaldırılmasından sonra beynəlxalq standartlara cavab verən “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında”, “Məlumat azadlığı haqqında” qanunlar qəbul edildi, KİV-in təsis edilməsi və fəaliyyəti üçün qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, optimal hüquqi mühitin formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atıldı [11, 4]. Belə ki, 1999-cu ildə “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Qanun qəbul edildi. Bu, müasir Azərbaycan reallıqlarını dolğun əks etdirən, KİV-in istehsalı və yayımının bütün məsələlərini demokratik şəkildə tənzimləyən hüquqi sənəddir.

2000-ci il martın 6-da Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə “2000-2001-ci illərdə kütləvi informasiya vasitələrinin maddi-texniki şəraitinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər proqramı” təsdiq olundu. Eyni zamanda, Ulu Öndər Heydər Əliyevin 11 may 2002-ci il tarixli “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında Qanuna əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında” Fərmanı ilə bir daha ölkəmizdə KİV sahəsində dövlət siyasəti xalqın maariflənməsində, ümumbəşəri ideyaların təbliğində, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda KİV-in qüdrətli vasitəyə çevrilməsinə, demokratiya, aşkarlıq və ədalətin təntənəsinə xidmət etməyə yönəldildi.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin onillik prezidentliyi dövründə ölkə kökündən dəyişmiş, daxili və xarici siyasətin bir çox istiqamətlərində əhəmiyyətli uğurlar qazanılmışdır. Azərbaycan dövləti uzunmüddətli yaşamaq qabiliyyətini, cəmiyyət isə tarixi prosesin növbəti mərhələsində iştirak etməyə hazır olduğunu nümayiş etdirmişdir. Müasir Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi həm ölkənin sadə vətəndaşları, həm də global miqyaslı mühüm güc mərkəzləri üçün aksioma çevrilmişdir. Məhz Heydər Əliyev şəxsiyyəti, onun xarizması, bəsirəti, iradəsi, təcrübəsi göstərilən dövrdə bizim üçün “millət”, “dövlətçilik”, “idarəçilik sistemi”, “hakimiyyət”, “inkışaf etmiş iqtisadiyyat”, “mənavi dirçəliş”, “liderlik”, “transformasiya”, “çoxvektorluluq” kimi sistem dəyərlərin təşəkkülündə və möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı.

Bu gün də Heydər Əliyev ideyaları Azərbaycan hökuməti tərəfindən uğurla reallaşdırılıb və yüksək nəticələr əldə edilib. İqtisadiyyatın proporsional və balanslaşdırılmış inkışafının təmin olunması və effektivliyə doğru irəliləyişi, bazar iqtisadiyyatının intensivləşdirilməsi, liberal iqtisadiyyatın yeni mexanizmlərinin tətbiq olunması və digər islahatlar əhalinin maddi və

mənəvi rifahının yüksəlməsinə, sosial ədalətin bərqərar olmasına şərait yaradıb. Bu prinsiplər Ulu Öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi siyasətin başlıca hədəflərini təşkil edib və dövlət başçısının rəhbərliyi ilə sosialyönlü, diversifikasiya olunmuş milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması prosesində mühüm uğurlara imza atılıb.

Müstəsna təşkilatçılıq qabiliyyətinə, zəngin idarəçilik təcrübəsinə, dərin təfəkkürə və iti analitik duyuma, zəkaya malik Heydər Əliyev həm də nüfuzlu, iradəli, cəsarətli, qətiyyətli, dünya birliyi tərəfindən sayılan, seçilən nadir şəxsiyyətlərdən biri, fenomen lider idi. Onun dünyanın ən nüfuzlu təşkilatları, güclü dövlətlərinin başçıları ilə Azərbaycanda yeni iqtisadi sistemin qurulması, respublikanın dünya inteqrasiyasına qovuşması kimi qlobal problemlərə dair apardığı danışıqlar dünya ictimaiyyəti tərəfindən bu gün də çox yüksək qiymətləndirilir. Ulu Öndər Heydər Əliyev xarici iş adamları ilə danışıqlarda həmişə tam milli mənafeələr mövqeyindən çıxış edir, xarici iş adamlarının fəallığının artmasına, onların qeyri-neft sektorlarına – regionların inkişafına daha geniş cəlb edilməsinə mane olan səbəblərin aradan qaldırılmasına böyük səy göstərirdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin inkişaf və sabitlik yolunu müəyyən edib, gələcək tərəqqinin əsaslarını formalaşdırdı.

Ulu Öndərin ən layiqli davaçısı, müasir tipli siyasi lider İlham Əliyev 2003-cü ildə keçirilən prezident seçkilərində seçicilərin həlledici hissəsinin etimadını qazanaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Azərbaycanın yeni seçilmiş prezidenti andiçmə mərasimində dedi: *“Oktyabrın 15-də Azərbaycan xalqı seçki məntəqələrinə gələrək, Heydər Əliyev siyasətinə səs veribdir. Sülhə, əmin-amanlığa, tərəqqiyə, inkişafa, quruculuğa, sabitliyə səs veribdir”* [11].

Nəticə. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci və ikinci dövründə respublika iqtisadiyyatında istehsalın sürəti xeyli artmış, məhsuldarlıq yüksəlmiş, sənaye və kənd təsərrüfatında böyük uğurlar qazanılmış, elmi-texniki tərəqqidə böyük irəliləyişlər baş vermiş, yeni, müasir istehsal sahələri yaradılmış, Azərbaycan Sovetlər birliyində elektrotexnik sənayesinin ən böyük mərkəzlərindən birinə çevrilmiş, həmçinin əhalinin maddi rifah halı xeyli yüksəlmişdir.

Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, XX əsrin 70-80-ci illəri Azərbaycan tarixində intibah, yüksəliş, tərəqqi dövrü kimi səciyyələndirilir. Bu uğurların, nailiyyətlərin əldə edilməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin fədakar əməyinin, uzaqgörənliyinin, prinsipliliyinin nəticəsidir.

1993-2003-cü illərdə ölkədə siyasi sabitlik yaradılmış, sosial-iqtisadi böhran aradan qaldırılmış, vətəndaş qarşdurmasının, dövlət çevrilişləri cəhdlərinin qarşısı alınmışdır.

Beləliklə, Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyi dövründə ölkədə

sosial, siyasi, iqtisadi, hüquqi sferada görülmüş işlər sayəsində Azərbaycan inkişaf yoluna qədəm qoymuş, müstəqilliyimiz möhkəmlənmiş, regionda lider dövlətə, söz sahibinə çevrilmiş, dünyaya inreqrasiya sisteminə qovuşmuş, yeni iqtisadi sistemə keçmiş, beynəlxalq aləmdə böyük imic qazanmış bir dövlətə çevrilmişdir. Məhz, həmin illərdə Ulu Öndərin fədakar, misilsiz əməyi sayəsində görülən işlərin məntiqi nəticəsi olaraq ölkəmiz məhz daxili və xarici siyasətində müstəqil və inkişaf yönümlü siyasət yürüdərək öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş, beynəlxalq nüfuzunu yüksəltmiş və geostrateji söz sahibi güclü ölkəyə çevrilmişdir.

Həmçinin ümummilliyet lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf doktrinasını hazırlamış və respublikamızın müstəqilliyini əbədi edən daimi dinamik tərəqqisini təmin edən hərtərəfli sosial-iqtisadi, siyasi əsaslarının yaradılmasına nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. ARPIİSSA. f. 1, siy.56, iş 9.
2. ARPIİSSA. f. 1, siy.16, iş 83; siy.56 iş 9; siy. 406, iş 106; siy. 412, iş 29.
3. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafı (70-80-ci illər). – Bakı: Bakı Universiteti, - 1996.
4. YAP VII qurultayında Prezident İlham Əliyevin giriş nitqi. // “Xalq” qəzeti, 6 mart 2021-ci il.
5. Abdullazadə F., Ələsgərov, F., Əlirzayev Ə., Əliyev Ş. və başqaları. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. - Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, - 2001.
6. Bəhramov C., Mehdiyev Ə. Azərbaycan Respublikasının neft siyasəti. - Bakı: Turxan NRB, - 2013
7. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı XX əsrin II yarısında. - Bakı: Azər-nəşr, - 2004.
8. Səmədzadə Z. İqtisadi tərəqqiyə və hərbi qələbəyə aparın böyük siyasət. // “Xalq” qəzeti, 12 dekabr 2020-ci il, s.5.
9. Zeynalov İ. İqtisadi tərəqqiyə aparın böyük siyasət. // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. – Bakı: Adiloğlu, - 2023.
10. Quliyev B. Heydər Əliyev və Azərbaycanın inkişaf konsepsiyası. // Yeni Azərbaycan qəzeti, 2 may 2015-ci il, s.4.
11. Prezident İlham Əliyevin andiçmə mərasimində nitqi 2003-2008. – Bakı: “CBS-PP” MMC, - 2010. - 63 s.

ГЕЙДАР АЛИЕВ: КОНЦЕПЦИЯ РАЗВИТИЯ НЕЗАВИСИМОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Ибрагим Х. ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

Научная статья исследует более чем 60-летний период истории Азербайджана (1941-2003-е гг.) время первого и второго руководства Азербайджаном общенационального лидера Гейдара Алиева, сыгравшего неоспоримую роль в осуществлении

мероприятий по формированию и укреплению независимого Азербайджанского государства, социально – экономическому культурному и политическому развитию, по интеграции в мировую систему.

В статье по основе богатого материала основанного на фактах и источников титаническая деятельность общенационального лидера Гейдара Алиева в результате которой произошло возрождение, ее развитие начался качественный прорыв в обществе, происходит развитие национального самосознания и переход от застоя к прогрессу, осуществляется выход на первое место среди союзных республик по уровню социально – экономического развития и другие вопросы.

В статье также рассматриваются вопросы связанные с вступлением общенационального лидера Гейдара Алиева на путь модернизации, который начинался с “контракта века” и мероприятий исходивших с подписания этого документа, успешное претворение в жизнь нефтяной стратегии, окончание социально – экономического кризиса, создание стабильности, начало экономического развития в 1995-1996 годы, мировой интеграции Азербайджана, претворение в жизнь мероприятий по сохранению территориальной целостности республики, а также другие проблемы и результаты, к которым привели решения этих проблем.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджан, концепция развития, интеграция, «контракт века», застой, прогресс, возрождение, самосознание, демократическое государство, средства массовой информации

HEYDAR ALIYEV: THE DEVELOPMENT CONCEPT OF INDEPENDENT AZERBAIJAN

Ibrakhim X.ZEYNALOV

SUMMARY

The article discusses the most important policies that were implemented in the more than 60 years of modern Azerbaijan's history (1941–2003), particularly during the first and second periods of national leader Heydar Aliyev's leadership. Heydar Aliyev was a key player in the creation of the independent state of Azerbaijan, its strengthening, socioeconomic, cultural, and political development, as well as its integration into the global integration system. According to the article's rich materials, facts, and sources, Azerbaijan is a leader among union republics in terms of socioeconomic development because of the great leader Heydar Aliyev's selfless work from 1969 to 1982, revival, dynamic development in the republic, qualitative progress of society, national self-return, and the start of the transition from decline to progress. descending in rankings and d. problems are looked into. Additionally, in the article, national leader Heydar Aliyev set out to modernize Azerbaijan, leading to the "Contract of the Century," which is regarded as the start of modern Azerbaijan's modernization, and the measures that followed, including the effective execution of the oil strategy, the resolution of the socioeconomic crisis, and the establishment of stability, between 1995 and 1996. The steps taken to ensure the republic's territorial integrity, kickstart economic development, integrate Azerbaijan into the global community, and address other issues are discussed, along with the outcomes of those efforts.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijan, concept of development, integration, "Contract of the Century," decline, progress, resurrection, and return to self.

UOT 94 (479.24)

**LONDON (1921) VƏ GENUYA KONFRANSLARINDA
“AZƏRBAYCAN-BAKİ NEFTİ MƏSƏLƏSİ”:
DİPLOMATİK ÇƏKİŞMƏLƏR, NƏTİCƏLƏR****İSMAYIL MUSA***

Məqalədə öncə Azərbaycan (Bakı) neftinin beynəlxalq münasibətlərdə və dünya siyasətindəki tarixi yeri, rolu qısaca vurğulanır. Elmi araşdırmada önəmli diqqət Genuya konfransında Bakı nefti uğrunda aparılan kəskin beynəlxalq diplomatik mübahisələrin təhlilində verilir. Tədqiqat elmi qənaət və nəticələrin sistemləşdirilməsi ilə yekunlaşır. İşdə xeyli sayda qiymətli diplomatik sənəd elmi dövriyyəyə cəlb olunur.

Açar sözlər: beynəlxalq siyasət, Azərbaycan-Bakı nefti amili, London və Genuya konfransları, diplomatik qarşıdurma, L.Corc, G.Çiçerin, Ə.Topçubaşov, N.Nərimanov, M.Mehdizadə, “Standart Oyl”, “Royal Datç”

Giriş. Çoxsaylı elmi araşdırmaların nəticələrinə və siyasi dəyərləndirmələrə görə, Azərbaycan neftinin tarixində 1920-ci illərin əvvəllərindən etibarən ikinci mühüm dövr başlamışdır. Bakı nefti bu dövrdə də beynəlxalq siyasətdə önəmli yer tutmuş, rol oynamış və böyük dövlətlər, nəhəng iqtisadi, maliyyə gücləri (şirkətləri, maqnatları) arasındakı münasibətlərdə sanballı çəkiyə malik olmuşdur.

M.Rəsulzadə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC-nin) Paris Sülh konfransındakı nümayəndə heyətinin üzvü, M.Mehdizadənin “Beynəlmiləl siyasətdə petrol” kitabına yazdığı “Bir-iki söz”də Bakı neftinin o dövriki tarixi önəmini belə qiymətləndirmişdi: *“Azərbaycan xaricə ehtiyac duymadan, öz iqtisadi imkanları ilə müstəqil bir həyat yaşamaq istedadı olan müstəsna məmləkətlərdəndir. Ona bu müstəsna mövqeyi bəxş edən ən mühüm amillərdən biri bütün cahan müqyasında çox dəyərli qiyməti olan neftə malik olmasıdır. Petrol, dünya siyasətinin ən təsirli amili olan bu axar altın, bu gün Azərbaycanın talesizliyinə səbəb olmuşsa da, sabah digər bir şəkildə, səadət və rifahının təminatına namizəddir. Ümumi cahan neft*

---

* *Bakı Dövlət Universitetinin professoru; ismayilmusa@bsu.edu.az;*
ORCID İD: 0000-0002-1151-7238

hasilatında Azərbaycan Amerikadan sonra ikinci mövqeyi tutmaqdadır. Bu münasibətlə o, beynəlmiləl siyasət silsiləsində ən mühüm bir həlqəni təşkil edir” [9, 6-7].

O, daha sonra yazırdı ki, neft məsələsini ətraflı öyrənmək və ondan Azərbaycanın mənafeyi - milli dava naminə istifadə etmək səhlənkarlıqla yanaşılmayası, mühüm bir vəzifədir.

1920-ci illərin əvvəlindəki beynəlxalq siyasət də, əsasən, iqtisadi faktorlara, ən başlıcası da neft amilinə söykənirdi. Bu və digər səbəblərə görə böyük dövlətlərin və iri şirkətlərin yanacaq-enerji (ələlxüsus da neft) mənbələrinə yiyələnmək uğrunda siyasəti-diplomatik çəkişmələri daha da qızıxdı.

Məhz bu kimi halların təsiri üzündən, həmin dövrdə keçirilən beynəlxalq konfranslarda (London, Genüya, Haaqa və s.) “nişanlısı çox olan Bakı neft gözəli” (Q.Orconikidze) [3, 272] ilə əlaqədar məsələlər də diqqət mərkəzində oldu. N.Nərimanovun I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayının 3-cü iclasında (8.V.1921) dediyi kimi, o dövrdə də nəinki sovet respublikalarının, habelə bütün Avropanın nəzərləri Azərbaycan neftinə yönəlmişdi [12, 48].

London konfransı və Azərbaycan nefti. Azərbaycanla və xüsusilə də Bakı nefti ilə bağlı məsələlər [7, 491] bu və digər yönərdən London konfransında da (21.II. - 14.III.1921) nəzərdən keçirildi. Zəmanənin həm də neft imperatorluğu sayılan Böyük Britaniya hökuməti Azərbaycan nefti ilə sıx bağlılığı olan maraqlarını bir daha bu toplantıda da açıqladı.

Konfransdakı müzakirələrdən və gəlinən qənaətlərdən də aydın görüldüyü kimi, Bakı neftindən vaxtilə bilavasitə əldə etdiyi iqtisadi-maliyyə faydasından məhrum olan İngiltərə indi ondan geosiyasi maraqlarının təminatına təsir vasitəsi kimi yararlanmağa çalışırdı.

Əsasən, “Şərq məsələsi”ndəki tarixi-ənənəvi ingilis maraqları ilə əlaqədar bəzi məqamları və bununla bağlı olaraq da məşhur Sevr müqaviləsinə müəyyən dəyişikliklər edilməsini dartışan [4, 408-409; 6, 123-124; 15, 126-138] London konfransında Qafqaza (Azərbaycana və Bakı neftinə) dair də mülahizələr söylənilirdi. Belə ki, konfransdakı digər türk təmsilçiliyinin başçısı Bəkir Sami bəylə İngiltərənin Baş naziri L.Corcun gizli görüşlərində qarşılıqlı şəkildə müəyyən təkliflər irəli sürüldü.

Həmin məxfi müzakirələrdə B.Sami bəyin “Qafqazın Türkiyə ilə Quzeydəki ölkələr arasında bir bərrikada biçiminə gətirilməsi” kimi diqqət-çəkici təklifi [15, 133] və “güclü bir Qafqaz federasiyası qurulmasının həm Türkiyənin, həm də İngiltərənin maraqlarına uyğun olacağı” mülahizəsi [15, 134] L.Corc tərəfindən razılıqla qarşılandı.

Baş nazir isə daha da irəliyə gedərək “Türkiyə Bakı neft qaynaqları ilə birlikdə bütün Cənubi Qafqazı öz protektoratlığına götürsün” kimi – İngiltərənin uzaqgedən məqsədlərinə xidmət edən – bir mövqeni [7, 491; 13, 263] ortaya qoydu. Müəyyən səbəblərə görə, B.Sami bəylə L.Corcun təkliflərinin

gerçəkləşdirilməsi baş tutmadı və müvafiq əməli nəticələr əldə edilmədi. Ancaq “dünya neft kraliçasının tacı” sayılan Bakı naminə aparılan beynəlxalq diplomatik mübarizə də səngimədi, əksinə, getdikcə daha da gücləndi.

Bakı nefti imtiyazı (Genuya) konfransı. XX əsrin 20-ci illərinin beynəlxalq siyasətində, Avropa maliyyə-iqtisadi toplantısı kimi dəyərləndirilən Genuya konfransı da (10.IV - 19.V.1922) önəmli yer tutur. Dövrün bir çox elmi-siyasi dairələri haqlı olaraq onu həm də neft konfransı kimi qiymətləndirmişlər.

Konfransın rəsmi məqsədi Birinci Dünya müharibəsindən yenicə və bərhad halda çıxan Avropa iqtisadiyyatının islahatı və tənzimlənməsi hesab olunurdu. Ancaq onun son dərəcə gizli saxlanılan əsl məqsədi isə Bakı nefti imtiyazı idi [9, 15]. Bu fikri, “Rheinieg Westfaliche zeitung” qəzeti müxbirinin, konfransın açılışından altı gün əvvəlki tarixə təsadüf edən, teleqramı çox yaxşı təsdiqləyir. Teleqramda deyilirdi ki, bu günlərdə Parisdə toplanan bir neçə mühüm siyasət adamının fikrincə, Genuya konfransının siyasi tarixi Bakı neftiylə yazılacaqdır [9, 15].

Genuya konfransında Azərbaycanın bahalı mayesinə sahib çıxmaq uğrunda gedən diplomatik çəkişmələrin mahiyyətini daha yaxşı anlamaq üçün toplantı öncəsi cərəyan edən proseslərə və başverən hadisələrə də mütləq nəzər yetirmək faydalı olardı. Bu kimi məsələlər arasında isə ikisi üzərində bir qədər ətraflı dayanmağa ehtiyac vardır.

Onlardan 1-cisini böyük dövlətlərin (İngiltərə, Rusiya, Fransa), ələlxüsus da, nəhəng şirkətlərlə (“Standart Oyl”, “Royal Datç”) onların başçılarından (A.Betford, H.Diterdinq) konfransa hazırlıqları təşkil edirdi. 2-cisi isə, Azərbaycanın konfransa dəvət olunmasına dair fərqli baxışlarla bağlı idi.

Çağırılmasının əsas təşəbbüskarları [13, 268] L.Corc və onun fransalı həmkarı olan R.Puankare Genuya konfransına yuxarıda göstərilənlər tərəfindən ciddi hazırlıq getmişdi. Bu prosesdə əsas ağırlıq və iş, təbii olaraq, adıçəkilən şirkətlərin üzərinə düşmüşdü.

ABŞ-a məxsus gənc “Standart Oyl”dan fərqli olaraq nisbətən yaşlı və təcrübəli sayılan “Royal Datç” (İngiltərə-Hollandiya) hələ Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl də Bakı neft dairəsində ən böyük ərazilərə malik idi [9, 16-17]. Bu firma 1912-ci ildə Rotşild qardaşları ilə yanaşı, həm də bir Holland şirkətinin səhmlərini almışdı. H.Diterdinq Qafqazın bütün neft sərvətinə hakimi-mütləq olmağı hədəfə götürmüşdü. Bu məqsədlə də o, 1920-ci ildən etibarən Bakıda ermənilər - Mantaşov və Liyanozovların neft şirkətinin böyük bir hissəsini, habelə ən xırda neftli əraziləri belə almışdı. O, Şimali Qafqazda da quyular əldə etməyə çalışırdı.

Bunun müqabilində ABŞ neft şirkətləri, o cümlədən də “Standart Oyl” Bakı neft sənayesində yetərli gücə və təsirə malik deyildilər. Genuya konfransı ərəfəsində bu şirkətlər və onların təmsil etdikləri dövlətlər arasında

Azərbaycan neftindən pay bölgüsündə iştirak üstündə qızgın mübarizə gədirdi. Vaxtaşırı beynəlxalq və məhəlli siyasi böhranlar doğuran Bakı nefti yenə də tanınmış dövlət adamlarının (L.Corc, V.Lenin, R.Puankare və b.), əvvəldə sadaladığımız neft krallarının, görkəmli diplomatların (C.Kerzon, G.Çicerin, M.Litvinov və s.) zəhnini məşğul etmişdi.

Konfransa dəvət və iştirak məsələləri də beynəlxalq siyasi-diplomatik dairələrdə kəskin fərqli mövqelər yaratmışdı. Müttəfiqlər arasındakı ixtilafların günbəgün dərinləşməsi və ələxüsus da, Bakı neftinə dair maraqların kəskin toqquşması burada da özünü göstərirdi. İngiltərə-Fransa rəqabəti bu sahədə daha qabarıq şəkildə üzə çıxmışdı. Həm də bunun təsirindən idi ki, İngiltərə Rusiya və Azərbaycanın konfransa dəvət olunması ilə əsla razılaşmır, birinci ilə bağlı bəzi şərtlər qoyurdu.

Fransa isə onların toplantıda iştirakını inadla dəstəkləyirdi. Azərbaycanın konfransa buraxılmamasının lehinə gətirilən dəlillər sırasına onun Sovet Rusiyasının yedəyində getməsi, Avropa ölkəsi sayılmaması və s. daxil idi. Ən vacib və maraqlı məqamlardan biri də Azərbaycanın konfransda iştirakına dair Rusiya yanaşması ilə əlaqədardı.

Rusiya diplomatiyası bu dövrdə sovet respublikalarının Qərbə qarşı blokunu yaratmaq xəttini yeridirdi. Və buna müvafiq olaraq da, bir sıra işlər həyata keçirildi:

1. Öncə Genuya konfransında “müttəfiqlər olaraq birgə” iştirak görüntüsü yaradıldı. Bu məqsədlə də Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (ÜRMİK-in) Fövqəladə sessiyasında (27.1.1922) sovet respublikalarının “vahid nümayəndə heyətilə” təmsil olunması razılaşıdırıldı [10, 134; 14, 138]. Azərbaycan SSR-dən də N.Nərimanov onun tərkibinə daxil edildi [8]. Yeri gəlmişkən, ümumsovet (Rusiya) maraqlarının müdafiəsinin ən fəal dəstəkçilərindən olan N.Nərimanov bundan düz iki ay sonra İ.Stalinə yazırdı ki, “...Genuya konfransı bizə heç nə verməyəcəkdir...” [2, siy.1, iş 71, v.46].

2. Az sonra Azərbaycanın müvafiq dövlət və hökumət orqanları N.Nərimanovun, Genuya konfransına qatılacaq vahid sovet nümayəndə heyətində, “respublikamızı” təmsil etməsinə dair rəsmi sənədi – xüsusi mandatı [1, siy.1, iş 55, v.159] təsdiqlədilər (11.II.1922).

Həmin mandat N.Nərimanova Azərbaycanın maraqlarının təmin olunmasına çalışmaq, buna müvafiq müəyyən bəyanatlarla çıxış etmək, müqavilələr və s. imzalamaq “səlahiyyətləri”ni verirdi (Lakin konfransa hazırlıq prosesi, onun gedişi və nəticələrinin də təsdiqlədiyi kimi, bu “səlahiyyətlər” formal səciyyə daşıyırdı və mövcud durumda ondan istifadə əsla mümkün deyildi).

Sözgəlişi, siyasi-diplomatik ədəbiyyatda N.Nərimanovun Sovet nümayəndə heyətinə daxil edilməyilə bağlı diqqətçəkən bir izah da vardır. AXC dönəmində Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyimizdə çalışan və

az sonra isə Azərbaycan SSR-in Türkiyədəki səfirliyində hərbi attaşə işləyən Ələsgər (Əsgər) Əsgərov-Kəngərlinski 1922-ci ilin mart-aprelində yazdığı “Azərbaycan faciəsi” adlı materialda [3, 86; 11, 27-28] bununla bağlı belə bir mülahizədən bəhs etmişdir:

Lap axır vaxtlarda “mogikanlardan sonuncusu” N.Nərimanovu Genuyaya göndərməyə hazırlayırlar. Və bu, “qarışıq zəmanədən”, artıq zəhlə tökməyə müvəffəq olan “müstəqil” respublikaları udmaq və Avropanı başvermiş fakt qarşısında qoymaqdan ötrü, daha əlverişli forma kimi Qafqaz cümhuriyyətlərinin çoxdan arzulanan federasiyasını gerçəkləşdirmək üçün istifadə etmək istəyirlər [3, 86; 11, 27-28].

3. Tezliklə Rusiya hökuməti tərəfindən, Sovet respublikalarının müstəqil xarici siyasət fəaliyyətini əngəlləməyə yönəlmiş, daha bir tədbir həyata keçirildi. Belə ki, sovet respublikalarının mənafehlərinin Genuya konfransında müdafiəsi hüququnun RSFSR-ə verilməsinə dair Moskva protokolu (22.II.1922) təsdiqləndi [5, 110-111; 16, 607-608]. Onu Azərbaycan SSR-in RSFSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəsi Ə.Şirvani (Mustafabəyov) imzaladı.

Zəmanənin ən tanınmış dövlət xadimlərinin (L.Corc və b.) təşrif buyurduqları Genuya konfransında Azərbaycan əslində iki nümayəndə heyətilə təmsil olunmuşdu: vahid Sovet nümayəndə heyətinin üzvü N.Nərimanov və AXC-nin Paris Sülh konfransındakı təmsilçilərindən sədr Ə.Topçubaşov, M.Mehdiyev, M.Məhərrəmov. Konfrans, əsasən, Rusiyanın xarici dövlət-şirkətlərə olan borcları və əcnəbilərin Rusiyadakı əmlakları ilə əlaqədar məsələləri müzakirə etdi. Və əslində burada neft məsələsindən ayrıca və rəsmən heç vaxt bəhs olunmadı.

Ancaq, əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, toplantıda – müzakirələri dolayısı yolla da olsa aparılan və hədəfə alınan başlıca məsələlər şurasında – neft problemi də var idi (Necə deyərlər, burada dartışılan bütün məsələlərdən, M.Məmmədzaadənin də dediyi kimi, Genuyanın havasından Azərbaycan neftinin [9, 15] qoxusu gəlirdi). Bakı neftinə sahib çıxmaq və ondan yetərinə faydalanmaq uğrundakı tarixi rus-İngilis-amerikan-fransız və s. rəqabəti indi bu konfransda diplomatik müstəvidə davam etdirilirdi. Bu sahədəki ziddiyyət və ixtilaf isə konfransda özünü iki yöndə göstərirdi:

a) Rusiya ilə Qərb dövlətlərinin (şirkətlərinin) maraqlarının toqquşmaları; **b)** yenidən Rusiyanın ixtiyarına keçən Bakı neftindən faydalanmaqda ısrarlı olan dövlətlər (firmalar) arası rəqabətin güclənməsi. Sözləşməsi, Rusiya diplomatiyası Qərbdaxili rəqabətdən yararlanmağa çalışırdı və buna da nail ola bildi.

Avropa (Bakı nefti imtiyazı) konfransında və onun ətrafında cərəyan edən proseslərdə kəskin diplomatik qarşıdurma, əsasən, İngiltərə ilə Rusiya və “Royal Datç”la “Standart Oyl” arasında baş verdi. Öncə, toplantıda “təm-

sil olunan sovet respublikaları”nın mövcud siyasi-hüquqi durumuyla bağlı, G.Çiçerinlə L.Corcun mövqeləri toqquşdu.

Birincinin konfransın açılışındakı nitqində və toplantıya təqdim etdiyi sənəddə digər “sovet respublikaları”nı, o cümlədən də Azərbaycan SSR-i Rusiyanın müttəfiqi statusunda səciyyələndirməsi ikincinin ciddi etirazı ilə qarşılandı. Baş nazir həmin “respublikaları” Rusiyanın “müttəfiqi” olaraq deyil, onun işğal etdiyi “Şura cümhuriyyətləri” kimi dəyərləndirdi.

Xaricilərin Rusiyadakı əmlaklarının mövcud hüquqi vəziyyəti və gələcəyi məsələlərinin müzakirəsi zamanı Azərbaycan nefti ilə əlaqədar da fərqli yanaşmalar özünü göstərdi. Bununla bağlı konfrans daxilində və ondan kənar da müxtəlif fikirlər səsləndirildi, təkliflər irəli sürüldü.

Birincisi, Rusiyanın (“vahid” Sovet nümayəndə heyətinin) mövqeyi və təkliflərindən bəhs etmək lazım gəlir. Çünki bu dövrdə yalnız o, Bakı neftinə faktiki olaraq sahiblik edirdi. Hələ AXC-nin süqutundan az öncə A.Serebrovskini Bakı neft komissarı təyin (?!-İ.M.) edən V.Lenin özü təsdiqləyirdi ki, yanacaqsız qalan Sovet Rusiyası sənayesi, Azərbaycan hökumətinin devrilməsi ilə, onu tamamilə canlandıracaq bir iqtisadi baza əldə etmişdir.

Belə bir üstünlük onu, iqtisadi və maliyyə haqq-hesabı çürüdülməsi üçün dəvət olunduğu bu konfransda güclü etmişdi. Buna görə də, konfransın I (siyasi) komissiyasının üzvləri [14, 155] olan, rus-sovet diplomatları (G.Çiçerin, M.Litvinov, L.Krasin və b.) Qərbin Rusiyaya qarşı irəli sürülən iddialarına əks tələblərlə cavab verdilər. Bu hal özünü xaricilərin Rusiyada müsadirə olunan əmlaklarının qaytarılması ilə əlaqədar ortaya çıxan mübahisələrdə daha aydın şəkildə göstərdi.

Sovet nümayəndə heyətinin, konfransın ilk günlərində, L.Corcla və Fransanın baş təmsilçisi Bartu ilə keçirdiyi görüş-müzakirələrdə qarşılıqlı tələblərin toqquşması anları yaşandı. Onların xaricilərin Rusiyada müsadirə edilən əmlaklarının qaytarılması tələbi M.Litvinov tərəfindən “bu heç vaxt və heç cür mümkün olmayacaqdır” bəyanatı ilə cavablandırıldı.

Bu kimi ümumi səciyyəli dartışma və iddiaların kontekstində Azərbaycan neftiylə əlaqədar məqamlar da özünə yer almışdı. Konfransın sənədlərindən və ona dair elmi araşdırmalardan da görüldüyü kimi, Sovet nümayəndə heyəti Genuyaya neftli ərazilərin xaricilərə konsessiya verilməsinə dair müəyyən layihələrlə gəlmişdi. M.Mehdiyevin yazdığına görə, bunu L.Krasinin mətbuata bəzi açıqlamaları da təsdiqləyirdi.

Belə ki, o, İtaliyanın “Information” qəzetinə müsahibəsində (11.IV.1922) bildirmişdi ki, Sovetlər neft ərazisini böyük dövlətlərə konsessiyalar verməyə hazırdır [9, 20]. Rus diplomatı Moskvada çıxan “İzvestiya”nın müxbiri ilə söhbətində (9.V.1922) öz dövlətinin mövqeyini belə ifadə etmişdi:

- Sovet hökuməti Azərbaycanın neft ərazisinin dördü birini özünə saxlamalıydı;
- yerdə qalan üç hissə isə bərabər olaraq üç və ya dörd qismə bölünməli, onlar da Fransa, İngiltərə, Amerika, Belçikaya verilməliydi;
- keçmiş Rusiya imperiyasında 1918-ci ilə qədər (yəni milliləşdirməyədək) əmlakı olan xaricilərin də – yaradılacaq ümumi və müştərək idarəli – bir konsorsiuma qatılmaları mümkün idi [9, 25].

Bu və digər layihə-təklif-planlardan, habelə çeşidli məxfi görüşlər, bəyanat və açıqlamalardan bəlli olur ki, Rusiya diplomatiyası “ikili oyun” yolunu seçmişdi. Həmin niyyətlə də böyük dövlətlər və şirkətlərlə bütövlükdə uzlaşmadan qaçılır, müəyyən uzaqgedən məqsədlərə görə onlardan münasib bilinənlərlə ayrılıqda sövdələşməyə üstünlük verilir.

Rusiya diplomatiyasının ikili siyasəti, təbii ki, Qərbin aparıcı dövlətlərinin ona qarşı birləşməsinin əngəllənməsini, iri şirkətlər (nəhəng neft maqnatları) arasındakı ixtilafların daha da dərinləşdirilməsini hədəfə almışdı. Bu baxımdan da “Royal Datç”a üstünlük verilməsi və ona əlverişli fəaliyyət şəraitinin yaradılmasına səylər göstərilməsi heç də təsadüfi deyildi.

Bununla, bir yandan, İngiltərə ilə (Versal sistemiylə) ABŞ-ın (V. Vilsonun “14 maddəsi”nin) güddükləri geostrateji məqsədləri qarşılaşdırmağa, digər tərəfdən də, “Standart Oyl”la “Royal Datç”ın toqquşmasını şiddətləndirməyə çalışılırdı. Əslində hədəflər düzgün seçilmişdi.

Yəni ki, Rusiya ilə “Royal Datç”ın yaxınlaşması ingilis-amerikan münasibətlərindəki çatları dərinləşdirməklə bərabər, “Standart Oyl”u da xeyli qayğılandırırırdı. Ümumiyyətlə isə, konfransdakı müzakirə və çəkişmələr, ən başlıcası da, onun nəticələri isbatladı ki, Rusiya milliləşdirməyə dair əsas prinsipindən geri çəkilmək və konsessiyalarla bağlı hər hansı bir güzəştə getmək fikrində deyil.

İkincisi, Rusiyanın bu cür məqsədyönlü siyasəti və israrlı mövqeyi müqabilində Qərb dövlətləri yetərli birlik sərgiləyə bilmədilər. Aralarındakı ixtilafların səngiməkdənsə, daha da qüvvətlənməsi və konkret özəl maraqların qabarması Qərbin diplomatik “cəbhəsi”ndə dağınıqlığı, separatçılığı və zəifliyi hökmran etmişdi. Buradakı durumu nəzərdən keçirdikdə aşağıdakıları müşahidə etmək mümkündür:

a) İngiltərə, fikrimizcə, Qafqazla (ələlxüsus da Azərbaycanla) bağlı 1918-1920-ci illərdə yürütdüyü ikili siyasətin acı bəhrələrini labüd olaraq dadmaqda idi. Azərbaycan dövlətçiliyinə şimaldan gələn təhlükəni və AXC-nin süqutunu, əsasən, sükutla qarşılayan İngiltərənin gözlədikləri baş vermədi. Yəni “sücut mövqeyi”nin Rusiyanın öz borclarını qaytarması ilə qarşılınmasına bəslənən ümidlər özünü doğrultmadı. Ən başlıcası isə, İngiltərə bir xeyli müddətə (1989-cu ilədək) Bakı neftindən aralı düşdü və ondan məhrum oldu.

Yaranmış durumla və üzləşilən itki ilə əsla razılaşmayan ingilis diplomatiyası, əldən verilmiş mövqeləri qaytarmaq üçün, Avropa konfransında da xeyli cəhdlər etdi. Bartu ilə birlikdə irəli sürdükleri təklif – şərtin M.Litvinov tərəfindən nəinki yaxına buraxılmaması, hətta onun (Sovet Rusiyasının) sərt bəyanatı ilə üzləşməsi L.Corcun yetərinə çətin duruma saldı.

Bartuya nisbətən ehtiyatlı və çəvik davranan L.Corc, kompromis variant olaraq, müsadirə edilən əmlakın uzun müddətə (99 illiyə) öz keçmiş sahiblərinə icarəyə verilməsini və ya onun əvəzində 2 milyard 600 milyon funt sterlinq (18 mlrd. qızıl rubl) ödənilməsini istədi. Bunun cavabında isə M.Litvinov 5 milyard f.st. (39 mlrd. qızıl rubl) əksiddia irəli sürdü [9, 21; 14, 156-157].

İngilislərin Bakıdakı neftli mülklərinin uzunmüddətə onların keçmiş sahiblərinə icarəyə verilməsi istəyi də gerçəkləşmədi. Bütövlükdə isə, bu konfrans, onun bilavasitə səbəbkarı sayılan, L.Corc üçün uğursuz oldu və “ağsaçlı” siyasət-diplomatiya nəhənginin karyerasında enişin başlanğıcını qoydu.

b) ABŞ, konfransda rəsmən təmsil olunmasa da İtaliyadakı səfiri Çayldın toplantıda müşahidəçi statusunda iştirakını təmin etmişdi. Konfransın materiallarından aydın olduğu kimi, ABŞ diplomatiyası istər kuluarlarda, istərsə də toplantıdan kənarında İngiltərəyə qarşı gərgin mübarizə aparmışdı. Digər amillərlə yanaşı bu da L.Corcun konfransdakı uğursuzluğunda rol oynamışdı.

Qarşılıqlı münasibətləri, vaxtaşırı həm də Bakı neftindən ötrü uzlaşmayan və bəzən, hətta gərginləşən ABŞ ilə İngiltərə konfrans ərəfəsi-dövrüsonrası da dil tapa bilmədilər. Dövlət katibi Ç.Yuzun ABŞ-ın neft konsessiyaları ilə bağlı xüsusi memorandumu Azərbaycan petrolyu ilə əlaqədar amerikalı mövqeyini – ölkəmizə münasibətdə “açıq qapı” prinsipini müdafiə etdiyini – aydınlaşdırmağa imkan verir.

Bu memorandumda deyilirdi [7, 516-517] ki, ABŞ amerikalı kapitalını neft konsessiyalarında iştirakdan kənarlaşdıran heç bir sazişi qəbul etməyəcəkdir. Və hər kəsə qarşı “açıq qapı” prinsipini nəzərə almayan, hamıya bərabər hüquq verməyən hər hansı bir milli və beynəlxalq planın tətbiqinə əsla razı olmayacaqdır.

Belə bir vacib cəhət də xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, ABŞ sadəcə seyrçi (müşahidəçi) statusu ilə kifayətlənmədi və neft konsessiyaları, o cümlədən də Bakı neftinə aid məsələlərdə Fransa və Belçika ilə birlikdə hərəkət etməyə üstünlük verdi;

c) Fransa və Belçika, məlum səbəblərə görə bir araya gələrək, İngiltərəyə qarşı çıxdılar. Az öncə deyildiyi kimi, ABŞ da onları dəstəklədi (Yeri gəlmişkən, konfransdakı belə bir qütbləşmədə, ələlxüsus da, Böyük

Britaniya – ABŞ ixtilaflarında, o sıradan da “Standart Oyl”la “Royal Datç”ın “neft dueli”ndə **İtaliya** (təmsilçisi Fakta - o həm də konfransın sədri idi) İngiltərəyə meyilli görünsə də, əslində tərəfsiz qaldı).

Bütövlükdə isə, Belçika və Fransa nümayəndə heyətləri İngiltərənin uzunmüddətli neft konsessiyaları ilə razılaşmayaraq mülkiyyət prinsipinin gerçəkləşdirilməsini, yəni əmlakın keçmiş sahiblərinin hüquqlarının tanınmasını istəyirdilər. Böyük Brinatiyanın Bakı neftinə yiyələnmək planlarından dolayı bir araya gəlməyə çalışan fransızlar, belçikalılar və amerikalılar həm ingilislərlə cəm olaraq və ayrılıqda, həm də bir-biriləriylə müqayisədə kəskin fərqli durumlarda idilər.

Birinci Dünya müharibəsində özünəməxsus neft siyasəti yürüdə bilməyən, Azərbaycanda tam yetərli maliyyə (sərmayə) imkanlarına malik olmayan və milli təhlükəsizlikdə neftin önəmini yetərinəcə dəyərləndirən Fransa dünya müharibəsindən sonra daş kömür istehsalının yüzdə iyirmi beş nisbətində azalmasının və bahalı mayeyə ehtiyacın artmasının da fərqi deydi.

Bunlara görə də, o neftə olan kəskin ehtiyacının lazımı təminatı zərurəti, Qafqazdakı (Quzey Azərbaycandakı) kapitalının yetərsizliyi (strateji maraqlarla uzlaşmaması) və s. üzündən “petrol konsessiyaları yarışı”nda irəli düşməyə çalışırdı. Bu və digər məsələlərin təsirindən, konfransdakı “Bakı nefti savaşı”nın gərginliyindən idi ki, Bartu Baş nazir R.Puankare ilə müəyyən məsləhətləşmələr aparmaq üçün toplantını müvəqqəti olaraq tərk etmişdi. Ümumiyyətlə, həmişə olduğu kimi o dövrdə də Fransanın Azərbaycan neftinə marağı (ona yiyələnmək istəyi) hədsiz idi.

Fransanın siyasi-maliyyə dairələrində və mətbuatında (“Fiqaro”, 6.V.1922) belə bir mühüm fikir üstün mövqə qazanmışdı: “dünyanın heç bir rayonu Bakı neftini əvəz edə bilməz. Dünyanın heç bir yerində, hətta Meksikada da, Azərbaycanın Bakı neft hövzəsindəki qədər neft çıxarılmır. Bu rayonda neft ehtiyatları tükənməz dərəcədə böyükdür. Ona görə də bizim fəaliyyətimizin əsas mərkəzi məhz Bakı olmalıdır (7,512).

Bu kimi baxışlara önəm verən və dövlət siyasətində onları nəzərə alan R.Puankare hələ Genuya konfransından az öncə parlamentdə çıxış edərkən Azərbaycanın Fransa üçün xüsusi önəm daşdığını bildirərək demişdi: “Biz Bakıya uğurlu neft siyasətimizi davam etdirmək fikrindəyik” [7, 511];

ç) Almaniya diplomatiyasının Rusiya ilə dil tapmasının bəhrəsi – “Genuya konfransı dövrünün ən gurultulu hadisələrindən” (G.Çiçerin) sayılan Rapallo müqaviləsi (16.IV.1922) həm də beynəlxalq neft mübarizəsinin dönüş mərhələlərindən hesab olunur. Bu müqavilə [16, 611-613] rəsmi (əsas) məsələsi artıq unudulmaqda olan və hamının yalnız neftdən bəhs etdiyi Genuya konfransındakı konsessiya çəkişmələrinə də ciddi təsir göstərdi.

Almaniya diplomatlarının “L.Corc Rapallo danışıqları barədə məlumatlandırılırdı” bəyanatı konfransı qarışdırdı (Yeri gəlmişkən, diplomatik ədəbiyyatda Rapallo müqaviləsini [14, 158-162] Baş nazir L.Corcun “xəyanəti” - Amerikaya qoşularaq İngiltərənin məğlubiyyətinə baiskar olan Fransadan intiqam alması kimi dəyərləndirən baxışlar da vardır).

Fransa və Belçikanın “Almaniya konfransdan kənarlaşdırılmalıdır” tələbini qıraqdan ABŞ dəstəklədi (Sözcəlişi, Çayld Rapallonu “konfransa ən ciddi zərbə” kimi səciyyələndirirdi). Konfransdakı bu diplomatik böhran, çarəsiz qalan L.Corcun da imzaladığı, etiraz protokolunun ərsəyə gəlməsiylə birtəhər sovuşdu;

d) başlıca neft şirkətləri və maqnatları da konsessiyalarla əlaqədar siyasi-diplomatik çəkişmələrdə xüsusi fəallıq göstərildilər. Konfransdan özəl maraqlarına müvafiq nəticələr istəyən (gözləyən) bu çoxşaxəli güclər müxtəlif yollarla (üsullarla) oradakı müzakirələrə təsir edirdilər. Konfransda və onunla təxminən eyni vaxtda keçirilən neft maqnatları qurultayında irilixirdəli bir xeyli şirkət bu və ya digər səviyyədə təmsil olunmuşdu.

Ancaq onlardan iki ən önəmlisi, böyüyü və imkanlısı, yəni “Standart Oyl” ilə “Royal Datç” neft konsessiyaları uğrunda mübarizənin əsas aparıcı tərəfləri sayılırdılar. Amerika şirkəti son vaxtlarda və ingilis-holland firması isə hələ əvvəllərdə Bakı neftinin keçmiş sahibkarlarının xeyli səhmlərini almışdılar.

“Standart Oyl” konfransda Fransa və Belçikanın da dəstəyini qazanaraq öz əmlakına sahib durmağa - mülkiyyət prinsipini Rusiyaya qəbul etdirməyə çalışırdı. İngiltərənin Bakı neftinə təklikdə yiyələnmək planının əngəllənməsi və s. səbəblər üzündən də Fransa-Belçika neft sindikatının yaradılması [10, 149] himayə olundu.

Onun təşkili ilə əlaqədar verilən bəyanatda sindikatın (ABŞ-ı da əhatə edən “Neft ittifaqı”nın) məqsədləri bunlarla izah olunurdu: a) Rusiyadakı (Azərbaycandakı) neft sahələrinə böyük hərbdən əvvəlki hüquqla yanaşı, 1918-ci ildən sonra keçmiş ərazi sahiblərindən satın alınanların da hüququnun müdafiəsi; b) bu iki dövlətin vətəndaşlarına məxsus neft ərazilərinin müştərək işlənilməsi.

“Royal Datç” da Bakı nefti ilə bağlı üstün mövqeyinə (imkanlarına) və s. görə özünün o dövriki başlıca rəqibini (“Standart Oyl”u) həmin sahəyə buraxmamağa dair planlar cızmışdı. Bakı neftinə təklikdə və tamamilə yiyələnməyin, o çağ üçün yeganə yolu isə Sovet hakimiyyətilə dil taparaq qarşılıqlı əlverişli anlaşmadan keçirdi. Və belə bir variant Rusiyanın da çoxtərəfli maraqlarına – beynəlxalq siyasətinin uzaqgedən məqsədlərinə uyğun gəlirdi.

“Standart Oyl”la onun konfransdakı (habelə kənardakı) himayədarları isə bütün qüvvələrilə “Royal Datç”ın Rusiya ilə yaxınlaşmasını (uzlaşma-

sını) pozmağa çalışırdı. Rusiya diplomatiyasının layihələri (təklifləri) “Standart Oyl”un da maraqlarına ciddi təhlükə yaradırdı. Sovetlərin yaradılmasını nəzərdə tutduqları konsorsiuma Rusiyada yalnız milliləşdirməyədək əmlaka malik olan xaricilərin qatıla biləcəyinə dair mülahizə xüsusilə rahatsızlıq doğururdu. Bu müddə əslində “Standart Oyl”un həmin (gələcək) konsorsiuma yolunu bəri başdan bağlayırdı.

Bu hal, konfrans dövründə siyasi-maliyyə dairələrində, beynəlxalq qalmaqla səbəb olan bir hadisə ilə əlaqədar idi. Onun baiskarı elə şirkətin özü idi. Belə ki, şirkətin konfransın ilk günlərində açıqladığı rəsmi raportda mühüm bir iddia səsləndirildi. Yəni hələ 1920-ci ilin yazında Nobel qardaşlarının səhmlərinin 51 faizinin müqavilə ilə alınmasıyla həmin şirkətə nəzarətin “Standart Oyl”a keçdiyi bildirildi [10, 142].

A.Betfordun bu diplomatik gedişinin arxasında (alt qatında) düşünülməmiş məqsəd-plan isə bundan ibarət idi: Şirkət artıq Bakıda özünə yer eləmişdir və Sovet hökuməti, onun iştirakı olmadan, Bakı nefti barədə kimsə ilə heç bir müqavilə bağlaya, imtiyaz verə bilməz. A.Betford söyləmişdi ki, amerikalılar Rusiya ilə başqa bir hökumət və ya şirkət arasındakı hər cür sövdələşmələrə heç bir vəchlə razı olmayacaqlar. “Standart Oyl”un, Genuya konfransını silkləyən və beynəlxalq iqtisadi-maliyyə dairələrini həyəcanlandıran, raportu-iddiası isə elə E.Nobel tərəfindən xüsusi bəyanatla təkzib edildi.

Rusiya tərəfinin nəzər nöqtəsincə isə, Nobel qardaşlarının əmlakı və s. milliləşdirmə nəticəsində 1920-ci ildə Sovet hökumətinə keçmişdi və “Standart Oyl” onu almaqla qeyri-hüquqi hərəkətə yol vermişdi (Burada Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 24 may tarixli dekreti ilə Bakı neft sənayesinin milliləşdirilməsi – çoxlu xüsusi neft firmasının, o cümlədən də Nobel qardaşları şirkətinin ləğvi nəzərdə tutulurdu) [9].

Milliləşdirilmiş müəssisələrin idarə edilməsi məqsədilə Azərbaycan Neft Komitəsi yaradılmışdı (Sözləşmə, sədri A.Serebrovski olan “Azneft-kom” əslində “hökumət içində hökumət” idi. N.Nərimanov onu respublika içində monarxiya, A.Serebrovskini isə “kral” adlandırır). Azərbaycanın neftinin cəmi 15 faizi özünə ayrılsa da onu tam almaq mümkünsüzdü. Təkcə 1920-ci ilin mayından sonuna qədər Azərbaycandan Rusiyaya 3 mln. ton neft aparılmışdı; bu da Bakıda hasil olunan neftin 90 faizindən çoxunu təşkil edirdi.

Konfransda Rusiya ilə “Müttəfiqlər” (antantaçılar) arasında yaşanan “memorandumlar savaşı” və onun nəticələri də “Standart Oyl”un xeyrinə olmadı. Hətta bu prosesdə o, daha ciddi zərbələr aldı və möhkəmcə “vuruldu”. Bu işdə həm Rapallo danışıqlarından [14, 158-161], həm də L.Krasinin layihə-təkliflərindən əvvəlcədən məlumatlı olan, sovetlərlə “oynamaqda” davam edən (Azərbaycana münasibətdə yenə də ikili siyasət yürüdən)

L.Corcun təbii “Royal Datç” lılığı da özünün təsirini açıq-aşkar göstərdi.

Antanta dövlətləri təmsilçilərinin xeyli çəkən gərgin mübahisələrindən sonra – özü də Rusiyanın əsasən qəbul edə biləcəyi tərzdə – yazılan memorandumdakı (2.V.1922) “mülk sahibləri” anlayışı və onun izahına dair xüsusi bənd əslində “Standart Oyl”a, habelə onu dəstəkləyən fransızlara və belçikalılara qarşı düşünülmüşdü (Həmin bəndin açıqlaması “mülk sahibləri” adı altında Rusiyada yalnız bolşevik milliləşdirməsindən əvvəl əmlakı olan firmaları nəzərdə tuturdu). Çünki həm bu şirkət, həm də adları çəkilənlər keçmiş sahibkarlara məxsus ərazini 1918-ci ildən sonra almışdılar. Yalnız “Royal Datç” 1918-ci ildən əvvəl də Bakı sənaye dairəsində ərazi və səhmlərə malik olmuşdu.

Həmin memorandumun bütün müttəfiqlər tərəfindən qəbul ediləcəyi təqdirdə, təbii ki, təkcə Rusiya ilə “Royal Datç” qazanacaqdılar: Sovet hökuməti – böyük dövlətlər tərəfindən tanınma və onun davamı olaraq da kreditlər; şirkət isə – mühüm neft imtiyazları (konsessiyaları). Müəyyən dairələri və xüsusilə də mətbuatı “Royal Datç”a neft imtiyazlarının veriləcəyinə dair bürüyən xəbərlər bu qazanc ümidlərini daha da artırırdı (Sözləşmə, “Tayms”ın müxbirinin öz qəzetinə teleqramında (7.V.1922) deyilirdi: “Bu gün mətbuat neft ilə doludur”) [7, 514].

L.Krasinin həmin xəbərləri təkzib etməsi və habelə “...bu kimi imtiyazların Sovet hökumətinin tanınması və məhəlli olmaq şərti ilə (yəni tək-tək, ayrılıqda - İ.M.) verilməsinin mümkünlüyünə dair” açıqlaması dövlətlər (şirkətlər) arası rəqabəti xeyli qızıışdırdı. Memorandumun “qaranlıq” mətləblərinin aşkarlanması özünü çox gözlətmədi. R.Puankare memorandumdakı “qara niyyətləri” üzə çıxaran kimi Bartuya onu imzalamamağı tapşırırdı və fransızların Rusiyada (Bakıda) malik olduqları hüquqların geriyyə qaytarılmasını tələb etdi. Belçikalılar da onlarla həmfikir oldular. Öz növbəsində “Standart Oyl” da dinc qalmadı. Azərbaycana münasibətdə “açıq qapı” prinsipini israrla müdafiə edən ABŞ Çayld vasitəsilə xüsusi bəyanat yaydı [7, 515-516] və özünün dəyişməz mövqeyini bir daha təsdiqlədi.

Üçüncüsü, konfransdakı Azərbaycan nümayəndələrinin – istər sovetlərin təmsilçisi N.Nərimanovun, istərsə də artıq süquta uğradılan AXC adından çıxış edən Ə.Topçubaşov, M.Mehdizadə və M.Məhərrəmovun – mövqeləri və fəaliyyətiylə əlaqədar məsələlər də diqqəti çəkir. N.Nərimanov konfransın “bizə heç nə verməyəcəyi” qənaətində idi [2, siy.1, iş 71, v.46].

“Biz” dedikdə, təbii ki, sovet quruluşunu nəzərdə tutan N.Nərimanov vahid nümayəndə heyətinin (Rusiyanın) mövqeyindən çıxış edirdi (Yeri gəlmişkən, o hələ konfransdan təxminən bir il əvvəl - I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayının üçüncü iclasındakı (8.V.1921) nitqində [12, 489] demişdi: “...bizim neftimiz Sovet Rusiyasına məxsusdur, ... inqilabçı, kom-

munist belə düşünməlidir: bizə nə vacibdir - Sovet Rusiyasının həyatı, yoxsa neft?”).

O, neft əraziləri və mədənlərin qismən, yəni tək-tək (ayrılıqda razılaşıdırılan) müqavilələrlə konsessiyaya verilməsinin “tərəfdarı” idi. Və bunu Azərbaycana xeyirli olması - sənayemizin inkişafına imkanlar açması ilə “əsaslandırır” [8]. Əslində isə N.Nərimanovun müstəqil mövqeyi yox idi (ola da bilməzdi) və onun “təklifi” Rusiya diplomatiyasının hədəflərindən qaynaqlanırdı. Konfransın gedişi və nəticələri də bunu bir daha təsdiqləmiş oldu.

Azərbaycanı konfransda təmsil edən (onlar da dəvətli idilər) digər tərəfə gəldikdə isə Ə.Topçubaşov, M.Mehdizadə və M.Məhərrəmov Rusiyanın Bakı neftini beynəlxalq hərraca qoymasına qarşı çıxdılar. Onlar:

a) öncə etiraz notaları verərək konfransın başlıca məqsədinin Bakı nefti imtiyazı olduğunu açıqladılar. Habelə İtaliya qəzetində məqalə ilə çıxış etdilər. Bu yazıda [9, 20] önəmli məqamlar vurğulanırdı: bolşeviklər Azərbaycan millətinə məxsus olan neft ərazisini satmağa səlahiyyətli deyildirlər; Bakı neft sənayesində rus kapitalı və təşəbbüsü əhəmiyyətsiz rol oynayır; neft ərazisi yerli xalqa və oraya kapital qoymuş xaricilərə aiddir;

b) Bakı neftinin Rusiya tərəfindən beynəlxalq hərraca çıxarılmasını əngəlləmək məqsədilə təbliğat işini gücləndirdilər. Həmçinin belə bir mövqə təkrarlandı ki, Azərbaycan milləti Bakı neftinin bolşeviklər tərəfindən konsessiyalara verilməsinə heç vaxt razı olmayacaqdır;

c) etiraz notaları, təbliğat fəaliyyəti və s. ilə konfransdakı neft savaşını aşkarlamaqla, bu sahədəki rəsmi süqutu pozmaqla toplantının aparıcı “dirijorları” sayılan L.Corcla G.Çiçerini əsəbiləşdirərək onun gedişindəki gərginliyin daha da yüksəlməsinə təsir göstərdilər;

ç) Genuya konfransı vasitəsilə Bakı neftinə sahib çıxılmasına – bəzi sövdələşmələr aparılmasına – dair planların pozulmasında iştirak etdilər.

Elmi qənaətlər və nəticələr. Yarımçıq qalan Genuya konfransının Bakı nefti ilə əlaqədar yekunları isə, əsasən, aşağıdakılarla səciyyələndirilə bilər:

- İngiltərənin (“Royal Dətç”ın) ABŞ-ın (“Standart Oyl”un) Bakı neftinə yaxın buraxmamaq planının gerçəkləşməsi;
- “Standart Oyl”un “Royal Dətç”-Rusiya yaxınlaşmasını əngəlləməsi və konfransın uğursuzluğuna müvəffəq olması;
- bu iki neft nəhəngi arasındakı rəqabətin daha da qüvvətlənməsi;
- L.Corcun siyasi (xidməti) karyerasında “qara səhifə”nin açılması və “sonun başlanğıcı”;
- Fransa-Belçika neft sindikatının ilk addımlardaca uğursuzluqla üzlənməsi;
- Qərb dövlətlərinin, əsasən də, Fransa və Belçikanın “mülkiyyət prin-

sipi”nin Sovet hökumətinin milliləşdirmə siyasətinə uduzması. Antantaçıların – Azərbaycandakı neft sahələrinin (mədənlərinin) ya keçmiş sahibkarlarının sərəncamına buraxılması, ya da geri qaytarılaraq konsessiyaya verilməsi tələblərinin – “qırmızı diplomatlar”ın layihə və təklifləri qarşısında gücsüzlüyü. Bununla da “konsessiyalar məsələsi”nin həllini tapmaması, açıq saxlanması və qarşıdakı Haaqa konfransının ixtiyarına verilməsi;

- Müttəfiqlərin, əslində bu konfransla de-facto tanıdıqları, Rusiyanın Bakı neftini tam nəzarətə götürməsiylə beynəlxalq səviyyədə razılaşmaq məcburiyyətində qalmaları;
- Rusiyanın, Azərbaycan neftilə bağlı, üstün mövqelərinin daha da möhkəmlənməsi və bu sahədəki əlahiddə hüquqlarının (statusunun) davam etməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: 28 sayılı fond (Az. SSR-in XXİK-i)
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi: 609 sayılı fond (N.Nərimanov fondu).
3. Аскеров А. Кенгерлинский. Трагедия Азербайджана // Баку: Хазар, №3, 1990, - с.68-87
4. Atatürk Mustafa Kemal. Nutuk. 32.Basım. - İstanbul: 2014, Alfa Yayınları. -639s.
5. Документы внешней политики СССР. 24 тома. Том 5. 1 января 1922г. – 19 декабря 1922. – Москва: Госполитиздат, 1961, -776с.
6. Ertan T.F. ve s. Başlangıçdan Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, 5. Baskı. – Ankara: Siyasal Kitapevi, 2017, -304 s.
7. Həsənlі С.Р. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). – Bakı: Adil-oğlu nəşriyyatı, 2012, -656 s.
8. Hüseynov A. Nərimanovun Genuya səfəri // “Kommunist” qəz., - Bakı: 1989, – 8 iyul.
9. Mehdi zadə M. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. – Bakı: Azər nəşr, 1994. -61 s.
10. Мурадалиева Э.Б. Кровь земная – нефть Азербайджана и история. Книга 1. - Баку: Мутарджим, 2005, -256 s.
11. Musa İ.M. Azərbaycanın xarici siyasəti. Üç hissədə. İkinci hissə. Dövlətlərarası münasibətlər və Azərbaycan (aprel 1920-oktyabr 1991-ci illər). Dərslik. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2010, -516 s.
12. Нариманов Н.Н. Избранные произведения: В трех томах. Т.2, 1918-1921. – Баку: Азернешр, 1989, -768 с.
13. Qasımov M.C. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). –Bakı: Qanun nəşriyyatı, 1998, – 360 s.
14. Горохов И.М. и др. Г.В. Чичерин – дипломат ленинской школы. Изд. 2-е доп. – Москва: Политиздат, 1974, – 222 с.
15. Sonyel S.R. Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II. Büyük Millet Meclisinin Açılışından Lozan Anlaşmasına Kadar, 2. Baskı. – Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1991, -399 s.
16. Шукюров К.К. Азербайджан в системе международных отношений: 1648-1991. Документы и материалы. – Баку: ЭЛМ, 2020, - 736 с.

**«ВОПРОС АЗЕРБАЙДЖАНО-БАКИНСКОЙ НЕФТИ» НА ЛОНДОНСКОЙ
(1921) И ГЕНУЭЗСКОЙ КОНФЕРЕНЦИЯХ:
ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ СХВАТКИ, ПОСЛЕДСТВИЯ**

ИСМАИЛ МУСА

РЕЗЮМЕ

В статье сначала коротко особо выделяются историческое место и роль азербайджано-бакинской нефти в международных отношениях и мировой политике. Далее основное внимание уделено анализу острых дипломатических споров из-за бакинской нефти на Генуэзской конференции. В конце обобщены и систематизированы результаты исследования. Работа отличается и с привлечением многих ценных исторических дипломатических документов в научный оборот.

Ключевые слова: международная политика, фактор азербайджано-бакинской нефти, Лондонская и Генуэзская конференции, дипломатическое противостояние, Л.Джордж, Г.Чичерин, А.Топчубашев, Н.Нариманов, М.Мехдизаде, «Стандарт Ойл», «Роял Датч»

**“AZERBAIJAN-BAKU OIL ISSUE” AT THE LONDON (1921) AND GENOA
CONFERENCES: DIPLOMATIC DISPUTES AND RESULTS.**

ISMAYIL MUSA

SUMMARY

Firstly, the article briefly emphasizes the historical place and role of Azerbaijan (Baku) oil in international relations and in world politics. The significant attention is paid to the analysis of sharp international diplomatic disputes for Baku oil at the Genoa conference, which is considered an important European financial and economic meeting in scientific research. The research paper concludes with a scientific conclusion and systematization of the results. Here, a large number of valuable historical diplomatic documents are involved in the scientific circulation based on comparative analysis.

Keywords: International policy, Azerbaijan – Baku oil factor, London and Genova conferences, diplomatic disputes, L.Corc, Ch.Chicherin, A.Topchubashov, N.Narimanov, M.Mehdizade, “Standart oil”, “Royal Dutch”

UOT 94; 94 (479.24); 94”19/...**KANADA PARLAMENTİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQININ VƏTƏN MÜHARİBƏSİ İLƏ BAĞLI MÜZAKİRƏLƏR****Rövşən Q.HƏTƏMOV***

2020-ci ilin sentyabr–noyabrında Azərbaycan xalqının apardığı Vətən müharibəsi dünyanın bir sıra ölkələrində xüsusi maraq kəsb edən hadisələrdən biri olmaqla yanaşı həm də hakimiyyət qollarının müxtəlif səviyyələrində müzakirə mövzusu olmuşdur. Parlamentlər legitim statusa malik olmaqla rəsmi diplomatiyanın və ictimai rəyi və maraqları əks etdirməklə ictimai diplomatiyanın xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Parlament diplomatiyası ölkələr arasında qarşılıqlı anlaşmanın gücləndirilməsinə xidmət etməlidir. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bir sıra ölkələrin parlamentlərinin üzvləri beynəlxalq hüquq normalarını və ədalət anlayışını kobudcasına pozaraq Azərbaycanın suverenliyi və ərazi bütövlüyü prinsiplərinə hörmətsizlik nümayiş etdirir, ölkəmizi “müstəqil xalqa” qarşı təcavüzdə ittiham etməkdən belə çəkinmirdilər. Belə ölkələrdən biri də Kanada krallığı idi. Kanada parlamentində Azərbaycana qarşı kəskin mövqedə dayanmış deputatlar az sayda idilər və onlar əsasən faktları və məlumatları saxtalaşdırmaqla və ictimai rəyi yanlış mövqeyə təhrək etməklə niyyətlərini həyata keçirməyə çalışırdılar.

Məqalədə Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsi ilə bağlı məsələlərin Kanada parlamentində müzakirəyə çıxarılması, məsələ ətrafında ayrı-ayrı deputatların baxışlarının təhlili, müzakirələrin yekunlarına təsir göstərmiş amilləri müəyyənləşdirmək vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Kanada parlamenti, Vətən müharibəsi, Qarabağ, Türkiyə, PUA-lar

Giriş. Kanada parlamenti ölkənin xarici siyasətinin müəyyən edilmişində həlledici rol oynamır. Xarici siyasətin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi hökumətin, bilavasitə baş nazirin səlahiyyətindədir. İcmalar palatası və Senat hökumətin xarici siyasət sahəsində həyata keçirdikləri tədbirlər ilə bağlı və yaxud hökumətin bu sahədə niyyəti ilə tanış olmaq məqsədi ilə dinləmələr keçirmək hüququna malikdir. Xarici işlər, ticarət və inkişaf nazirliklərinin fəaliyyəti icmalar palatasının xarici işlər və beynəlxalq inkişaf üzrə daimi komitəsinin nəzarəti altındadır. Senatın da daimi fəaliyyət

* *Bakı Dövlət Universitetinin dosenti; rovsanhatamov@bsu.edu.az;*
ORCID ID: 0000-0002-5853-4617

göstərən xarici işlər və beynəlxalq ticarət komitəsi vardır.

Kanada Cənubi Qafqazdakı geosiyasi proseslərdə fəal iştirakçı olmadığından Azərbaycan ilə Kanada arasında ikitərəfli rəsmi səfərlər nadir hallarda baş verir. Bununla yanaşı iki dövlət arasında parlamentlərin qarşılıqlı əlaqələri əvvəllər nisbətən daha intensiv xarakter daşıyırdı [1]. 2000-ci ilin may ayının 10-11-də Kanada Parlamentinin Xarici Münasibətlər və Beynəlxalq Ticarət Daimi Komitəsinin sədri B.Qrəhəmin başçılıq etdiyi parlament nümayəndə heyəti, 2008-ci ilin iyununda Kanada–Azərbaycan parlamentlər arasındakı dostluq qrupunun nümayəndə heyəti, 2013-cü ilin aprelində Kanada parlamentinin bir qrup deputatı ölkəmizə səfər etmişdi. 2010-cu ildə Milli Məclisdə Azərbaycan-Kanada parlamentlərarası qrupun rəhbəri Kanadaya səfər etmişdi [2].

2004-cü ildə Kanadanın paytaxtı Ottavada fəaliyyətə başlayan Azərbaycan səfirliyinin fəaliyyət istiqamətlərindən biri Kanada parlamentinin üzvləri ilə əlaqələrin qurulması və onların Azərbaycanın maraqlarının müdafiəsi naminə əməkdaşlığa cəlb edilməsidir. Hər iki ölkənin qanunverici orqanlarında işçi və dostluq qrupları fəaliyyət göstərir. Kanada parlamentində fəaliyyət göstərən dostluq qrupları parlamentdən hər hansı inzibati və maliyyə dəstəyi almırlar və öz fəaliyyətləri ilə bağlı hər hansı rəsmi qeydiyyata alınmaları məcburi deyildir. Kanada parlamentində Azərbaycanla dostluq qrupu 2006-cı ilin noyabrından fəaliyyət göstərir. Hal-hazırda dostluq qrupuna Ontariodan mühafizəkar deputat Filip Lourens başçılıq edir. Milli Məclisdə Tural Gəncəliyevin başçılıq etdiyi Azərbaycan-Kanada parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupuna hal-hazırda 12 deputat daxildir [3]. Kanada parlamentində Ontariodan liberal deputat Brayan Meyin rəhbərlik etdiyi Kanada–Ermənistan dostluğu parlament qrupundan başqa, həmçinin Albertadan mühafizəkar deputat Reyçel Harderin rəhbərlik etdiyi Kanada – “Artsax” dostluq qrupu da fəaliyyət göstərir [4].

Kanada parlamentində erməni lobbisi təşkilatlarının fəal səyləri nəticəsində ilk dəfə 1996-cı il aprelin 25-də Kvebekdən seçilmiş bir qrup deputatların təşəbbüsü ilə icmalar palatası 1915-ci ildə Osmanlı imperiyasında ermənilərə qarşı həyata keçirilmiş zorakılığın pislənilməsi haqqında qətnamə qəbul etdi. 2003-cü ildə Kvebekin Milli məclisi “Kvebek sakinlərinin erməni əsilli vətəndaşlarının ağırlı xatirələrini bölüşmək istəyini və bir neçə dəfə öz istəklərini Kvebekin Milli Məclisinə təqdim etdiklərini” nəzərə alaraq 2003-cü ildə dekabrın 10-da 24 aprel tarixinin “erməni soyqırımını” günü kimi qeyd edilməsi haqqında qanun qəbul etdi [5]. Erməni soyqırımını Ontario, Alberta və Britaniya Kolumbiyası əyalətlərini qanunverici orqanları da rəsmən tanımışdılar.

2004-cü il aprelin 21-də Kanada parlamentinin icmalar palatası 153 səs lehinə və 68 səs əleyhinə olmaqla “Kveek bloku”ndan deputat Madlen

Dalfon-Giralın təklif etdiyi “Osmanlı imperiyasında 1915-ci ildə ermənilərin soyqırımının tanınması haqqında” qətnamə layihəsini qəbul etdi [6]. Kanada parlamentinin Senatu belə bir qərarı hələ 2002-ci il iyunun 13-də qəbul etmişdi [7]. Bu sənədlərin qəbul edilməsi birbaşa Azərbaycan Respublikasının maraqlarına qarşı olmasa da Kanada ictimaiyyətində ermənilərin “məzlum, əzilən xristian xalqı” obrazını formalaşdırmaqla onların xalqımıza qarşı cinayətlərini ifşa edilməsi işinə ciddi maneələr yaradırdı. Bu hal, xüsusilə Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsi dövründə ölkəmizin haqlı mövqeyini Kanada ictimaiyyətinə çatdırılması zamanı özünü büruzə verirdi.

Məqalənin əsas məqsədi Vətən müharibəsinin başlaması ilə bağlı məsələlərin Kanada ictimaiyyətində və parlamentində müzakirələri və ermənipərəst deputatların məsələ ətrafında baxışları təhlil etməkdir. Tədqiqat nəticəsində Kanada parlamentində aparılmış müzakirələrin yekunlarına təsir göstərmiş amillər müəyyənləşdirilmişdir.

Mövzu Kanadanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə mövqeyini aydınlaşdırmaq baxımından aktualıq kəsb edir.

Vətən müharibəsinin başlanmasına Kanada ictimaiyyətinin mövqeyi. Ermənistan hərbi qüvvələrinin işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərindən mülki vətəndaşların və obyektlərin müntəzəm atəşə tutulması nəticəsində çoxsaylı insan itkilərinin qarşısını almaq məqsədi ilə Azərbaycan ordu hissələri əks-hücum əməliyyatına başladıqdan sonra Kanadada erməni icması üzvləri və onların havadarları ölkənin hakimiyyət orqanlarına güclü təzyiq göstərməyə başladı. Kanadanın erməni icmasının liderləri Azərbaycanın Vətən müharibəsi dövründə Kanadanın münafişinin həllində artan diplomatik iştirakını alqışlayırdılar. Erməni diasporası rəhbərləri riyakarcasına bəyan edirdilər ki, Kanadanın insan hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiəçisi qismində çıxış etməsi üçün kifayət qədər mənəvi və beynəlxalq nüfuza malikdir [8]. Kanada ermənilərinin fikrincə, münafişinin yeganə ədalətli həlli “Artsaxın” müstəqilliyinin rəsmən tanınması olmalı idi [9]. Artıq sentyabrın 27-də Kanada parlamentində Ermənistan ilə dostluq qrupunun rəhbəri liberal deputat Brayan Meyin Facebook səhifəsində yerləşdirdiyi bəyanatında “Azərbaycanın Dağlıq Qarabağdakı erməni xalqına qarşı təcavüzü” pislənilir və Türkiyənin müharibədə rolu sərt şəkildə ittiham olunurdu [10].

Kanadanın azərbaycanlı icması da müharibənin ilk günlərindən fəal tədbirlər həyata keçirməklə hakimiyyət dairələrini Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə etməyə çağırırdılar. 2020-ci ilin sentyabrında Kanada azərbaycanlıları Assosiasiyasının Kanadanın xarici işlər nazirinə müraciətində qeyd edilirdi ki, Ermənistanın atəşkəsin pozulmasına yönəlmiş yolverilməz təxribatı Azərbaycanın mülki və hərbi heyəti arasında itkilərə,

mülki infrastruktura və yaşayış evlərinə dəymiş böyük zərərə gətirib çıxarmışdır. Təşkilatın əlaqələndiricisi İsmayıl Ələkbərov Kanadanın xarici işlər naziri Şampanyinə yazırdı ki, “Kanada Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü müdafiə edir və biz sizdən yaxın günlərdə münaqişə tərəfləri ilə təmaslarınızı davam etdirməyinizi xahiş edirik” [11].

Kanada azərbaycanlıların fəaliyyətinə ölkədəki türk və yəhudi diaspora təşkilatları da dəstək verirdilər. Kanadada fəaliyyət göstərən 40-45 min nəfərlik türk icmasına aid qeyri-hökumət təşkilatları 2020-ci il oktyabrın 9-da bəyan etdikləri müraciətlərində Kanada hökumətini Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətdə qərarları qəbul edərkən erməni diasporuna aldanmamağa çağırırdılar [12]. Kanadanın yəhudi icmasının rəsmi internet saytında erməni silahlı dəstələrinin 2020-ci il sentyabrın 27-də təxribatı, Azərbaycan ordusunun əks-həmlə əməliyyatı, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi ilə bağlı materiallar təqdim olunurdu. Vinnipeq əyalətindən seçilmiş yəhudi əsilli liberal deputat Cim Kerr münaqişə nəticəsində Azərbaycanda yaşayan dağ yəhudilərinin qarşılaşa biləcəkləri humanitar problemlərin müəyyən edilərək zəruri yardım göstərilməsi üçün Kanadanın Qlobal işlər departamentinə müraciət etmişdi. Vinnipeqdən olan digər yəhudi əsilli mühafizəkar deputat Marti Morants isə sayta verdiyi müsahibəsində bildirmişdi ki, “Kanada hökuməti bölgə əhalisinin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququnu müdafiə etməli və dünya birliyi ilə birlikdə sülhün təmin edilməsi üçün səylər göstərməlidir”. Mövqeyini izah edən Morants qeyd edirdi ki, “müqəddəratın təyin edilməsi hüququ beynəlxalq hüququn digər prinsipləri ilə, o cümlədən beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış sərhədlərin toxunmazlığı və ərazi bütövlüyü prinsipləri ilə uzlaşdırılmalıdır” [13].

Kanada parlamentinin icmalar palatasının oktyabrın 7-də keçirilən iclasında Kvebekdən seçilmiş Yeni demokrat partiyasının üzvü Aleksandr Buleris Azərbaycan silahlı qüvvələri tərəfindən guya Xankəndinin bombardman edilməsi və bu zaman Türkiyədən aldığı PUA-larda Kanada texnologiyasının tətbiq edilməsini qeyd edərək bu məsələdə hökuməti günahlandırırdı [14].

Oktyabrın 8-də İcmalar palatasında çıxış edən Kanada-Azərbaycan dostluğu parlament qrupunun rəhbəri, mühafizəkar deputat Ceymi Şmeyl istər Azərbaycanın, istərsə də Ermənistanın ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşılmasını, müqəddəratın təyin edilməsi hüququnun isə beynəlxalq birlik tərəfindən dəstəklənməsinin vacibliyini bildirdi. C.Şmeyl Kanada hökumətini ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində münaqişənin dinc yolla nizama salınmasında daha fəal iştirak etməyə çağırırdı [15].

Kanada parlamentində ən geniş müzakirənin keçirilməsi. 2020-ci il oktyabrın 22-də Kanada parlamentinin Xarici işlər və beynəlxalq inkişaf

üzrə daimi komitəsinin iclasında Ermənistan-Azərbaycan hərbi münaqişəsi haqqında məsələ ətrafında geniş müzakirələr aparıldı. Məsələ ilə bağlı çıxış edən Kanada Xarici işlər, ticarət və inkişaf nazirliyinin Arktika, Avrasiya və Avropa üzrə baş direktoru Devid Sproul bildirdi ki, 1990-cı illərin əvvəllərində Dağlıq Qarabağ erməniləri və Ermənistan ordusu 3 illik müharibə nəticəsində bölgədən və onun ətrafında yerləşən 7 rayondan, həmçinin Ermənistandan 1 mln nəfərə qədər azərbaycanlıyı yurdlarından qovmuşlar. Rusiyanın, Fransanın və ABŞ-in həmsədr olduqları ATƏT-in Minsk qrupunun vasitəçiliyi ilə münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması işində tərəqqinin cüzi olduğunu qeyd edən Sproul münaqişənin uzun müddət “dondurulmuş” vəziyyətdə qaldığını təəssüflə qeyd etdi. 2018-ci ildə Ermənistanda baş verən hakimiyyət dəyişikliyindən sonra münaqişə tərəfləri arasında danışıqlar prosesinin daha məhsuldar olacağı ilə bağlı ümidlər özünü doğrultmadığını qeyd edən natiq bundan sonra Azərbaycanda sülh danışıqları ilə münaqişənin mümkün olmadığı barəsində yəqinlik fikrinin formalaşdığını bildirdi. O, Azərbaycanın Ermənistan ilə münasibətlərinin normallaşdırılması üçün ilkin şərt olaraq Dağlıq Qarabağın ətrafında işğal olunmuş 7 rayonun qaytarılmasını və məcburi köçkünlərin öz evlərinə geri dönmələrini tələb etdiyini diqqətə çatdırdı. Sproul bildirdi ki, Ermənistanın əvvəlki rəhbərləri Dağlıq Qarabağın separatçı rejimini heç zaman tanımadıqları halda onun yeni lideri Paşinyan bunun mümkünlüyünü bəyan etmişdi. Sentyabrın 27-dən hərbi əməliyyatların yenidən bərpa olunmasını və mülki əhali arasında çoxsaylı itkilərin olmasını təəssüflə bildirən Sproul qeyd etdi ki, Kanadanın münaqişə bölgəsində baş verənlər barəsində dəqiq və obyektiv məlumatlar əldə etməsi mümkün deyildir. Türkiyənin münaqişədə roluna gəlincə, Sproul bildirdi ki, Türkiyə Azərbaycanı qardaş ölkə hesab edir və 1993-cü ildən Ermənistan ilə sərhədləri bağlamışdır. Türkiyə sentyabrda başlanan hərbi əməliyyatlarda Azərbaycanı müdafiə etdiyini bəyan etsə də birbaşa iştirakı ilə bağlı ittihamları rədd edir. Kanadanın münaqişə ilə bağlı yanaşmasını şərh edən Sproul bildirdi ki, Kanada ilk əvvəldən hərbi vasitələr ilə münaqişənin həllinə qarşı çıxış etmiş, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsiplərini müdafiə etmişdir. Bununla yanaşı Kanadanın nizamlama proseslərində güclü təsirə malik olmadığını və ATƏT-in Minsk qrupunun səylərini fəal müdafiə etdiyini də diqqətə çatdırdı [16].

Müzakirələrdə çıxış edən mühafizəkar deputat Maykl Çonq daha çox Kanada hərbi texnologiyasının Türkiyəyə ixrac edilməsinə verilən razılıq haqqında sorğusunun cavablandırılmasını xahiş etdi. O, iddia edirdi ki, L3Harris WESCAM şirkətinin məhsullarının Türkiyəyə ixracına razılıq verilməsində xarici işlər naziri Şampanyinin ofisi lobbiçilik xidməti göstərmişdir. Liberal deputat Hedi Fray oktyabrın 21-də Ermənistanın baş

naziri Paşinyanın indiki halda münaqişəni nizama salmaq məqsədi ilə danışıqlara hazır olmadığını və erməni könüllülərini ordu sıralarına daxil olmağa çağırış etməsi ilə bağlı yayılan məlumatlara aydınlıq gətirilməsini xahiş etdi. Onun fikrincə, bu bəyanatların fonunda Minsk qrupu formatında sülh danışıqlarının bərpa edilməsi real görünür [16].

Kvebek blokunu təmsil edən deputat Stefan Berjeron Fransa prezidentinin və Suriyada insan hüquqlarına nəzarət mərkəzinin Türkiyənin münaqişə zonasında Suriya muzdularından istifadə etməsi haqqında bəyanatlarını xatırladaraq Kanada hökumətinin hansı səbəbdən bu faktı qəbul etməməsi haqqında sorğu ilə müraciət etdi. Devid Sproul cavabında bildirdi ki, ATƏT-in müşahidəçiləri münaqişənin alovlanması və pandemiya səbəbindən orada olmadıqları üçün bu faktların həqiqiliyini təsdiq etmək mümkün deyildir. Fransa xüsusi xidmət orqanlarının bu məlumatı əldə etmələri mənbələri haqqında məlumat təqdim olunmadığı üçün Kanada hökuməti yalnız ATƏT-in müstəqil monitorinq məlumatlarına istinad etməkdədir. Həmçinin onun diqqətinə Minsk qrupunun digər həmsədr dövlətlərinin Fransanın iddialarını təsdiq etmədiklərini də çatdırdı. Berjeron Azərbaycanı bu münaqişəni əvvəldən planlaşdırdığına sübut kimi 2020-ci ilin iyunun sonlarında Malayziyanın təşəbbüsü ilə BMT Baş katibi Antoniu Quterrişin pandemiya dövründə dünya dövlətlərini ümumi atəşkəsə çağırması zamanı 170 dövlətin, o cümlədən Ermənistanın bu çağırışa qoşulduğu halda Azərbaycanın qoşulmadığını qeyd etdi. O, Kanada hökumətini Azərbaycan Respublikasının təşəbbüsü ilə BMT-nin Baş Məclisinin COVID-19 ilə mübarizəyə həsr olunmuş xüsusi sessiyasının təşkilindən imtina etməyə çağırırdı [16].

Müzakirədə daha sonra Yeni demokratik partiyanın təmsilçisi Cek Harris çıxış edərək indiki vəziyyətdə münaqişə tərəflərini 2009-cu ildə razılaşdırılmış Madrid prinsiplərinə əsaslanan sülh sazişinə razı salmağın mümkünlüyü ilə maraqlandı. Sproul cavabında bildirdi ki, son 20 il ərazində hər dəfə atəşkəsin pozulmasından sonra Minsk qrupu həmsədrələrinin vasitəçiliyi ilə danışıqların bərpa edilməsinə nail olunmuşdur və indiki münaqişənin də tezliklə sona çatacağı halda sülh danışıqlarının bərpa ediləcəyinə səy göstəriləcəkdir [16].

Müzakirə edilən məsələlər ətrafında daha sonra Britaniya Kolumbiyasını təmsil edən liberal deputat Hedi Fray, Alberta əyalətini təmsil edən mühafizəkar Kerri Diott, Ontario əyalətini təmsil edən Rubi Sahota da çıxış etdilər. Müzakirələrdə çıxış edənlər etiraf etdilər ki, Kanadanın Azərbaycanda və Ermənistanda səfirliyinin olmaması bu ölkələrdə münaqişə ilə bağlı dəqiq məlumatların əldə edilməsinə imkan vermir [17].

İclasında çıxış edən Kanadanın xarici işlər naziri Fransua-Filipp Şampany erməni xalqı ilə baş verənlərdən dərin təəssüf hissi keçirdiyini qeyd

etməklə etiraf etdi ki, hərbi əməliyyatların aparıldığı dövrdə, demək olar ki, hər gün Ermənistanın xarici işlər naziri ilə əlaqə saxlamışdır. O, Kanadanın demokratiya və Frankofoniya ilə bağlı prinsipləri və dəyərləri Ermənistan ilə bölüşdüyünü qeyd edərək deputatları əmin etməyə çalışırdı ki, bölgədə hərbi əməliyyatların dayandırılmasından sonra Kanada hökuməti ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri ilə birlikdə möhkəm sülhün əldə edilməsi üçün səylər göstərəcəkdir [18]. Həmin gün Kanadanın xarici işlər naziri ilə parlamentin icmalar palatasının bir neçə deputatı arasında təqribən 1 saat müddətində keçirilən virtual görüşdə Kanadanın erməni icmasının Dağlıq Qarabağda yaranmış vəziyyət ilə bağlı narahatlığı müzakirə olundu [19].

Separatçı rejimin legitimləşdirilməsinə cəhdlər. Oktyabrın 23-də Kvebek blokunun üzvü Stefan Berjeron İcmalar palatasında çıxışı zamanı Dağlıq Qarabağda münaqişənin başlanmasından sonra erməni əhalisinin yarısından çoxunun öz evlərini tərk etdiklərini və onların 90%-nin qadın və uşaqlar olduğunu bildirdi. Erməni icması bununla bağlı öz narahatlığını parlamentə bildirmək üçün nümayəndələrini göndərmişdi. Laval şəhərinin meri də Kvebeğin erməni əhalisinin narahatlığını baş nazirə yazdığı məktubunda qeyd etmişdi. Berjeron bu müraciətlərə cavab verilmədiyi üçün etirazını bildirir və hökumətdən Dağlıq Qarabağda münaqişəni dinc yolla nizama salmaq üçün hansı konkret addımlar atıldığını soruşdu. Xarici işlər naziri Şampanyi cavabında bildirdi ki, Kanada münaqişənin qarşısının alınması üçün zəruri və təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsi haqqında dünyada ilk çıxış edən dövlətlərdən olmuşdur. O, münaqişənin dinc yolla nizamlanması məqsədi ilə Avropa müttəfiqləri ilə görüşlərin keçirdiyi barəsində və hökumətin humanitar yardım məqsədi ilə 325 min dollar vəsait ayırması haqqında məlumat verdi [20].

Bu müzakirədən bir qədər sonra, 2020-ci il noyabrın 4-də Kanadanın Kvebek əyalətinin Laval şəhərinin şurası “Artsax Respublikasının müstəqilliyinin tanınması” haqqında qərar qəbul etdi [21]. Qeyd etmək lazımdır ki, analoji qərarları 2020-ci il oktyabrın 15-də İtaliyanın Milan şəhəri şurası və Limone şəhərinin ictimai şurası, daha sonra isə ABŞ-ın Fauler və Fort-Li şəhərləri, Fransanın Od-de-Sen departamenti və Vyen şəhəri Dağlıq Qarabağın erməni separatçı rejimini tanıdıqları haqqında qərar qəbul etmişdilər [22].

2020-ci il oktyabrın 27-də Kanada parlamentinin icmalar palatasının iclasında aparılan müzakirələr zamanı liberal deputat İv Robiyyar Kanadanın vasitəçilik səylərinin daha da artırılmasının vacibliyini bildirdi. Yaşılılar partiyasının təmsilçisi Elizabet Mey Dağlıq Qarabağda humanitar böhranın olmasından və “erməni əhalisinin kütləvi şəkildə məhv edilməsindən” ciddi narahatlıq keçirdiyini bildirdi. Regionda böhranın aradan qaldırılması üçün hökumətin görə biləcəyi ciddi səylərdən biri kimi burada daimi

diplomatik nümayəndəliyin təsis edilməsini məqsədəuyğun hesab etdi. İclasda iştirak edən Kanada hökumətinin başçısı Castin Trüdo bildirdi ki, hökumət Dağlıq Qarabağda münacişinin yenidən alovlanmasından çox narahatdır və hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılmasına, atəşkəs rejiminə ciddi şəkildə əməl edilməsinə və mülki əhalinin qorunmasına yönəlmiş çağırışlar edir [23].

Müharibə cinayətlərinin müdafiəçiləri. Həmin gün, 2020-ci il oktyabrın 27-də mühafizəkar senator Leonadas Husakos Kanada parlamentinin senatının iclasında Dağlıq Qarabağın separatçı erməni rejiminin müdafiəsi ilə bağlı təklif ilə çıxış edəcəyini bəyan etdi. Onun irəli sürdüyü təklifdə Kanada Senatının Kanada hökumətindən “Artsax Respublikasına qarşı Azərbaycan–Türkiyə birgə təcavüzünün dərhal pislənilməsi, Türkiyəyə hərbi məhsulların ixracının qadağan edilməsinin müdafiə olunması, “Artsax Respublikasının” öz müqəddəratını təyin etməsi hüququnun tanınması, hərbi qarşıdurmanın daha da kəskinləşəcəyi və dinc erməni sakinlərinə hücumların davam edəcəyi halda “Artsax Respublikasının” tanınması qeyd edilmişdi [24].

Oktyabrın 28-də Husakos bu təklifini Senatda bəyan edərkən Azərbaycan Respublikasını sentyabrın 27-də bütün təmas xətti boyunca “Artsax Respublikası”na qarşı geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlara başladığı ilə bağlı böhtanla çıxış etdi. Onun ən həyasız riyakarlığı isə guya 2020-ci ilin iyulunda sərhəddə baş verən hərbi toqquşmanın məhz Azərbaycan tərəfindən başlamasını iddia etməsi idi. Husakos çıxışında Türkiyənin birbaşa hərbi əməliyyatlarda iştirak etməsi, muzzdlu əcnəbi döyüşçülərin Azərbaycanın tərəfində vuruşması, erməni yaşayış məntəqələrinin bombardman edilməsi və bu kimi böhtan xarakterli müddəalar da yer almışdı. Husakos hiddətlənirdi ki, Azərbaycanın təcavüzü Qərbin demokratik dünyası tərəfindən dayandırılmır və bununla da “Ərdoğanın Kiçik Asiyada pantürkist söyləri daha da artır”. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin tarixini təhrif edən yunan əsilli senator bu ərazinin “minilliklər ərzində tarixi Ermənistanın ayrılmaz hissəsi” olduğunu, Stalinin sayəsində bölgənin Naxçıvan kimi ermənilərdən alınaraq Azərbaycana verildiyi iddia edirdi. Senator Qərb dünyasını ermənilərin növbəti soyqırırına məruz qalacağı ilə hədələyirdi. Lakin senator Husakosun bütün söylərinə rəğmən senator Bömin təklifi ilə müzakirələr təxirə salındı [25].

Senator Leo Housakosun və Ontarionun qanunverici orqanının üzvü Qurratan Sinqhin erməni lobbisinin müdafiəçiləri qismində fəaliyyətini kəskin şəkildə tənqid edən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin azərbaycanlı icmasının rəhbəri, Milli Məclisin Azərbaycan-Kanada Parlamentlərarası dostluq qrupunun rəhbəri Tural Gəncəliyev 2020-ci il oktyabrın 29-da öz etirazını bildirdi və onlardan Azərbaycan xalqı qarşısında üzr istə-

mələrini tələb etdi: *“Siz bu hərəkətlərinizlə Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan mülki vətəndaşlarına qarşı törədilən müharibə cinayətlərinin müdafiəçisinə çevrilirsiniz”* [26].

Noyabrın 3-də Husakos yenidən Kanada senatorlarını xəbərdar etməyə çalışırdı ki, erməni xalqı soyqırım ərəfəsindədir. O, Kanada hökumətindən Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı sərt mövqe nümayiş etdirilməsini tələb edirdi. Lakin Senatda hökuməti təmsil edən senator Mark Qold bəyan etdi ki, hökumət mürəkkəb geosiyasi şəraitli münaqişənin yalnız dinc yolla nizamlanmasının tərəfdarıdır və müttəfiqləri ilə birlikdə bunun üçün fəaliyyət göstərir [27].

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 2020-ci il noyabrın 20-də keçirilən iclasında deputat Aydın Mirzəzadə ilk dəfə Kanadanın Azərbaycana qarşı dövlətlər ilə, o cümlədən Fransa ilə birlikdə olmasını qeyd etdi [28]. Noyabrın 26-da A.Mirzəzadə Fransa Senatının Dağlıq Qarabağı tanımaq niyyəti ilə əlaqədar niyə onun hələ də müstəqilliyə can atan Kvebeki tanımadığını qeyd etdi [29].

Dekabrın 1-də Senatda yenidən “Artsax Respublikasına qarşı Azərbaycan-Türkiyə təcavüzü” məsələsi müzakirə edildi. Senator Dalfond Azərbaycan xalqının apardığı Vətən müharibəsi haqqında böhtan xarakterli məlumatlar verir, 2008-ci ildə Ermənistana rəsmi səfərə gəldiyi vaxtdan etibarən bu ölkəyə vurğun olduğunu qeyd edərək burada soyqırımı muzeyində gördüklərindən təsirləndiyini bildirdi. O, “Artsaxın müstəqilliyinin” beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmasındansa, münaqişəni beynəlxalq hüquq normaları əsasında, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və xalqların öz müqəddəratlarını müstəqil təyin etmələri şərti ilə həll edilməli olduğunu qeyd edirdi. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, Dalfond 1990-cı illərin əvvəllərində Ermənistan ordusunun iştirakı ilə Dağlıq Qarabağ ermənilərinin azərbaycanlılara qarşı fəaliyyətindən bəhs edərək Azərbaycan ərazisinin 20%-nin işğal edildiyini, 700 mindən 1 mln nəfərə kimi azərbaycanlıların öz yurdlarından qovulduqlarını da qeyd edir və bildirirdi ki, bir sıra beynəlxalq təşkilatlar bunun etnik təmizləmə adlandırmışlar. O, çıxışını ingilis, Azərbaycan və erməni dillərində təşəkkür etməklə yekunlaşdırdı. Senator Husakos Dalfondun çıxışı ilə bağlı müzakirələrin keçirilməsinə çalışsa da senator Donna Daşkonun təklifi ilə bunun qarşısı alındı [30].

Yaşılar partiyasından Elizabet Mey çıxışında açıq şəkildə ermənilərə rəğbətlə yanaşdığını, Kanada erməniləri arasında çoxlu sayda tanışlarının olduğunu və onların Dağlıq Qarabağda və Ermənistanda yaşayan doğmalarının təhlükəsizliklərindən narahatlıq keçirdiklərini qeyd etdi. Mey həyasızcasına iddia edirdi ki, yaxın gələcəkdə bölgədə yaşayan erməniləri etnik təmizləmə təhlükəsi gözləyir. Onun fikrincə, münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanmasına yardım məqsədi ilə Kanada hökuməti Azərbaycanda və

Ermənistanda səfirliklərin təsis edilməsinə tələsməlidir. Xarici işlər nazirinin parlament katibi Robert Olifant cavab çıxışında bildirdi ki, Kanada bölgədəki vəziyyət barəsində Azərbaycanın və Ermənistanın Ottavada yerləşən səfirliklərindən, Moskvada və Ankaradakı Kanada səfirliklərindən, bölgədə diplomatik nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərən müttəfiqlərindən kifayət qədər məlumat əldə etsə də, bölgədə özünün diplomatik nümayəndəliklərinin təsis edilməsi daha məqsədəuyğun olardı [31].

Senatın xarici işlər və beynəlxalq ticarət üzrə daimi komitəsinin sədri bitərəf senator Piter Boehm dekabrın 8-də Husakosun təklifini elan edən zaman onunla razılaşmadığını və təklifi müdafiə məqsədi ilə çıxış edən senatorlar Klod Karinyanın (mühafizəkar) və Pyer Dalfondun (proqressiv) (onların hər 3-ü Kvebekdən seçilmişlər) arqumentlərini qəbul etmədiyini bildirdi. O, çıxışında “Artsax respublikasının” müstəqilliyinin Kanada tərəfindən tanınma bilinməməsinin səbəbini izah etdi. P.Boehm qeyd etdi ki, Kanada Dağlıq Qarabağı beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi tanıyır. Noyabrın 25-də Fransa parlamentinin yuxarı palatasının, dekabrın 3-də isə aşağı palatasının Artsax Respublikasının müstəqilliyini tanıması haqqında qəbul etdikləri qərarı şərh edərkən P.Boehm bunu Fransa ilə Türkiyə arasında mövcud olan ziddiyyətlər, Fransadakı erməni icmasının təzyiqi ilə atılmış addım kimi qiymətləndirərək onu düşünlü xarici siyasət və yaxud gerçək siyasətə müvafiq olmadığını qeyd etdi. Kanadanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla, ATƏT-in həlledici rolu ilə, qüvvə tətbiqindən imtina, ərazi bütövlüyü və özünü müdafiə prinsipləri əsasında həllinin tərəfdarı olduğu bir daha qeyd olundu. Boehm haqlı olaraq qeyd edirdi ki, əgər Kanada Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini tanıyarsa o zaman bu Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı zərbə olmaqla yanaşı, Ukrayna, Gürcüstan kimi digər ölkələrin ərazi bütövlüyünü tanıyan Kanadanın mövqelərini zəiflədə bilər. Digər tərəfdən ATƏT-in Minsk qrupunda iştirak edən dövlətlərin də Kanadanın separatçı bölgənin müstəqilliyini tanımasından narazı olacaqları bildirildi. Səsvermə nəticəsində senatorların 16-sı Husakosun təklifinin lehinə, 53 nəfəri isə əleyhinə səs verdi, 5 nəfər bitərəf qaldı [32].

Nəticə. Kanada Senatının iclaslarında ermənipərəst senatorlar bir neçə dəfə “Artsax”ın müstəqilliyinin tanınması ilə bağlı təşəbbüs ilə çıxış etsələr də uğursuzluğa düşər oldular. Senatın Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini tanımaqdan imtina etməsinin səbəbləri sırasında Azərbaycan ilə Ukrayna arasında strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin olması, Ermənistanın Rusiyanın müttəfiqi kimi qəbul edilməsi, Kanadanın “Avro-atlantika ailəsi”ndə təfriqə salmaq niyyətində olmaması, Cənubi Qafqazın Kanada xarici siyasətinin prioritetləri sırasında olmaması kimi amillər daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Посол Фарид Шафиев: «Общественная дипломатия – приоритет в работе посольства» / <http://www.1news.az/interview/20100518052445766.html> - İstinad tarixi: 23.09.2021
2. Азербайджано-канадские отношения/ <https://ottawa.mfa.gov.az/en/content/44/azerbaijan-canada-relations>
3. Azərbaycan-Kanada parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupu <https://meclis.gov.az/news-bey.php?id=46&lang=az&cat=109> - İstinad tarixi: 23.09.2021
4. Friendship Groups/ <https://www.parl.ca/diplomacy/en/friendship-groups>
5. Duff Crerar. Canadians and the Caucasus: How We Covered a War. April 18, 2021 / <https://caspiantpost.com/en/post/perspectives/canadians-and-the-caucasus-how-we-covered-a-war>. – İstinad tarixi: 22.11.2021
6. <http://legisquebec.gouv.qc.ca/en/showdoc/cs/j-0.2> Journals NO. 38. Wednesday, April 21, 2004 / <https://www.ourcommons.ca/DocumentViewer/en/37-3/house/sitting-38/journals>
7. Debates of the Senate (Hansard) 1st Session, 37th Parliament, Volume 139, Issue 47. Wednesday, June 13, 2001/ https://sencanada.ca/en/content/sen/chamber/371/debates/047db_2001-06-13-e
8. Canada calls for restraint in Nagorno-Karabakh: <https://www.canada.ca/en/global-affairs/news/2016/04/canada-calls-for-restraint-in-nagorno-karabakh.html>
9. ANCC Urges Prime Minister Trudeau to Recognize Artsakh and Permanently Ban All Arms Sales to Turkey and Azerbaijan / <https://www.ancanada.org/anc-urges-prime-minister-trudeau-to-recognize-artsakh-and-permanently-ban-all-arms-sales-to-turkey-and-azerbaijan/>
10. Fighting in the Caucasus: Canada and world powers try to remain neutral in Nagorno-Karabakh conflict. Oktober 12, 2020. By Josh Lalonde / <https://leveller.ca/2020/10/fighting-in-the-caucasus-canada-and-world-powers-try-remain-neutral-in-nagorno-karabakh-conflict/>-İstinad tarixi: 24.11.2021
11. Humanitarian Crisis Looming After Armenian Military Targets Azerbaijanis In South Caucasus Region/ <https://www.thej.ca/2020/09/30/humanitarian-crisis-looming-after-armenian-military-targets-azerbaijanis-in-disputed-south-caucasus-region/>
12. Kanada'daki Türk toplumundan hükümete Dağlık Karabağ çağrısı/ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kanadadaki-turk-toplumundan-hukumete-daglik-karabag-cagrisi/2000697-> İstinad tarixi: 25.09.2021
13. Marty Gold.Canadian Government Urged To Help With Humanitarian Needs In Azerbaijan / <https://www.thej.ca/2020/10/08/canadian-government-urged-to-help-with-humanitarian-needs-in-azerbaijan/>
14. House of Commons Debates. October 7, 2020/ <https://www.ourcommons.ca/DocumentViewer/en/43-2/house/sitting-11/hansard>
15. House of Commons Debates. October 8, 2020/ <https://www.ourcommons.ca/DocumentViewer/en/43-2/house/sitting-12/hansard>
16. Standing committee on foreign affairs and international development. October 22, 2020 <https://www.ourcommons.ca/DocumentViewer/en/43-2/FAAE/meeting-2/evidence>
17. Standing committee on foreign affairs and international development. October 22, 2020 <https://www.ourcommons.ca/DocumentViewer/en/43-2/FAAE/meeting-2/evidence>
18. Standing committee on foreign affairs and international development. November 24, 2020 / <https://www.ourcommons.ca/DocumentViewer/en/43-2/FAAE/meeting->

- 7/evidence
19. House of Commons Debates. October 27, 2020/
<https://www.ourcommons.ca/DocumentViewer/en/43-2/house/sitting-20/hansard>
  20. House of Commons Debates. October 23, 2020/
<https://www.ourcommons.ca/DocumentViewer/en/43-2/house/sitting-18/hansard>
  21. Канадский город Лаваль признал независимость Нагорного Карабаха/
05/11/2020 <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/356135>- İstinad tarixi: 23.09.2021
  22. Кто же все-таки признал Карабах? / <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/282171/>
- İstinad tarixi: 23.09.2021
  23. House of Commons Debates. October 27, 2020/
<https://www.ourcommons.ca/DocumentViewer/en/43-2/house/sitting-20/hansard>
  24. Notice of Motion to Call Upon the Government to Condemn the Joint Azerbaijani-Turkish Aggression Against the Republic of Artsakh. October 27, 2020/
<https://sencanada.ca/en/senators/housakos-leo/interventions/545733/18#hID>- İstinad tarixi: 27.09.2021
  25. Motion to Call Upon the Government to Condemn the Joint Azerbaijani-Turkish Aggression Against the Republic of Artsakh--Debate Adjourned. October 28, 2020 /
https://sencanada.ca/en/senators/housakos-leo/interventions/546976/21#toggle_191465- İstinad tarixi: 27.09.2021
  26. Tural Gəncəliyev Kanada parlamentinin senatorunu Azərbaycan xalqından üzr istəməyə çağırdı/ <https://oxu.az/war/435811> - İstinad tarixi: 23.09.2021
  27. Период Вопроса - Иностранные дела. Конфликт в Арцахе. 3 ноября 2020 г.
https://sencanada.ca/en/senators/housakos-leo/interventions/547412/21#toggle_191898-İstinad tarixi: 28.09.2021
  28. Altıncı çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin IV sessiyası iclasının protokolu № 33. 20 noyabr 2020-ci il. səh.29/
<https://meclis.gov.az/documents/20.11.2020.pdf> - İstinad tarixi: 23.09.2021
  29. Altıncı çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin IV sessiyası iclasının protokolu № 35. 26 noyabr 2020-ci il.səh.43/
<https://meclis.gov.az/documents/26.11.2020.pdf> - İstinad tarixi: 23.09.2021
  30. Motion to Call Upon the Government to Condemn the Joint Azerbaijani-Turkish Aggression Against the Republic of Artsakh--Debate Continued. December 1, 2020 // https://sencanada.ca/en/senators/housakos-leo/interventions/549425/37/?context=1#toggle_194113- İstinad tarixi: 28.09.2021
  31. House of Commons Debates. November 4, 2020 /
<https://www.ourcommons.ca/DocumentViewer/en/43-2/house/sitting-26/hansard>
  32. Motion to Call Upon the Government to Condemn the Joint Azerbaijani-Turkish Aggression Against the Republic of Artsakh Negatived. December 8, 2020 // https://sencanada.ca/en/senators/housakos-leo/interventions/550894/37/?context=1#toggle_195796- İstinad tarixi: 03.10.2021

ДИСКУССИИ В КАНАДСКОМ ПАРЛАМЕНТЕ ПО ПОВОДУ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

Ровшан Г.ГАТАМОВ

РЕЗЮМЕ

Отечественная война Азербайджанского народа, происходившая в сентябре–ноябре 2020 года, наряду с тем, что являлась событием, имевший особый интерес в

ряда стран мира, также стала одной из тем обсуждений в разных ветвях их властных структур. Обладающие легитимным статусом, представляя официальную дипломатию и общественного мнения, интересов, парламенты обладают элементами общественной дипломатии. Парламентская дипломатия должна служить укреплению взаимопонимания между странами. К сожалению, приходится констатировать, что члены парламентов ряда стран пренебрегая нормами международного права и открыто попирая понятия справедливости, проявили неуважение к суверенитету и территориальной целостности Азербайджана, обвинив нашу страну в агрессии против «независимого народа». Одной из таких стран является Канадское королевство. В Канадском парламенте численность депутатов, стоявших на враждебных позициях в отношении Азербайджана, было относительно мало, и они старались путем фальсификации фактов и сведений, направить общественное мнение своей страны в ошибочном направлении.

В статье автором поставлена задача исследовать тему внесения на обсуждение в канадском парламенте вопроса, связанным с Отечественной войной азербайджанского народа, проанализировать позиции отдельных канадских депутатов по данному вопросу, выявить факторы, повлиявшие на итоги обсуждения.

Ключевые слова: Азербайджан, канадский парламент, Отечественная война, Карабах, Турция, БПЛА

DISCUSSIONS ON THE PATRIOTIC WAR OF THE AZERBAIJANI PEOPLE IN THE CANADIAN PARLIAMENT

Rovshan Q.HATAMOV

SUMMARY

The Patriotic War conducted by the Azerbaijani people in September-November 2020 was not only one of the events of particular interest in a number of countries of the world, but also a subject of discussion at various levels of state branches of government. Parliaments have the characteristics of official diplomacy, as they have a legitimate status, and public diplomacy, reflecting public opinion and interests. Parliamentary diplomacy should serve to strengthen mutual understanding between countries. It should be noted with regret that the deputies of the parliaments of a number of countries grossly violated the norms of international law and the concept of justice, showed disrespect for the principles of sovereignty and territorial integrity of Azerbaijan, and did not even hesitate to accuse our country of aggression against an “independent nation”. One of these countries was the Kingdom of Canada. There were few deputies in the Parliament of Canada who took a hard line against Azerbaijan, and they mainly tried to realize their intentions by falsifying facts and information and inciting public opinion to the wrong position.

The article sets the task of discussing issues related to the Patriotic War of the Azerbaijani people in the Parliament of Canada, analyzing the opinions of individual deputies on this issue, and determining the factors that influenced the results of the discussions.

Keywords: Azerbaijan, Parliament of Canada, Patriotic War, Karabakh, Turkey, UAV

UOT 94 (479/24)

**AZƏRBAYCANIN KOSMİK SƏNAYESİNİN
NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI****Arzu C. XƏLİLZADƏ***

Məqalədə Azərbaycan kosmik sənayesinin formalaşmasının nəzəri-konseptual əsasları öyrənilmişdir. Qəbul olunmuş sənədlər, dövlət proqramları öyrənilmiş, nəzəri-konseptual bazanın təhlili aparılmışdır. Azərbaycanda kosmik sənayenin formalaşması və inkişafı prioritet olmuşdur. Çünki kosmik sahənin inkişafından dövlətin bir sıra gözləntiləri var idi. Bu sahənin inkişafı həm əhalinin, həm dövlət orqanlarının keyfiyyətli və dayanıqlı teleradio ilə təmin edilməsi, həm də ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi və qorunması, digər peyk şəbəkələrindən asılılığının aradan qaldırılması, yüksəksürətli peyk internet xidmətinin təşkili baxımından əhəmiyyətli olmuş və araşdırılması son dərəcə vacibdir. Məqalənin əsas hissəsində kosmik sənayenin yaranması faktorları, nəzəri-konseptual əsasları və faydalarından bəhs olunmuşdur.

Mövzu tədqiq olunan zaman hadisə və faktların sistemləşdirilməsi, elmi obyektivlik, kompleks yanaşma və kontent-analiz metodlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycanın kosmik sənayesi, nəzəri-hüquqi baza, süni peyk, informasiya təhlükəsizliyi

Giriş. Azərbaycanda son illərdə qeyri-neft sektorunun mühüm sahələrindən olan kosmik sənaye daha da inkişaf etmiş, Azərbaycan özünün süni peyklərini orbitə buraxmışdır. Kosmik sənaye Azərbaycanda XX əsrin 70-ci illərindən yaradılsa da, bu sahədə müstəqil siyasətin və strategiyanın müəyyənəndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Buna görə də Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri müstəqil şəkildə kosmik sənayenin inkişafı olmuşdur.

Azərbaycanda kosmik sənayenin yaranması və onun konseptual əsaslarının formalaşmasına dair araşdırmalara ehtiyac vardır, çünki bu sahədə kompleks tədqiqatlara rast gəlinmir. Bu baxımdan Azərbaycanda kosmik sənayenin inkişafı problemi elmi və siyasi nöqtəyi-nəzərdən aktualdır.

Araşdırmanın əsas məqsədi Azərbaycanda kosmik sənayenin yaradılması və inkişafını şərtləndirən faktorları, milli kosmik sənayenin hüquqi və

---

* Bakı Dövlət Universitetinin dosenti; arzuvelilzade89@gmail.com;
ORCID ID: 0000-0001-9919-3970

nəzəri əsaslarını, həmçinin süni peyklərə malik olmağın üstünlükləri və nəticələrini tədqiq etməkdir. Bunun üçün ilk növbədə tarixilik, sistemli yanaşma və kontent-analiz metodlarından istifadə edilmişdir.

Azərbaycanda kosmik sənayesinin yaranmasını şərtləndirən amillər. Müasir mərhələdə kosmik sənayenin inkişafı sahəsində dünya dövlətlərinin fəaliyyəti keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Sosial-iqtisadi və elmi-texniki sahədə əldə edilən nəticələr və inkişaf kosmik sahənin səmərəliliyinə müsbət təsir göstərir. Kosmik sənaye sahəsində mühüm təcrübəyə malik dövlətlər üçün prioritet məsələ yer üzündəki çətinliklərin və hər bir vətəndaşın probleminin həllinə istiqamətlənmişdir. Kosmik sahənin inkişafı elmi-texniki araşdırmalara və innovasiyalara da geniş imkanlar yaradır. Avropada institutlar kosmik texnologiyaları dövlətin rəqabətədavamlılıığı üçün əsas vasitə hesab edirlər. Eyni zamanda kosmik rabitə kommunikasiyanın digər vasitələrinə nisbətən 5 dəfə daha ucuzdur. Kosmik sənaye qlobal və regional sosial-iqtisadi məsələlərin, elmi-texniki problemlərin həllində əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir [11].

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda kosmik sənayenin inkişafı istiqamətində müəyyən addımlar atılmış, XX əsrin 70-ci illərində kosmonavtika sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə edilmiş, ilk kosmonavtlar nəslə yetişmiş, Yerə və yerətrafi fəzanın tədqiqi ilə bağlı çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdı. Həmin illərdə prioritet məsələlərdən biri Yerin təbii ehtiyatlarının və ətraf mühitin vəziyyətinin kosmik vasitələrlə daha operativ və qlobal miqyasda öyrənilməsi idi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1973-cü ilin oktyabrında Bakıda Beynəlxalq Astronavtika Federasiyasının 24-cü konqresinin keçirilməsi bu istiqamətdə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına təkan verdi. Bu beynəlxalq tədbir kosmonavtika sahəsində perspektiv tədqiqat layihələrinin müəyyənləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli idi [10].

XX əsrin 70-ci illərində azərbaycanlı mütəxəssislər kosmik sahənin inkişafı ilə bağlı beynəlxalq təcrübəni də öyrənirdilər. Görülmüş işlər nəticəsində həmin dövrdən etibarən Azərbaycanda kosmik sahə inkişaf etmiş, müxtəlif təyinatlı məlumat-ölçü sistemləri yaradılmış və istismara verilmişdir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra kosmik sənayenin inkişafı və kommunikativ əlaqənin artırılması vacib idi. Azərbaycanın Avropa və Asiya arasında əlverişli coğrafi və iqtisadi məkanda yerləşməsi, iqtisadi və informasiya təhlükəsizliyinin əsas komponentlərindən olan telekommunikasiya peyklərinin hazırlanması və orbitə çıxarılması mühüm əhəmiyyətli məsələlərdən idi. Kosmik sahənin inkişafı ilə bağlı planların irəli sürülməsi yalnız kommersiya baxımından deyil, eyni zamanda mürəkkəb regionda yerləşən Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin təminatı

üçün zəruri idi. Bu da kosmik sənayenin inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş siyasi qərarın həm də gələcəyə hesablanmış strateji məsələ olduğunu deməyə əsas verirdi [14].

Azərbaycanda həyata keçirilən şaxələndirmə siyasətinin əsas məqsədlərindən biri yaxın və ortamüddətli dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının ölkə iqtisadiyyatında dominantlığını təmin etməkdən ibarət idi. Bu strateji xəttin əsas trendlərindən biri kommunikasiyaların ən son innovativ meyarlarını tətbiq etmək, bu texnologiyaların gəlirtutumlu sahəyə çevrilməsi yolu ilə iqtisadiyyatda modernləşdirməni gücləndirmək idi. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının əsas sütunlarından biri olan kosmik sənaye infrastrukturunun yaradılması da məhz bu hədəflərdən sayıla bilərdi [15].

Bu illərdə Azərbaycan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə etdi. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində ən prioritet istiqamət kosmik sənayenin inkişafı idi.

Azərbaycanın öz peykinin orbitə buraxılması üçün ilk növbədə, orbital mövqeyə malik olması zəruri idi. SSRİ dağılıdıqdan sonra onun hüquqi varisi Rusiya Federasiyası olduğu üçün keçmiş İttifaq dövlətləri kimi Azərbaycan da öz orbital mövqeyinə malik deyildi. Lakin Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqı (İTU) ilə danışıqlardan sonra bu təşkilat 3 orbital sahəni Azərbaycanın mülkiyyətinə vermişdi [14].

Dünya təcrübəsində olduğu kimi, Azərbaycanda da müəyyən regional və dövlətdaxili amillər ölkənin ictimai həyatının müxtəlif sahələrinin idarə edilməsinə təsir göstərir və onların da nəzərə alınması səmərəli siyasətin formalaşdırılması baxımından vacibdir. Qloballaşma dövründə innovasiya fəaliyyətinin keyfiyyətə genişlənməsi ilə bütün dünyada iqtisadi və təsərrüfat proseslərinin dəyişmə tempi, innovativ yeniliklərin yayılması, onların istehsal sahəsində tətbiqi misli görünməmiş şəkildə sürətlənməkdədir. Belə bir şəraitdə Azərbaycanın qarşısında duran əsas məsələ dünya ölkələrinin inkişaf sürəti ilə ayaqlaşmaq və onlarla müqayisədə gerilənmək idi [4].

Azərbaycanda kosmik sənayenin inkişafını şərtləndirən bir sıra faktorlar var idi. İlk növbədə, qloballaşmanın sürətli inkişafı, dünya dövlətlərinin qeyri-neft sektoru, xüsusilə kosmik sahədə təcrübəsinin öyrənilməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. Digər tərəfdən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı informasiya təhlükəsizliyini labüd edirdi. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasında isə kosmik sahənin inkişafı mühüm yer tutur.

Kosmik sənayenin inkişafına təsir göstərən mühüm amillərdən biri Azərbaycanın Avropa və Asiya arasında əlverişli geoiqtisadi, coğrafi, eləcə də informasiya magistrallarının qovuşduğu məkanda yerləşməsi informasiya

mübadiləsinin xarici ölkələrdən asılılığının aradan qaldırılması, iqtisadi və informasiya təhlükəsizliyinin əsas komponentlərindən olan telekommunikasiya peyklərinin hazırlanması və orbitə çıxarılması Azərbaycanın regionda informasiyanın ötürülməsi sahəsində lider ölkəyə çevrilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi [5].

Kosmik tədqiqatlar sahəsində fundamental elmi biliklərin genişləndirilməsini şərtləndirən amillərdən biri dövlətin iqtisadi və hərbi gücünün inkişafı zərurəti idi [5].

Kosmik sənayenin inkişafını beynəlxalq təcrübə də labüd edirdi. Beynəlxalq təcrübədə Yer səthinin peyk vasitəsilə əldə edilən təsvirlərindən istifadə olunmasının bir sıra faydaları vardır.

Milli peyk layihəsinin həyata keçirilməsi Azərbaycan üçün bir sıra üstünlüklər vəd edirdi. Məlum olduğu kimi, hər hansı bir ölkədə kosmik sənayenin yaradılması ilk növbədə həmin dövlətin iqtisadi inkişafı və yüksək rifah səviyyəsi ilə bağlıdır. Azərbaycanın müasir mərhələdə inkişaf sürəti yeni bazar tələblərinə uyğunluğu və ölkənin gələcəkdə dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi baxımından iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və innovasiyaya əsaslanan yeni sənaye sahələrinin yaradılmasını zəruri edirdi [16, 54-55]. Beləliklə, həm beynəlxalq şərait, həm də ölkə daxilində qeyri-neft sektorunun inkişafı zərurəti milli kosmik sənayenin yaradılması və inkişafını şərtləndirirdi.

Milli kosmik sənayenin konseptual, hüquqi əsasları. Prezident İlham Əliyev Azərbaycan kosmik sənayesinin inkişafı istiqamətində mühüm işlər həyata keçirdi. İlk növbədə Azərbaycanın kosmik sənayesinin nəzəri, hüquqi əsasları formalaşdırıldı. 2007-ci il mayın 23-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2198 №-li Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası”nda [8] informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Konsepsiyada göstərilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi siyasəti dövlət, ictimaiyyət və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunmasına, informasiya sahəsində milli maraqların müdafiəsinə yönəlmişdir. İnformasiya təhlükəsizliyini tənzimləmək məqsədilə dövlət sirri təşkil edən məlumatların mühafizəsinin hüquqi mexanizmləri təkmilləşdirilir və informasiya azadlığı təmin olunur [8].

Bu konsepsiyadan irəli gələrək, Azərbaycanda kommunikasiyanın, kosmik sahənin inkişafı ilə bağlı mühüm sənədlər qəbul olunmuşdur. Həmin sənədlər kosmik sahənin həm konseptual, həm də hüquqi əsaslarıdır.

Bu baxımdan 2008-ci il noyabrın 4-də Azərbaycanda yüksək texnologiyaların tətbiq olunmasına və kosmik sənayenin yaradılmasına təkan verilməsi məqsədi ilə “Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradıl-

ması və telekommunikasiya peyklərinin orbitə çıxarılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı müvafiq sahənin inkişafında əhəmiyyətli olmuşdur [6].

Azərbaycanda optik müşahidə peykinin istismara verilməsi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 17 avqust tarixli “Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası adlı mühüm konseptual sənədlər qəbul edilmişdir [7]. “Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüş, peykin idarə edilməsi və istismarı üçün ABŞ, Fransa və Malayziyada mütəxəssislərin hazırlığı aparılmışdır. İnformasiya texnologiyaları sahəsində Azərbaycanın böyük inkişaf yolu keçdiyini qeyd edən Prezident İlham Əliyev kosmik sənaye sektoru sahəsində respublikamızın siyasi-iqtisadi gücünün artacağına inandığını ifadə etmişdir: *“Bu il biz birinci Azərbaycan telekommunikasiya peykini orbitə buraxacağıq. Bu, tarixi hadisə olacaqdır. Azərbaycan kosmik sənaye yaradır. Azərbaycan kosmik sənayeyə malik olan ölkələr sırasına daxil edilir. Bu, uzaqgörən siyasətimizin nəticəsidir. Mən hesab edirəm ki, Azərbaycan bütün mütərəqqi və qabaqcıl texnologiyaları gətirməlidir. Biz gətiririk, tətbiq edirik, kadrları hazırlayırıq. Beləliklə, ölkəmizin həm siyasi çəkisi, həm iqtisadi gücü artacaqdır”* [15].

Bu sənədlərdən irəli gələrək Azərbaycan özünün süni peykinə sahib olmuş və dünya kosmik klubunun üzvünə çevrilmişdir.

2009-cu ildə qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” kosmik fəaliyyət sahəsində dövlət, elm və uyğun biznes qurumlarının koordinasiyasının yaradılması və gücləndirilməsinə, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsinə, bu sahədə beynəlxalq qurumlarla əlaqələrin qurulmasına, infrastrukturun formalaşmasına şərait yaratmalı idi. Avropanın bu sahədəki beynəlxalq qurumları ilə əlaqələrin yaradılması Azərbaycan üçün prioritet istiqamətlərdən biri idi. Bu təşkilatların üzvü olan ən kiçik dövlətlər belə bir sıra qlobal kosmik layihələrin həyata keçirilməsində aktiv iştirak edirlər. Bu sahədə ən mühüm məsələlərdən biri yerli kadrların beynəlxalq peyk şirkətlərində təcrübə əldə etməsi üçün göndərilməsi əsas məqsədlərdən biri olmalıdır [11].

Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 2009-cu il avqustun 17-də qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nda kosmik sənaye sahəsinin yenidən qurulması, ən yeni texnologiyaların mənimsənilməsi və yerli is-

tehsalın təşkili vacib istiqamətlər kimi nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət proqramında kosmik sənayenin inkişafı sahəsində bir sıra strateji məqsədlər nəzərdə tutulmuşdur. Bu strateji məqsədlərə milli və informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması və gücləndirilməsi, qlobal informasiya məkanına inteqrasiya, kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, kosmik sənaye sahəsinə investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması, respublika ərazisinin peyk rəbitəsi, radio və televiziya yayımı ilə təmin edilməsi, dövlət strukturlarının xüsusi rəbitəyə olan tələbatının ödənilməsi, ətraf mühitin monitorinqi və texnogen mənşəli fəvqəladə halların proqnozlaşdırılması və tədqiqi üzrə araşdırmaların aparılması, dənizdə və quruda neft dağılmalarının miqyasının qiymətləndirilməsi, yerli istehsalın stimullaşdırılması və onun ixrac potensialının dəstəklənməsi, kosmik sənaye və peyk sistemləri sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması və s. daxil idi. Sənəddə kosmik sənayenin yaradılması və inkişafına dair əlaqədar işlərin görülməsinin vacibliyi göstərilirdi [5].

2012-ci il dekabrın 19-da qəbul olunmuş Azərbaycanın strateji inkişaf konsepsiyasında kosmik sənayenin inkişafı prioritet sahələrdən biri olaraq müəyyənləşdirilmişdi. Telekommunikasiya peyklərinin geostasionar orbitə çıxarılması nəticəsində etibarlı peyk rəbitəsinin təmin edilməsi və bununla ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Telekommunikasiya şəbəkəsində yeni texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi, milli radio və televiziya proqramlarının peykdən paket yayımının təşkil ediləcəyi göstərilmişdi [4].

2018-ci ilin sonunda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş [7] 2019-2022-ci illərdə yerli peyklərin xidmətlərinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramında alınan informasiya imkanlarının genişləndirilməsi yolu ilə Yer səthinin məsafədən müşahidəsi, təbii ehtiyatlardan istifadə və digər tətbiqi vəzifələrin yerinə yetirilməsi üzrə elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına xüsusi yer ayrılmışdır. Dövlət proqramının əsas məqsədi müxtəlif sahələrdə peyk müşahidəsi xidmətlərindən istifadə etməklə ölkədəki sosial-iqtisadi və texnoloji inkişafın dəstəklənməsi idi. Bu məqsədə nail olmaq üçün proqramda aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur: “Azersky” və digər yüksək ayırdetməli məsafədən Yerə müşahidə peyklərinin resurslarından optimal istifadə edilməsi; peyk təsvirlərindən istifadə etməklə müxtəlif sahələrdə iqtisadi dəyər yaradılması və kommersiya faydasının əldə edilməsi üçün iqtisadi və texnoloji mühitin formalaşdırılması; peyk təsvirlərindən istifadə etməklə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması; peyk təsvirlərindən istifadə etməklə elmi tədqiqatların səmərəliliyinin artırılması; peyk təsvirlərinin emalı və satışı sahəsində ixrac potensialının genişləndirilməsi [7].

Bu sənəd müxtəlif dövlət strukturları və özəl şirkətlər tərəfindən peyklərin məlumatlarının istifadəsinin inkişafı sahəsində, xüsusən ətraf mühitin qorunması, ekologiya, kənd təsərrüfatı, fəvqəladə hallar, şəhərsalma, nəqliyyat kommunikasiyalarının çəkilməsi və s. kimi bir sıra mühüm iqtisadi vəzifələrin həllinə təkan verəcəkdir. Proqramda yüksək ixtisaslı yerli kadrların hazırlanması və onların ixtisaslarının artırılması, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi məsələlərinə yer ayrılması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi [7].

Azərbaycan üçün kosmik sənayenin inkişafının faydaları və nəticələri. XX əsrin 90-cı illərinin sonlarından etibarən peyk sistemlərinin tətbiqi dünyada daha keyfiyyətli və etibarlı rabitə sistemlərinin yaranmasına və rəqəmli teleradio yayım sistemlərinin və şəbəkələrinin qurulmasına imkan yaratmışdır. 2000-ci ildən etibarən peyk resurslarına olan tələbat bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqini daha da sürətləndirmişdir. Azərbaycan dünyada baş verən bu proseslərdən kənarda qalmamış, kosmik sənayenin inkişafı üzrə praktik addımlar atılmışdır [14]. Azərbaycanın Avropa ilə Asiya arasında əlverişli geoiqtisadi, coğrafi, eləcə də informasiya magistrallarının kəsişdiyi məkanda yerləşməsi informasiya mübadiləsinin xarici ölkələrdən asılılığının aradan qaldırılması, iqtisadi və informasiya təhlükəsizliyinin əsas komponentlərindən olan telekommunikasiya peyklərinin hazırlanması və orbitə çıxarılması Azərbaycanın regionda informasiyanın ötürülməsi sahəsində lider ölkəyə çevrilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir [17]. Peyk təsvirlərindən istifadə etməklə yaradılan elektron məlumatlar iş prosesini sürətləndirərək funksional effektivliyi, işin səmərəliliyini artırır və məkan məlumatlarında səhvlərin baş verməsi ehtimalını azaldır. Peyk təsvirləri kənd təsərrüfatının inkişafına şərait yaradır, optimallaşdırma proqramları və naviqasiya cihazları ilə təmin edilmiş xüsusi kənd təsərrüfatı texnikası vasitəsilə suvarma və ya gübrələmə məqsədləri üçün əkin sahəsinin hər bir kvadratmetrinə fərdi yanaşma tətbiq etmək mümkün olur və bu metod məhsuldarlığı xeyli artırır. Belə qabaqcıl tətbiqlərə başqa nümunə kimi, tıxacların aradan qaldırılması məqsədilə peyk təsvirləri ilə optimal şəhər planlaşdırılması kimi “ağıllı şəhər” komponentlərini və radar peyk təsvirləri vasitəsilə faydalı qazıntı yataqlarının aşkarlanması layihələrini göstərmək olar.

Peyk təsvirləri vasitəsilə etibarlı, vahid, mərkəzləşmiş Coğrafi İnformasiya Sistemləri (CİS) yaradılır. CİS infrastrukturunu sayəsində bir çox fəaliyyət asanlaşır, sürətlənir və təkrarlanma halları aradan qalxır. Bununla yanaşı, müasir dövrdə məsafədən müşahidə texnologiyalarından elmi tədqiqatlar aparılmasında, o cümlədən geologiya, geofizika, seysmologiya, atmosferin və iqlim dəyişmələrinin öyrənilməsi kimi bir çox qlobal əhəmiyyətli sahələrdə də geniş istifadə olunur [7].

Azərbaycanda kosmik sənayenin yaradılması iqtisadi cəhətdən böyük səmərə verir. İlk növbədə, Azərbaycanın öz rəbitə sisteminin təkmilləşdirilməsi, sonrakı mərhələdə isə yerin təbii ehtiyatlarının öyrənilməsi sahəsində kosmik məlumatlardan istifadə, operativ surətdə informasiyanın əldə edilməsində səmərəli ola bilər. Əvvəllər bu istiqamətdə məlumatları Azərbaycan çox çətinliklə başqa ölkələrdən əldə edirdi. Ancaq Azərbaycanın öz peykinə sahib olması onun daxili məsələlərinin həllinə şərait yaradır [14].

2013-cü il fevralın 8-də Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində mühüm hadisə baş verdi. Azərbaycanın kosmik fəzaya ilk telekommunikasiya peyki – “Azerspace-1” orbitə buraxıldı. Azerspace-1/Africasat-1a peykinin verdiyi yüksəksürətli İnternet fors-major vəziyyətlərdə faydalı ola bilər, eyni zamanda həm ölkə, həm də regional miqyasda informasiya kommunikasiyaları texnologiyaları sahəsində yüksək inkişafa səbəb ola bilərdi. “Azerspace-1” peykinin orbitə buraxılması Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artmasında müstəsna əhəmiyyətə malik idi [13, 57]. Bununla da kosmik sahədə Azərbaycan informasiya təhlükəsizliyinin vacib komponentinə çevrildi [1].

Milli kosmik sənayenin yaradılması və Azərbaycanın müstəqil süni peykə malik olması bir sıra üstünlüklər vəd edirdi. İlk növbədə, bu, informasiya mübadiləsinin xarici ölkələrdən asılılığının aradan qaldırılması ilə yanaşı, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, yeni iqtisadi sahələr üzrə mövcud insan ehtiyatları və intellektual potensialın inkişaf etdirilməsi, tam təchizatlı maddi-texniki bazanın yaradılması, elmtutumlu yeni layihələrin həyata keçirilməsi və innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına təsir edir.

Azərbaycanın ikinci peyki olan “Azersky” peyki müdafiə və təhlükəsizlik, fəvqəladə halların çevik aşkar olunması, təbii ehtiyatların tədqiqi, dənizin müşahidəsi, dəniz naviqasiyası, ətraf mühitin qorunması, şəhərsalmanın planlaşdırılması, xəritəçəkmə, kənd təsərrüfatı və turizm sahələri üzrə geniş funksional xüsusiyyətlərə malikdir [2].

Süni peyklərin orbitə buraxılması televiziya kanallarının fasiləsiz yayımını və Azərbaycan haqqında məlumatların dünyaya maneəsiz çatdırılmasını təmin edir. Beləliklə, Azərbaycan peykləri vasitəsilə dövlətimizin bütün ərazisi nəzarət altında olur, onun təhlükəsizliyi təmin edilir, bütün əldə edilən məlumatlar müvafiq dövlət strukturlarına və beynəlxalq təşkilatlara təqdim edilir [7].

Telekommunikasiya peykinin orbitə çıxarılması ilə Azərbaycan MDB məkanında Rusiyadan sonra süni peykə malik ikinci ölkə olmaqla regionda bu sahədə mövqeyini daha da möhkəmləndirirdi.

Azərbaycanın milli rəbitə peyklərinin orbitə çıxarılması strateji, iqtisadi və informasiya təhlükəsizliyi məsələsidir. Kosmik sənayenin inki-

şafi eyni zamanda müdafiə sənayesinin genişləndirilməsi deməkdir [9].

Azərbaycanın peykləri dünyanın müxtəlif regionlarında insanların informasiyaya çıxışını təmin edir, regionlararası rəqəmsal uçurumun aradan qaldırılmasına xidmət edir. Məsələn, Azərbaycan süni peykləri yerüstü kabel şəbəkəsinin xeyli zəif olduğu Afrika qitəsinin 60 faizindən çoxuna peyk interneti təqdim edir, Mərkəzi Afrika kimi humanitar böhran yaşanan bölgələrdə BMT missiyalarını rabitə ilə təmin edir, dünyanın müxtəlif münaqişə ocaqlarında sülhün bərqərar olunması təşəbbüslərinə töhfə verir. Meşə yanğınları və neft çirklənmələri kimi təbii fəlakətlərin və fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasına kömək edir və beləliklə, dünya “kosmik klubu”nun üzvünə çevrilir.

2018-ci il sentyabrın 26-da Azərbaycanın üçüncü və telekommunikasiya sahəsində ikinci peyki olan “Azerspace-2” orbitə buraxıldı. İqtisadi aspekti ilə yanaşı, “Azerspace-2”nin orbitdə fəaliyyətinin dövlətin müstəqilliyinin və informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik idi. “Azerspace-2”nin xidmət dairəsi geniş bir ərazini və bir sıra Avropa ölkələrini, Mərkəzi və Cənub-Qərbi Asiya, Yaxın Şərq və Tropik Afrikanı əhatə edirdi [2].

Azərbaycan kosmik sənayesinin inkişafı bu sahədə dünya dövlətlərinin təcrübəsinin öyrənilməsi və qarşılıqlı əməkdaşlıq nəticəsində mümkün olmuş və strateji əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycanda kosmik sənaye siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizmi kimi çıxış edən “Azərkosmos” ASC fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində bu sahədə ixtisaslaşmış xarici şirkətlər və maliyyə təsisatları ilə əməkdaşlıq etmiş, BMT-nin Kosmik Fəzanın Sülh Məqsədləri ilə İstifadəsi üzrə Komitəsi və digər beynəlxalq qurumlarla mühüm işlər görmüşdür. “Azərkosmos” ABŞ, Fransa, Kanada, Malayziya, Türkiyə kimi ölkələrin şirkətləri ilə əməkdaşlıq edərək, bu sahədə qabaqcıl təcrübəni tətbiq etmişdir [12].

Beləliklə, süni peyklərin orbitə buraxılmasının mühüm əhəmiyyətli nəticələrindən biri Azərbaycanın kosmik sənaye sahəsində çoxtərəfli münasibətlər sisteminə qoşulması oldu. 2020-ci il oktyabrın 12-də keçirilən 71-ci virtual Beynəlxalq Astronavtika Konqresində Azərbaycanın da iştirakı tarixi əhəmiyyətli hadisələrdən idi. “Kiber Kosmos buraxılışı” mövzusunda keçirilən konqresdə dövlət başçısı İlham Əliyev çıxış edərək Azərbaycanın 2023-cü ildə Beynəlxalq Astronavtika Konqresinin Bakıda keçiriləcəyini, Azərbaycanın 3 peyki ilə bu istiqamətdə öz fəaliyyətini davam etdirməyi planlaşdırdığını bildirdi [18].

Peyklərin imkanlarından Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycan dövlətinə və vətəndaşlarına dəymiş maddi zərərin məbləğinin beynəlxalq standartlara əsasən müəyyən edilməsi məqsədilə aparılan kompleks araşdırmalarda istifadə edilir [3].

Nəticə. Beləliklə, Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra qeyri-neft sektorunun inkişafı yeni mərhələyə, azad bazar iqtisadiyyatı mərhələsinə qədəm qoydu. Kosmik sənayenin inkişafı isə dünya təcrübəsindən istifadə etməyi, bu sahədə ixtisaslaşan beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığı və hər şeydən əvvəl nəzəri bazanın formalaşdırılmasını tələb edirdi. Tədqiq edilən illərdə Azərbaycan kosmik sənayesinin inkişafı ilə bağlı bir sıra strateji proqramlar qəbul edilmiş və mövcud sahənin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar vacib istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Bu konseptual bazanın təhlili baxımından mövzu mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Araşdırmadan məlum olur ki, Azərbaycan özünün süni peykinə sahib olmaqla, “kosmik klub”un üzvünə çevrilmişdir. Eyni zamanda kosmik sahənin inkişafı Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin təminatı, mühüm məlumatların operativ şəkildə əldə edilməsinə baxımından əhəmiyyətli olmuşdur. Kosmik fəzanın fəth edilməsi iqtisadiyyatın və milli təhlükəsizliyin səviyyəsini müəyyənləşdirən amillərdən olmuşdur. Qeyd edək ki, Azərbaycanda kosmik sənayenin inkişafı ilə bağlı bir sıra addımların atılması məqsəduyğundur:

- kosmik avadanlıqların əsas hissələrinin xaricdən alınmaqla respublikada müxtəlif avadanlıqların yığılması və istehsalının təşkili;
- kiçik peyklərin hazırlanması və orbitə çıxarılması üçün texnoloji potensialın yaradılması imkanlarının öyrənilməsi;
- kosmik informasiyanın qəbulunun və emalının təşkil edilməsi və onun səmərəliliyinin artırılması;
- kosmik sənaye sahəsində kadr hazırlığının aparılması.

Ümumiyyətlə, aparılan araşdırma göstərir ki, Azərbaycanda kosmik sənaye mühüm konseptual-hüquqi bazaya malikdir və onun inkişaf perspektivləri böyükdür.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azerspace-2” peykinin orbitə buraxılmasından 3 il ötür, 26.09.2021.
<https://sputnik.az/20210926/Azerspace-2-peykinin-orbit-buraxilmasndan-3-il-tr-428021183.html>. Müraciət tarixi: 25.01.22.
2. Azərbaycan dünya kosmik klubunun tamhüquqlu üzvüdür, 25.01.2019.
https://azertag.az/xeber/Azərbaycan_dunya_kosmik_klubunun_tamhuquqlu_uzvudur-1237971. Müraciət tarixi: 25.01.22.
3. Azərbaycan dünyanın azsaylı kosmik ölkələrindəndir, 22.05.2021.
<https://xalqqazeti.com/az/news/76685>. Müraciət tarixi: 03.03.22.
4. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, 29 dekabr 2012.
<http://www.e-qanun.az/framework/25029>. Müraciət tarixi: 16.11.22.
5. Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı, 17 avqust 2009. <http://www.e-qanun.az/framework/18269>. Müraciət tarixi: 09.01.22.
6. Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və telekommunikasiya

- peyklərinin orbitə çıxarılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 04 noyabr 2008. <http://www.e-qanun.az/framework/15589>. Müraciət tarixi: 09.01.22.
7. Azərbaycan Respublikasında peyk vasitəsilə Yerin məsafədən müşahidəsi xidmətlərinin inkişafına dair 2019–2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı, 15 noyabr 2008-ci il Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/40724>. Müraciət tarixi: 09.01.22.
  8. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası, 23 may 2007-ci il Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. <https://www.e-qanun.az/framework/13373>. Müraciət tarixi: 13.11.22.
  9. Azərbaycanda kosmik sənayenin yaradılması iqtisadi cəhətdən böyük səmərə vəd edir, 23.02.2013. https://yeniazərbaycan.com/Iqtisadiyyat_e11275_az.html. Müraciət tarixi: 16.11.22.
  10. Azərbaycanın kosmik proqramı: Zəngin ənənələr və müasir çağırışlar, 13.11.2019. https://azertag.az/xeber/Azərbaycanın_kosmik_proqramı_Zəngin_ənənələr_ve_muasir_chagirislar-1354437. Müraciət tarixi: 12.11.22.
  11. Görəsən öz milli peykini orbitə çıxaran Azərbaycan bundan nə qazanacaq? 02.05.2009. <https://xeberler.az/new/details/goresen-oz-milli-peykini-orbite-cixaran-azerbaycan-bundan-ne-qazanacaq--2353.htm>. Müraciət tarixi: 13.11.22.
  12. Hacıyev E. Azərbaycan kosmos ölkəsinə çevrilib, 31.12.2013. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/azerbaycan-kosmos-olkesine-cevrilib-33267>. Müraciət tarixi: 14.05.2023.
  13. Xəlilzadə, A.C. Azərbaycanda kosmik sənayenin yaranması və inkişafı // Geostrategiya, № 2 (68). - Bakı: 2022.- s. 56-60.
  14. İlk telekommunikasiya peykinin orbitə buraxılması Azərbaycanın inkişafının zirvəsidir, 13.02.2013. https://yeniazərbaycan.com/Iqtisadiyyat_e11208_az.html. Müraciət tarixi 28.10.22.
  15. Kosmik sənaye Azərbaycanın siyasi və iqtisadi gücünü artıracaq, 09.10.2012. <https://sesqazeti.az/news/analytics/315911.html>. Müraciət tarixi: 16.11.22.
  16. Qasımlı, M.C. Prezident İlham Əliyev və Azərbaycan tarixinin ilkəri //- Bakı: Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, - 2016. № 4 (56), oktyabr-noyabr-dekabr. - s. 47-56.
  17. Qorxmaz A. Azərbaycanın 160 milyon dollarlıq ilk milli peyki, 30.11.2009. <https://modern.az/az/news/1624>. Müraciət tarixi: 18.01.22.
  18. Virtual 71-ci Beynəlxalq Astronavtika Konqresinin açılış mərasimində İlham Əliyevin videomüraciəti təqdim olunub, 12 oktyabr 2020. <https://president.az/az/articles/view/42834>. Müraciət tarixi: 03.03.22.

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ ОСНОВА КОСМИЧЕСКОЙ ИНДУСТРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Арзу ДЖ. ХАЛИЛЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье изучены теоретико-концептуальные основы формирования Азербайджанской космической промышленности. Изучены принятые документы, государственные программы, проведен анализ теоретико-концептуальной базы. Формирование и развитие космической промышленности в Азербайджане было приоритетным. Поэтому что у государства был ряд ожиданий от развития космической отрасли. Разви-

тие этой сферы было значительным и чрезвычайно важным с точки зрения обеспечения населения и государственных органов качественным и устойчивым телерадиовещанием, а также укрепления и защиты информационной безопасности страны, устранения зависимости от других спутниковых сетей, организации высокоскоростного спутникового интернет-сервиса, и это чрезвычайно важно исследовать. В основной части статьи были рассмотрены факторы возникновения космической промышленности, ее теоретико-концептуальные основы и преимущества.

При изучении темы применялись методы систематизации событий и фактов, научная объективность, комплексный подход и контент-анализа.

Ключевые слова: Космическая промышленность Азербайджана, теоретико-правовая база, искусственный спутник, информационная безопасность

THEORETICAL-CONCEPTUAL BASIS OF AZERBAIJAN SPACE INDUSTRY

Arzu J. KHALILZADE

SUMMARY

The theoretical and conceptual foundations of the formation of the Azerbaijani space industry are studied in the article. The accepted documents, state programs were studied, and the analysis of the theoretical and conceptual base was carried out. The formation and development of the space industry in Azerbaijan has been a priority. Because the state had a number of expectations from the development of the space field. The development of this field has become important in terms of providing the population and state bodies with quality and stable radio and television, as well as strengthening and protecting the country's information security, eliminating dependence on other satellite networks, and organizing high-speed satellite internet service, and it is extremely important to investigate. The main part of the article deals with the factors of the emergence of the space industry, its theoretical and conceptual foundations and benefits.

Systematization of events and facts, scientific objectivity, complex approach and content analysis methods were used when the topic was studied.

Keywords: Space industry of Azerbaijan, theoretical-legal base, artificial satellite, information security

UOT 94 (479.24)

**XX ƏSRİN 90-Cİ İLLƏRİNİN BİRİNCİ YARISINDA
NAXÇIVAN MR-İN – AZƏRBAYCANIN İRANLA
İQTİSADI-NƏQLİYYAT ƏLAQƏLƏRİNDƏ İŞTİRAKININ
BƏZİ PROBLEMLƏRİ****Pərviz Ş.SƏFƏROV***

Məqalədə XX əsrin 20-ci illərində regionda baş verən hadisələr nəticəsində Naxçıvan muxtar sovet respublikasının yaranma tarixi, Naxçıvanın Azərbaycanın əsas hissəsindən qopmuş anklava çevrilməsi, onun geosiyasi mövqeyi, SSRİ ilə İran, sonrakı dövrlərdə isə müstəqil Azərbaycanla İran arasında nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin həyata keçirilməsində rolu qısa şəkildə araşdırılır. Eyni zamanda, Ermənistanın ekstremist qüvvələri tərəfindən XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində dəmir yolunun Meğri-Ermənistan hissəsinin və avtomobil yollarının bağlanması nəticəsində Bakı, Naxçıvan və İran arasında sərnəşin və yük daşımalarının həyata keçirilməsində yaranmış problemlərə dair, eləcə də İranın şimal qonşusuna qarşı ardıcıl olmayan siyasəti barədə izahat verilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, İran, Ermənistan, Naxçıvan, münaqişə, nəqliyyat blokadası, əməkdaşlıq, siyasi mübarizə, ziddiyyətlər

Giriş. Qafqaz Avropa və Asiyanın, Qərblə Şərqn, Şimalla Cənubun, islamla xristianlığın, həmçinin türk dünyasının qovşağında olmaqla üç dənizə - Xəzər, Aralıq və Qara dənizə çıxışı var. Rusiya, Türkiyə, İran kimi böyük və nüfuzlu dövlətlərdə həmsərdəddir. Bununla da o adı çəkilən bütün məkanları birləşdirən və birləşdirə biləcək bütün nəqliyyat sistemlərinin qovşağıdır. XX əsrin sonlarında SSRİ-nin süqutu ilə region yenidən ABŞ, Rusiya, İran, Türkiyə və digər fəvqə, eləcə də regional güclərin maraqlarının toqquşduğu məkana çevrildi. Cənubi Qafqazda böyük dövlətlərin maraqlarının kəşidyi ən əhəmiyyətli dövlət Azərbaycan olmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, hələ SSRİ-də marksist – leninçi metodikaya uyğun olaraq 1979-cu ildə baş vermiş İran inqilabını imperiazmə qarşı yönələn bütün milli-azadlıq hərəkatları ilə bir cərgəyə qoyurdular. İslam inqilabının rəhbərlərini SSRİ-ni özlərinə yaxın müttəfiq kimi görürdülər. Baxmayaraq

* *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin dosenti; parviz.safarov60@mail.ru;
ORCID ID: 0000-0001-6099-9555*

ki, islam inqilabının rəhbəri Ayətolla Xomeyni özünün “Nə qərb, nə şərq” kimi sərt prinsipinə sadıq idi [1, 112].

Hələ SSRİ dövründə Sovet-İran nəqliyyat və ticarət əlaqələrinin əhəmiyyətli hissəsi Azərbaycan SSR vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. SSRİ ilə İrani birləşdirən yeganə dəmir yol xətti Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan MSSR-in Culfa şəhərindən – Culfa dəmir yol qovşağından keçərək İrana gedirdi. Bu da öz növbəsində Naxçıvanı SSRİ-nin İranla Azərbaycan vasitəsilə həyata keçirilən iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin mühüm məntəqəsinə çevirmişdir. Naxçıvan bu statusunu postsovet dövründə də qoruyub saxlamaqda israrlı idi. Lakin onun coğrafi vəziyyəti, Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiası ilə hər iki ölkə arasında başlayan müharibə və SSRİ-nin sükutu yeni geosiyasi şəraiti yaratdı.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının mövcud geosiyasi vəziyyətinin yaranmasının tarixi aspektləri. Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradıldıqdan sonra 1918-ci ilin dekabrında Ermənistanın daşnak hökuməti Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək məqsədi ilə müharibəyə başladı [2, 187]. Məqsəd Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ bölgələrini ələ keçirmək idi. 1920-ci il aprelin 28-də qurulan Azərbaycan Sovet Respublikasının ilk diplomatik addımlarından biri Ermənistan hökumətinə 30 aprel 1920-ci il tarixli etiraz notası oldu. Bu notada aşağıdakı tələblər irəli sürülmüşdür: 1) Qarabağ və Zəngəzur ərazilərinin erməni qoşunlarından təmizlənməsi; 2) erməni qoşunlarının öz sərhədləri hüdudlarına çəkilməsi; 3) Milli düşmənçiliyin dayandırılması. – Azərbaycan Sovet Respublikasının İnqilab Komitəsi əks təqdirdə özünü Ermənistan Respublikası ilə müharibə vəziyyətində hesab edəcəyini bildirirdi [2, 188]. Lakin Ermənistan hökuməti işğalçılıq fəaliyyətini dayandırmayaraq, 1920-ci ilin yayında Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Qazax və Yelizavetpol qəzalarının cənubunu işğal etməyə cəhd göstərdi. Lakin yayın sonları üçün ermənilər geri oturuldu [2, 188].

16 mart 1921-ci ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanmış Moskva müqaviləsi Türkiyənin Gümrü (Aleksandropol) anlaşmasına görə qazandığı əraziləri təsdiq etdi. Gümrü şəhəri Ermənistana qaytarılmaqla Ərdəhan Türkiyədə qaldı. Naxçıvan və Qarabağ Azərbaycanın tərkibində qaldı [3, 250]. İstər XVIII əsrdə İstanbulda erməni zadəganlarının erməni xalqının başında durduğu vaxt, istərsə də, az sonra Türkiyənin iqtisadi həyatında böyük rola malik olan erməni burjuaziyasının erməni din xadimləri vasitəsi ilə erməni xalqını idarə etdiyi zaman formalaşan “erməni məsələsinə” Moskva və Qars (13 oktyabr 1921-ci il) müqavilələrinə görə Naxçıvanın Azərbaycanın protektoratı altında saxlanması ilə son nöqtə qoyuldu [4, 91, 99].

Lakin təəssüf ki, bu müqavilələr Zəngəzurun böyük bir hissəsinin Azərbaycandan ayrılıb Ermənistana verilməsi və bununla da Naxçıvanın süni surətdə ölkənin əsas hissəsindən təcrid edilərək anklav halına düşməsi

fonunda imzalandı. Belə ki, bu tədbiri hələ Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından əvvəl RK/b/P MK Siyasi bürosunun üzvü, Q.K.Orconikidzenin RSFSR-in xalq xarici işlər komissarı Çiçerinə yazdığı məktubda aşkar görmək olar. O, təkəbbür və inamla yazırdı ki, “Dağlıq Qarabağ və Zəngəzur dərhal Ermənistana birləşdirilsə, Azərbaycanı başqa vilayətlərdən imtina etməyə vadar etmək olar. Mən Azərbaycanı vadar edərdəm ki, Dağlıq Qarabağa və Zəngəzura muxtariyyət versin” [5, 35]. Belə təzyiqlər altında Azərbaycan K(B)P MK-nın siyasi və Təşkilat bürolarının 1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən birgə iclasının qərarı ilə Zəngəzur iki hissəyə bölündü və cüzi bir ərazisi Azərbaycanda qalmaqda 4505 km-lik ərazi Ermənistana verildi [6, 11]. Halbuki 1920-ci ildə Zəngəzurdə yaşayan 224,197 nəfər əhalinin 70%-i azərbaycanlılar idilər [6, 22].

Beləliklə, Zəngəzurun Ermənistana verilməsi sonralar Azərbaycanın öz tarixi ərazisi Naxçıvanla stabil nəqliyyat–kommunikasiya əlaqələri saxlanmasında problemlərə, xüsusilə ermənilərin 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağda qiyamından sonra kəskinləşən Ermənistan-Azərbaycan qarşıdurması nəticəsində həm də İranla dəmir yolu əlaqələrinin tamamilə kəsilməsinə səbəb oldu.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan MR vasitəsilə İran İslam Respublikası ilə iqtisadi-ticarət və dəmir yolu nəqliyyatı əlaqələrini inkişaf etdirməsi istiqamətində qarşılaşdığı problemlər. Geosiyasi dəyişikliklər Cənubi Qafqaz regionunda baş verən etnik konfliktlərin əsas səbəblərindən biri idi. 1918-1921-ci illərdə Cənubi Qafqazda baş vermiş etnik münaqişələr Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra, 1988-1991-ci illərin konfliktləri isə SSRİ-nin zəifləməsi və süqutu fonunda meydana çıxmışdı.

Qarabağ avanturası Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına da ciddi ziyan vurmuşdur. Erməni ekstremistlərinin, həmçinin SSRİ-nin xarici ticarət əlaqələrinin pozulmasına yönəlmiş hərəkətləri, o cümlədən Moskva-Bakı-Culfa-Tehran beynəlxalq dəmir yolu xəttinin Ermənistan SSR-in Mehri rayonu ərazisindən keçən hissəsində Naxçıvan MSSR-ə gedən yolu blokada salması SSRİ-İran yükdaşımalarının durdurulmasına səbəb olmuşdur ki, bu da iki ölkə arasında diplomatik gərginliyə gətirmişdir. Bu barədə Azərbaycan SSR XİN H.Sadıqovun Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə 23 fevral 1990-cı ildə göndərdiyi məktubda deyilirdi: “*SSRİ-nin Tehrandakı səfirliyindən verilən məlumata görə SSRİ-nin İİR-dəki səfiri Nəqliyyat və yükdaşımalar nazirliyinə çağırılaraq nazir müavini Hacı Əlifəxdə danışıqlar aparmışdır. Bu görüşdə Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrlə bağlı narahatlığını bildirmişdir. Qeyd edilmişdir ki, hadisələr Sovet-İran nəqliyyat daşınmalarında ləngimələrə, həyati əhəmiyyətli mallar olan taxıl, ət məhsulları, asbest və s. ilə təmin edən dəmir yolunun və*

nəqliyyatının işinin dayanmasına səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, sovet ərazisində 460 min yük yığılıb qalmışdır. Bütün bunlar İran tərəfində sənayenin müəyyən sahələrində və istehsal bazarında çətinliklər yaradır” [7].

Həmin vaxt Ermənistandakı axırcı azərbaycanlı kəndi - Azərbaycanın əsas ərazisini Naxçıvanda ayıran Bakı-Naxçıvan və Moskva-Tehran dəmir yolunun keçdiyi Mehri rayonunun Nüvədi kəndinin sakinləri də öz torpaqlarından qovularaq, 1988-1991-ci illərdə Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan 180-dən çox kəndindən və digər yaşayış məntəqələrindən qovulan 230 min azərbaycanlılara qovuşdular [8, 130].

Demokratik qüvvələrin tələbi ilə 30 avqust 1991-ci ildə Dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması barədə Bəyannamə qəbul edildi [5, 402]. Azərbaycan xalqının tarixində yeni dövr başladı. Moskvada təqaüdcü həyatını yaşayan, 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş Heydər Əliyev qayıdaraq Bakıya, oradan isə Naxçıvana daimi yaşamaq üçün getdi. Xalq arasında böyük nüfuza malik olan Heydər Əliyev 1990-cı illərdə keçirilən parlament seçkilərində Naxçıvandan Azərbaycan SSR və eyni zamanda Naxçıvan MSSR Ali Sovetlərinə deputat seçildi. 1991-ci il sentyabrın 4-də Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR Ali Məclisinin sədri seçildi [5, 401]. Rəsmi Bakının rəyi ilə hesablaşmayan Heydər Əliyev danışıqlara gedərək NMR ilə Ermənistan sərhəddindəki silahlı toqquşmalara son qoydu. 1992-ci ilin martında Heydər Əliyevin Ermənistan parlamentinin sədri Babken Araktsyanla sərhəddə görüşü zamanı bütün sərhəd boyu sabitliyə və sakitliyə əməl olunmasının qərara alınması, Mehri dəhlizindən keçən və Naxçıvana gələn yüklərin eləcə də sərnişindaşınmasının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, hətta Babken Araktsyanın Ermənistanın Naxçıvan MR-ə olan ərazi iddialarından əl çəkdiyini bildirməsi Heydər Əliyevin uğurlu diplomatik addımı idi [9, 63].

Heydər Əliyevin bu uğurlu diplomatik fəaliyyəti, Naxçıvan və onun əhalisinin qorumaq istiqamətində növbəti addımı Bakıda, ölkə rəhbərliyində rəğbət əvəzinə qısqanclıq hissi yaratdı. Azərbaycan XİN Ermənistan XİN-ə nota verdi. 21 may 1992-ci il tarixdə verilən notada deyilirdi: “Ermənistan prezidenti cənab Levon Ter-Petrosyanın 20 may 1992-ci ildə verdiyi Ermənistan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə münasibətləri qaydaya salmaq bəyanatı ilə Azərbaycan Respublikası XİN aşağıdakı məsələlərlə bağlı təkidlə izahat tələb edir:

Ermənistan rəhbərliyinin Azərbaycanın bir hissəsi olan NMR ilə münasibətləri tənzimləmək barədə bəyanatını bütövlükdə Azərbaycan Respublikası ilə normalaşmanı istəməsi kimi qiymətləndirmək olarmı və bu Azərbaycan Respublikasının digər ərazilərinə iddiaların və təcavüzkar məqsədlərin olmaması kimi qiymətləndirilməlidirmi? Azərbaycan Respublikası XİN bəyan edir: NMR və AR-in digər əraziləri ilə münasibətlərin nor-

mallaşdırılması beynəlxalq hüquq normalarına əsasən AR-in rəsmi dövlət orqanları səviyyəsində həyata keçirilməlidir” [10, 33].

Dağlıq Qarabağ münaqişəsində İranın təşəbbüs etdiyi vasitəçilik roluna onun Şimal-Qərbi Asiya strategiyasının tərkib hissəsi kimi baxmaq lazımdır. İran təsdiq olunmuş beynəlxalq sərəhədlərin toxunulmazlığını tanısa da tarixi arqumentlərə əsaslanan ərazi iddialarını qəbul etmir. İran siyasətçilərinin fikrincə bu aramsız münaqişələrə səbəb ola bilər. Lakin Azərbaycan tərəfi ona inamsız yanaşdı. Azərbaycanın təbii müttəfiqi Türkiyə ilə region uğrunda ənənəvi mübarizə, İranı Azərbaycandan uzaqlaşdırır və Ermənistanla yaxınlaşdırırdı. Hətta İran ermənilərin 1992-ci ilin mayında Naxçıvana növbəti təcavüzünü pisləsə də, Ermənistanın rəsmi dairələri İranın vasitəçilik söylərini alqışlayırdılar [11, 155-163].

Tehran beynəlxalq yolların, o cümlədən Azərbaycandan və Ermənistandan keçərək İrana gedən dəmir yolunun ermənilər tərəfindən blokada alınmasına da etiraz etməyi lazım bilmirdi. Görünür İran rəhbərliyi yaranmış vəziyyətdən maksimum yararlanmağa, Ermənistan və Azərbaycanın bir-birinə daha artıq nəqliyyat problemi yaratmasında müşahidəçi mövqe tutmaqla hər iki ölkənin təminat və təchizat məsələlərini özündən daha asılı vəziyyətə salmaqda maraqlı idi. O ki qaldı nəqliyyat blokadasının Moskva-Tehran dəmir yolu əlaqəsini durdurmasına, Tehran bundan özü üçün faciə düzəltmirdi. Alternativ yol kimi Xəzər dənizində Həştərhan (Rusiya) – Ənzəli (İran) limanları vasitəsilə yükdaşımaları həyata keçirirdi. 1992-ci il iyulun 2-də Azərbaycan Respublikası XİN-nin Ermənistan XİN-ə göndərdiyi notada deyilirdi.

“1992-ci il aprelin 24-də ADY-nun Ermənistan Respublikası ərazisindən keçən hissəsinin bilərəkdən blokada alınması nəticəsində NMR və İİR ilə dəmir yol əlaqəsi tamamilə kəsilmişdir” [12, 61]. İran, hətta nota olmasa da sadə bildiriş, etiraz, yaxud xəbərdarlıqla da Ermənistanla müraciət etməyə lüzum görməmişdir.

1992-1993-cü illərdə Naxçıvan MR-ə Ermənistan tərəfindən elektrik enerjisinin verilməsinin və dəmir yolunun Mehri sahəsində hərəkətin dayandırılmasına baxmayaraq Naxçıvan yaşayır və mübarizə aparırdı.

1992-ci ilin may ayının 30-da Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri Rəhim Hüseynov İİR-in vitse-Prezidenti Həbibiyə məktubla müraciət etdi. Müraciətdə deyilirdi: “Sizə məlumdur ki, Bakıdan Naxçıvan Muxtar Respublikasına gedən dəmir yolu xətti Ermənistan ərazisindən keçir. Son vaxtlar Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin şiddətlənməsi və qonşu Respublikanın bizə qarşı elan olunmamış müharibəsi nəticəsində Naxçıvana gedən dəmir yolu xəttinin Ermənistan ərazisindən keçən hissəsi düşmən tərəfindən tam bağlanmış və Naxçıvanın maddi-texniki təchizatı təhlükə qarşısına alınmışdır.

Məlumat üçün bildiririk ki, bu ilin qalan 7 ayında Naxçıvanın 27 min ton dizel yanacağına, 21 min ton artobenzinə, 7 min ton mazuta, 2 min ton ağ neftə, 1 min ton məişət soba yanacağına və 2,1 min ton sürtkü yağlarına ehtiyacı vardır.

Azərbaycan tərəfinin göstərilən miqdarda yanacağı tankerlər vasitəsi ilə İİR-in istənilən dəniz limanına daşımağa imkanı vardır və istərdik ki, həmin miqdar yanacaq İran Culfası tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasına təhvil verilsin” [13, 58]. Az sonra Naxçıvan MR-ə Türkiyə ilə yanaşı İrandan da elektrik enerjisi verilməyə başladı.

Naxçıvanın Ermənistan tərəfindən həyata keçirilən çətin nəqliyyat blokadası vəziyyətində ərzaq, enerji və yanacaq təminatını həyata keçirmək məqsədilə Heydər Əliyevin müstəqil şəkildə Türkiyə və İranla ikitərəfli əlaqələr qurması çevik və düşünülmüş siyasətin nəticəsi idi. Heydər Əliyev iki dəfə İrana rəsmi səfərlər etdi. Hətta İran prezidenti Heydər Əliyevi Tehrana gətirmək üçün şəxsi təyyarəsini də göndərmişdir [14, 16].

1991-ci ildə İranın Mərənd və Maku fərmandarları, Şərqi Azərbaycan ostandarı Naxçıvana səfər etmiş, iqtisadi-ticari əlaqələrin quruluşuna köməklik göstərmişdilər. 1992-ci ildə İİR-in Azərbaycandakı səfiri Əli Əsgər Nəhaəndian Naxçıvana səfər etmiş, Naxçıvanda konsulluğun açılması barədə İran XİN-in məktubunu Heydər Əliyevə təqdim etmişdir. 1992-ci ilin dekabr ayından Naxçıvan MR-də İranın baş konsulluğu açılmışdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev İİR-ə 22-26 avqust 1992-ci ildə rəsmi səfər etmişdir. Səfər zamanı Heydər Əliyev İİR-in ali dini rəhbəri Ayətulla Seyid Əli Xomeneyi, prezident Əli Əkbər Rəfəscəni, Milli Məclisin sədri Natiq Nuri və xarici işlər naziri Əli Əkbər Vilayəti ilə görüşmüşdür. NMR ilə İİR arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa dair 16 maddədən ibarət protokol imzalanmışdır. Bağlanmış protokola əsasən muxtar respublikanın kommunikasiya xəttlərinin İran ərazisindən keçməsi, bir il ərzində Naxçıvana qaz kəmərinin İran hökumətinin vəsaiti hesabına çəkilməsi, ayda 100 ton maye qazın ixracı kimi həyati vacib məsələlər həll olunmuşdur. Həmin ilin oktyabr-noyabr aylarında İİR-dən Naxçıvana yardımlar, neft, dizel yanacağı, kömür və ərzaq məhsulları göndərildi. Dekabrın 3-də Şahtaxtı-Poldəşt arasında körpü istifadəyə verildi. Deyildiyi kimi İrandan Naxçıvana təqribən 30 meqavat gücündə elektrik enerjisinin çəkilməsinə başlanıldı. İranla Naxçıvan arasında, Poldəşt və Culfada müştərək bazarlar açıldı. Heydər Əliyevin əməyi, diplomatik fəaliyyəti sayəsində NMR-in Ermənistan tərəfindən yaradılan nəqliyyat və enerji blokadası yarıldı [15]. Bütün bu müsbət çalarlara baxmayaraq İranın Azərbaycana qarşı siyasətində qeyri-ardıcılıq və ziddiyyətlər daha çox özünü büruzə verirdi.

Respublikanın o zamankı rəhbərliyi belə bir çətin vəziyyətdə Ermə-

nistan Respublikası ilə uzun sərhəd zolağına malik Naxçıvan MR-i, onun rəhbəri Heydər Əliyevi dəstəkləmək, MR-in təhlükəsizliyini və ərzaq təminatını həyata keçirən bu şəxsin fəaliyyətini təqdir etmək əvəzinə ona qısqançlıqla yanaşır, Heydər Əliyevin fəaliyyətini ləkələməyə çalışırdı. 1992-ci il sentyabrın 1-də AR XİN-nin İİR-nin Bakıdakı səfirliyinə göndərdiyi notada Heydər Əliyevin İİR-ə rəsmi səfərinə etiraz bildirilir, onun imzaladığı sənədlərin legitimliyi şübhə altına alınır. Notada deyilirdi: “NMR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyevin İİR-ə son səfəri və orada İran rəsmiləri ilə aparılan danışıqlar və imzalanmış sənədlər, - Azərbaycanda müəyyən narahatlıqlar doğurur. Bu narahatlığın əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, İranla NMR arasında Tehrandə imzalanmış sənədlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına tamamilə ziddir və onun mənafeyinə xələl gətirir. AR XİN nəzərə çatdırmağı lazım bilir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası AR-in tərkib hissəsi olan bir muxtar qurum kimi İİR-in müvafiq təşkilat və orqanları ilə əməkdaşlığı yalnız iki dövlət, yəni Azərbaycan və İran arasında imzalanmış sənədlər çərçivəsində həyata keçirə bilər” [16, 3].

Heydər Əliyevin müstəqil siyasəti hakimiyyəti narahat edirdi. İqtidar onun siyasətini separatçılıq kimi qiymətləndirirdi. Xalqa belə cəfəng fikir aşılınırdı ki, guya Heydər Əliyevin Ermənistan rəhbərliyi ilə Ermənistan-Naxçıvan sərhədində atəşkəs haqqında danışıqlara getməsindən sonra ermənilər Naxçıvanı neytrallaşdırmaq üçün saxladıqları hərbi qüvvəni Qarabağa göndərmiş və məhz bundan sonra 1992-ci ilin sonu, 1993-cü ilin əvvəllərində cəbhədə vəziyyət ağırlaşmış, Ağdərə və Kəlbəcər zəbt olunmuşdur.

1993-cü ilin iyun ayında cəbhədə baş verən uğursuzluqlar fonunda ölkədə ictimai-siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi, silahlı müxalifətin iqtidara qarşı qiyami respublikanı vətəndaş müharibəsi təhlükəsi ilə üz-üzə qoydu. İqtidar Heydər Əliyevi Naxçıvandan Bakıya dəvət edərək onun təcili vəziyyətə müdaxilə etməsini xahiş etdi. Ölkənin siyasi rəhbərliyi isə hakimiyyəti tərk etdi. Heydər Əliyev iyun ayının 15-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri [17, 44], oktyabrın 3-də isə prezident seçildi [9, 130].

Azərbaycan Respublikasında daxili siyasi vəziyyətin mürəkkəb duasından istifadə edən Ermənistan 1993-cü ilin iyun-noyabr aylarında keçmiş DQMF-nin ətrafında daha 5 rayonu zəbt etdi. Ərazilərin işğalı faktı və orada erməni ordusunun dərhal, tamamilə və qeyri-şərtsiz çıxarılması tələbi BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrində öz əksini tapsa da, Ermənistan müxtəlif bəhanələrlə onu yerinə yetirməkdən imtina etdi [18, 169]. Beləliklə, Azərbaycan-İran sərhədinin 132 km-i zəbt edildi. Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran quru yolu bu məsafədə daha da uzandı. Ümid Azərbaycan-İran sərhədinin nəzarətdə olan hissəsinin Naxçıvana ən yaxın olan məntəqəsindən Naxçıvana quru yolunun açılmasına idi. Heydər Əliyevin vaxtilə İran rəhbərliyi ilə razılaşdırdığı və bu gün də fəaliyyətdə

olan Bakı-Biləsuvar-İran-Naxçıvan nəqliyyat marşrutu Bakı və Naxçıvan arasında əsas nəqliyyat və yükdaşıma rolunu oynayaraq ikitərəfli əlaqələri davam etdirir. [15].

“Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İİR Hökuməti arasında beynəlxalq avtomobil daşımaları haqqında” sazişin həyata keçirilməsi nəticəsində Bakı şəhərindən və Azərbaycan Respublikasının digər bölgələrindən Naxçıvan Muxtar Respublikasına və əks istiqamətdə yük daşımaları hələ ki, İran ərazisindən keçməklə həyata keçirilir.

Nəticə. 2020-ci ildə 44 gün davam edən və Azərbaycanın qələbəsi ilə bitən ikinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində Ermənistanın 1993-cü ildən bəri işğal altında saxladığı Azərbaycan-İran dövlət sərhədinin 132 km-lik sahəsi tam bərpa edilib. İkinci Qarabağ müharibəsində atəşkəsin bitməsinə və Ermənistanın təslim olmasını rəsmiləşdirən sənəd kimi 2020-ci il noyabr 9-da Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan tərəfindən imzalanmış Bəyönnamənin şərtlərindən biri münaqişə edən tərəflərin arasında nəqliyyat əlaqələrinin bərpasına aiddir. Belə ki, Ermənistan 30 ildən artıq bağlanmış Mehri (Zəngəzur) dəhlizini açmalı və dəmir yolu xəttini bərpa etməlidir. Lakin Bəyönnamənin imzalanmasından 2 ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq Ermənistan bu istiqamətdə heç bir fəaliyyətə başlamayıb. Bunun səbəbinin biri də Ermənistanla yaxın müttəfiq olan İranın hələ keçən əsrdən fəaliyyət göstərən bu dəhlizin bərpasının əleyhinə olmasıdır.

Görünür, II Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın yaratdığı reallığı İran qəbul etmək istəmir, həmçinin Zəngəzur dəhlizinin işə düşməsi ilə bölgənin Türkiyə ilə ən qısa dəmir yolu əlaqələrini qurmasını, eləcə də Azərbaycanın Naxçıvanla quru yolu əlaqələrində İrandan asılılığının bitməsinə də arzulamır.

Lakin yeni geosiyasi reallıq yeni şərtləri diktə edir. Belə ki, Azərbaycan və Türkiyə tərəfindən Ermənistanın nəqliyyat blokadasının aradan qaldırılması birbaşa Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyətə düşməsi ilə bağlıdır. Həmçinin əsasən Rusiya dövlətinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən, Hindistanın Mumbay limanını Baltik dənizinə və Avropanın şimalına çıxışı olan Sankt-Peterburqla birləşdirən və üç ölkənin – İranın, Azərbaycanın və Rusiyanın - ərazilərindən keçən Şimal-Cənub (yaxud əksinə) dəmir yolu dəhlizində bağlayıcı həlqə olan Azərbaycansız bu yolun reallığa çevrilməsi qeyri-mümkündür. Ona görə də yaxın gələcəkdə həyata keçirilə biləcək böyük nəqliyyat və enerji projelərində İran Azərbaycandan daha çox asılı ola bilər, nəinki Azərbaycan İrandan. İran bu barədə ciddi düşünməlidir. Lakin İran bölgədə sülhü və əməkdaşlığı bərqərar edəcək proseslərə zərbəni zərbə ardınca vurur. 2023-cü il yanvarın 27-də Azərbaycanın Tehrandakı səfirliyinə qarşı təşkil edilmiş xain hücum və səfirliyin əməkdaşı Orxan Əskərovun öldürülməsi İranın son 2 ildə yeritdiyi açıq aşkar düşmənçilik siyasətinin

məntiqi nəticəsi oldu. Təşkil edilmiş bu terror aktı Azərbaycanın İrana olan etimadını tamamilə məhv etdi və münasibətlərin nə vaxtsa bərpa olunması ümidlərini puç etdi. İran öz illüziyalarını və virtual arzularını kənara qoyaraq bölgədə baş vermiş yeni situasiyanı qəbul etməli, sülhü və əməkdaşlığı bərpa edib inkişaf etdirəcək heç bir layihəyə qarşı çıxmamalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Жуков Д.А. Иран от Хомейни до Хоменеи. – Москва: Бере, 2017. – 192 с.
2. Карабах: очерки истории и культуры. Под ред. Аббасова – Баку: Чашыоглы, 2004, - 216 с.
3. Владимирский А.В. Великий Ататюрк «Отец народа», Человек судьбы. – Москва: Эксмо, 2014. – 352 с.
4. Kərimova V.T. Erməni məsələsinin yaranmasında İngiltərənin rolu məsələsi müasir türk tarixşünaslığında // Azərbaycan Milli EA Tarix İnstitutu, Elmi əsərlər, № 78. - Bakı: 2019, s. 90-100.
5. Гасымлы М. К истории передачи Зангезура Армении. «Ирс», № 114. - Баку: 2022, с. 32-45.
6. Əliyev V. Zəngəzurda qalan izimiz. - Bakı: Nurlan, 2004, 294 s.
7. Письмо министра иностранных дел Г.Садыгова Совету Министров Азербайджанской ССР (Баку: 23 февраля 1990 г.) // Государственный архив Азербайджанской Республики, фонд № 411, опись № 47, един.хран. 315, лист – 1.
8. Mustafazadə T.T. “Erməni məsələsindən” erməni terrorizminə. – Bakı: Turxan NPB, 2016, 140 s.
9. Чернявский С.И. Новый путь Азербайджана. – Москва: Азер-Медиа, Книга и бизнес, 2002, 352 с.
10. Нота МИД Азербайджанской Республики в МИД Республики Армения (Баку: 21 мая, 1992 с.) // Архив Министерства Азербайджанской Республики, фонд № 28, опись № 6, дело № 24, папка 6, 90, 1 лист.
11. Qasımlı M.C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti 1991-2003. 2 cildə. - c.1. – Bakı: Mütərcim, 2015, - 648 s.
12. Нота МИД Азербайджанской Республики в МИД Республики Армения (Баку: 2 июля 1922)// Архив Министерства Иностранных дел Азербайджанской Республики, фонд № 28, опись № 6, дело № 24, лист – 90.
13. İran İslam Respublikasının vitse-prezidenti Həbibə cənablarına AR Baş Naziri R.Hüseynovun məktubu (22/3-233.30 May 1992-ci il) // Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin arxivi, fond № 28, siyahı № 6, iş № 5, vərəq – 137.
14. Ахундова Э. Мгновение истины. – Баку: Дом сказки, 2003, – 516 с.
15. Azərbaycan-İran münasibətləri. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. <https://files.preslib.az/projects/azeriran/a1.pdf>, 11 с.
16. Azərbaycan XİN-nin İran İslam Respublikasının Bakıdakı səfirliyinə notası (Bakı: 1 sentyabr 1992-ci il) // Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin arxivi, fond № 28, siyahı № 6, iş № 23, vərəq – 11.
17. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 15 iyun 1993-cü il tarixli iclasının stenogramı // Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi, Fond № 2941, siyahı № 1, iş № 205, vərəq 1.
18. Səfərov P. Azərbaycan Respublikası Rusiya-İran və Türkiyənin geosiyasi maraqlarında. – Bakı: Elm və həyat, 2011, 264 s.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ УЧАСТИЯ НАХИЧЕВАНСКОЙ АР В ТРАНСПОРТНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА С ИРАНОМ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 90-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Парвиз Ш. САФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье кратко рассматривается история возникновения автономной республики в результате событий происходивших в регионе в 20-х гг. XX века и приведших в превращение Нахичеванской АССР в анклав, оторванный от основной части Азербайджана, его геополитическое расположение, роль и предназначение автономной республики в осуществлении транспортно-коммуникационных связей между СССР и Ираном, а в последующие периоды между независимым Азербайджаном и Ираном. При этом дается разъяснение по возникшим проблемам при осуществлении грузопассажирских перевозок между Баку, Нахичеваном и Ираном с связи блокированием мегринского-армянского участка железной и автомобильных дорог экстремистскими силами Армении в начале 90-х гг. XX в., а также не последовательной политики Ирана по отношению к своему северному соседу.

Ключевые слова: Азербайджан, Иран, Армения, Нахичевань, конфликт, транспортная блокада, политическая борьба, сотрудничество, противоречия

SOME PROBLEMS OF PARTICIPATION OF NAKHCHIVAN AR- AZERBAIJAN IN ECONOMIC- TRANSPORTATION RELATIONSHIPS WITH IRAN AT THE FIRST HALF OF XX CENTURY

Parviz Sh. SAFAROV

SUMMARY

The article deals with the history of the creation of the Nakhchivan Autonomous Soviet Republic as a result of events in the region in the early 20th century, its transformation into an exclave separated from the main part of Azerbaijan, its geopolitical position, and its role in transportation and communication between the Soviet Union and Iran, as well as later between independent Azerbaijan and Iran. It also touches upon the problems arising from the closure of the railway and roads between Baku, Nakhchivan, and Iran due to the actions of extremist forces in Armenia in the early 1990s, hindering passenger and freight transportation, Iran's inconsistent policy toward its northern neighbour.

Keywords: Azerbaijan, Iran, Armenia, Nakhchivan, conflict, transportation blockade, cooperation, political struggle, contradictions.

UOT 94 (479.24); 930.22**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİQRASIYA SAHƏSİNDƏ
BELÇİKA KRALLIĞI İLƏ ƏMƏKDAŞLIĞI****Aqil P.ƏHMƏDOV***

XXI əsrdə global xarakter daşıyan miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi məsələləri həssas mövzu olub, Azərbaycan-Belçika siyasi və iqtisadi münasibətlərinə müsbət təsir göstərir. Azərbaycan Respublikasının Qərbi Avropa dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi miqrasiya əməkdaşlığında prioritet istiqamət təşkil edir. Bu baxımdan, dövlətlər arasında qurulan diplomatik-siyasi, iqtisadi əlaqələr gələcək əməkdaşlıq üçün yeni yollar açır. II Qarabağ müharibəsindən sonra, ikitərəfli əlaqələrin genişlənməsi miqrasiya sahəsində xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının miqrasiya sahəsində Belçika Krallığı ilə əməkdaşlığının əsas aspektləri tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan-Belçika əməkdaşlığı, miqrasiya, immiqrasiya, layihə, region, beynəlxalq əlaqələr

Giriş. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən dövr ərzində həyatın bir çox sahələrində əsaslı inkişafa nail olmuşdur. Son otuz il respublikanın milli inkişafında, hazırda isə davamlı inkişafda miqrasiya sahəsində reallaşan dövlət proqramlarının sosial-iqtisadi tərəqqiyə əhəmiyyətli təsir göstərdiyini əks etdirir. Xüsusilə 44 günlük Vətən müharibəsindən keçən 3 ilə yaxın vaxt Azərbaycanın əmək miqrasiyası sahəsində regional, həmçinin beynəlxalq əlaqələrinin inkişafı və genişlənməsinə əlverişli şərait yaratmışdır.

Diplomatik münasibətlərdə miqrasiya amili inkişaf etməkdə olan dövlətlərin əməkdaşlıq münasibətlərində müsbət rola malikdir. Xüsusilə II Dünya müharibəsindən sonra Avropaya miqrant axınının qarşısının alınması məqsədilə yaradılan Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının (BMqT) regionda əmək miqrasiyasının tənzimlənməsilə bağlı fəaliyyəti, hazırda isə Avropa İttifaqına (Aİ) daxil olan dövlətlərlə münasibətləri həssas dönmədən keçir. BMqT regional müstəvidən çıxaraq müasir beynəlxalq münasibətlərdə

---

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent, agilahma@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-9212-5147.

dünyanın əksər dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan və Belçika ilə səmərəli münasibətlər qura bilmişdir.

Son iyirmi ildə, Qərb və Avropa regionuna daxil olan, iqtisadi tərəqqi yolu tutmuş dövlətlərdə əməkçi miqrantlara münasibətin birmənalı olmaması ümumilikdə miqrasiya proseslərinin qlobal hal aldığı göstərir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının Avropa dövlətlərilə mövcud sahədə qurduğu əlaqələr diqqət çəkir və hər iki dövlətin yerləşdiyi regionlar üçün aktual səslənir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın qısa vaxt ərzində formalaşan miqrasiya qanunvericiliyi, əmək miqrasiyasının idarə olunması sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasəti, regional həm də beynəlxalq aləmdə inkişaf etmiş dövlətlərin diqqətini çəkir, respublikanın mövcud sahədə əldə etdiyi müsbət təcrübənin öyrənilməsi üçün əsas yaradır. Belə olduğu təqdirdə, tədqiqat mövzusu Azərbaycan Respublikasının Qərbi Avropanın inkişaf etmiş Belçika Krallığı ilə diplomatik-siyasi münasibətlərində miqrasiya kimi həssas sahədə əməkdaşlıq əlaqələrinin öyrənilməsinin ölkə tarixşünaslığı üçün aktual olduğunu göstərir.

Beş il bundan əvvəl beynəlxalq miqrasiya böhranına ciddi reaksiya verən Qərbi Avropa dövlətlərindən biri kimi, Belçika əmək miqrasiyası ilə bağlı problemlərin həll olunmadığı təqdirdə Aİ-nin dağılacağı proqnozlarını beynəlxalq mətbuata açıqlamışdır. Avropanı bir evə bənzədən Belçika ön və arxa qapıları bağlamaqla məsələyə çıxış yolu gətirməyə çalışsa da 2023-cü ildə miqrant axınları qarşısında region dövlətlərinin stabil siyasət yürüdə bilmədikləri aydınlaşmış olur. Hazırda BMqT-nin Azərbaycan nümayəndəliyi müxtəlif ölkələrlə yanaşı Belçikadan könüllü qayıtmış şəxslərə reintegrasiya olunmağa köməklik göstərir, layihələr hazırlayır. Bunlar əsasən kiçik biznesin qurulması, müvəqqəti yaşayış təminatı, tibb, təhsil və maddi yardımları əhatə edir.

Belçika parlament formasında idarəetmə üsuluna malik konstitusiyalı monarxiyadır [12, 205]. Katolik ənənələrinə malik Belçika ilə miqrasiya sahəsində əlaqələrin yaradılması Azərbaycanın müasir beynəlxalq münasibətlərdə tanındığını və uğurlu enerji siyasəti ilə Avropa gündəmində qaldığını göstərir. Hazırda isə Azərbaycan dövlətinin miqrasiya kimi həssas sahədə qazandığı mütərəqqi təcrübə, qısa vaxt ərzində miqrasiya qanunvericiliyini formalaşdırması kimi mühüm məqamlar Belçika ilə mövcud sahədə əlaqələrinin dərinləşməsinə impuls verir. Bu səbəbdən, ikitərəfli diplomatik-siyasi münasibətlərin inkişafında şəffaf xarici siyasət kursu mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Müasir dövrdə milli dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sistemində yerini, rolunu, mövqeyini və iştirakçılıq səviyyəsini müəyyən edən başlıca strateji amillərdən biri, həyata keçirilən xarici siyasət kursudur [8, 6]. Azərbaycanın xarici siyasətində Avropa dövlətlərilə münasibətlərinin inkişafı,

əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi, Aİ və Belçika ilə miqrasiya əməkdaşlığı beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərinə cavab verir. Respublikada insan hüquq və azadlıqlarının yüksək səviyyədə müdafiə olunması, vətəndaşların sosial hüquqlarının qorunması, paralel olaraq daxilə miqrasiya siyasətinin inkişafına pozitiv təsir göstərir.

Təqdim olunan mövzu Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə tədqiqat obyektinə çevrilir və problemə elmi-nəzəri yanaşma tələb edir. Nəzərə alaraq ki, II Qarabağ müharibəsində Azərbaycan Respublikasının qazandığı parlaq qələbədən sonra, dövlətin regional və beynəlxalq müstəvidə yürütdüyü enerji siyasəti Azərbaycan-Avropa münasibətlərində yeni üfqlər açmışdır. Mövzu tarixi, həmçinin siyasi baxımdan aktuallıq kəsb edir. Azərbaycanın regionda həyata keçirdiyi meqa layihələr Belçika kimi inkişaf etmiş dövlətlərin diqqətini çəkir və əməkdaşlıq üçün yeni prioritet istiqamətlər yaradır. Belə mühüm istiqamətlərdən biri miqrasiya sahəsini əhatə etməklə, Azərbaycanın müasir beynəlxalq münasibətlərdə sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlığa çağırış etdiyini əks etdirir.

Azərbaycan-Belçika miqrasiya əməkdaşlığında rəsmi görüş və sənədlərin əhəmiyyəti. Postsovet məkanında Belçika Krallığı ilə ilk diplomatik münasibətlər quran respublika kimi Azərbaycanın Cənubi Qafqaz regionunda lider dövlətə çevrilməsi şübhəsiz ki, beynəlxalq və dövlətlərarası münasibətlərinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Respublikanın enerji siyasəti beynəlxalq aləmdə kifayət qədər tanınır. Azərbaycan artıq qeyri-neft sektorunun inkişafında maraqlı tərəf kimi regional və beynəlxalq aləmdə tanınmağa başlayıb. Yaşıl enerji istehsalı və müasir beynəlxalq münasibətlərə inteqrasiya yolunda Azərbaycan nəhəng layihələrlə gündəmə gəlir və postmünaqişə dövründə onunla əməkdaşlıq etmək istəyən inkişaf etmiş dövlətlərin sayı artır. Ölkədə müşahidə olunan müsbət inkişaf dinamikası Azərbaycan-Belçika diplomatik münasibətlərinin irəliləməsi və miqrasiya kimi mühüm sahədə əməkdaşlığın mümkün olduğunu təsdiq edir.

Beynəlxalq miqrasiya qloballaşmanın xarakterik xüsusiyyətidir və bu əsrin müəyyən etdiyi problemlərdən biridir [14, 7]. Təbii və əksinə müşahidə olunan beynəlxalq miqrasiya prosesləri hazırda dünyanın bütün regionlarında gedən sürətli yerdəyişməyə çevrilmişdir. Bundan təsirlənən, hətta əziyyət çəkən Avropa regionunun bəzi dövlətləri və məsələyə həssas yanaşan Belçikanın Azərbaycanla miqrasiya sahəsində əməkdaşlığa diqqət yetirməsi mövzunun tədqiq olunmasında müəyyən olunan tezislərdən biridir. Azərbaycanın ötən dövr ərzində ölkə daxilində stabil inkişafa nail olması, əməkçi miqrantların sosial hüquqlarının qorunması, sərhəd təhlükəsizliyi kimi mühüm məsələlərdə müsbət nümunə təşkil etməsi Cənubi Qafqaz regionu ilə yanaşı Avropa kimi mühüm coğrafi və geosiyasi bölgə üçün cəlbədicə görünür.

Statistikaya görə, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə Qərbi Avropa bölgəsində əmək ehtiyatları əhəmiyyətli dərəcədə əcnəbilərdən formalaşır [17, 8]. Son illər, qeyd olunan bölgəyə daxil olan ölkələrdə doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi, həyat səviyyəsinin yüksək olması səbəbindən insanların ailə qayğıları ilə yüklənmək istəmədiklərini göstərir. Qərbi Avropa dövlətlərində yüksəkixtisaslı miqrantlarla yanaşı, istənilən fiziki işlərdə yaxından iştirak edən əcnəbilərin sayı da xeyli artmışdır. Belə çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan-Belçika miqrasiya əməkdaşlığı əlaqələrində mövcud sahədə ciddi problemlər yaşanmır. Hər iki dövlətin miqrasiya qanunvericiliyi yarana biləcək problemlərin qarşısını almaq üçün, hüquqi sənədlərin təsirlənmə mexanizmlərinin kifayət qədər yüksək olduğunu göstərir. Bu da bir həqiqətdir ki, əməkçi miqrantlar üz tutduqları Avropa dövlətlərində bəzi hallarda irqi ayrıseçkilik kimi mənfi hallarla qarşılaşır, digər səbəblərdən daxil olduqları ölkələrin qanunlarına tabe olmamaqla ömürlük deportasiyalarla da qarşılaşa bilərlər. Bu baxımdan, Azərbaycan-Belçika münasibətlərində hər iki tərəfin müsbət təcrübəsinin öyrənilməsi, praktikaya çevrilməsi ümumavropa məkanında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində az da olsa fayda verə bilər.

1991-ci ilin 31 dekabrında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətlərdən biri kimi, 1995-ci ildə Belçikada səfirlik açılmış, qarşı tərəf isə Bakıda səfirliyini 2007-ci ildə açmışdır. 1992-ci ilin 17 iyunundan isə diplomatik-siyasi münasibətlər qurulmağa başlanmışdır [5]. Əsaslı münasibətlər 1993-cü ildən inkişaf yolu tutmuş, diplomatik əlaqələrdə siyasi, iqtisadi münasibətlərin yaranması gələcəkdə miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq üçün prioritet olmuşdur. Həmin dövrdən etibarən Azərbaycanda miqrasiyanın müxtəlif problemlərini əhatə edən qərarlar qəbul olunmuş, müxtəlif vaxtlarda beynəlxalq tədbirlər Azərbaycan-Avropa münasibətlərinin, xüsusilə də Belçika ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

1997-ci ilin yanvarında Aİ Komissiyası Avropa parlamentinin müzakirəsinə “Avropa İttifaqının Zaqafqaziya respublikaları ilə münasibətlərdə strategiyası haqqında” sənəd təqdim etmiş, 1 yanvar 1999-cu ildə təsdiq edilmişdir [18, 277-278]. Hazırkı sənəd Avropa regionuna daxil olan Belçika kimi dövlətlərlə münasibətlərin inkişafına dinamik təsir göstərməyə davam edir. Azərbaycan-Belçika münasibətlərində miqrasiya proseslərinin idarə olunmasına dair rəsmi görüşlərdə aparılan müzakirələr və Azərbaycanın yuxarıda qeyd olunduğu kimi, qısa zaman ərzində miqrasiya siyasətinin inkişaf etdirilməsi sahəsində əldə etdiyi müsbət təcrübə hər iki ölkə arasında siyasi-iqtisadi əlaqələrin yaranmasına və gələcək əməkdaşlığı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Dövlət başçıların və digər rəsmi şəxslərin qarşılıqlı səfərləri çərçivəsində, müxtəlif sahələrlə yanaşı miqrasiya proses-

lərinin idarəçiliyi kimi məsələlər də əsas müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Brüsselə rəsmi səfəri çərçivəsində, 1994-cü ilin 4 mayında mətbuat konfransında Azərbaycan-Belçika münasibətlərinə toxunaraq demişdir: “*Biz Azərbaycanla Belçika arasında əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə dair problemlər haqqında danışıqlar apardıq*” [11, 338]. Ötən uzun dövr Azərbaycan-Belçika siyasi-iqtisadi münasibətlərinin yaranması və inkişafı baxımından müsbət təcrübə kimi dəyərləndirilir. Burada həyatın müxtəlif sahələri ilə yanaşı miqrasiya mövzusunda əməkdaşlığa yer verilməsi əmək miqrasiyasının Avropa kimi Cənubi Qafqaz regionu dövlətləri üçün nə qədər aktual olduğunu göstərir.

1994-cü ilin 22-24 noyabrında qaçqınlar haqqında qanunvericiliyə, insan hüquqlarına və miqrasiya məsələlərinə dair Bakıda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir [1, 182; 183]. Beynəlxalq tədbirdə çıxış edən Prezident Heydər Əliyev müstəqil dövlətin başçısı olaraq ilk dəfə miqrasiya kimi global proseslərə münasibət bildirmişdir. Qaçqınlıq və miqrasiya kimi məsələlərin Azərbaycan Respublikası üçün aktual olduğunu qeyd edən görkəmli dövlət xadiminin çıxışı mövcud sahədə Avropa dövlətləri ilə münasibətlərin qurulmasına diqqət çəkmiş, Azərbaycan-Belçika miqrasiya əməkdaşlığı üçün təməl təcrübə təşkil edəcək qədər mühüm tədbir olmuşdur.

Heydər Əliyevin 1994-1996-cı illərdə, hazırda isə Prezident İlham Əliyevin 2004-2022-ci illərdə, aralıqlarla Belçika Krallığına rəsmi səfərləri, həmçinin hər iki dövlətin rəsmi nümayəndələri arasında baş tutan görüşlərdə əmək miqrasiyası ilə bağlı məsələlər müzakirə olunmuşdur. Hazırda diplomatik münasibətlərdə miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq əlaqələri bir qədər də genişlənməmişdir. Sosial-iqtisadi tərəqqi edən Azərbaycanda miqrasiya prosesləri müsbət tendensiya kimi Belçikanın diqqətini çəkməkdə davam edir.

Azərbaycan dinamik inkişaf edən, gələcəyə yönəlmiş ölkəyə, Avropa-Cənubi Qafqaz-Asiya dəhlizinin əsas dövlətlərindən biridir [16, 289-290]. Bu fakt Azərbaycanın Avropa dövlətlərilə münasibətlərinin irəliləməsində mühüm amildir. Gerçəkləşdirilən meqa layihələr regional miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında vacib amil kimi çıxış edir. Yeni beynəlxalq layihələr əmək miqrantlarının, xüsusilə əməkçi miqrantların işə cəlb olunmasına müsbət təsir göstərməklə əməkdaşlıq üçün əsas yaradır. Avropa və Asiyanı birləşdirən Azərbaycan enerji siyasəti, qeyri-neft sektorunun inkişafı, yaşıl enerji istehsalı sahələrində davamlı inkişafa nail olduqca, respublikanın təhlükəsiz miqrasiya siyasəti də öz inkişafına davam edir və Belçika ilə yeni hüquqi sənədlərin imzalanmasına şərait yaradır.

Azərbaycan-Belçika münasibətlərinin əsas müddəaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Belçika Krallığının Baş nazirinin 1998-ci ildə imzaladıqları birgə bəyanatda göstərilir [4, 7]. Görkəmli dövlət və siyasi

xadim Heydər Əliyevin qeyd olunan ildə və digər vaxtlarda Belçikanın yüksək səviyyəli dövlət rəsmilərilə görüşlərində, həmçinin birgə imzalanan sənədlərdə, ikitərəfli münasibətlərin inkişafına təşviq edən müddəalar iqtisadi əlaqələrin gələcək inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Sonralar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Avropaya, Belçika Krallığına səfərləri, rəsmi təmaslar çərçivəsində miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi kimi mühüm məsələlər ətrafında müzakirələr aparılmışdır.

Belçikaya səfəri çərçivəsində 2004-cü ilin 18 mayında Prezident İlham Əliyev Avropa Komissiyasının sədri ilə səmərəli görüş keçirmişdir [13, 83]. Azərbaycanı Avropa məkanında hələ sovetlər birliyi dövründən tanıtmğa başlayan Heydər Əliyevin yüksək siyasi səriştəsi və müdrük rəhbər kimi fəaliyyəti qapalı olmasına baxmayaraq SSRİ-nin xarici siyasətində Belçika kimi dövlətlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı. Ardından Prezident İlham Əliyevin Avropaya rəsmi səfərləri, o cümlədən Belçika ilə münasibətlərin inkişafına diqqət ayırması diplomatik-siyasi əlaqələrin genişlənməsi və hazırkı yüksək səviyyəyə çatdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Müxtəlif sahələrdə gerçəkləşən müzakirələrdə miqrasiyaya həssas münasibət Avropa mediasının daha çox müzakirə etdiyi mövzular sırasına daxildir.

Aİ-ni xüsusilə narahat edən sığınacaq və miqrasiya ilə bağlı insan haqlarıdır [6, 177]. Belçika daxil olmaqla Azərbaycan üçün Avropa Qonşuluq siyasətində təsbit olunan məsələlərdən biri miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Hər iki sahədə miqrantların müvəqqəti saxlanma məkanları və insan hüquqlarının qorunması kimi mühüm mövzularda Azərbaycan Belçika ilə təcrübəsini bölüşür, mütərəqqi inkişafın öyrənilməsi hər iki dövlətin miqrasiya əməkdaşlığında ortaq mövqelərinin formalaşmasına yardım edir.

Aİ ölkələri ilə sıx inteqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsi [8, 149] Azərbaycan-Belçika münasibətlərində az əhəmiyyət daşımır. İnteqrasiya və reinteqrasiya kimi məsələlər miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında müasir çağırışlar edir. Bu gün Azərbaycanda yaşanan iqtisadi tərəqqi daxil-də emiqrasiya proseslərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Azərbaycan emiqrasiya ölkəsindən immiqrasiya ölkəsinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən, Belçikaya emiqrasiya edən azərbaycanlıların sayı faiz etibarilə kifayət qədər aşağıdır.

Belçikada yaşayan soydaşlarımızın əksəriyyəti Türkiyədən köçmüş azərbaycanlılardır [2, 242]. Bu fakt özü təsdiq edir ki, azərbaycanlılar əsasən xarici ölkələrdən Belçikaya əmək miqrasiyası etməyə meyillidirlər. Soydaşlarımızın əksəriyyətinin Belçikaya Türkiyədən miqrasiya etmələri də müstəqil bir tədqiqatın mövzudur.

2010-cu ilin 25 mayında Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi sədrinin Belçika senatoru ilə görüşündə ikitərəfli

münasibətlərdə diaspor və miqrasiya kimi mühüm sahələrin inkişafı müzakirə olunmuşdur [3, 354]. Hər iki sahə - miqrasiya diasporu, diaspor isə miqrasiyanı öyrənir. Bunları bir-birindən ayırmaq və tam müstəqil təhlil etmək mümkün deyil. Müasir dövrdə Azərbaycan dövlətinin miqrasiya və diaspor quruculuğu işində əldə etdiyi nailiyyətlər respublikanın beynəlxalq münasibətlərə inteqrasiyası yolunda mühüm addım kimi qiymətləndirilə bilər. Bu baxımdan iki dövlət arasında reallaşan rəsmi görüşlər miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq üçün yeni hüquqi bazanın yaranmasına dinamizm qatır və Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrinin yüksəlməsinə xidmət edir.

2012-ci ilin 6 martında Belçika Federal Parlamentində “İşğal olunmuş ərazilər, unudulmuş ərazilər – Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hüquqi və humanitar aspektləri” mövzusunda müzakirələr qaçqın və miqrasiya məsələlərini gündəmə gətirmişdir [7, 3]. Artıq tarixə qovuşmuş münaqişənin mövcud olduğu dövrdə qaçqın problemi Azərbaycanda daxili miqrasiyanın yüksəlməsinə ciddi səbəb yaratmışdır. Həmçinin Ermənistanın yaratmış olduğu süni münaqişə ocağı öz daxilində miqrasiya proseslərinin böhranla üzləşməsinə səbəb olmuş, işğalçı ölkəni kifayət qədər insan tərk edərək, kütləvi emiqrasiyalar yaşanmışdır. Bütün çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycanın regionda sülhü yenidən bərpa etməsi və nəhəng iqtisadi layihələrə başçılıq etməsi, əlverişli sərmayə mühiti Cənubi Qafqazda əmək miqrasiyasının müsbət inkişafına təsir göstərmişdir. Nəticədə Azərbaycan Belçika kimi inkişaf etmiş dövlətlərlə miqrasiya əməkdaşlığını inkişaf etdirməyə nail olmuşdur.

2016-cı ilin 25 noyabrında Belçikanın Azərbaycandakı səfiri ilə Dövlət Miqrasiya Xidmətində (DMX) keçirilən görüşdə miqrasiya sahəsində ikitərəfli əlaqələrdən bəhs olunmuşdur [5]. Müzakirə zamanı iqtisadi-ticari, investisiyalar, təhsil, DMX-nin fəaliyyət istiqamətləri, iş icazələri, miqrasiya məəcəsi və mövcud sahədə vahid dövlət qurumunun fəaliyyəti səfir tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Diplomatlarnın, səfirlərin hər iki dövlət arasında miqrasiya əməkdaşlığı ətrafında apardıqları müzakirələr effekt verməklə, qlobal problemə beynəlxalq və regional müstəvidə diqqət çəkmiş olurlar.

2017-ci ilin 29 iyununda Belçikanın Daxili işlər üzrə Federal İctimai Xidmətinin İmmiqrasiya İdarəsinin rəhbəri F.Rosmunt Azərbaycan Respublikasının DMX rəisi ilə görüşmüşdür [5]. İlk dəfə Azərbaycanda Belçikanın miqrasiya sahəsində ixtisaslaşmış qurumu ilə baş tutan görüş mövcud sahədə əməkdaşlıq üçün sosial-siyasi əhəmiyyət kəsb etmişdir. İkitərəfli müzakirə zamanı Azərbaycanda miqrant hüquqlarının qorunmasının insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi kimi fundamental sahəyə daxil olması, əmək miqrasiyası sahəsində əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, miqrasiya sahəsində respublikanın qanunvericilik bazasının təkmilləşdiril-

məsi, qanunsuz yollarla ölkəyə daxil olmuş, yaxud ölkə daxilində qanunlara tabe olmayan miqrantların müvəqqəti saxlanma yerinin yüksək standartlara cavab verməsi, proseslərin tənzimlənməsində “bir pəncərə” sisteminin tətbiq olunması və digər məsələlərə diqqət yetirilmişdir.

2019-cu ilin 13 noyabrında Belçikada “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Benilüks dövlətləri Hökumətləri (Belçika Krallığı Hökuməti, Böyük Lüksemburq Hersoqluğu Hökuməti və Niderland Krallığı Hökuməti) ilə Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqı arasında icazəsiz yaşayan şəxslərin readmissiyası haqqında Sazişin icrası üzrə Protokol” layihəsi, eləcə də ikitərəfli əməkdaşlığın perspektivləri müzakirə olunmuşdur [9]. Readmissiya sazişi Azərbaycan-Belçika və ümumilikdə Aİ ölkələri ilə mövcud sahədə əməkdaşlığa yüksək səviyyədə diqqət yetirildiyindən xəbər verir. DMX rəisinin Belçikaya rəsmi səfəri çərçivəsində aparılan müzakirə ikitərəfli münasibətlərdə miqrasiya əməkdaşlığının genişləndirilməsinin əhəmiyyətini göstərir.

Həmçinin səfər çərçivəsində “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidməti ilə Belçika Krallığının Daxili İşlər üzrə Federal İctimai Xidmətinin İmmiqrasiya İdarəsi arasında miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu”nun imzalanması, Avropa Komissiyasının Miqrasiya və Daxili İşlər üzrə Baş Direktorluğunun rəhbəri ilə görüş keçirilmişdir [9]. Azərbaycanın Belçika ilə miqrasiya sahəsində həyata keçirdiyi əməkdaşlıq münasibətlərinin rəsmi status alması respublikanın Avropanın Belçika ilə yanaşı iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş digər dövlətlərlə yaxınlaşmasına imkan yaradır. Miqrasiya sahəsində imzalanan anlaşma memorandumları diplomatik-siyasi münasibətlərdə, eləcə də DMX ilə qurulan əlaqələrin inkişafında hüquqi baza kimi vacib rola malikdir.

Tədqiqat işində sadalanan bütün müsbət məqamlar mövzunun Azərbaycan tarixşünaslığı, bilavasitə müasir beynəlxalq münasibətlər tarixi üçün elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətinə diqqət çəkir.

Nəticə. Tədqiqat işi Azərbaycan-Belçika münasibətlərində miqrasiya sahəsində həyata keçirilən əməkdaşlığın bəzi aspektlərini əhatə etməklə, mövzunun hər iki dövlət üçün mühüm əhəmiyyət daşıdığını göstərir. 1991-ci ildən hazırkı vaxta qədər hər iki ölkə rəsmiləri, xüsusilə də prezident və baş nazir səviyyələrində keçirilən görüşlərdə müzakirəyə çıxarılan başlıca mövzular sırasında miqrasiyanın xüsusi rolu olduğunu aydın görmək olar. Avropanın II Dünya müharibəsindən sonra keçən uzun dövr ərzində mövcud sahədə qazandığı aktiv təcrübə dövlətlərarası münasibətlərində vacib rol oynayır. Konkret olaraq Belçikanın müsbət təcrübəsi Azərbaycanın həmin dövlətlə əməkdaşlıq etməsinə əsas yaradır və gələcək əlaqələrin inkişafına təkan verir.

Mövzu üzrə aparılan tədqiqat işi həmçinin onu deməyə əsas verir ki,

Azərbaycan Respublikası Avropanın enerji təhlükəsizliyində yaxından iştirak etməklə, regionda baş verəcək problemlərin həllində sülhsevər missiya ilə çıxış edir. Sülhün və təhlükəsizliyin mövcud olmadığı ortamda miqrasiya proseslərinin müsbət dinamikasından bəhs etmək mümkün deyil. Bu baxımdan Azərbaycan-Belçika miqrasiya münasibətləri respublikanı Avropa regionu ilə əməkdaşlıqda daha da maraqlı edir.

Azərbaycan Avropa Şurası Parlament Assambleyasında ümumavropa problemlərinin müzakirəsində birbaşa iştirak etmək imkanı qazanmışdır [15, 13]. Azərbaycan-Belçika münasibətlərinin inkişafında miqrasiya qədər vacib olan məqamlardan biri Azərbaycanın ümumavropa problemlərinin müzakirəsi və qarşısının alınmasında birbaşa iştirakının qabarıq əks olunması ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikası öz daxilində, sərhədləri boyu qanun pozuntuları, qeyri-leqal miqrasiya ilə, insan alveri, qaçaqmalçılıq və s. problemlərlə mübarizə apararaq təhlükəsiz, sülh şəraitində Avropa ilə əməkdaşlıq edən dövlətə çevrilmişdir. Burada əmək miqrasiyası kimi məsələlər, xüsusilə diqqət çəkir. Azərbaycan-Belçika münasibətlərinə töhfə verir.

Azərbaycan Respublikasının miqrasiya siyasəti səmərəli mexanizmlər vasitəsilə reallaşır və bu təcrübə digər ölkələr üçün nümunə kimi faydalı ola bilər [10, 9]. Belçika kimi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkədə miqrasiya sahəsində müstəqil qurumun olmadığı vaxtda, Azərbaycanın dövlət siyasətini həyata keçirən DMX kimi qurum yaratması artıq mövcud sahədə idarəçiliyi gerçəkləşdirən mexanizmlərin reallaşmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanın miqrasiya idarəçiliyi sahəsində qazandığı müsbət təcrübə qonşu dövlətlər üçün yenilik olmaqla, Belçika üçün diqqət çəkən sahələrdən biri ola bilər.

Azərbaycan-Belçika münasibətlərində miqrasiya sahəsində həyata keçirilən əməkdaşlıq, mövcud sahədə imzalanan sənədlər, dövlət tədbirləri, görüşlər və səfərlər əsnasında əldə olunan razılışmalar hər iki ölkənin siyasi maraqlarına cavab verir. Əldə olunan yenilik, elmi nəticə mövzunun bitmədiyini, xronoloji çərçivə olaraq 1991-2023-cü illər ərzində, aralıqlarla ikitərəfli diplomatik-siyasi, iqtisadi münasibətlərdə miqrasiyanın vacib rol oynadığını, hələ də əmək miqrasiyasının global xarakter daşdığını əks etdirir. Mövzunun aktuallığı nəzərə alınaraq Azərbaycan-Belçika diplomatik-siyasi münasibətlərinin növbəti mərhələsində və illərdə miqrasiya əməkdaşlığı prioritet sahə olaraq qalacaq. Ümumilikdə isə miqrasiya proseslərinin süni yollarla qarşısının alınması yox, hüquqi və siyasi yollarla tənzimlənməsi, sivil qanunlar əsasında idarə olunması daha təhlükəsiz dünyada yaşamaq üçün hər bir dövləti düşünməyə və nəticə çıxarmağa səsləyir.

Sonda məqalə boyu sadalanan bütün müsbət məqamları aşağıdakı kimi müddəalar şəklində sadalamaq olar:

- Azərbaycan Respublikası son 30 ildə şəffaf xarici siyasət yürüdərək

dünya birliyinin əhəmiyyətli parçasına çevrilmişdir;

- Azərbaycanın xarici siyasət kursunda Qərbi Avropa dövlətləri ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi tarixi, siyasi və sosial-iqtisadi əhəmiyyətə malikdir;

- Bu səbəbdən Azərbaycan-Belçika münasibətlərində miqrasiya sahəsində əməkdaşlığı möhkəmləndirən rəsmi sənədlərin araşdırılması xüsusilə vacib məsələdir;

- Problemin elmi-nəzəri əhəmiyyətinə diqqət çəkən məqam əmək miqrasiyasının Avropanın inkişaf etmiş dövlətləri üçün aktual və bir o qədər də narahatçılıq yaratması ilə izah oluna bilər;

- Bu baxımdan Azərbaycan-Belçika miqrasiya əməkdaşlığında hər iki tərəfin müsbət təcrübəsinin öyrənilməsi diplomatik-siyasi münasibətlərin inkişafına müsbət təsir göstərə bilər;

- XXI əsrdə qloballaşan dünyada müsbət və mənfi tendensiyalarla yadda qalan miqrasiya prosesləri bütün çətinliklərə baxmayaraq təbii prosesdir və qarşısının alınması arzuolunmaz nəticələrlə müşahidə olunur;

- Belə olduğu təqdirdə Azərbaycan-Belçika miqrasiya əməkdaşlığı qanunsuz miqrasiya kimi regional və beynəlxalq problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində nəzərdən keçirilə bilər;

- Azərbaycanda vahid dövlət siyasətini həyata keçirən Dövlət Miqrasiya Xidmətinin Belçika və Niderland kimi Avropa dövlətləri ilə əməkdaşlığı mövzusunun region üçün sosial-iqtisadi səmərəsini qabarıq şəkildə göstərir;

- Azərbaycan Respublikası Belçika ilə miqrasiya sahəsində əməkdaşlığını BMT, Aİ, BMQT və mövcud sahədə fəaliyyət göstərən digər beynəlxalq qurumlarla davam etdirməkdə maraqlı tərəf kimi çıxış edir və beynəlxalq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına diqqət çəkir;

- Azərbaycanın daxili siyasətində miqrasiya prosesləri, əmək miqrasiyası, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi aktual olduğu kimi xarici siyasətində, diplomatik münasibətlərində mühüm əhəmiyyəti ilə seçilir. Burada Belçika ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin davam etdirilməsi xüsusilə vacib məqamdır;

- Azərbaycan Respublikasında miqrasiya qanunvericiliyinin inkişafında görkəmli dövlət və siyasi xadim Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti təməl təşkil etməklə, Prezident İlham Əliyevin siyasi sərəştəsi ölkədə miqrasiya sahəsində Azərbaycan modelinin, müsbət təcrübəsinin inkişafı və nəticə etibarilə yaranması, o cümlədən Avropa dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yüksək dəyərləndirilməsində mühüm rola malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan BMT ailəsində / tərtibatçı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Kabineti. - Bakı: Nurool, - 2000. - 342 s.
2. Azərbaycan diaspor təşkilatları üçün sənədlər və məlumatlar toplusu (I kitab) / tərtibçilər: N.Qurbanov, E.Miraləm. - Bakı: Şirvanəşr, - 2008. - 308 s.
3. Azərbaycanın xarici siyasəti: sənədlər məcmuəsi: 2010: I hissə. - Bakı: Cool Print MMC, - 2013. - 1032 s.
4. Azərbaycan Respublikası – Belçika Krallığı: 1992-2012 (üç dildə) / elmi məsləhətçi: F.Blanşar, E.Süleymanov. - Bakı: Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi, - 2012. - 350 s.
5. Azərbaycan-Belçika / <https://brussels.mfa.gov.az/az/content/36/azerbaycan-belcika> (03.02.2023).
6. Bakı-Brüssel (Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətləri), iki dildə / yaradıcı heyət: İ.Qasimov, T.Məmmədli, İ.Muxtarova, G.Nəsibov. - Bakı: Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi, - 2011. - 405 s.
7. Belçika parlamentində Dağlıq Qarabağ dinləmələri keçirilib // - «Şərq» qəz., - Bakı, 2012, № 43, 7 mart, s. 3.
8. Babaoğlu H. Xarici siyasət. - Bakı: Elm, - 2019. - 324 s.
9. Dövlət Miqrasiya Xidmətinin rəisi Vüsal Hüseynov Belçika Krallığında işgüzar səfərdədir / https://www.migration.gov.az/az/news_detail/13770 (14.11.2019).
10. Durmazoğlu N.B. Qloballaşma şəraitində Avropa İttifaqı ölkələrində miqrasiya siyasəti / siyasi elm. üzrə fəl. dok. disser. avtor. - Bakı, 2021, - 24 s.
11. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr [46 kitabda]. 1-ci kitab: iyun, 1993 – may, 1994 / bur. məsul R.Mehdiyev. - Bakı: Azərənşr, - 1997. - 612 s.
12. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın və xarici ölkələrin siyasi sistemləri. - Bakı: Azərbaycan, - 2007. - 248 s.
13. İnkişaf - məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər [123 kitabda] / İ.H.Əliyev; bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. 4-cü kitab: aprel, 2004 - iyun, 2004.- Bakı: Azərənşr, - 2009, - 400 s.
14. Migration in the Republic of Azerbaijan: a country profile 2008 / prepared by: A.Chindea, M.Majkowska-Tomkin, H.Mattila, I.PastorA. - Geneva: IOM, - 2008. - 44 p.
15. Süleymanov E.S. Azərbaycan 10 il Avropa Şurasında. - Bakı: Xəzər, - 2011. -46 s.
16. Алиев Г.А. Азербайджанская нефть в политике мира: Кн. 5. - Баку: Азербайджан, - 1998. - 330 с.
17. Мирзаи Дж.Дж. Международная миграция рабочей силы и особенности ее регулирования в Азербайджанской Республике: авто. дисс. на соис. уч. степ. док. филос. по экономике. - Баку, 2017. - 31 с.
18. Чернявский С.И. Новый путь Азербайджана. - Баку: Азер-Медиа, - 2002. - 352 с.

СОТРУДНИЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С КОРОЛЕВСТВОМ БЕЛЬГИЯ В ОБЛАСТИ МИГРАЦИИ

Агиль П.АХМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В XXI веке вопросы регулирования миграционных процессов, носящих глобальный характер, являются деликатной темой и оказывают положительное влияние

на азербайджано-бельгийские политические и экономические отношения. Развитие отношений Азербайджанской Республики с западноевропейскими государствами является приоритетным направлением в миграционном сотрудничестве. В связи с этим дипломатико-политические, экономические связи, установленные между государствами, открывают новые пути для дальнейшего сотрудничества. После II Карабахской войны расширение двусторонних связей приобретает особую актуальность в сфере миграции.

В статье были исследованы основные аспекты сотрудничества Азербайджанской Республики с Королевством Бельгия в области миграции.

Ключевые слова: Азербайджано-бельгийское сотрудничество, миграция, иммиграция, проект, регион, международные отношения

COOPERATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN WITH THE KINGDOM OF BELGIUM IN THE FIELD OF MIGRATION

Agil P.AHMADOV

SUMMARY

In the XXI century, the issues of regulating migration processes of a global nature are a sensitive topic and have a positive impact on Azerbaijani-Belgian political and economic relations. The development of relations between the Republic of Azerbaijan and Western European states is a priority in migration cooperation. In this regard, the diplomatic, political, and economic ties established between the states open up new ways for further cooperation. After the Second Karabakh War, the expansion of bilateral ties becomes particularly relevant in the field of migration.

The article examines the main aspects of cooperation between the Republic of Azerbaijan and the Kingdom of Belgium in the field of migration.

Keywords: Azerbaijan-Belgium cooperation, migration, immigration, project, region, international relations

UOT 94”19/...

**ПОПЫТКА МУСТАФЫ ШОКАЯ ОБЪЕДИНИТЬ
АНТИБОЛЬШЕВИСТСКИЕ СИЛЫ НА УКРАИНЕ,
НА КAVKAZE И В ТУРКЕСТАНЕ
(НА БАЗЕ ПАРИЖСКОГО АРХИВА МУСТАФЫ ШОКАЯ)**

Сайпулла Ж.САПАНОВ*

Статья посвящена жизни и деятельности видного государственного и политического деятеля Казахстана в 20-40 гг. XX века Мустафы Шокая. Материалы статьи в основном взяты из личного архива Мустафы Шокая, который находится в Париже, в университете Сорбонна 3, INALCO.

В статье приводятся новые документы, связанные с жизнью Мустафы Шокая, ранее неизвестные, в частности, его деятельность в Баку, Тифлисе в 1919-1920 годы. В том числе, идея объединения национальных антибольшевистских сил Украины, Кавказа и Туркестана.

Ключевые слова: Мустафа Шокай, архив Мустафы Шокая, эмиграция, Туркестан, антибольшевизм, Алаш Орда

Введение. В настоящее время историческая наука Казахстана переживает период своего бурного развития. В многочисленных научных трудах казахстанских ученых, которые не раз затрагивали вопросы духовной модернизации общества, возвращения национального кода, необходимости широкой пропаганды лучших достижений многотысячелетней степной цивилизации, изучения жизни и деятельности выдающихся деятелей Великой степи, а также раскрывали специфику взаимоотношений с соседними народами и государствами.

Придерживаясь традиции преемственности, Президент Казахстана К.К. Токаев обратился к национальным истокам, в том числе, призвав казахстанцев к скрупулезному изучению и широкой пропаганде жизни и деятельности видных государственных и общественных деятелей Казахстана. Пожалуй, тут особняком стоит такая историческая фигура в истории казахского народа как Мустафа Шокай.

---

* Д.и.н., Директор НИИ «Истории, археологии и этнологии Каспийского региона им. Х.Б.Табылдиева» Атырауского университета им. Х.Досмухамедова; cefosh1@mail.ru; ORCID ID: 0000-0002-0469-1254

Когда мы говорим о каждой исторической личности, трудно судить о ней справедливо, пока она не будет максимально всесторонне изучена и обязательно следует объективно взвешивать политические события с социально-политическими ситуациями в свое время.

С этой точки зрения жизнь и деятельность М.Шокая полна борьбы и противоречий.

Этот исторический период были годами борьбы алашской интеллигенции за создание национального государства против большевизма, Советского правительства. В истоке этой борьбы стояли такие политические деятели как Ахмет Байтурсынов, Алихан Бокейханов, Мыржакып Дулатов, Мустафа Шокай и др.

В Парижском архиве М.Шокая есть интересные документы, относящиеся азербайджанцев - списки политических деятелей, находящихся в эмиграции (См.Приложение 1, 2), протоколы конференции организации Прометей, проведенной в Париже в апреле 1936 г. и др. документы. эти документы очень важны для исследования деятельности эмигрированной интеллигенции [1; 2; 3; 4; 5; 7]. Известно, что М.Шокай был членом организации Прометей, а также членом редколлегии журнала организации. Его широкая политическая деятельность в эмиграции является богатым источником.

Политическая деятельность М. Чокая в Баку и Тифлисе. Политическая жизнь М. Шокая началась относительно рано, когда в возрасте 24 года он стал членом Мусульманской фракции Госдумы и посвятил свое первое выступление разоблачению колониальной политики царизма в Центральной Азии и на Кавказе.

В 1919 году Мустафа Шокай подвергся преследованиям со стороны большевистского правительства и был вынужден эмигрировать в Грузию. Здесь он приступает к попытке объединения национальных сил Украины, Кавказа и Туркестана в один фронт в борьбе с большевизмом, русским империализмом.

Предыстория эмиграции такова. В 1919 году М.Шокай был арестован и приговорен к расстрелу по решению правительства адмирала Колчака. Но, сбежав из плена, он достигает Кавказа через башкирские и казахские степи.

В феврале 1919 года он прибыл в Баку. Город находится на противоположном от Красноводска берегу Каспийского моря, и ему казалось, что отсюда, из Баку будет легче вести ту работу, которая возложена на него соотечественниками и что он сам считал своим первейшим долгом, долгом жизни и национального сознания.

Но вскоре выяснились затруднения для работы в Баку, и он вынужден выехать в Тифлис, куда был предварительно отправлен его до-

веренный человек и личный друг, он же и секретарь центральной организации, работавшей вне пределов Туркестана. По получении от него благоприятного содержания письма и с рекомендательным письмом от бывшего тогда в Баку представителя грузинского правительства Н. Карцивадзе (позднее расстрелян большевиками), в марте 1919 года он направился в Тифлис [4].

Надо отметить, что до Тифлиса он побывал на территории нынешнего Туркменистана, который находился под военным покровительством Англии, антисоветского правительства из русских и туркмен.

Правительство обещало М.Шокаю содействие, но ввиду крайней неустойчивости их положения, определяемого, с одной стороны, слишком властным вмешательством английского представителя, стремившегося передать Туркмению, как можно скорее, под власть Добровольческой Армии (Деникина) и, с другой, ростом недовольства среди рабочей массы Среднеазиатской железной дороги, М. Шокай не считал возможным связывать судьбу своих начинаний с ним. К тому же, сидевшее в Баку представительство этого правительства проявляло такую степень враждебности к Азербайджану и ко всем новообразовавшимся национальным правительствам на Кавказе, что сотрудничество с ашхабадским правительством ему казалось невозможным. В бытность Мустафы Шокая в Ашхабаде (резиденция правительства Туркмении) было решено, что, если ему не удастся обосноваться, хотя бы на некоторое время где-либо в Закавказье, он должен будет пробиваться в Европу, куда должны приехать вслед за ним несколько человек из его центральной организации, которые остались в Туркестане..

Но в Тифлисе он встретил чрезвычайно теплый прием. Грузинское правительство проявило ясное понимание положения и обещало помочь М.Шокаю всем, чем может. Особенно много не требовалось, но то, что грузины проявили готовность помочь, было уже достаточно для того, чтобы он задержался в Тифлисе. Здесь, в Тифлисе, тогда находились наиболее активные представители Северного Кавказа; сюда наезжали кубанские казаки; находилась резиденция Верховного комиссара Версальской Конференции и, наконец, последний по счету, но не по значению для его работы, в Тифлисе пребывал представитель петлюровской Украины И.И. Красковский.

В Ашхабаде, Баку и Тифлисе он имел встречи с представителями Европы. От этих встреч у него остались крайне неблагоприятные впечатления. Он явно ощутил отсутствие намерения «у союзных держав» серьезно защищать кавказские республики, а представитель «Версаля» американский полковник Хаскель прямо заявил в армянском парла-

менте, что если хоть один волос упадет с головы армянина от нажима на Армению турок, то ответственность ляжет на турок вообще, особенно турок Кавказа. Если сопоставить с этим то, что генерал Деникин объявлял войну Азербайджану, заступаясь за «братский армянский народ», то легко представить себе, что могло означать выступление полковника Хаскеля. Английский генерал Маллесон, командующий вооруженными силами Англии в Закаспийской области (Туркменистан) открыто и твердо заявил М. Шокаю, что целью Англии является передача Туркмении под власть генерала Деникина. Деятельность другого британского военного представителя на Северном Кавказе точно также направлена на пользу белого движения. И вот получается картина: Хаскель от имени «Версаля» угрожает всем туркам, англичане на том берегу Каспия и на Северном Кавказе явно настроены проденикински. Угроза независимости Кавказа была слишком велика. Не видели и не понимали этого только те, кто хотел не видеть ничего, кроме «сегодняшнего дня» [4].

Попытка М. Шокая объединить антибольшевистские силы. Сложившуюся ситуацию Мустафа Шокай видел совсем по другому. Отсюда и некоторая, так сказать, широта его планов. Он приступил к работе, были налажены отношения с украинским представителем Красковским. Разработан совместный план. В центре его работы находился выпуск печатных изданий на европейских и русском языках. Намечалось создание «телеграфного агентства», информационного бюро. Составлена смета. Первоначальные расходы брал на себя М.Шокай и его сторонники туркестанцы и украинцы (в пропорции: туркестанцы – 1/3 и украинцы – 2/3). Думалось, что со временем войдут с ними в деловые связи и другие заинтересованные в деле борьбы против общей опасности. Но помощь пришла со стороны грузин и азербайджанского правительства. Армяне открыто заявили, что они в такой антироссийской работе участия принять не могут. Северо Кавказского правительства тогда уже не существовало. И в результате остались - украинцы и туркестанцы. С общего согласия туркестанских и кавказских кругов, было решено привлечь к сотрудничеству ту часть русских социалистов, которые признают фактически сложившееся положение и считают необходимым защиту права национальностей на самоопределение. Было создано туркестано-украинское издательство «Вольный союз» и журнал на русском языке «На рубеже». Средств у М.Шокай было мало и на шестом (6-ом) номере журнал перестал выходить. Но начало объединения антисоветских национальных сил, борющихся против московского империализма, было положено [7, 20, 25].

По определению М. Шокая средств было мало. Быть может, их и хватило бы, отмечает Мустафа Шокай, если бы мы, туркестанцы, не взяли на себя еще другую задачу - поддержку организации «зеленых» в Сочи.

В Сочинском округе, на который претендовал генерал Деникин и куда наступали его воинские части, решено организовать крестьянское движение «Зеленое движение», во главе военной организации стал русский полковник Воронович (социал-революционер), служивший в штабе грузинской Народной гвардии. И первую денежную помощь для организации этого крестьянского восстания против армии Деникина дал М. Шокай, ибо борьбу за туркестанское национальное дело он понимал не как борьбу только в географических пределах Туркестана, а как часть общей антимосковской борьбы, понимая под «Москвой» и красных и белых. Поэтому считал, что, помогая восставшим против «белых» «Зеленым», он делал общее дело, дело всего антиимпериалистического ([анти] московского) фронта [4].

Заключение. Как свидетельствуют данные архива, за короткий период пребывания на Кавказе М.Шокай не прекращал борьбу. А его попытка объединить антибольшевистские национальные силы Украины, Кавказа, Туркестана свидетельствует о том, что М.Шокай является крупным политическим и государственным деятелем, который рассматривал борьбу за национальную независимость не только в географических рамках, но и в рамках общего антибольшевистского фронта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Edward J. Lazzerini. The Archive of Mustafa Chokay Bey : An inventory // https://www.persee.fr/doc/cmr_0008-0160_1980_num_21_2_1392
2. INALCO. L'Archives de Moustafa Chokay Bey. Carton 1. Dossier 7
3. INALCO. L'Archives de Moustafa Chokay Bey. Carton 1. Dossier 8
4. INALCO. L'Archives de Moustafa Chokay Bey. Carton 3. Dossier 1
5. INALCO. L'Archives de Moustafa Chokay Bey. Carton 6. Dossier 1b
6. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем / Сост., предисл. и примеч. С.М. Исхаков. - Москва: Издательство «Социально-политическая мысль», 2011. - 416 с. // <http://anl.az/el/Download/2017/03/2-795424.pdf>
7. Yesmagambetov K. Mustafa Çokay Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür. // <https://www.otuken.com.tr/u/otuken/docs/m/u/mustafa-cokay-1445245008.pdf>

**MUSTAFA ŞOKAYIN UKRAYNADA, QAFQAZDA VƏ TÜRKİSTANDA
ANTİBOLŞEVİK QÜVVƏLƏRİ BİRLƏŞDİRMƏK CƏHDLƏRİ
(MUSTAFA ŞOKAYIN PARİS ARXİVİ ƏSASINDA)**

Saypulla J.SAPANOV

XÜLASƏ

Məqalə 20-40-cı illərdə Qazaxıstanın görkəmli dövlət və siyasi xadimi Mustafa Şokayın həyat və fəaliyyətinə həsr olunub. Məqalə Parisdə, Sorbonna Universitetində (3, INALCO) yerləşən Mustafa Şokanın şəxsi arxivinin əsasında araşdırılmışdır.

Məqalədə Mustafa Şokayın həyatı, xüsusən 1919-1920-ci illərdə Tiflisdəki fəaliyyəti, həmçinin Ukraynanın, Qafqazın və Türkiyənin milli anti-bolşevik qüvvələrinin birləşdirilməsi ideyası ilə əlaqədar yeni sənədlər elmi dövriyyəyə daxil edilir.

Açar sözlər: Mustafa Şokay, Mustafa Şokayın arxivi, emiqrasiya, mühacirət, Türkiyə, antibolşevizm, Alaş Orda

**MUSTAFA CHOKAYA'S ATTEMPT TO UNITE ANTI-BOLSHEVIK FORCES IN
UKRAINE, THE CAUCASUS AND TURKESTAN (BASED ON THE PARIS
ARCHIVE OF MUSTAFA SHOKAYA)**

Saypulla Zh.SAPANOV

SUMMARY

The article is devoted to the life and work of a prominent statesman and political figure of Kazakhstan in 20-40 Mustafa Chokai. The materials of the article are mainly taken from the personal archive of Mustafa Chokai, which is located in Paris, at the Sorbonne University 3, INALCO. The article presents new documents related to the life of Mustafa Shokai, previously unknown, in particular, his activities in Tiflis in 1919-1920. Including the idea of uniting the national anti-Bolshevik forces of Ukraine, the Caucasus and Turkestan.

Keywords: Mustafa Chokay, Mustafa Chokay's archive, emigration, emigration, Turkestan, anti-Bolshevism, Alash Orda

Приложение 1

**СПИСОК АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ОТВЕТСТВЕННЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ
ДЕЯТЕЛЕЙ В ЭМИГРАЦИИ**

Али-Мардан-бек Топчибаши	- бывший председатель Парламента и Председатель Азербайджанской делегации
Мир-Якуб Мехтиев представитель в Лондоне	- заместитель предс. Делегации и бывший
Мамед Магеррамов	- Член делегации и член Парламента
Аббас-бей Атамалибеков	- Член делегации и член Парламента
Акпер-Ага Шейхуль Исламов	- Член делегации и член Парламента

Джейхун-бей Гаджибейли	- Член делегации и член Парламента
Мамед-Эмин Расул-заде	- Член делегации и член Парламента
Хосров-бек Султанов	- бывший министр земледелия
Халил –бек Хасмамедли	- бывший министр юстиции и заместитель предс. Правительства
Адиль Хан Зиат –Ханов	- бывший министр иностранных дел
Мустафа-бей Векилли	- бывший министр внутренних дел
Абдул-али-бек Амирджанов	- бывший министр финансов
Мусабек Рафиев	- бывший министр
Кардашев	- бывший министр
Шефи-бек Рустамбейли	- бывший тов. Министра иностранных дел
Юсуф-Али Алиев	- бывший министр торговли и промышленности
Гусейн-Куль Хан-Хойский	- бывший городской голова города Гянджи
Садык-бек (генерал)	- бывший тов. министра иностранных дел
Наги Шихзаманов	- бывший член Парламента
Теймур-бек Мелик-Асланов	- бывший генерал-губернатор полосы от- чужденной железной дороги
Махмуд-бей Эфендиев	- бывший азербайджанский представитель и генеральный Консул в Батуме
Касым Касымов	- бывший председатель советской комис- сии
Лютфали-бек Амирджанов	- бывший начальник полиции Балахано- Сабунчинского района
Амир-Хан Хойский	- бывший генерал-губернатор Казахского района
Ага-мирза Асадуллаев	- бывший министр торговли и промышлен- ности
Али-Ашраф Султанов	- бывший заместитель тов. мин. торговли и
промышленности	
Гассан Фаттах	- бывший Гянджинский городской голова
Мамед-Садык Ахун-заде	- бывший член Парламента
Аббас-Кули Кязим-заде	- бывший член Парламента

Машинопись
INALCO. LArchives de Moustafa Chokay Bey. Carton 6. Dossier 1b. P.43

Приложение 2

СПИСОК ОТВЕТСТВЕННЫХ МУСАВАТИСТОВ, НЫНЕ НАХОДЯЩИХСЯ В ЭМИГРАЦИИ

Мамед-Эмин Расул-заде	- Председатель и лидер партии, бывший Член Парламента
Мустафа Векилли	- Лидер партии, бывший министр внутрен- них дел
Халил-бек Хасмамедли	- Лидер партии, бывший министр юстиции
Шефи-бек Рустембейли	- Лидер партии, бывший тов. министра внутренних дел

Мусабек Рафиев	- бывший министр
Юсуф-Али Алиев	- бывший министр торговли и промышленности
Мамед-Садык Ахунд-заде	- бывший член Парламента
Наги Шихзаманов	- бывший член Парламента
Аббас-Кули Кязим-заде	- бывший член Парламента
Мамед-Али Расул-заде	- бывший член Парламента
Мирза Хаджи-заде	
Ясын Незиф	
Агасыбеков	
Гусейн-бей Мирзаджамалов	
Мешади-Али Рафиев	
Гасан Фаттах	- бывший городской голова города Гянджи
Ахмед Джафер-оглу	
Керим Зейналов	
Мир-Али - инженер	
Мирза-Бала	

Машинопись

INALCO. LArchives de Moustafa Chokay Bey. Carton 6. Dossier 1b. P.44.

UOT 94 (479.24)

SƏFƏVİ İMPERİYASINA ƏFQAN MÜDAXİLƏSİ VƏ ONA QARŞI MÜBARİZƏ “KARMEİTLƏRİN XRONİKASI”NDA (1722- 1729)

Sevinc M.MƏLİKZADƏ*

Məqalədə XVIII əsrin I yarısında Səfəvi imperiyasını bürüyən siyasi və iqtisadi tənəzzülün səbəblərinə toxunulmuş, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində ölkənin əfqanlar tərəfindən işğalına şərait yarandığından bəhs edilmişdir. Müəllif bu dövrü (1722-1729) Səfəvi tarixində əfqan müdaxiləsi dövrü adlandırmışdır. Həmçinin məqalədə həmin dövrə qərb missionerlərinin məlumatları əsasında nəzər salınmış, onların buradakı vəziyyəti araşdırılmışdır. Avropalı missionerlərə aid olan “Karmelitlərin xronikası” adlı mənbədə yer almış məlumatlar dövrün digər mənbələri ilə müqayisə edilmiş, bəzi məlumatlar digər mənbələr əsasında təsdiq edilsə də kifayət qədər yeni faktlar elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Həmçinin avropalı missionerlərin imperiyanın xristian əhalisi haqqında məlumatlarına diqqət çəkilmiş, bu məlumatlardakı ziddiyyət təşkil edən məqamlar üzə çıxarılmışdır.

Açar sözlər; əfqan müdaxiləsi, missionerlər, “Karmelitlərin xronikası”, Səfəvi imperiyası, xristianlıq

Giriş. XVII əsrin sonlarında Səfəvi imperiyasında başlayan iqtisadi tənəzzül daha da dərinləşərək artıq XVIII əsrin əvvəllərində siyasi tənəzzül ilə nəticələndi. Şah Sultan Hüseynin (1694-1722) zəif xarakteri və dövlət işləri ilə demək olar ki, məşğul olmaması imperiyanın süqutunu daha da sürətləndirdi. Dövlətin zəifləməsi imperiyanın asılı xalqlarında mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaq hallarına səbəb oldu və bu hakimiyyət iddiası ilə nəticələndi [21, 59]. XVIII əsrdə indiki Əfqanıstan ərazisi Səfəvi imperiyasının tərkib hissəsi idi. Səfəvilərin zəifləməsi nəticəsində Qəndəhar və Heratda bir sıra xırda dövlətlər yarandı. Belə dövlətlərdən biri də əsası Mirveys tərəfindən qoyulan Xotakilər dövləti idi. O, zəifləmiş Səfəvi hakimiyyətinə qarşı qiyam qaldıraraq, 1709-cu ildə öz müstəqilliyini elan etdi [23, 315-316; 16, 227]. Bu zaman Səfəvilərin hakimiyyətini məhv etmək üçün bir güclü zərbə kifayət idi. Bu zərbə kənardan (əfqanlardan) dəydi və bu vaxtdan başlayaraq, əfqan müdaxiləsi dövlət üçün ciddi təhlükə

* AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; sc.melikzadeh@gmail.com; ORCID İD:0000-0001-8641-4156

mənbəyinə çevrildi [3, 95]. Mir Veysin oğlu Mir Mahmud paytaxt İsfahana doğru irəliləmişdi. Mübarizə aparmaq qətiyyətində olmayan Şah Hüseyn hakimiyyəti əfqanlara təhvil verdikdən sonra onun böyük oğlu Təhmasib qaçaraq özünü şah elan etdi. Vətən tarixşünaslığında II Təhmasibin hakimiyyəti 1722-1732-ci illər göstərilə də, bir sıra Avropa mənbələrində onun hakimiyyəti 1729-1732-ci illəri əhatə edir [18, 299; 11, 575]. 1722-1729-cu illər Səfəvi imperiyasında faktiki olaraq əfqanların hakimiyyəti dövrü kimi göstərilir.

Məqalədə Səfəvi imperiyasında əfqan müdaxiləsi dövrü ilk dəfə katolik missionerlərinin məlumatlarına əsaslanan “Karmelitlərin xronikası” əsasında araşdırılır və digər Avropa müəlliflərinin əsərləri ilə dəqiqləşdirilir. Həmçinin bu mənbədə Azərbaycan tarixinə aid qərəzli mövqeyə digər mənbələrə istinadən münasibət bildirilir.

Avropa missionerləri Əfqan müdaxiləsi haqqında. Hələ Şah I Abbasın (1587-1629) hakimiyyəti dövründə Səfəvi imperiyası ərazisində fəaliyyətə başlamış katolik məzhəbinə məxsus missioner təşkilatlarından biri olan Karmelitlər imperiyanın süqutuna kimi burada fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. Missionerlər öz missiyalarını və Papanın tapşırıqlarını yerinə yetirməklə yanaşı şahidi olduqları siyasi hadisələri də qələmə almışdılar. Karmelit missionerlərinin xronikasında Şah Hüseynin hakimiyyətdən əl çəkməsi belə təsvir olunur: *“1722-ci il martın 23-də Şah Hüseyn əfqanların göndərdiyi atın belində öz müşayiətçiləri ilə birlikdə İsfahanı tərk etdi. Deyilənə görə, camaat öz şahlarını belə ağır vəziyyətdə gördükləri üçün ağlayırdılar. Fərəhabadda, əfqan başçıları Mir Mahmuddan şah kimi deyil, heç olmasa gələcək qayınatası kimi onu qarşılamağa getməsinə istəsələr də, kələntər Mir Veysin oğlu imtina etdi və hətta əyləşdiyi yerindən belə tərpənmədi, Sultan Hüseynin otağa girib ona baş əyməsini gözlədi. Mahmud Qəndəhari Şah Abbasın nəvəsini alçaltmaqla Avropa cəngavərlik standartları baxımından mənfur hərəkət nümayiş etdirdi. Şah Hüseyn Mir Mahmudu görəndə kimi onu qucaqlamağa tələsdə, onu dostcasına öpdü, daha sonra şahlıq əlamətini – lələyi onun papağına taxdı və öz oğulları və varisləri istisna olmaqla onu Persiya (Səfəvi) taxtının varisi, iki xalqın başçısı elan etdi”* [11, 575]. Səfəvi şahının taxt-taqla vida mərasiminin təsviri belə tamamlanır: *“O, yalnız xahiş etdi ki, Mir Mahmud əfqanların onun xanımları olan əndərına müdaxilə etmələrinə, oradakı şahzadələrə toxunmalarına icazə verməsin və xalq üzərinə yeni vergilər qoymasın. Mahmudun bir az təkəbbürünün azaldığı və Sultan Hüseynə sol tərəfində oturmasına işarə etdiyi deyilir. Şah Hüseyn daha sonra Persiyanın (Səfəvi) hökmranlılığını iki şərtlə verməsi haqqında öz şərafəti, həyatı və ailəsi ilə davam etdirəcəyinin zəmanəti olan möhürlü kağız düzəltirdi. Əfqan qazisinin duasından sonra oradakılar Mahmuda bəyət etdilər, bir dəstə*

əfqan əsgəri şəhəri ələ keçirmək və atəşkəs elan etmək üçün İsfahana göndərildilər. Şah Mahmud 1722-ci il oktyabrın 24-də təbəələrinə özünü göstərmək üçün paytaxta rəsmi keçid yürüşü etdi və şahlıq taxtına əyləşdi. Bundan sonra ərzaqların şəhərə daxil olmasına icazə verildi, halbuki bir gün əvvələ kimi çörəyin qiyməti 200 tuman idi. Tədricən aclıq azaldı” [11, 576]. Bu hadisələr həmin dövrdə Səfəvi dövləti ərazisində olmuş səyyah Kruşinskinin və Hanveyin yazdıqları ilə demək olar ki, üst-üstə düşür [12, 144-145; 13, 70; 19, 225; 17, 240]. Göründüyü kimi, Səfəvi tarixi üçün utancverici hesab edilən bu hadisə Avropalı missionerlərində dərin təəssürat yaratmış, hadisələri dəqiqliklə təsvir etməyi bacarmışdılar. Missionerlərin altı oktyabr 1722-ci il tarixli qeydlərində Bəsrədən Bağdad yeparxiyasından karmelit həvarisi yazır: *“Səkkiz aydır ki, bütün yollar bağlanıb bircə səfər olmur.”* Lakin 1 iyul 1723-cü il məlumatında da vəziyyətin heç də düzəlmədiyi, hətta daha da pisləşdiyi qeyd olunur: *“Mən Perslərlə ticarətimin nəticəsini gözləyirəm. Həmədana gedə bilmirəm. Çünki İndiyə qədər üsyançılar İsfahanı tutub. Aclıq və şiddət baş alıb gedir. Şahın oğlu isə böyük gücə sahib olsa da görünür bu üsyançını məhv edə bilməyəcək. Bu arada Persiyada (Səfəvi imperiyasında) hökumət yoxdur və bütün ölkə qarışıqlıq içərisindədir”* [11, 583]. Məlumatlarda imperiyada baş verən hadisələri diqqətlə izləyən avropalıların ümitsizliyi özünü açıq şəkildə biruzə verir.

Xronikada həmçinin, yeni şahın öz hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün gördüyü tədbirlər barədə də maraqlı məlumatlar verilmişdir. Bu məlumatlar ilk mənbə olaraq Səfəvi tarixinin əfqan müdaxiləsi dövrünü araşdırmaq üçün çox qiymətlidir. Belə missionerlər yazırdılar: *“Növbəti gün O, əmisi oğlu Əşrafı həbs etdi. Hansı ki, Qəndəharı tərk etməzdən əvvəl bütün gəlirləri yarı bölməyə və hər şeydə bərabər olmağa and içmişdilər. Onunla əlaqəyə girən və keçmiş Şah Sultan Hüseyinə xainliyi sübut edilən bütün perslər (Səfəvi əyanları) həbs olunaraq öldürüldü, yalnız general Məhəmməd vali amanda qaldı. Lakin havazilərə başçılıq ondan alınaraq başqasına verildi”* [11, 578]. Qeyd edək ki, mənbədə Səfəvi imperiyasının əsas əhalisi yalnız olaraq fars (pers) adı ilə qeyd edilir. Halbuki, çox saylı ilk mənbələr Səfəvi dövlətinin yaranmasında, hərbidə və dövlət idarəçiliyində Azərbaycan türk tayfalarının mühüm rol oynadığını təsdiq edir. Təəssüf ki, xronikada türk etnonimi yalnız Osmanlı türklərinə müraciətdə işlədilir. Səfəvi imperiyasının türk xalqları isə tamamilə diqqətdən kənar qalır. Buna görə də Azərbaycan türklərinin qurduğu və özəyi Azərbaycan olan Səfəvi imperiyası fars dövləti kimi qələmə verilir [2, 68; 1, 33; 14, 9].

Xronikanın aşağıdakı məlumatı da digər mənbələrdə bu cür təfərrüatı ilə verilmir. Səfəvi taxt-tacını xilas etmək üçün Təhmasibin apardığı mübarizə haqqında yazır: *“Bütün noyabr ayı şəhərin bərpasına sərf olundu. Dekabrda Şah Mahmud Qəzvinə keçmiş hökmdarın fərari oğlu Təhmasib*

mirzəni tutmaq üçün 6 minlik qoşun göndərdi. Səfəvi şahzadəsi Gilana qaçdı və əfqan ordu başçısı Amanullah şəhəri işğal edib qarət etməyə başladı, əhali ayağa qalxaraq onun 4000 adamını öldürdü. Özü də yaralanaraq min nəfərlə 1723-cü il yanvarın 9-da özünü İsfahana çatdırdı. Bu, Şah Mahmudu bərk təşvişə saldı. İsfahanlılar da belə davranmasınlar deyər perslər (Səfəvilər) arasındakı bütün tanınmışları və keçmiş şahın əsgərlərini öldürməyə qərar verdi. O, 1723-cü il yanvarın 25-də İsfahanın 300 nüfuzlu şəxsini qonaqlığa dəvət etdi və 25 nəfər istisna olmaqla hamısı saraya gəlişində vəhşicəsinə öldürüldü, cəsədləri isə meydana atıldı. İki gün sonra dövlət rəhbərlərinin 200 gənc oğlunu şəhərdən kənardə qətl etdirdi. 1723-cü il yanvarın 31-də növbə əvvəllər yeni şah sədaqət andı içmiş, 3000-lik pers (Səfəvi) mühafizə əsgərlərinin idi. Onlar plover qonaq edilərək, yemək yeyərkən silahları əllərindən alındı və əfqanlar tərəfindən sarayın həyatında öldürüldülər. Bütün fevral ayı boyunca keçmiş şahın əsgərləri harada tapılırsa öldürülürdülər. Ehtimal olunan müqaviməti, hər hansı yerli üsyanı aradan qaldırmaqla yanaşı, bu qaniçən adam şəhəri boşaltmaq, sakinləri çıxarmaq və başqaları ilə əvəz etmək istəyirdi. Təəccüblü deyil ki, 1723-cü ilin mayında İsfahanda yenidən dəhşətli aclıq oldu. Ətraf kəndlərdən şəhərə ərzaq gətirilə bilməzdi, həmçinin əfqan başçısı Nəsrullah Nəcəfabada və başqa mühüm yerlərə hücum edərək oralardakı heyvanları ələ keçirib əhalini ərzaqdan məhrum etdi” [11, 576; 22, 250; 14, 196].

Sonrakı məlumatlarda özünə etnik-sosial dayaq yaratmaq üçün Şah Mahmudun sünni məzhəbindən olan Dağıstan və Əfqanıstan əhalisinin Səfəvi imperiyasının əsas vilayətlərinə köçürülməsi və ordunun etnik tərkibinin dəyişdirilməsi məsələsi haqqında danışılır: “1723-cü ilin avqustunda Mahmudun sünni (Qəndəhar əhalisi islamın o qolundan idi) tayfalarla əldə etdiyi razılığa əsasən Həmədan və Kirmanshah arasından Sanneh və Tiflisə qədər minlərlə ərzaqla yüklənmiş dəvələr və 10.000-dən çox dağıstanlı İsfahana daxil oldular. Onlar əsgər kimi qeydə alındılar. İyunda isə 30.000-lik dəvələrlə karvanlar Qəndəhardan İsfahana çatmışdılar. Qadın və uşaqları gətirən ikinci 8 minlik karvan 1724-cü ilin mayında, 1725-ci ildə isə üçüncü 3000-lik heyvanla Şah Mahmudun anası gəldi. Onun yanında nə məmur, nə xidmətçi yox idi. O, meydandan keçərək yeni şahın sarayının əsas darvazasına çatdı. Bez paltar geyinmiş bu qadın böyük imperatorluğun despotunun anasından çox acgözlüklə yekə bir turpu gəmirən ifritəyə oxşayırdı. 1724-cü ildə 6000 dağıstanlı da Mahmudun qüvvələrinə daxil oldu” [11, 576; 22, 250; 14, 196]. Məlumatlar bizə söyləməyə əsas verir ki, əfqanların Səfəvi imperiyasında dayağı yox idi. Ona görə də Mir Mahmud özünə dayaq yaratmaq üçün sünni məzhəbli əhalini dövlətin mərkəzi vilayətlərinə köçürürdü. Buna görə də yerli əhaliyə qarşı qətlialmlar davam etməkdə idi. Lakin əhali Səfəvi taxt-tacının əfqanlara güzəşt edilməsi

ilə qətiyyəən razılaşmır, aclıq və qətl-qarətlərə baxmayaraq mübarizəni davam etdirirdilər. Sonrakı proseslər göstərir ki, əfqanların köçürmə siyasəti istənilən nəticəni verməmişdi. Xronikada əfqan müdaxiləsinə qarşı xalqın mübarizəsinə dair də çox maraqlı məlumatlar var. Bu baxımdan aşağıdakı məlumatlar diqqəti cəlb edir: *“Nəsrullah Fars vilayətinin və bütün Fars körfəzinin əsas şəhəri olan Şirazın işğalına göndərildi. Amma şirazlılar müqavimət göstərərək Nəsrullahı güllələyərək öldürdülər. Onun davamçısı əfqan qoşununun başçısı Zəbərdaşt xan şirazlıların müqavimətini aclıqla qırmaq üçün mühasirəni o vaxta qədər davam etdirdi ki, minlərlə adam aclıqdan öldü. Şəhəri ələ keçirərək vali və qarnizonu qılıncdan keçirdi. Buna baxmayaraq, əfqanlar toqquşmalarda 2000 qüvvə itirdilər. Sahil boyu əraziləri tutmaq üçün qarnizon göndərildi. Lakin yerli əhalinin böyük hissəsi Bəhreyn adalarının şərqiə köçmüşdülər, yalnız Kunq və Buşir təslim oldu”* [11, 577].

Səfəvi imperiyasında baş verən hadisələr qonşu dövlətlərdə də böyük təşvişlə izlənilirdi. Osmanlı ərazisində fəaliyyət göstərən karmelit missionerlərinin məlumatlarından məlum olur ki, onlar Səfəvi imperiyasındakı missionerlərlə uzun müddət əlaqə yarada bilməmişdilər. İstanbulda fəaliyyət göstərən karmelit missionerinin 4 iyun 1723-cü il tarixli məktubunda deyilir: *“Konstantinopol (İstanbul) Persiyada (Səfəvi imperiyasında) olub keçənlərdən xəbərsizdir”*. Sonra isə yazır: *“Burada, Konstantinopolda (İstanbul) Persiyaya sahib olmağın mümkün olmayacağı və hökumətin fəaliyyətə keçməsi haqqında düşünülür. Qəzvinin ələ keçirilməsindən başqa heç nə öyrənilməyib. Persiya taxtını yeni qəsbkar ələ keçirib. Artıq il yarım keçmiş, İsfahan və Culfa tacirlərindən məktub yoxdur”* [11, 584]. Baxmayaraq ki, Səfəvi – Osmanlı münasibətləri əsrlər boyu yaxşı deyildi, Səfəvi imperiyasına əfqan müdaxiləsi və hakimiyyətin əfqanlar tərəfindən zorla qəsb edilməsi Osmanlı sarayında birmənalı qarşılanmamışdı. Hələbdən yazılmış məktubda deyilirdi: *“Persiyada (Səfəvi imperiyasında) böyük ərzaq qıtlığı var. Çoxlu adam aclıqdan ölüb. Amma paytaxtdan məktub gəlmir. Ərzurumdan gələn məktubda məruzə edilir ki, əfqan qoşunları Təbrizə yaxınlaşır və görülməmiş qəddarlıqlar törədirlər”* [11, 584]. Məlumatlarda Osmanlı dövlətinin də Səfəvi imperiyası daxilində baş verən proseslərdən nigarançılığı öz əksini tapır.

“Karmelitlərin xronikası”ndan məlum olur ki, əfqan müdaxiləsinə qarşı mübarizənin əsas mərkəzlərindən biri Yəzd idi. Yəzd və ətraf ərazilərin müqavimətini qırmaq üçün Şah Mahmud özü qoşunla bura hücum etmiş və ağır məğlubiyyətə uğramışdı. Xronikada yazılır: *“Yəzd və ətraf ərazilərin əhalisi İrandan keçib gedən çoxlu sayda əfqan əsgərini öldürmüşdülər. Yəzdin cəzalanmasına növbə gələndə Şah Mahmud yəzdliləri viran etmək üçün dekabr ayının sonunda şəhərin önünə gəldi. Həmçinin ona*

gəbrlərin (atəşpərəstlər) dəstəyi lazım idi. O, bütün artilleriyasını seldə itirdi və İsfahana geri çəkildi. Hesab olunur ki, bunlar Allahın cəzası idi. O, əfv olunmaq üçün 40 gün mağarada qaldı, buradan zəifləmiş və yarım ağıllı çıxdı. Keçmiş şahın oğlu Səfi mirzənin əndərundan qaçması xəbəri tarazlığı daha da pozdu” [11, 477; 6, 41-42]. Bütün bu məlumatlar əfqan işğalının imperiyanın heç bir hissəsində qəbul edilmədiyindən xəbər verir.

Xronikada Mir Mahmudun Şah Sultan Hüseynin azyaşlı övladlarını vəhşicəsinə qətlə yetirməsi və özünün də ağır psixi durumda olduğu təsvir olunur: *“Görünür, bundan sonra Mahmud Səfəvi ailəsini potensial düşmən görərək onlardan qurtulmağa qərar verdi. Fevralın 7-si 1725-ci ildə O, bütün şahzadələri sarayın həyətinə göndərtirdi və onların əllərini bağlatdırdı. Sonra iki cəlladla özü şəxsən onların başını vurdu. Yalnız iki azyaşlı şahzadə onların əlindən çıxaraq keçmiş şahın üstünə qaçdılar. Bəziləri deyir ki, bu qətləmədə 100-150, bəziləri deyir ki, 100-180 nəfər öldürülmüşdü. Missioner SeSilianın bu fikrini təkzib edən karmelit Jan Cozef deyir ki, bu hadisə 1723-cü ildə Mahmud hakimiyyəti ələ keçirəndən az sonra baş vermiş, 13 şahzadə öldürülərək cəsədləri uzun müddət sarayın həyətinə qalmışdı. Hər halda şahzadə Səfinin qaçmağı bu hadisəyə təkan vermişdi. Dəliliyi artdıqca Şah Mahmud hətta öz ətinə didirdi. Onun bədəni iyərənc fil xəstəliyinə bənzəyirdi. Hətta Culfanın təfriqəçi erməni keşişi onun başı üzərində İncil oxumaq üçün çağırılmışdı” [11, 577-578; 3, 126].* Mir Mahmudun vəziyyəti əfqanları məcbur etdi ki, özlərinə yeni başçı seçsinlər. Ən yaxşı seçim isə Mir Mahmudun həbs etdirdiyi əmisi oğlu Əşrəf ola bilərdi. Lakin Əşrəf tədbirli insan olduğuna görə Mir Mahmud sağ ikən bu təklifi qəbul etməkdən imtina etdi. Bildirdi ki, bir şərtlə razı ola bilər ki, Mir Mahmud əfqanlar tərəfindən tamamilə zərərsizləşdirilsin. Xronika yazır: *“İsfahandakı əfqanlar Qəzvinəki əfqanların geri çəkildikləri xəbərini aldıqdan sonra Şah Mahmudun Qəndəharda üç ildir ki, həbsdə saxladığı əmisi oğlu Əşrəfin saxlanıldığı həbsxanaya gedərək ona təklif etdilər ki, hakimiyyəti qəbul edərsə onu azad etsinlər. O, isə əvvəlcə şahın başının ona gətirilməsi şərti ilə razılaşdı. Təxminən 500 üsyançı şahın həzərə mühafizəçilərinin müqavimətini qıraraq saraya daxil oldular, şahı yastıqla boğaraq başını kəsdilər. Beləliklə, Səfəvi dövlətini məhv edən cəsur adam, Persiya üzərində qısa və qana susamış bir hökmdarlıq etdikdən sonra məhv oldu. Bu zaman onun heç 25 yaşı yox idi. Bu hadisə 1725-ci ilin aprelində baş vermişdi” [11, 578; 20, 125].*

Mir Mahmudun öldürülməsindən sonra həbsdən azad edilmiş əmisi oğlu İsfahana gələrək Səfəvi taxtına əyləşdi. İlk öncə Şah Sultan Hüseynin şahlıq taxtına iddiasının olub – olmadığını öyrənmək üçün keçmiş şahın hakimiyyətə qayıtmasını təklif etdi. Şah Hüseyn isə bundan imtina etdi. Mir Əşrəf əmisi oğlu tərəfindən qətl edilmiş şahzadələrin cəsədlərini dəfn etmək

üçün Qum şəhərinə göndərdi: *“Mir Əşrəf sarayın həyatından keçərkən Səfəvi şahzadələrinin qalıqlarını görərkən əmr etdi ki, onları tabuta qoy-sunlar. Cənazələr dörd dəvəyə yüklənərək Quma aparıldı, min tümən şialə-rin müqəddəs şəhərindəki məqbərənin qapıçılarına ehsan kimi paylandı və onlar dəfn edildilər. Nə qədər şübhəli, istehzalı, yoxsa səmimi olduğu bilin-məsə də Əşrəf taxtdan endirilən hökmdara taxta qayıtmasını təklif etdi və hətta Şah Mahmudun davranışını qınayaraq şahlıq rəmzini Şah Hüseynin ayaqları altına atdı. Səfəvi isə bunu qəbul etmədi, ölmüş əfqanın qəddar hərəkətinə ağladı və Mir Əşrəfdən onun qızlarından biri ilə evlənməsini xahiş etdi. O, Mahmudun ona həftəlik əlli tümən ayırdığı təqaüdü iki qatını almaqla mükafatlandırıldı və ona Fərəhabaddakı öz hakimiyyəti dövründə tikintisində başladığı, lakin tamamlamadığı böyük sarayın inşasına icazə verildi. Əşrəf sələfindən daha az qəddar və vəhşi görünürdü “ [11, 578; 15, 27]. Lakin sonra cərəyan edən hadisələrin təsviri onun heç də Mahmuddan geri qalmadığını göstərir. Yeni əfqan şahı əmisi oğlu Mir Mahmudun qızılbaşlara etdiyi kimi davranaraq, onun bütün yaxınlarını və xidmətçilərini məhv etdi. *“Taxta çıxdığı növbəti günlərin birində o, əmr etdi ki, Şah Mah-mudun hazara gözətçilərinin çoxu İsfahan meydanında öldürülsün. Ölmüş əmisi oğlunun bütün yaxınları öldürüldü. Səkkiz gündən sonra o bütün əfqanlar ki, Mahmuda qarşı üsyan etmişdilər, həbs edildilər, bəziləri isə öldürüldülər. Qəzvinə özünü şah elan edən Əmənullah xan da öldürüldü. Mahmudun anası isə Qəndəhara qaytarıldı”* [11, 578].*

Missionerlərin məlumatlarında Osmanlı qoşunlarının yürüşü, II Təhmasiblə və əfqanlarla apardıqları müharibəyə də yer ayrılmışdır: *“1724-25-ci illərdə Osmanlı türkləri Persiyadakı (Səfəvi) daxili çəkişmələrdən istifadə edərək 3 istiqamətdə yürüşə başladılar. Əli Sərkəş paşa mərkəzi şəhəri Tiflis olan dağistanlılar tərəfindən dağıdılmış Gürcüstanı işğal etdi. Gəncə iki günlük mühasirədən sonra təslim oldu. Təhmasib mirzə düşündü ki, ən yaxşı siyasət xarici düşmənlərlə vuruşmaqdan əvvəl əfqanlarla mübarizəni davam etdirməkdir... Qarsa çəkilməmiş Uzman paşanın qoşunu məğlub oldu. II Təhmasib dərhal İsfahana getmək əvəzinə Gürcüstanı dağ-dan türk ordusuna qarşı çıxdı və ağır məğlub oldu. 1724-cü ilin qalan his-səsini 8-10 min nəfərlə Mazandaranda qacarlar və gürcülərlə toqquş-malarla keçirdi və Şah Əşrəfdən görüş üçün aldadıcı mesajlar aldı”* [11, 578]. Həmədanın mühasirəsi və Osmanlı qüvvələri tərəfindən tutulması karmelit missionerinin 9 noyabr 1723-cü il məlumatında belə təsvir olunur: *“İndi mən Həmədana gedə bilmərəm. Çünki Osmanlı ordusu orada düşərgə salıb bu səbəbdən xristianlar oradan qaçıblar”* [11, 583]. 8 fevral 1724-cü il tarixli məlumatda yazılır: *“İki aydır ki, mənim şərikim Con Josef Bağdadı tərک edib öz şəhərinə getmişdir. Amma O, Kirmanşahda qalır. Bu şəhər Həmədandan 4-5 günlük məsafədədi. Qış başlayanda Bağdadın paşası*

güclü ordu ilə Persiyaya (Səfəvi) daxil olaraq Kirmanşahı tutdu və Həmədana irəlilədi” [11, 583]. 29 iyun 1724-cü il tarixli məktubda qeyd edilir: “Bağdadın paşası ölüb, bütün yollar bağlanıb. Həmədanın ətrafında türklər və persiyalılar arasında döyüş oldu” [11, 579]. Sonrakı qeydlərdə deyilir: “1724-cü ildə Əhməd paşa Həmədanı tutdu. Qərbdə dar istehkam var idi. Amma bu yol türk artilleriyasının girişini təmin etmirdi. Əhməd paşanın atası Həsən paşa bu yürüşdə 1724-cü ildə Kirmanşahda ölmüşdü və onu oğlu Əhməd paşa əvəz etmişdi. Onun ordusunun sayı 160 000 idi. Əhməd paşa Həmədan yaxınlığına gələrək şəhəri mühasirəyə almaq üçün yerləşdi. Şəhərdə odlu silah demək olar ki, yox idi və yeni tikilmiş divarlarla əhatə olunmuşdu” [11, 579]. Daha sonra yazır: “Bu vaxt həmədanlılar məşhur missioner, perslər (farslar) tərəfindən hörmət edilən Con Cozef Antoniyə top düzəltmək üçün müraciət etdilər. O, isə xahiş etdi ki, onu bağışlasınlar, çünki O, onlara necə kömək edəcəyini bilmir. Bu zaman onlar onunla kobud rəftar etməyə başladılar və Con Cozef əlindən gələnin ən yaxşısını etmək məcburiyyətində qaldı. Gildən böyük qəlib düzəldərək, kağızla sarıdı, ərinmiş metalı onun içinə tökdü. Düzəlmiş top xaricdən yaxşı görünsə də yararlı görünmürdü. Lakin onlar günlərlə onun üzərində işlədilər. Nəhayət, dəmirə üzlənmiş bu taxta topdan bir atəş açdılar. Top parçalansa da şəhəri mühasirəyə almış türk ordusunu bir saatdan çox müddətdə divardan uzaqlaşdırdı. Bu zaman heç kim bilmirdi ki, qısa müddətdən sonra şəhər işğal olunacaq, iki gün mütəmadi türklər və perslər (farslar) biri-birini öldürəcək, həyətlərdən, küçələrdən qan sel kimi axacaq. Nəhayət, paşa əmr etdi ki, darvaza açılınsın və qarətə son qoyulsun. Kim istəyirsə şəhəri tərk etsin. Düşməncilik dayansın. Con Cozef gizləndiyi evin tavanından çıxdı, atını türklərə verərək azadlıq əldə etdi. Paşa əsgərlərə onun evindən götürdükləri hər şeyi qaytarmalarını əmr etdi. Onun evi və kilsəsi öz mülkiyyətinə qaytarıldı. Türklər 8 il Həmədanda qaldılar. Bu müddətdə şəhərdə vəba hökm sürdü. Halbuki, şəhər türk işğalından əvvəl heç vaxt belə xəstəlikdən əziyyət çəkməmişdi” [11, 579]. 28 sentyabr 1724-cü il məlumatında yazılır: “Türklər Həmədanın istilasından sonra əhalini qılıncdan keçirdilər. Hər yer qan gölünə çevrildi. Uzun vaxt keçsə də mən Bağdada getməyə imkan gözləyirəm. Bütün yollar bağlanıb. Bəsrə şəhəri mühasirəyə alınıb. İsfahanla əlaqə yoxdur. Orada nə baş verir biz bilmirik. Bilmirik ki, bizim missionerlər sağdır ya ölüblər. İlk mühasirədən iki il yarım keçib. İsfahandakı avropalıların taleyindən xəbərsizik” [11, 583]. Cozef Meri iki aydan sonra yenidən yazır; “Persiyanın (Səfəvi imperiyasının) çox saylı əhalisi olan şəhəri Həmədan türklər tərəfindən iki aylıq mühasirədən sonra istila olundu. Heç kimə aman verilmir, hətta bir neçə məhbüs istisna olmaqla xristianlar da əsir götürülmüşdür. Üç gün qılınc qan tökməkdən əl çəkmədi. Mənim yoldaşım yepiskopun evində həbs olunanlardan biridir.

Onun hər şeyi qarət olundu, evdə heç nə qalmadı. Amma ev yenidən bərpa olub və mənim şərikim orada qalır. Kilsədə Mass (aşarı rabbani ayı) qeyd olunur. Amma o özünü türklərdən azad etmək üçün borc almışdı” [11, 583].

Mənbədə qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanın Osmanlı tərəfindən tutulması da təsvir olunmuşdur. “*Ərzurumlu Osman paşanın başçılığı altında ikinci türk ordusu 1725-ci ildə İrəvana daxil oldu. Burada 30.000 erməni qılıncdan keçirildi. İki ayın sonunda Eçmiədzin patriarxının vasitəçiliyi ilə İrəvan qalası təslim edildi”* [11, 578]. Həmçinin mənbədə yazılır ki, “*əfqanların gəlişindən sonra Persiyadakı (Səfəvi imperiyasında) ermənilərin sayı azalmışdı, 1722-1725-ci illər arasında 200.000 öldürülmüş və əsir götürülmüşdür”* [11, 579]. Təbii ki, bu rəqəmlər şişirtmə və qərəzlidir. Çünki adı çəkilən şəhərlər Azərbaycan şəhərləridir və əfqanlar öldürərkən millət ayırmırdılar. Onların türk və farslarla apardıqları hakimiyyət davasını nəzərə alsaq, bu fikirlər, ümumiyyətlə, cəfəngiyatdır. Hətta sonrakı məlumatlarda əfqanların ermənilərə daha çox imtiyaz verdiyini görürük. Həmin dövrdə ermənilərin kompakt yaşadığı şəhərlərdən biri olan İsfahanda ümumi əhəlinin sayının 500.000-dən çox olmadığını nəzərə alsaq qətiyyətlə deyə bilərik xronikada Səfəvi imperiyası ərazisindəki ermənilərin sayı şişirdilmişdir [10, 144; 14, 477]. Ermənilərin icma şəklində yaşadıkları Azərbaycan şəhərlərindən biri də İrəvan idi. Dövrə aid Naxçıvan və İrəvan dəftərləri adlı sənədlərdə vergi verən kəndlərin siyahısı və mülkiyyətçilərin adında erməni adlarına rast gəlmirik. Sadəcə bu ərazilərdə xristianların yaşadıkları məhəllələrin olduğu yazılır [4; 8]. XVIII yüzillikdə missionerlik məqsədilə İrəvana gəlmiş yezuitlər ordeninin üzvü, missioner Monye burada əhalinin yalnız 1/4-nin ermənilər olduğunu göstərmişdir [5, 74]. Halbuki, ermənilərin sayının burada artması XVII əsrdə Şah I Abbas və Şah II Abbasın onlara verdikləri imtiyazlarla bağlıdır [5, 73; 7, 583]. Lokkart yazır: “*Ermənilər Çuxur-Səd əyalətinin əksər hissəsində yaşayırlar, lakin onların əsas koloniyası İsfahan yaxınlığında Yeni Culfadadır. Həmədan və digər şəhərlərdə kiçik icmalar şəklində məskunlaşmışlar”* [14, 9].

Xronikada Azərbaycanın əsas şəhəri Təbrizin Osmanlı tərəfindən işğalı karmelitlərin xronikasında belə təsvir olunur: “*Təbriz mühasirəyə alındı. Osman paşanın hücumu nəticəsində minlərlə adam öldürüldü və qul kimi satıldı. Təəccüblü deyil ki, 1721-ci il Təbriz zəlzələsində 80.000 sakin ölmüşdü. Bu həm təbii qüvvələr, həm də insan tərəfindən bəşər həyatının məhv edilməsi idi”* [11, 578].

Səfəvi tarixinin belə bir çətin dönməndə fürsət gözləyən şimal qonşusu ruslar Xəzəryanı əraziləri tutaraq burada möhkəmlənməyə cəhd göstərdilər. Osmanlı qoşunları da imperiyanın əsas əyaləti olan Azərbaycanın böyük hissəsini ələ keçirmişdilər. Tarixi mənbələrdə Səfəvilərin “gorxanası” hesab edilən Azərbaycan 1724-cü il İstanbul sülhünə əsasən

ruslar və Osmanlı arasında bölüşdürüldü. Lakin Osmanlı qoşunu Səfəvi qüvvələrinin ağır müqaviməti ilə rastlaşdı.

Sonrakı məlumatlarda Osmanlı qoşunlarının İsfahan üzərinə yürüşü və məğlub olaraq Həmədana çəkilməsi haqqında ətraflı məlumat verilir. *“1726-cı ilin mayında türk ordu komandanı Şah Əşrəfin hakimiyyəti altında olan Persiyanın paytaxtını ələ keçirtmək istəyilə döyüşçülərinin sayını 200.000-ə çatdıraraq yaxşı təmin olunmuş artilleriya və cəbbəxana ilə yola çıxdı. Ordu irəliləyərkən yol üstündə gördükləri bütün kəndləri dağıdırdı”* [11, 579]. *“İsfahandan 4 günlük məsafədə Əşrəf 11.000-13.000-lik qoşunla türklərlə qarşılaşdı. Qələbə qazanan Şah Əşrəf əfqanların boşuna tabe etməyə çalışdığı Xunzar şəhərinə döndü. Amma burada ordusu şəhər əhalisi tərəfindən darmadağın edildi və hər iki tərəfdən itki o qədər böyük idi ki, 1736-cı ilin iyununda mən oradan keçərkən ölən döyüşçülərin başlarından ibarət iki qüllə gördüm. Əşrəf kiçik qüvvə ilə İsfahana çəkildi və qoşununu yenidən toplaya bildi. Əhməd paşa Həmədanda qalan qoşununu daha da gücləndirdi. 1725-ci ilin sonuna qədər türklər Şimali Gürcüstandan Həmədana qədər geniş bir ərazilərin sahibi oldular. Şah Əşrəf Konstantinopola (İstanbula) müqavilə şərtlərinin müzakirəsi üçün nümayəndə göndərdi. Amma Baş vəzir təklifi rədd etdi və Şah Əşrəfi Sultanın düşməni elan edərək onları geri qaytardı”* [11, 580]. Göründüyü kimi həm yerli əhalinin müqaviməti, həm də Osmanlı müdaxiləsi Şah Əşrəfi çıxılmaz vəziyyətə salmışdı. Əşrəf mübarizənin mənasız olduğunu görürdü. *“1726-cı ildə böyük sayda türk qüvvələri Persiyanı (Səfəvi) tutdular. Lakin İsfahan güclü müdafiə olunurdu. Qəzvinə üsyan qalxdı. Türk ordusu Gürcüstanda dayanmalı oldu. 1727-ci ildə türk ordusu əfqanlar tərəfindən məğlub oldular. Amma əfqanlar isə Gilanda 3 dəfə ruslar tərəfindən məğlub edildilər. Oktyabrın əvvəllərində əfqanlar türklər üzərində başqa bir qələbəni Şamaxı yaxınlığında qazandılar. Türklər 150.000 itki verərək sülh danışıqlarına razılıq verdilər”* [11, 580].

Ümumiyyətlə, həm Osmanlı, həm də digər mənbələr əfqanların Səfəvi sarayında hakimiyyəti ələ keçirmələrinin Osmanlı hakim dairələri tərəfindən müsbət qarşılanmadığını yazır. Baxmayaraq ki, Şah Əşrəf əfqanlarla Osmanlının təriqət birliyini önə çəksə də türklər əfqanlara qarşı müharibəyə başlamışdılar. Çünki onlar tutduqları əraziləri tərk etmək istəmirdilər. Bu barədə tarixçi alim Tofiq Nəcəfli türk mənbələrinə əsasən yazır: *“Osmanlı sarayı üçün kimin Səfəvi şahı olacağı önəmli deyildi. Osmanlı dövləti əldə etdiyi torpaqları təsdiq etməyə hazır olan şəxsi şah kimi qəbul etməyə hazır idi”* [9, 386]. Mənbədə verilən məlumatlar göstərir ki, nəinki farslar və qızılbaşlar, həmçinin imperiyada yaşayan digər xalqlar da əfqan müdaxiləsinə qarşı inadla müqavimət göstərirdilər. Bir tərəfdən II Təhmasibin Səfəvi taxtını geri qaytarmaq uğrunda mübarizəsi, digər tərəfdən Osmanlının

yürüşü Əşrəfin vəziyyətini ağırlaşdırırdı. Şah Təhmasibin ətrafında birləşən qüvvələrin mübarizəsini milli azadlıq hərəkatı adlandırmaq olar. Bu onu göstərir ki, əfqanların minlərlə əfqanı və Dağıstan xalqlarını imperiyanın mərkəzinə köçürtməsinə baxmayaraq onların burada sosial və etnik dayağı yox idi. II Təhmasibin qətiyyətli sərkərdəsi Nadir xan Əfşar 1729-cu ildə əfqanları tamamilə ölkə hüdudlarından uzaqlaşdıraraq bütün qüvvələri Osmanlıya qarşı yönəltdi. Artıq 1736-cı ilə qədər ölkədə rus və Osmanlı işğalına son qoyaraq imperiyanın keçmiş sərhədləri bərpa edildi.

Nəticə. Sonda missionerlərin verdiyi məlumatlara əsasən söyləmək olar ki, Səfəvi dövlətinin tarixində faciəvi rol oynamış əfqan müdaxiləsi imperiya ərazisindəki xalqların milli azadlıq hərəkatı səviyyəsinə yüksəlmiş, əfqan hakimiyyəti imperiya ərazisində sosial dayaq tapmamışdır. Əfqanların əhalinin və ordunun etnik tərkibini dəyişmək məqsədi daşıyan köçürmə siyasəti də istənilən nəticə verməmişdir. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Səfəvi dövlətinin tənəzzülünün əsas səbəblərindən biri olan əfqan müdaxiləsi dövrünə ilk dəfə avropalı missionerlərin yazdıqlarına əsasən nəzər yetirilmiş, digər Avropalı müəlliflərinin məlumatları ilə müqayisəli təhlil aparılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramlı Z.H. “Silsilətin-nəsəbi Səfəviyyə” əsəri Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. - Bakı: Avropa, 2019. - 106 s.
2. Bayramlı Z.H. Səfəvilər dövlətinin etnik mənsubiyyətinə dair // Azərbaycan xalçaları. №17. - Bakı: 2015. - s. 67-75.
3. Dadaşova R. İ. Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda). - Bakı: Nurlan, 2003. - 393 s.
4. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Z.Bünyadov və H. Məmmədov. - Bakı: Elm, 1996. - 184s.
5. İrəvan xanlığı. Y.M. Mahmudovun redaktəsi ilə. - Bakı: Elm, 2018. - 620 s.
6. Cozef T. Vaqiati Mir Veys və Şah Hüseyin. Tərcümə və ön sözün müəllifi Ş. Fərzəliyev. - Bakı: Azərnəşr, 1992. - 58 s.
7. Mahmudlu Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə]. - Bakı: Təhsil, 2012. XII c., - 623 s.
8. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri: 9 məhərrəm 1140 (27 avqust 1727) / AMEA ak. Z.M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu; tərc.: Z.M. Bünyadov, H. Məmmədov. - Bakı: Elm, 2001. - 376 s.
9. Nəcəfli T.H. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri (Türkiyə tarixşünaslığında). - Bakı: Turxan, 2014. - 516 s.
10. Nəciyev E.R. Səfəvilər dövlətinin əhalisinin dini tərkibi // - Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, № 3. - Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2016. - s. 139-147.
11. A Chronicle of Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission on the 17 th and the 18th centuries: [in 2 vol.] / ed.H. Chick. Intr. R.Matthee. – London: New York: I. B.Tauris, 2012. vol. I., - 720 p.
12. Hanway J. The revolutions of Persia: Shah Sultan Hussein, invasion of the Afghans: [in 2 vol.]. - London: Lombard street, 1753. vol.I., - 255 p.

13. Krusinski T. The History of Revolution of Persia. - London: J. Pemberton at the Golden Buck street, 1728 . - 274 p.
14. Lockhart L. The fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia. – Cambridge: Cambridge University Press, 1958. - 583 p.
15. Malcolm J. The history of Persia, from the earliest period to the present time: [in 2 vol.]. - London: J.Murray Albemarle street, 1815. vol. I., -716 p.
16. Malleon G.B. History of Afghanistan. - London: Pall Mall, 1879. - 456 p.
17. Matthee R. Persia in Crisis Safavid decline and the Fall of Īsfahan. -London-New-York: L.B. Tauris, 2012. - 371 p.
18. Matthee R. The decline of Safavid Īran in Comparative Perspective // - Tehran: Journal of persianate studies, 2015. № 8. - p. 276-308.
19. Matthee R. The politics of Trade in Safavid Īran silk for Silver, 1600-1730. – Cambridge: Cambridge University, 1999. - 290 p.
20. Newman A.J. Safavid Īran. Rebirth of a Persian empire. - London-New-York: L.B. Tauris, 2009. - 282 p.
21. Perry J.R. The last Safavids, 1722-1773 // - Tehran: Journal of Persian studies, 1971. - p. 59-69.
22. Savory R. Īran under the Safavids. – Cambridge: Cambridge University press, 1980. - 273 p.
23. The Cambridge History of Īran. The Timurid and Safavid periods: [In 7 vol.]. - Cambridge: Cambridge University press, 1986. vol. VI., - 1086 p.

АФГАНСКОЕ ВТОРЖЕНИЕ В ИМПЕРИЮ СЕФЕВИДОВ И БОРЬБА С НИМ В «ХРОНИКЕ КАРМЕЛИТОВ» (1722- 1729)

Севиндж М. МЕЛИКЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье затронуты причины политического и экономического упадка, охватившего Империю Сефевидов в I половине XVIII века, а также упоминаются условия оккупации страны афганцами в результате ослабления центральной власти. Автор назвал этот период (1722-1729) в истории Сефевидов периодом афганского вторжения. Также в статье рассматривался этот период на основе данных западных миссионеров, изучалось их положение здесь. Сведения, содержащиеся в источнике под названием “Хроника кармелитов”, относящемся к европейским миссионерам, были сопоставлены с другими источниками того времени, в научный оборот было введено достаточно новых фактов, хотя некоторые сведения были подтверждены на основе других источников. Также было обращено внимание на данные европейских миссионеров о христианском населении империи, в этих данных были выявлены противоречивые моменты.

Ключевые слова; афганское вторжение, миссионеры, «Хроника Кармелитов», Империя Сефевидов, христианство

THE AFGHAN INVASION OF THE SAFAVID EMPIRE AND THE STRUGGLE AGAINST IT IN THE "CHRONICLE OF THE CARMELITES" (1722-1729)

Sevinj M.MALIKZADEH

SUMMARY

In the article, the causes of the political and economic decline that engulfed the Safavid empire in the first half of the 18th century were touched upon, and the conditions for the invasion of the country by the Afghans were created as a result of the weakening of the central government. The author called this period (1722-1729) the period of Afghan intervention in Safavid history. The article also reviewed that period based on the information of western missionaries, and investigated their situation here. The information contained in the source "Chronicle of the Carmelites" belonging to the European missionaries was compared with other sources of the time, although some information was confirmed on the basis of other sources, enough new facts were included in the scientific circulation. Also, attention was paid to the information of the European missionaries about the Christian population of the empire, and the contradictory points in this information were revealed.

Keywords; Afghan intervention, missionaries, "Chronicle of the Carmelites", The Safavids, Christianity

UOT 94 (479.24)

TARİXİN HEYDƏR ƏLİYEV-SÜLEYMAN DƏMİRƏL FENOMENİ

Namiq Q.ƏHMƏDOV*

Türkiyənin doqquzuncu Prezidenti Süleyman Dəmirəlin fəaliyyəti Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin önəmli səhifələrindəndir. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin mühüm mərhələsinə həsr edilən bu araşdırmada Heydər Əliyev-Süleyman Dəmirəl, iki lider arasında formalaşan şəxsi dostluq, qardaşlıq, eyni zamanda bu fonda iki ölkə arasındakı münasibətlərdən bəhs edilir.

Tarixin ən ziddiyyətli və çətin dövrlərində türk dünyasının bu iki şəxsiyyət və liderinin fəaliyyəti Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin qurulmasına və inkişafına xidmət etmişdir. Eyni kökdən olan xalqlarımızın tarixi birliyinin möhkəmlənməsində bu iki böyük şəxsiyyətin – Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl münasibətlərinin dostluq və qardaşlıq səviyyəsində olması da mühüm rol oynamışdır. Məqalədə Süleyman Dəmirəl-Heydər Əliyev münasibətlərinin tarixi ilkəri və ənənələri, əsasən “Kommunist” və “Xalq” qəzetinin təqdim etdiyi materiallar əsasında araşdırılır.

Acar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Heydər Əliyev, Süleyman Dəmirəl, dostluq, qardaşlıq

Giriş. Türkiyə və Azərbaycan arasındakı əlaqələrin inkişaf səviyyəsinin durmadan yüksəlişi analoqu olmayan reallıqlardandır. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev bu əlaqələri belə xarakterizə edir: “Bir kökdən olan xalqlarımız öz tarixi dostluğuna, ənənələrinə həmişə sadıq olmuş və bu ənənələr xalqlarımızın dilini, dinini, mənəviyyatını yaşatmışdır. Məhz bunlara görə Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan arasında olan dostluq əlaqələri xüsusi xarakter daşıyır” [10, 49]. Tarixi təməllərə söykənən bu əlaqələr, həm də bu günümüzün geosiyasi gerçəklikləri baxımından da olduqca önəmli və zəruri olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində baş verən tarixi hadisələr bu əlaqələrin möhkəmlənməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. 1918-ci ilin 28 mayında müsəlman Şərqi qurulan ilk demokratik dövlətin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin möhkəmlənməsində Türkiyə yaxından iştirak etmiş,

* *Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; tuqay59@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1970-182X*

Türkiyənin dəstəyi ilə Azərbaycanın müstəqilliyi təmin olunmuş, bolşeviklərin və daşnakların Bakı və ətraf rayonlarda ağalığına son qoyulmuşdur. 1991-ci ildə Sovetlər birliyi dağıldıqdan sonra da Türkiyə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıyan ilk ölkə olmuş və həmin dövrdən “beynəlxalq aləmdə Azərbaycana əl tutan, kömək duran Türkiyə Cumhuriyyəti, onun səlahiyyətli nümayəndələri oldu” [14, 1995, 11 iyul].

Bu birlik, təsadufi deyil ki, regionda sülhün, təhlükəsizliyin qarantı kimi dəyərləndirilir [14, 2009, 29 oktyabr]. Türkiyə və Azərbaycan böyük enerji layihələrinin həyata keçirilməsində strateji ortaqlıq nümayiş etdirərək, “ümumilikdə regionun, eyni zamanda, Avropanın iqtisadi imkanlarının genişlənməsinə mühüm zəmin yaradırlar” [14,2009, 3 oktyabr]. Regionda təhlükəsizliyin təminatında, münaqişələrin sülh yolu ilə həllində Türkiyə və Azərbaycan dünyanın ən nüfuzlu təşkilatlarında eyni mövqedən çıxış edir və ikili siyasətin yaratdığı problemlərlə mübarizə də hər iki ölkənin qardaşlıq və dostluq maraqlarından irəli gəlir. İllərdir həll edilməyən Dağlıq Qarabağ probleminin həlli və Azərbaycan torpaqlarının 30 ildən sonra azad edilməsi də bu birliyin təntənəsindən qaynaqlanan faktlardandır.

Azərbaycanın 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etməsi ilə Azərbaycan və Türkiyə arasında münasibətlərin yeni dövrü təkcə xalqlarımız arasında yox, həm də dövlətlərarası münasibətlərdə aktualıq kəsb etdiyindən daim diqqətdə olmuş, bu ənənə bu gün də uğurla davam etdirilməkdədir. Türkiyə Cumhuriyyətinin qurucusu Atatürkün “Azərbaycanın sevinci sevincimiz, kədəri kədərimizdir” kəlamı, ümummillə lider Heydər Əliyevin birliyimizin möhtəşəm şüarına çevrilmiş “Bir millət – iki dövlət” ifadəsi müasir dövrdə Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin məzmununu və yönünü aydın göstərir. “Ortaq tariximizin və qardaşlığımızın daimi olması üçün hər cür fədakarlıq göstərən insanların, yeni baxış ortaya qoyan şəxsiyyətlərin, o cümlədən Mustafa Kamal Atatürkün və Ulu Öndər Heydər Əliyevin tövsiyələri... qarşıya olduqca mühüm vəzifələr qoyur” [22]. Bu sırada bütün türk dünyasının adını fəxrlə çəkdiyi və Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan Türkiyənin doqquzuncu Prezidenti Süleyman Dəmirəlin fəaliyyəti Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin önəmli səhifələrindəndir.

Tarixin gedişatı təsdiqləyir ki, beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər arasında dostluq çox vaxt maraqlar ətrafında cərəyan edir. Müvafiq olaraq, dövlətlər beynəlxalq siyasətin əsas üzvləri və iştirakçısı olsalar da, fərdlər də, xüsusən də dövlət və hökumət liderləri dövlətlərin təcrübə və qərarlarına hər hansı bir şəkildə təsir göstərə bilirlər. *Bu həm də dövlətlərarası münasibətlərin formalaşmasında şəxsiyyətlərin rolunu təsdiqləyən faktlardandır. Bunu təsdiqləyən çoxsaylı misallar vardır. Amma həm içtimai, həm də siyasi əhəmiyyəti olan başqa bir misalın üzərində dayanmağı məqbul hesab etdim:*

tarixən və bu günün özündə də Türkiyə-İran münasibətləri daha çox ziddiyyətləri ilə gündəmdə olub. Amma Mustafa Kamal Atatürk və Rza Şah Pəhləvi dönəmində (1923-1938) bu münasibətlər dostluq, hətta qardaşlıq münasibətlərinə çevrildi. Bu dövrdə iki ölkə arasında münasibətlərdə ciddi dəyişiklik baş verdi, Dostluq, Bitərəfli və İqtisadi Əməkdaşlıq haqqında Sədabad paktının imzalanması ilə mübahisələr, o cümlədən torpaq iddiaları aradan qaldırıldı. Atatürkün dəvəti ilə Rza şahın Türkiyəyə səfəri təxminən bir ay çəkdi. Bu bir dövlət başçısının başqa ölkəyə etdiyi ziyarətdən fərqli bir hərəkəti idi [2, 6]. Tədqiqatçıların da yazdığı kimi təxminən 15 illik bir dövrü əhatə edən bu dövrdə iki ölkə arasındakı münasibətlərin əsasını iki liderin şəxsi dostluğu təşkil edib. İki lider arasındakı əlaqələr, keçmişdəki problemlərə məhəl qoymadan sərhəd problemlərinin həlli və yeni əməkdaşlıq müqavilələrinin bağlanması Türkiyə-İran münasibətlərini fərqli bir ölçüyə gətirdi [7, 80]. Bu təkcə Atatürklə Rza şahın dostluğu deyil, həm də Türkiyə ilə İran dostluğu idi. Amma Atatürkün ölümündən və Rza şahın hakimiyyətindən sonra Türkiyə və İran fərqli siyasi əlaqələr qurdular və ayrı düşərgələrdə yer aldılar.

Bu fakt lider və şəxsiyyət faktorunun cəmiyyətdəki, eləcə də dövlətlərarası münasibətlərdə nə qədər önəmli olduğunu birmənalı təsdiqləyir. Süleyman Dəmirəl-Heydər Əliyev münasibətlərinə də bu baxımdan yanaşmaq vacibdir. Həm də ona görə ki, bu münasibətlər təkcə Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri yox, həm də türk dünyasının həmrəylik rəmzi idi.

Sovetlər dönəmi: Dəmirəlin Azərbaycana ilk səfəri. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində 60-cı illərdən sonra başlanan dövr xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə, münasibətlərin yumşalma, dostluq ənənələrinin yeni mərhələdə davam etdiyi bir tarixi dövr kimi diqqəti cəlb etmişdir. Bu dövr Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində yeni mərhələ olmaqla, əslində, İ.Stalinin ölümündən sonra başlamışdı [1, 212]. Tədqiqatçıların da yazdığı kimi, Stalini “əvəz etməli olanlar yaxşı bildirdilər ki, ölkəni keçmişdəki kimi idarə etmək mümkün deyil, ciddi islahatlara ehtiyac var” [11, 7]. Bundan sonra iki ölkə – Türkiyə və SSRİ arasında Türk-Sovet münasibətlərini bərpa etmək istəyini ilk olaraq SSRİ irəli sürmüşdü [13, 367]. SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri G.M.Malenkov Türkiyəyə qarşı irəli sürülmüş sovet tələblərindən imtina edildiyini, iki dövlət arasında münasibətlərin qaranlıq mərhələyə gətirilməsində Stalin və Beriyanın günahkar olduğunu açıqladı [17, 28]. Hətta 1960-cı ildə Türkiyənin baş naziri Adnan Menderesin Moskvaya və sovet rəhbəri Nikita Xruşşovun da Türkiyəyə səfərləri planlaşdırılır. Amma Türkiyədə 27 may 1960-cı ildə baş verən hakimiyyət çevrilişi ucbatından bu tədbir baş tutmur.

İki ölkə arasındakı rəsmi səfər və görüşlər ilk dəfə 1963-cü ilin əvvəllərində Sovetlərlə Türkiyə arasında elmi-mədəni razılaşmalardan sonra

reallaşır. Dövlətlərarası rəsmi səfərlər ilk olaraq az bir müddət (altı ay) Türkiyə Cümhuriyyətinin hökumət rəhbəri olan Suat Hayri Ürgüplünün 30 may–14 iyun 1963-cü ildə Sovetlər birliyinə rəsmi səfəri ilə başladı. Maraqlıdır ki, Türkiyə nümayəndə heyətinin səfər proqramında Azərbaycan da yer almış, Türkiyəli qonaqların Azərbaycan ziyarəti də planlaşdırılmış və Bakı səfərləri uğurla baş tutmuşdur.

Azərbaycan KP MK, Nazirlər Soveti və Ali Sovetin orqanı olan “Kommunist” qəzetində bu səfərlərin hərtərəfli işıqlandırılmasına cəhd göstərilmiş, amma bu, müəyyən hədlər daxilində mümkün olmuşdur. Daha dəqiq deyilsə, əslində, qəzetə bu məsələdə yaradıcılıq üçün geniş imkan verilməmiş, əksinə, rəsmi materiallar da məhdud bir çərçivədə Sovet İttifaqı Teleqraf Agentliyi (SİTA) tərəfindən təqdim olunmuşdur. Bu xəbərlər, əsasən, rəsmi xarakter daşmış, hər iki tərəfdən olan dövlət və hökumət nümayəndə heyətlərinin görüşlərinin işıqlandırılması ilə məhdudlaşdırılmışdır. Başqa ölkələrdən gəlmiş nümayəndə heyətləri haqqında respublikanın birinci qəzetinin dərc etdiyi xəbərlərin həcminə və əhatə dairəsinə diqqət ediləndə bu görüşlərin təqdimatı da, kəmiyyəti də ilk baxışdan diqqəti cəlb edir. Deyək ki, Vyetnam, Macarıstan, Kuba və bu kimi ölkələrin, yaxud qardaş adlandırılan Ermənistan, Gürcüstan, Ukraynadan gəlmiş nümayəndə heyətlərinin qəbulları geniş işıqlandırılrsa da, Türkiyə haqqında bunları söyləmək mümkün deyil.

1965-ci ilin dekabrında Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlət naziri Mehmet Kamil Ocak SSRİ-yə səfər etmiş, bir il sonra SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri A.N.Kosıgin Türkiyəyə səfər etmişdir. Bu səfər nəinki sovet, eləcə də Türkiyə və dünya mətbuatının böyük diqqət yetirdiyi məsələlərdən olmuşdur. SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri A.N.Kosıginin dəvəti ilə 1967-ci il sentyabrın 19-da Türkiyə Cümhuriyyətinin baş naziri Süleyman Dəmirəl Moskva-yə rəsmi səfərə gəlir. Bu barədə rəsmi səfərdən 2 gün əvvəl “Kommunist” qəzetinin dərc etdiyi “Türkiyə Respublikasının baş naziri Süleyman Dəmirəlin SSRİ-yə səfəri haqqında” [15,17 sentyabr] xəbərdə məlumat verilir. Səfərin reallaşdığı gün qəzetin birinci səhifəsində dərc edilən “Türkiyə Respublikası hökumətinin başçısı Moskvada” [15, 19 sentyabr] başlıqlı xəbərdə bildirilir ki, Türkiyənin baş nazirini Vnukovo təyyarə limanında SSRİ hökumətinin rəhbərləri qarşılayır. Ali qonaq SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri A.N.Kosıgin və SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri N.V.Podqornı ilə [15, 19 sentyabr] görüşür. Sentyabrın 23-də Türkiyənin baş naziri Leninqradda, 24-də Daşkənddə olur və bir gün sonra sentyabrın 25-də Bakıya gəlir. Diqqətçəkən faktdır ki, Türkiyə hökuməti başçısının Bakı səfəri 3 günə qədər davam edir.

Bakıda təntənəli və isti qarşılanma mərasimi barədə təbii ki, mətbuat geniş məlumatlar yayır. Hər halda bu materiallar SSRİ Nazirlər Sovetinin

sədri A.N.Kosıginin Türkiyə səfəri qədər geniş və əhatəli təqdim olunmadığını dövrün siyasi ideologiyasının yavaşması baxımından məqbul hesab etmək olar. O cümlədən respublikanın baş mətbu orqanı olan “Kommunist” qəzetində qarşılama ilə əlaqədar Azərinformun (AZƏRTAC–ın keçmiş adı) materialı qəzetin 1-ci səhifəsində dərc edilib [15, 20 sentyabr]. “Azərbaycan torpağında görüşlər” sərəlvəsi ilə sentyabrın 27-də Sumqayıt səfəri haqqında yazı təqdim olunur. Gənc şəhərin zəhmətkeşləri tərəfindən təntənə və sevgi ilə qarşılanan Süleyman Dəmirəl şəhərin sənaye müəssisələrində olur, görüşlər keçirir. Məqalə Qum adasında keçirilən görüşlərlə davam etdirilir. Qəzetin 28 dekabr sayında “Türkiyə Respublikasının baş nazirinin şərəfinə” [15, 28 sentyabr] adlı geniş məqalədə qonağın şərəfinə düzənlənən ziyafət və hökumət rəhbərlərinin çıxışları haqqında məlumat verilir. Səfərlə əlaqədar “Türkiyəli qonaqlar Bakının görməli yerləri ilə tanış olmuşlar” və “Türkiyə Respublikasının baş naziri Bakıdan yola düşmüşdür” [15, 28 sentyabr] adlı iki xəbər də qəzetdə yer alır.

Süleyman Dəmirəlin SSRİ-yə səfəri ərəfəsində “İzvestiya” qəzeti Türkiyə üzrə müxbiri Azad Şərifovun baş nazir ilə müsahibəsini dərc edir. Müsahibədə SSRİ ilə dostluqdan, onun tarixindən və gələcək perspektivlərindən söhbət açılsa da, müsahibənin “Kommunist” qəzetində dərc edilməsinə icazə verilməmişdir. Amma xalqlarımızın tarixi bağlılığını, qardaşlığını da ört-basdır etmək mümkün olmamışdı. Ola bilsin, bu bağlılığın təntənəsi idi ki, Süleyman Dəmirəl SSRİ-yə səfərinin mühüm bir hissəsini Bakı üçün ayırmışdı. Hətta 1967-ci ildə “Kommunist”in dərc etdiyi “Azərbaycan torpağında görüşlər” məqaləsində deyildiyi kimi, onun Bakı səfərində məhəbbət və sevgi ilə söylədiyi *“kökləri müştərək olan kultürümüzün bir-birimizi tanımağa imkan verdiyi”* [15, 27 sentyabr] ifadəsini təkcə görüşdə iştirak edənlər yox, Türkiyə və Azərbaycanın hökumət adamları da coşqu ilə qarşılamışdılar. Ola bilsin ki, məhz o illərdə – 60-cı illərdə Azərbaycanda yeni bir milli intibahın başlanmasında bu kimi faktların rolu və təsiri az olmamışdır.

Bir faktı da unutmayaq ki, Dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında iyirmi beş il (1944–1969) çalışan Heydər Əliyev 1964-cü ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi sədrinin müavini, 1967-ci ilin iyunundan isə sədri vəzifəsinə irəli çəkilmişdir. Süleyman Dəmirəlin Bakı səfərində onun Ulu Öndərlə görüşü istisna edilmir. Amma bu barədə nə mətbuatda, nə də digər mənbələrdə bir məlumat olmasa da, dövlətin təhlükəsizlik orqanının rəhbər postunu tutan Heydər Əliyevin məşhur qonaqdan – Türkiyənin baş naziri ilə görüşdən kənar qalması da mümkün deyildi. Düzdü, o dövrün mətbuat orqanlarının, eləcə də “Kommunist” qəzetinin dərc etdiyi məqalələrdə və fotolarda bunu təsdiqləyən rəsmi bir məlumat yoxdur. Bakı səfəri 3 günə qədər davam etsə də, qəzetin

dərc etdiyi məqalələr 4 yazı və 2 fotodan ibarət olmuşdur. Təəssüf ki, qəzetin o dövrə aid olan arxivi saxlanılmadığından dərc edilməyən fotolar haqqında heç bir məlumat əldə etmək mümkün olmadı. Amma çox sonralar, müstəqillik illəri dövründə tədqiqatçıların ortaya qoyduğu foto faktlar və telexronikalar ən azı Heydər Əliyevin bu görüşdə iştirakını və üstəlik respublika təhlükəsizlik orqanının rəhbəri kimi fəal iştirakını təsdiqləyir. Heç şübhə etmirik ki, sonralar münasibətləri böyük *türk dünyasının həmrəylik rəmzinə çevrilmiş iki dövlət xadiminin dostluğunun* güvənli təməlləri də elə o vaxtlarda qoyulmuşdur. Hətta Türkiyə baş nazirinin Bakı təyyarə limanında və şəhərə gələrkən yol boyu böyük bir izdihamla qarşılanmasından tutmuş, Bakıda, Sumqayıtda təşkil edilmiş görüşlərin, mötəbər qonağın şərəfinə verilən ziyafət mərasiminin, olduqca koloritli çıxışların sovet mətbuatının önəmli bir nümunəsi olan və respublikanın əsas rəsmi qəzeti - “Kommunist” qəzetində yer almasından Ulu Öndərin xəbərsiz olmasını da söyləmək absurd olardı...

Düzdür, dövlətlərarası münasibətlərdə dostluğun və qarşılıqlı əməkdaşlığın bol-bol vurğulanmasına baxmayaraq, mətbuatın təqdim etdiyi və SİTA-nın yaydığı xəbərlərdə ideologiyadan gələn “qısqanclıq”, “məqsədəuyğun təqdimat” kimi meyilləri də aşkar görməkdəyik. Eləcə də Türkiyənin siyasi gündəmi ilə bağlı məsələlərin təqdimatında oxuduqlarımız fərqli bir təəssürat yaradır. Necə ki, Türkiyə kimi bir ölkənin baş nazirinin səfərinə vur-tut 4-5 rəsmi məlumat və 2 foto ayrıldığı kimi. Amma bir il əvvəl SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri A.N.Kosıginin Türkiyə səfəri nəinki sovet, eləcə də Türkiyə mətbuatının böyük diqqət yetirdiyi məsələlərdən olmuşdur. 19-28 dekabr 1966-cı il tarixlərində gerçəkləşən bu səfərin hər günü – təntənəli qarşılanmadan tutmuş qəbullar, qonaqların şərəfinə verilən ziyafətlər, Ankaradan sonra İzmir və İstanbula edilən səfərlər, bölgənin iqtisadiyyatı ilə yaxından tanışlıq, keçirilən görüş və söhbətlər, ən nəhayət, yolasalınma mərasiminə qədər bütün detallar əhatəli işıqlandırılmış, cəsarətlə demək olar ki, SİTA bütün yaradıcılıq imkanlarından istifadə etmişdir [15, 1966, 19-28 dekabr].

Əslində mətbuatın Türkiyə ilə bağlı dərc etdiyi bütün təqdimatlarda bu tendensiyanı görürük. Qəzetdə 1965-ci ilin oktyabrında parlament seçkiləri haqqında məlumatlar, Ədalət Partiyasının qələbəsi, Süleyman Dəmirəlin yeni hökumət qurması barədə məlumatlar da kifayət qədər yığcam bir şəkildə yer alır, o cümlədən Süleyman Dəmirəlin *“Ədalət Partiyası parlament qrupunun iclasında bütün dünya ilə, eləcə də yaxın qonşu olan SSRİ ilə dostluq münasibətlərinin inkişafına çalışacaqlar”*ı [15, 1965, 3 noyabr] xəbəri belə bir-iki cümləlik informasiya kimi təqdim olunur. Müqayisə üçün deyək ki, qəzetin eyni sayında Fransada parlament seçkiləri haqqında ətraflı məlumat yer alsada, Türkiyə ilə bağlı xəbərlərdə geniş və əhatəli təq-

dimatları görmürük. Əminliklə demək olar ki, bunun obyektiv səbəbi Türkiyə ilə yaxınlaşmaya imkan verməməkdən və Türkiyə mövzusunun mətbuata yol açmamasından qaynaqlanırdı.

Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü və Süleyman Dəmirəl. Heydər Əliyevin 1990-cı il iyulun 22-də Naxçıvana qayıdışı ilə yeni bir siyasi dövr başladı və naxçıvanlılar da Heydər Əliyevin simasında xilaskarlarını tapdılar. Azərbaycanın dövlətçilik tarixində misilsiz xidmətlər göstərmiş, ideyaları, zəkası, biliyi, idarəçilik təcrübəsi ilə bugünümüzə, sabahımıza bələdçilik edən görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətində Naxçıvan dövrü (1990-1993-cü illər) mühüm yer tutur [6, 45]. Onun məqsədyönlü siyasəti Naxçıvanı erməni işğalından xilas etdi, əhalini aclıqdan qurtardı. Türkiyə Cümhuriyyəti tərəfindən Azərbaycanla Türkiyə arasında Araz çayı üzərində körpü tikildi və 1992-ci il mayın 28-də rəsmi açılışı oldu [16]. Təbii ki, Heydər Əliyev haqqında yazılan çoxsaylı tədqiqat işlərində bu dövrün yeni tariximizdə həlledici bir mərhələ kimi təqdim olunması deyilənləri sübut edir.

Şübhəsiz ki, Heydər Əliyevin Naxçıvan dövrü siyasi fəaliyyətində Türkiyə Respublikası və elə o dövrdə də Azərbaycan ilə münasibətlərin gərgin olduğu qonşu İran İslam Respublikası ilə diplomatik münasibətlərin qurulması önəmli yer tutur. Amma o da qeyd edilməlidir ki, vaxtı ilə hər hansı bir xarici diplomatın, ictimaiyyət və mətbuat nümayəndəsinin yolunu-səmtini belə tanımadığı Naxçıvan bütün dünya informasiya mərkəzlərinin diqqətində dayanmışdı [8].

Blokada şəraitində yaşayan Naxçıvanı problemlər mənğənəsindən xilas etmək, muxtar respublikanın həyati tələbatlarını ödəmək, hər şeydən əvvəl, nəqliyyat və kommunikasiya sisteminin qurulmasından asılı idi. Bu məsələ, birmənalı olaraq, qonşu Türkiyə və İran ilə yüksək münasibətlərin qurulmasına əsaslanırdı. Digər tərəfdən, istər kommunist, istərsə də cəbhə hakimiyyəti dövründə Azərbaycan iqtidarı muxtar respublikaya kömək etmək əvəzinə onun rəhbərliyinə təzyiq göstərməyə çalışır, onun konstitusiyə hüquqlarını pozmaq tədbirlərinə əl atırdılar.

Muxtar respublikaya rəhbərlik etdiyi 1 il 9 ay ərzində Heydər Əliyevin qonşu dövlətlərlə əsasını qoyduğu xarici əlaqələr bölgəni fəlakətdən xilas edən şərtlərdən oldu. 1991-ci il sentyabrın 3-də Heydər Əliyevin Naxçıvan Ali Məclisinin sədri seçilməsi qonşularla, o cümlədən Naxçıvan–Türkiyə münasibətlərinin qurulmasına ciddi təkan verdi. Naxçıvanla Türkiyə arasında həmin ilin oktyabrında müvəqqəti körpü açıldı və bu, qaradaş ölkə ilə əlaqələrdə yeni vasitə oldu. Müvəqqəti körpü istifadəyə verildikdən sonra Türkiyə hökumət nümayəndələrinin, iş adamlarının Naxçıvana səfərlərinin sayı çoxalmış, muxtar respublikaya edilən yardımların həcmində artımlar olmuşdu. 1991-ci ilin 9 noyabrında Türkiyə “Qızıl Ay”ının xətti ilə Naxçı-

vana 126 ton ərzaq gətirilmişdi. Noyabrın sonunda ərzaq məhsullarından ibarət 19 yük maşını İqdir şəhərinin əhalisi və valiliyi tərəfindən göndərilmişdi [9].

Naxçıvan–Türkiyə əlaqələrinin inkişafında digər təkanverici amil Heydər Əliyevin Türkiyənin o dövri baş naziri Süleyman Dəmirəl ilə çox sıx əlaqələrinin olmasındadır. Hətta Heydər Əliyevin başçılığı ilə Naxçıvan nümayəndə heyətinin 1992-ci ilin martında Türkiyənin baş naziri Süleyman Dəmirəlin göndərdiyi şəxsi təyyarə ilə Türkiyəyə rəsmi səfəri bunun əyani misalıdır. Onda Heydər Əliyevin qardaş ölkəyə işgüzar səfəri, səfər çərçivəsində Türkiyə prezidenti Turqut Özal və baş nazir Süleyman Dəmirəllə keçirilən görüşlərin böyük siyasi əhəmiyyəti var idi. Bütün sahələrdə əməkdaşlığın qurulması və inkişaf etdirilməsi yönündə sənədlər imzalandı. Bu sənədlərdə muxtar respublikaya maliyyə, iqtisadi, texniki dəstək verilməsi, Naxçıvana zəruri ehtiyaclarının ödənilməsi üçün 100 milyon ABŞ dolları həcmində kreditin ayrılması, tərəflər arasında enerji layihələrinin qurulması, nəqliyyat strukturunun yaradılması təsdiqlənirdi. Eyni zamanda, bu sənədlərdə bank işi, turizm və informasiya mübadiləsi sahəsində əməkdaşlığın qurulması, 100 nəfər tələbənin Türkiyəyə təhsil almaq üçün göndərilməsi də öz əksini tapmışdı [18, 596].

Türkiyə və Naxçıvan arasında Sədərək–Dilucu körpüsünün açılması (1992, 28 may) muxtar respublikanın həyatında yeni böyük bir hadisə olmaqla yanaşı, iqtisadi blokadanın yarılmasında mühüm addım oldu. Hec də təsadüfi deyil ki, körpünün rəsmi açılış mərasimində Türkiyə Respublikasının baş naziri Süleyman Dəmirəlin başçılığı ilə 150 nəfərdən artıq nazirlərin, yüksək çinli məmurların və ziyalıların daxil olduğu nümayəndə heyəti iştirak etmişdir [18, 674-675]. Bu körpü iki qardaş xalqın uzun illər qovuşmaq arzusunu yerinə yetirdiyindən xalq arasında “Ümid körpüsü” də adlandırılmışdır.

Naxçıvanı blokadadan xilas edən və “Ümid körpüsü” hesab olunan Sədərək–Dilucu körpüsünün istifadəyə verilməsi təkcə Naxçıvanı blokadadan çıxarmadı, həm də Türk dünyasının coğrafi bütünlüyünü təmin etdi. Bəlkə də dünyanın heç bir yerində mənəvi cəhətdən bu qədər dəyəri olan, istifadəyə verilməsi böyük bir bayrama çevrilən ikinci bir körpü olmamışdır.

Heydər Əliyev körpünün açılış mərasimində həm bir siyasətçi, həm də xalqın blokada şəraitində yaşanan illərlə davam edən əzablı həyatına şahidlik edən bir insan kimi *“Araz çayının o sahilində, bu sahilində dost, qardaş kimi yaşamışıq. Ancaq 70 ildir ki, bir-birimizlə görüşmək üçün biz bu günü böyük həsrətlə gözləmişik. İndi isə bizim bu arzularımız, bizim bu diləklərimiz həyata keçibdir”* [16] deyərək sevincini gizlətməmişdir. Türk dünyasının coğrafi bütünlüyünü təmin edən körpü Süleyman Dəmirəl tərəfindən böyük uzaqgörənliklə “Türkiyə ilə Azərbaycanı deyil, dünyanı,

iki ayrı dünyanı, Avropayla Asiyanı, Avropayla Qafqazları bir-birinə bağlayacaqdır” [16], - deyə qiymətləndirilmişdir. Muxtar respublikanın Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin iclasında körpünün açılışı tarixi hadisə kimi dəyərləndirilmiş [22], Sədərək–Dilucu körpüsü Türkiyə Respublikası və Naxçıvan MR arasında rəsmi keçid qapısı elan edilmişdir [18, 703-704]. Zəngəzur dəhlizinin gündəmə gəlməsi ilə bu olayların nə qədər böyük əhəmiyyət daşıması yenidən təsdiqini tapır.

Heydər Əliyevin Naxçıvana rəhbərlik etdiyi dövrdə Türkiyə ilə əlaqələrin qurulmasında və inkişafında iki böyük şəxsiyyətin – Süleyman Dəmirəl və Heydər Əliyev münasibətlərinin dostluq və qardaşlıq səviyyəsində olması da mühüm rol oynamışdır. Hətta uzun illər Heydər Əliyevin çox şirin bir tərzdə dediyi “Dostum, qardaşım Süleyman Dəmirəl” müraciəti də adamların dilində əzbər olmaqla, həm də sevgi və güvənc duyğusu kimi səslənmişdir. Heç şübhəsiz ki, 1992-ci ilin mayında Ermənistanın təcavüzü ilə əlaqədar ciddi narahatlıq hissələri keçirən Türkiyə rəhbərliyinin təcavüzün dayandırılmasına verdiyi dəstək həm də bu kimi münasibətlərdən də qaynaqlanırdı. Tarixi həqiqətdir ki, Naxçıvanın Sədərək rayonuna ermənilərin böyük qüvvə ilə hücumu ilə əlaqədar Türkiyə hökuməti bəyanat vermiş, əks hücum edəcəyini bildirməklə, həm də Qars müqaviləsinin (1921) şərtlərinə əsasən Naxçıvan MR-nın muxtariyyətinin qarantı olduğunu bəyan etmişdir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin daha dərinə gedən kökləri xeyli dərəcədə Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü ilə əlaqələndirilməlidir. O dövrün mətbuat orqanlarını, eləcə də tarixi sənədləri vərəqlədikcə bir daha sübut olunur ki, Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl dostluğu Naxçıvan–Türkiyə münasibətlərinin inkişafına ciddi təkan vermiş, eyni zamanda xalqlarımızın birliyinin rəmzi olmuşdur.

Milli birlik və türk dünyasının həmrəyliyi uğrunda. Azərbaycanda 1993-cü ildə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev fəaliyyəti yaxın tariximizin reallıqlarıdır. O, Azərbaycanın dünyaya inteqrasiya olunmasında ən müxtəlif diplomatik anlaşmalarda müstəqil siyasət yeridən dövlət rəhbəri olmuşdur. Sovet liderləri arasında yeni dövrün qüsursuz siyasi-ideoloji kursunu ərsəyə gətirən yeganə siyasətçi məhz Heydər Əliyev oldu. Məhz bu baxımdan öz dövrünün ən xarizmatik dövlət xadimi və ən pragmatik siyasətçisi kimi tanınan Heydər Əliyev ümumbəşəri dəyərlərin daşıyıcısı missiyasına yüksələn universal şəxsiyyət kimi regionun coğrafi sərhədlərinə sığmayaraq ümumdünya kontekstinə çıxır [14, 2014, 8 may].

Ulu Öndər müstəqil Azərbaycanın prezidenti seçildikdən sonra da Türkiyə ilə əməkdaşlığın genişlənməsinə, siyasi-iqtisadi və elmi-mədəni maraqların reallaşmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Eyni zamanda, tarixi hadisələrin gedişi də Azərbaycanın yeni müstəqilliyi Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində önəmli yerə sahibləndiyini təsdiqləmişdi [5]. Şübhəsiz

ki, Türkiyə üçün də Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın tarixən təsdiq olunmuş coğrafi və strateji üstünlüyü gündəmdə olmuşdur. *“Azərbaycan güclü olmadan Türkiyənin bu regionda güclü olmayacağını”* [4] söyləyənlərin sonralar da hədəfləri düzgün qiymətləndirməsi türk dünyası dövlət rəhbərlərinin bütün toplantı və tədbirlərində təsdiq olunmuşdur.

Ümummillə lider Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıdıandan sonra Azərbaycanın xarici siyasətini müstəqillik, balanslaşdırma; daxili siyasətini isə sabitlik və azərbaycançılıq prinsipləri əsasında qurdu. Bu dövəmdə xaricə ilk rəsmi səfərini reallaşdıran Ulu Öndər bu mötəbər missiyasına da Türkiyədən başladı. Dövlət başçısı Heydər Əliyevin Türkiyəyə 1994-cü il fevralın 8-də başlayan və fevralın 11-dək davam edən ilk rəsmi səfəri zamanı Türkiyənin paytaxtı Ankarada aparılan danışıqlardan sonra Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında protokol, elmi, texniki, mədəni və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq haqqında saziş, dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə müqavilə, siyasi məsləhətləşmələr barədə, investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında saziş və digər sənədlərin imzalanması az bir zaman kəsiyində müstəqilliyini təmin etmiş Azərbaycan üçün olduqca önəmli hadisə idi [14, 1994, 9 fevral]. Şübhəsiz ki, dövlətlərarası münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsini ortaya qoyan bu sənədlər yeni iqtisadi və siyasi münasibətlərin qurulmasında önəmli əhəmiyyətə malik olmuşdur. O cümlədən, 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalamış *“Əsrin müqaviləsi”*ndə *“Türk Petrolları”* şirkətinin iştirakına şərait yaratmışdır.

Azərbaycan və Türkiyə dövlət rəhbərlərinin qarşılıqlı səfərləri bundan sonra da davam etdirilmiş, hətta bu səfərlərin müntəzəm xarakter alması hər iki dövlətin gündəmində olmuşdur. Heydər Əliyevin 1994-cü il iyunun 9-da Türkiyəyə, 1995-ci ilin iyulunda Türkiyənin Baş naziri Tansu Çillərin, dekabrda Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəlin Azərbaycana prezident kimi ilk rəsmi səfəri mətbuatda geniş və əhatəli təqdim olunmuşdur. Heydər Əliyev bu barədə deyirdi: *“Bu gün hörmətli dostumuz Süleyman Dəmirəl prezident kimi Azərbaycana bizim dəvətimizlə ilk dəfə rəsmi səfərə gəlmişdir. Əvvəlki səfərlərdən bu səfərin fərqi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan artıq dörd ildir müstəqil bir dövlət kimi yaşayır”* [3].

Mətbuat bu səfərə çox diqqətlə yanaşmış, hətta Süleyman Dəmirəlin səfərinin gedişi və görüşlərdən təqdim olunan xəbərlərin sərəlvhələrinin təqdimatı da bunu təsdiq edir: *“Türkiyə Respublikasının prezidenti Süleyman Dəmirəl Azərbaycana gəldi”*, *“Heydər Əliyevin Türkiyə Respublikasının prezidenti Süleyman Dəmirəlin Azərbaycana səfəri ilə bağlı bəyanatı”*, *“Süleyman Dəmirəl Şəhidlər xiyabanını ziyarət etdi”*, *“Süleyman Dəmirəlin bəyanatı”*, *“İki ölkə başçısının yüksək səviyyədə görüşü. Türkiyə Respublikasının prezidenti Süleyman Dəmirəl və Azərbaycan prezidenti Heydər*

Əliyevin görüşü haqqında”, “Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin və Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəlin təkbətək görüşü”, “Türkiyə Respublikasının prezidenti Süleyman Dəmirəlin Azərbaycana səfəri davam edir”, “Siyasi müxalifət rəhbərləri ilə görüş”, “Beynəlxalq bankın tikintisində, Türkiyə şirkətinin inşa etdiyi bankın inşaatçıları ilə H.Əliyev və S.Dəmirəlin görüşü”, “Süleyman Dəmirələ Azərbaycan EA-nın fəxri akademiki diplomu təqdim edildi”, “Milli Məclisin iclasında Türkiyə Respublikasının prezidenti iştirak etdi”, “Milli Məclisin iclasında Türkiyə Respublikasının prezidenti Süleyman Dəmirəlin nitqi”, “Türkiyə Respublikasının prezidenti Süleyman Dəmirəlin Azərbaycana səfəri davam edir”, “Türkiyə prezidenti Təzəpir məscidində olmuşdur”, “Baş nazirlə görüş: Türkiyə prezidenti S.Dəmirəlin Azərbaycanın baş naziri ilə görüşü”, “Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl Azərbaycan qaçqınları ilə görüşmüşdür”, “Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəlin Azərbaycana səfəri başa çatdı”, “Bakıdakı Türk Anadolu liseyi ilə tanışlıq: Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl və Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev Türk Anadolu liseyində olmuşlar”, “Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin və Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəlin təkbətək görüşü”, “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında sənədlərin imzalanması və mübadiləsi mərasimi”, “Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəlin Azərbaycan ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşü”, “İki ölkə prezidentlərinin iş adamları ilə görüşü”, “Heydər Əliyevin və Süleyman Dəmirəlin birgə mətbuat konfransı”, “Türkiyə Respublikası prezidenti Süleyman Dəmirəlin şərafinə Bakının “Gülüstan” sarayında Heydər Əliyevin adından ziyafət verilmişdir”, “Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev və Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl iş adamları ilə görüşmüşlər: Heydər Əliyevin çıxışı”, “Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev və Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl iş adamları ilə görüşmüşlər: Süleyman Dəmirəlin çıxışı”, “Nəzmiyyə xanım Dəmirəl sərgidə: “Yeni Azərbaycan, yeni nəsil, yeni sənət” devizi altında S.Bəhlulzadə adına sərgi salonunda təşkil edilmiş “Gənclik palitrası” sərgisində”, “Heydər Əliyevin və Süleyman Dəmirəlin birgə mətbuat konfransı: Heydər Əliyevin çıxışı”, “Süleyman Dəmirəl, Heydər Əliyev. Birgə bəyanat”, “Türkiyə və Azərbaycan prezidentləri beynəlxalq və şəhərlərarası telefon stansiyalarının açılışında iştirak etmişlər”, “Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl Axıska türklərinin nümayəndələrini qəbul etmişdir”, “Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəlin Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə ilə görüşü”, “Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl “Bayholding” şirkətinin tikinti obyektləri ilə tanış olmuşdur”, Uşaq evində görüş. Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl və Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev Xətai rayonundakı 3 nömrəli uşaq evində olmuşlar, “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti zati-aliləri Heydər Əliyev cənablarına Türkiyə Respublikasının prezidenti S.Dəmirəlin Bakıya rəsmi səfəri

zamanı səmimi qəbula görə minnətdarlığı” [14, 1995, 8-12 dekabr]. Məqalələrin sərlövhələrinin təqdim edildiyi bu siyahı da səfərin nə qədər əhatəli və hərtərəfli olduğunu təsdiqləmiş olur.

Türkiyə prezidentinin rəsmi səfəri zamanı imzalanmış bəyanatda BMT-nin rolunun gücləndirilməsinin, regiondakı münaqişənin aradan qaldırılmasının və global problemlərin həlli yollarının araşdırılmasına fəal təsir göstərməsinin vacibliyi vurğulanmaqla yanaşı, Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını qeyd-şərtsiz azad etməsi tələbi də öz əksini tapdı. Səfərin tarixi əhəmiyyətini vurğulayan mətbuat yazırdı: *“İkitərəfli əlaqələrin möhkəmlənməsi və dostluq münasibətlərinin inkişafı Azərbaycan–Türkiyə əməkdaşlığının əhatə çərçivəsini genişləndirdi”* [14, 1995, 10 dekabr].

Ulu Öndərin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi sonrakı illərdə də dünya birliyinə inteqrasiya, müstəqil siyasi dəst-xəttin davamı bütün sahələrdə özünü təsdiq etmiş və Azərbaycanın dünyada tanındılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu tendensiyada Türkiyə ilə əlaqələrin inkişafı Azərbaycanın həm diplomatik, həm də bütün sahələrdə apardığı ardıcıl kursun tərkib hissəsi olmuşdur.

1997-ci il aprelin 30-da İstanbulda keçirilən Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Zirvə toplantısında iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Qara dəniz regionunda yeni imkanlar” mövzusunda dünyanın 30 ölkəsindən 400-dən çox nümayəndənin iştirak etdiyi biznes konfransındakı çıxışında Qara dəniz iqtisadi əməkdaşlığını yüksək qiymətləndirməklə, “regiondakı mövcud silahlı münaqişələrin davam etdirilməsini pisləyir” [14, 1997, 30 aprel]. Səfər çərçivəsində Heydər Əliyev Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl [14, 1997, 30 aprel] ilə də təkbətək görüşmüşdür. Görüşlərdə ATƏT üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının Lissabon zirvə görüşündə münaqişənin aradan qaldırılması üçün qəbul olunmuş prinsiplərin yerinə yetirilməsi məsələləri müzakirə mövzusu olmuşdur.

Heydər Əliyevin İstanbul Zirvə toplantısından bir həftə sonra – mayın 5-8-də Türkiyəyə yeni rəsmi səfəri reallaşdı. Atatürk hava limanında təntənə ilə qarşılanan Azərbaycan prezidenti bəyanatında səfərin əhəmiyyətini belə dəyərləndirir: *“Biz son illər tez-tez görüşürük. Ancaq hesab edirəm ki, bu rəsmi səfər, görüşlər zamanı əldə etdiyimiz nailiyyətlər əsasında Türkiyə–Azərbaycan əlaqələrini daha yüksək səviyyəyə çatdırmaq imkanına malik olacağıq. Azərbaycan Respublikası buna çox ehtiyac duyur”* [14, 1997, 6 may].

Mətbuatın “Azərbaycan–Türkiyə: dostluq, qardaşlıq, strateji əməkdaşlıq” adı ilə təqdim etdiyi yazılarda Azərbaycan prezidentinin qardaş ölkədə qarşılanması, Türkiyə dövləti və hökumətinin məsul şəxsləri tərəfindən qəbulları yer alır. Təqdim olunan iki material da diqqəti cəlb edir: bi-

rinci, Ankaranın mərkəzi küçələrindən birinə “Azərbaycan” adının verilməsinə, ikinci, Azərbaycanın Ankaradakı səfirliyinin yeni binasının bünövrəsinin qoyulmasına həsr edilmişdir. Dövlət rəhbərlərinin – Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəlin mərasimdəki çıxışlarında Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin davamlı və əbədi olacağı vurğulanır [14, 1997,14 may].

Xəzərin enerji resurslarının dünya bazarlarına nəql olunması sahəsində aparılan işlər Azərbaycan ilə Türkiyənin davamlı işbirliyinin nəticəsi idi. Neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi sabitliyin möhkəmlənməsində həlledici rol oynamaqla, qonşu dövlətlərlə, xüsusən Türkiyə ilə strateji münasibətlərin dərinləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1998-ci il sentyabrın 7-də Bakıda İpək Yolunun bərpası üzrə Beynəlxalq konfransın işə başlaması və İpək Yolunun əhəmiyyətinin Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl tərəfindən *“Böyük İpək Yolu 11 milyon kvadrat kilometr ərazidə yerləşən və 200 milyon insanı birləşdirən türk dünyasının tərəqqisi və zənginləşməsinin yeni vasitəsi olacaqdır”* [14, 1998, 10 sentyabr] fikri ilə dəyərləndirilməsi tarixi reallıqdır.

1999-cu il noyabrın 18-19-da İstanbul şəhərində ATƏT zirvə görüşü keçirildi. Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik və diplomatik təcrübəsi, şəxsi nüfuzu, incə və düşünülmüş siyasi xətti sayəsində İstanbul sammiti Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münasibətlərinin sülh yolu ilə həllinə bir daha tərəfdar çıxdı [14, 1999,19 noyabr]. İstanbul sammitindən sonra, noyabrın 27-də Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə Türkiyəyə işgüzar səfərə getmiş, “Erroziya ilə müdafiə həftəsi”nin açılış mərasimində (27 noyabr 1999) iştirak etmiş, İsparta Universitetində (1 dekabr 1999) olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi dövrdə Türkiyə ilə bütün sahələrdə əlaqələrin qurulduğu və inkişaf etdirildiyi ölkə olmuşdur. Bu münasibətlərdə isə Süleyman Dəmirəlin adı ictimai-siyasi xadim - həm baş nazir, həm də prezident kimi xüsusi önəm və əhəmiyyət daşımışdır.

Nəticə. Bu gün Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri özünün ən qürurverici anlarını yaşayır. Təkcə dövlətlərimizin və xalqlarımızın yox, həm də regionun ümumi tərəqqisinə töhfələr verən, böyük dövlət xadimi, Ulu Öndərin ən yaxın dostu olan Süleyman Dəmirəlin adı yada düşür. Bütün türk dünyasının adını fəxrlə çəkdiyi və Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan Türkiyənin doqquzuncu Prezidenti Süleyman Dəmirəlin fəaliyyəti Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin önəmli səhifələrindəndir.

1924-cü ildə İsparta vilayətinin Atabəy rayonunun İslamköy kəndində anadan olan Süleyman Dəmirəlin bütün həyat və fəaliyyəti qardaş Türkiyənin dövlətçilik tarixi ilə bağlıdır. Siyasi fəaliyyəti dövründə 7 dəfə

Baş nazir postunu qazanan Süleyman Dəmirəl 1993-cü il mayın 16-da dövlət başçısı seçilmiş və Türkiyənin 9-cu prezidenti olmuşdur.

Azərbaycan xalqının da çox xoş duyğularla xatırladığı Süleyman Dəmirəlin ümummilli lider Heydər Əliyevin səmimi dostluq və qardaşlıq münasibətləri Azərbaycan-Türkiyə müttəfiqliyinin möhkəmlənməsində əhəmiyyətli bir ənənə yaratmaqla xalqlarımızın birliyində xüsusi ilə fərqlənmişlər. Süleyman Dəmirəlin siyasi həyatının Azərbaycan səhifələri birmənalı olaraq Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Türk dünyasının iki böyük oğlunun dostluq və qardaşlığı xalqlarımızın birliyinin önəmli səhifələrindən olmaqla, həm də bu birliyi zənginləşdirən ən yeni səhifələri olmuşdur. Bu münasibətlər təkcə Azərbaycan və Türkiyənin qardaşlığına, əzəli müttəfiqliyinə deyil, eləcə də bütün türk dünyasının birlik və həmrəyliyinə hədəflənməsi ilə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bu birliyin bütün səhifələrində Heydər Əliyev-Süleyman Dəmirəl cütünü önəmli yerdədir. Dövlətçilik tariximizin önəm daşıyan bu təməlləri hələ sovetlər dönməndən, 1967-ci ildən başlayır desək, bəlkə də yanlışdır, amma Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasına rəhbərliyi dövrü bu qardaşlığın başlanğıcının görünən təsdiqidir. Ulu Öndərin 1992-ci il mart ayının 22-dən 24-dək Türkiyəyə səfəri “Azərbaycana bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında əməkdaşlıq protokolu” bir ilk olaraq təsdiqləyir ki, Türkiyə Azərbaycanın yanındadır. Bu həm də o deməkdir ki, Heydər Əliyev və Türkiyənin baş naziri Süleyman Dəmirəl bir yerdədir.

Azərbaycanın neft strategiyası böyük ziddiyyət və çətinlikləri aşaraq yeni həyata vəsiqə alır. Bu tarixi addımın uğurunda da Türkiyə dövlətinin, həmçinin prezidentinin rolu danılmazdır. Burada da iki tarixi şəxsiyyət bir yerdədir.

Bu birlik Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafında xüsusi önəm daşdı. Hazırlanmış sazişlər, müqavilələr, anlaşmalar, tarixi sənədlər gələcək əlaqələrin təməllərini qoydu, inkişaf üçün yeni yollar açdı. Bakı-Ceyhan boru xətti, daha sonra Bakı-Ərzurum xətti Azərbaycanın yeraltı sərvətlərinin dəyərləndirilməsinə yardımçı oldu.

Bu dostluq türk birliyinin möhkəmləndirilməsinə də xüsusi töhfələr verdi. Onların birgə siyasi enerjisi və siyasi-ideoloji fəaliyyətləri Azərbaycan və Türkiyə ilə məhdudlaşmayıb, bütövlükdə türk dünyasını əhatə edir. Türk dünyası ilə bağlı görülən işlər, irəli sürülən ideyalar elmi-nəzəri cəhətdən mükəmməl olduğu qədər də, tarixi əhəmiyyətə malikdir. Bu layihələrdə türk dövlətləri arasındakı əlaqələrin genişlənməsi, türk dünyasının müasir dünyada özünəməxsus yerini tutması üçün müstəqil türk dövlətləri birliyinin müfəssəl proqramını görməkdəyik.

Nəhayət, bəlkə də lap əvvəlcə deyilməli olan və həyati baxımdan

mükkəmməl bir faktı da xatırlatmaq mütləq lazımdır. 1995-ci il mart ayının 12-də Kopenhagendə BMT-nin Dünya Sosial İnkişaf Zirvəsində iştirak edən Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirələ Ankaradan Azərbaycanla bağlı “Tam məxfi” adlı şifrəli sənəd verilir. Sənəddə Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevə sui-qəsd planları barədə məlumatlar əks olunubmuş. Heydər Əliyevə böyük təxribat planı haqqında məlumat verən Süleyman Dəmirəl təkidlə ona “Bu situasiyaya görə dərhal Bakıya qayıtmalısınız, fürsəti əldən buraxmayın”, - deyə tövsiyə edir. Sonralar Heydər Əliyev “*Əziz dostum Süleyman Dəmirəl təhlükə gözləndiyini mənə bildirdi. Məni bu günlərə gətirdiyiniz üçün sağ olun, həyatımı qurtardınız*”, - deyə söyləyəndə də onlar bir-birinin yanında idilər.

Süleyman Dəmirəl-Heydər Əliyev münasibətlərinin tarixi bu gün həm də xalqlarımızın birliyinin tarixidir. Dostluq və qardaşlıq adlandırılan bu münasibətlər tarixi ənənələrimizi zənginləşdirən, ona yeni rənglər qatan və xalqlarımızın birliyinin möhkəmlənməsinə əvəzsiz töhfələr verən hadisədir. Burada Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl faktorunun hələ uzun illər də danışılacaq əbədi yeri var.

Ortaq tariximizin əvəzsiz dəyərlərini xalqlarımıza, dövlətlərimizə miras qoyan tarixi şəxsiyyətlər sırasında onların açdığı və qoyduğu tarixi yol 30 il sonra tarixi torpaqlarımız olan Qarabağın xilas yolu oldu. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan məhz bu ənənələrə sadıq qalaraq iki qardaş ölkə arasında münasibətləri “Şuşa bəyannaməsi” ilə tarixi müttəfiqlik zirvəsinə qaldırdılar. Hazırda bu yol bizi daha böyük hədəflərə doğru aparır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmedov N. Sovyet dönemi Azərbaycan gazeteciliğinde Türkiye konusu (Azad Şerifov: yurtdışına gönderilen ilk azerbaycanli sovyet muhabir). <https://dergipark.org.tr/en/pub/turuk/issue/42740/516220>
2. Akgül L.H. Rıza Han`ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye ziyareti. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/9895>. 2005, 7, s.1-42.
3. Aydınoglu T. Türkiye Respublikasının prezidenti Süleyman Dəmirəl Azərbaycana gəldi // “Xalq” qəzeti. – 1995, 8 dekabr. – s. 2.
4. Bolukbası S. Ankara’s Baku-Centered Transcaucasia Policy: Has It Failed? // – Washington: Middle East Journal, –1997. Vol. 51, Winter, No.1, – pp. 80-94
5. Bülent A. Azərbaycan ile Yeniden // Sabah. – 2009, 1 temmuz. – s. 2.
6. Cabbarlı Ə. Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri. – Naxçıvan: Əcəmi, 2015. – 232 s.
7. Erdal İ. Atatürk dönemi (1923–1938) Türk-İran ilişkileri ve Sadabad Paktı, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/105843>. 2012, 34, s.77-88.
8. Əhmədov N. Heydər Əliyevin Azərbaycana qayıdışı və Naxçıvan dövrü fəaliyyəti mətbuatın yaddaşında // “Xalq” qəzeti. – 2018, 24 iyul. – s.6.
9. Əlaqələr bütün sahələrdə möhkəmlənməlidir // Şərq qapısı. – 1991, 03 dekabr. – s.3.
10. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. (46 cildə). 4-cü kitab – Bakı: Azərnaşr, 1997. – 528 s.

11. Əzizə Ş., Əli Ş. Dissident sorağında (1956-1986). – Bakı: Elm və Təhsil, 2018. – 204 s.
12. Feyziyev C. Heydər Əliyev: zamana sığmayan zəka // “Xalq” qəzeti. – 2014, 8 may. – s.3.
13. Həsənli C. SSRİ–Türkiyə: soyuq müharibənin sınaq meydanı. – Bakı: Adiloğlu, 2005. – 544 s.
14. “Xalq” qəzeti. –1995-1997-ci; 2009-2010-cu illər.
15. “Kommunist” qəzeti. - 1965, 3 noyabr; 1966,19-28 dekabr; 1967, 25-29 sentyabr.
16. Kərimov M. Azərbaycan–Türkiyə: əməkdaşlığın yeni dövrü//”Xalq” qəzeti. –1992, 28 may. – s.2.
17. Qasımlı M. SSRİ–Türkiyə münasibətləri (Türkiyədə 1960-cı il çevrilişindən SSRİ-nin dağılmasınaadək). I cild. – Bakı: Adiloğlu,2007.– 560 s. .
18. Qayıdış (1990-1993). Sənədlər toplusu. Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr / tərt. ed. Ə.Həsənov – Bakı: Azərbaycan, 2008. – 840 s.
19. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin Rəyasət Heyətində // Şərq qapısı. – 1992, 17 iyun. – s.1.
20. Şahtaxtı S. Süleyman Dəmirəl-Heydər Əliyev qardaşlıq münasibətləri türk dünyasının həmrəylik rəmzidir.
https://azertag.az/xeber/Suleyman_Demirel_Heyder_Aliyev_qardasliq_munasibetleri_turk_dunyasinin_hemreylik_renzidir-2181920
21. Türkiyədən yardım gəlir // Şərq qapısı. – 1991, 11 noyabr. – s.2.
22. Türkiyənin Azərbaycandakı səfiri İsmayıl Alper Coşqun: Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafı üçün çox güclü siyasi iradə və sağlam zəmin var. http://yeniazərbaycan.com/Musahibe_e20210_az.html.

ФЕНОМЕН ИСТОРИИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА-СУЛЕЙМАНА ДЕМИРЕЛЯ

Намиг Г.АХМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Деятельность Сулеймана Демиреля, девятого президента Турции, именем которого гордится тюркский мир, является одной из важных страниц азербайджано-турецких отношений. В данной статье говорится о личной дружбе и братстве Гейдара Алиева и Сулеймана Демиреля, а также о взаимоотношениях между двумя странами на этом фоне.

Дружеские и братские отношения Гейдара Алиева и Сулеймана Демиреля сыграли важную роль в укреплении единства наших, имеющих единые корни, народов. Деятельность этих двух личностей и лидеров служила развитию азербайджано-турецких отношений в самые противоречивые и сложные периоды истории.

Отношения Гейдара Алиева и Сулеймана Демиреля расцениваются как символ солидарности, как азербайджано-турецких отношений, так и всего тюркского мира. Исторические истоки и традиции взаимоотношений Гейдара Алиева и Сулеймана Демиреля рассматриваются в статье, в основном, на материалах, опубликованных в газетах «Kommunist» и «Xalq qəzeti».

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, Гейдар Алиев, Сулейман Демирель, дружба, братство

HEYDAR ALIYEV-SULEYMAN DEMIREL PHENOMENON OF HISTORY

Namig G.AHMADOV

SUMMARY

The activity of Suleyman Demirel, the ninth President of Turkiye, whose name is remembered in the whole Turkic world with pride, is one of the important pages of Azerbaijan-Turkiye relations. This article deals with the personal friendship and fraternity between Heydar Aliyev and Suleyman Demirel, and at the same time, against this background, the relations between the two countries.

Relations between Heydar Aliyev and Suleyman Demirel, which were at the level of friendship and fraternity, played an important role in strengthening the unity of our peoples who have the same roots. In the most contradictory and difficult periods of history, the activities of these two personalities and leaders served to the development of Azerbaijan-Turkiye relations.

Heydar Aliyev-Suleyman Demirel relations are valued as a symbol of solidarity of both Azerbaijan-Turkiye relations and the Turkic world. The article examines the historical sources and traditions of Heydar Aliyev-Suleyman Demirel relations mainly on the basis of materials presented by the “Communist” and “Khalq qazeti” newspapers.

Keywords: Azerbaijan, Turkiye, Heydar Aliyev, Suleyman Demirel, friendship, fraternity.

UOT 94 (479.24)**II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA
QAFQAZDA YARANAN YENİ REALLIQLAR****Ülkər K.MƏMMƏDZADƏ***

44 günlük müharibə nəticəsində Azərbaycan işğalda olan torpaqlarını azad edərək beynəlxalq hüquqda tanınmış sərhədlərini bərpa etdi. Müharibəni sonlandıran 10 noyabr 2020-ci tarixli üçtərəfli Bəyanatın müddəaları Qafqazda formalaşmaqda olan yeni reallıqlar üçün də zəmin yaratdı. Təxminən son 1 ildə Ermənistan və Azərbaycan arasında münasibətlərin stabilləşməsi, Qafqaz regionunda kommunikasiyaların açılması və sülh müqaviləsinin imzalanması istiqamətində Avropa İttifaqının da fəaliyyətinin gücləndiyi müşahidə edilir. II Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə regionda bir sıra ziddiyyətlərin hələ də həll edilməmiş qalmasına baxmayaraq demək olar ki, bu müharibə Qafqaz regionunda geosiyasi vəziyyəti kökündən dəyişərək yaxın gələcəkdə təhlükəsizlik şəraitində əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq mühitinin əsasını qoymuşdur.

Açar sözlər: Qafqaz, II Qarabağ müharibəsi, Zəngəzur dəhlizi, 10 noyabr bəyanatı, 3+3 formatı

Giriş. 2020-ci ilin 27 sentyabrına qədər təxminən 30 il ərzində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsindəki status-kvo Rusiya, İran, Türkiyə, ABŞ və Fransa daxil olmaqla Qafqaz regionunda marağı olan dövlətlərin regional siyasətlərini formalaşdırmasında əsas amillərdən birinə çevrilmişdi. Rusiya, Fransa və ABŞ münaqişənin tənzimlənməsi üçün yaradılmış Minsk qrupunun həmsədrləri olaraq bu müddət ərzində dondurulmuş münaqişədən Qafqazda öz milli maraqlarını həyata keçirmək üçün istifadə edirdilər. Minsk qrupu fəaliyyəti boyunca danışıqlara vasitəçilik etsə də, bir neçə həll variantı təklif etsə də son nəticədə bu kimi addımlar səmərəsiz və nəticəsiz olurdu. 30 ilə yaxın davam edən danışıqların dalana dırənməsi, Azərbaycanla sərhəddə və cəbhədə erməni təxribatlarının güclənməsinə cavab olaraq 27 sentyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycanın əks-hücum əməliyyatlarını başlatmasına səbəb oldu. 44 günlük müharibə nəticəsində Azərbaycan işğalda olan torpaqlarını azad edərək beynəlxalq

---

* *Bakı Dövlət Universitetinin müəlliməsi, tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru; ulkar_m23@hotmail.com; ORCID İD: 0000-0003-2018-7389*

hüquqda tanınmış sərhədlərini bərpa etdi. II Qarabağ müharibəsinin nəticələri artıq Qafqaz regionunu formalaşdırmaqdadır. Azərbaycan özünün diqqətlə işləyib hazırladığı hərbi strategiyasını yüksək səviyyədə tərtib edilmiş diplomatik addımlarla birləşdirərək regionda çəkirdirmə və tarazlıq sisteminin əsasını qoydu.

II Qarabağ Müharibəsi çoxsaylı insan və digər itkilərə səbəb olsa da, beynəlxalq humanitar hüququn və beynəlxalq insan hüquqlarının ciddi şəkildə pozulması ilə müşahidə olunsa da bu müharibə Qafqazda geosiyasi vəziyyəti dəyişmiş və Şərqi Avropada uzun müddət həll olunmamış münacişələrə xas olan qeyri-sabitlik üçün bir nümunə olmuşdur. Azərbaycan Respublikası nümayiş etdirmişdi ki, müvəqqəti atəşkəsin olduğu dövrdə güclü iqtisadiyyata malik dövlət yaratmaqla, ordusunu ən müasir silahlarla təchiz edərək, xarici siyasətdə həyata keçirdiyi uğurlu diplomatiya ilə sadıq müttəfiqlər əldə edərək I Qarabağ müharibəsindəki məğlubiyəti qələbəyə çevirə bilər. ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində 30 ilə yaxın müddətdə davam edən danışıqların əldə edə bilmədiyinə Azərbaycan 44 günlük müharibədə nail oldu və BMT TŞ-nin münacişə ilə bağlı qəbul etdiyi 4 qətnaməni özünə təkbaşına həyata keçirmiş oldu. Müharibəni sonlandıran 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli Bəyanatın müddəaları Qafqazda formalaşmaqda olan yeni reallıqlar üçün də zəmin yaratdı. Belə ki, Bəyanatda keçmiş Dağlıq Qarabağ ərazisinə rus sülhməramlılarının yerləşdirilməsi, Atəşkəsə nəzarət Türkiyə-Rusiya birgə Monitoring mərkəzinin təşkili, regiondakı bütün kommunikasiyaların, eləcə də Azərbaycanla Naxçıvan arasında quru əlaqəsini təmin edəcək Zəngəzur dəhlizinin açılması nəzərdə tutulmuşdu[3].

II Qarabağ müharibəsi nəticəsində Ermənistan 1991-1993-cü illərdə işğal etdiyi bütün torpaqlar üzərində nəzarəti itirdi və Azərbaycan beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq tanınmış sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyünü təmin etdi. İmzalanmış üçtərəfli Bəyanata əsasən ermənilərin yaşadığı keçmiş Dağlıq Qarabağ ərazisinə 1960 nəfər Rusiya sülhməramlısı yerləşdirilmiş, eləcə də Ermənistanla bu ərazilərimiz arasında humanitar əlaqəni təmin etmək üçün sülhməramlıların nəzarəti altında olan 5 km enində olan Laçın dəhlizinin təmin edilməsi də razılaşdırılmışdır [3]. O, bunun qarşılığında isə Azərbaycanı öz anklavı Naxçıvanla birləşdirən Zəngəzur dəhlizinin açılması da Bəyanatın bəndləri arasındadır. Lakin müharibənin bitməsindən keçən dövr ərzində erməni tərəfinin nümayiş etdirdiyi qeyri-konstruktiv mövqe nəticəsində hələ də bu istiqamətdə yekun razılıq əldə edilməmişdir.

44 günlük müharibənin gedişində və ondan sonrakı mərhələdə Türkiyə-Rusiya tandemi Qafqazda regional qüvvələr balansını dəyişdirərək digər beynəlxalq və regional aktorları ikinci plana keçirmiş oldu. Müharibə zamanı ilk gündən Azərbaycana dəstəyini açıq bəyan edən Türkiyə mü-

haribədən sonra da regionda “3+3” formatında əməkdaşlıq mühitinin yaradılmasında həlledici rol oynamaqdadır. Azərbaycanın torpaqlarının azad edilməsindən sonra Türkiyə Ermənistanla da münasibətlərini bərpa etmək üçün danışıqlara başlamış, bu istiqamətdə nəticələr əldə etməyə çalışır.

Bunun əksinə olaraq, 25 ildən artıq münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün çalışan aktorların müharibə gedişində və sonrakı dövrdə proseslərdən kənar qaldığı açıq-aşkar görünməkdədir. Atəşkəs danışıqlarında və üçtərəfli Bəyanatın imzalanmasında ATƏT-in Minsk Qrupunun və ya hər hansı Qərb aktorunun və ya beynəlxalq təşkilatın (BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının nəzarətçi rolunun qeyd edilməsi istisna olmaqla) iştirak etməməsi çoxtərəfli institutların münaqişələrin sülh yolu ilə həlli mexanizmindəki rolunu zəiflətdi. 44 günlük müharibə həm də xüsusən son illərdə Qərbin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi prosesini Moskvaya ötürdüyünü də göstərirdi. Beləliklə, Qərb özü Rusiyanın Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik sahəsində əsas aktor kimi rolunu legitimləşdirməsinə imkan verdiyini söyləmək olar.

II Qarabağ müharibəsindən sonra yaranan yeni regional konfigurasiyanın xüsusiyyətləri. Rusiyanın II Qarabağ müharibəsi zamanı mövqeyi və atəşkəs razılaşmasının əldə edilməsindəki rolu onu göstərdi ki, o, Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik sahəsində əsas oyunçu olaraq qalır. Lakin getdikcə Türkiyə, İran və Çin kimi ölkələr, xüsusən də iqtisadi və nəqliyyat sahələrində Rusiyaya daha çox meydan oxumaqdadırlar. Bununla belə, Kremlin münaqişələri həll etmək əvəzinə onlardan istifadə etmək siyasəti yalnız Rusiyanın öz siyasətini hərbi cəhətdən dəstəkləmək üçün kifayət qədər resursunun olması şərtilə davam edə bilər. Bu baxımdan Rusiya üçtərəfli Bəyanatın müddəaları əsasında Qarabağın ermənilər yaşayan hissəsinə öz sülhməramlılarını yerləşdirməklə bütün dünyaya regionun əsas aktoru olduğunu nümayiş etdirdi.

Qafqazda milli maraqlara sahib və Azərbaycanla ən yaxın müttəfiq və qardaş ölkə olan Türkiyə də II Qarabağ müharibəsindən sonra regionda və bütövlükdə dünyada öz mövqeyini möhkəmlətməmiş oldu. Xəzər dənizinə birbaşa çıxışı hədəfləyən və Xəzər dənizindən enerji ehtiyatlarının Avropaya çatdırılması üçün mərkəz olmaq məqsədini qarşısına qoyan Türkiyə öz məqsədlərinə yaxınlaşmaqdadır. Türkiyənin Rusiyanın neft və qaz idxalından müstəqilliyinin getdikcə artması, eləcə də Azərbaycanla hərbi və iqtisadi əməkdaşlığının güclənməsi Ankaranın Moskva ilə danışıqlarda da mövqeyini yaxşılaşdırmışdır.

Cənubi Qafqazdan tranzit marşrutlarının keçməsinə Azərbaycan və Ermənistandan başqa Rusiya, Türkiyə və İranın da ümumi maraqları vardır. Bu, Ermənistanla Türkiyə arasında yaxınlaşma və iki ölkə arasında sərhədlərin açılması üçün müəyyən imkanlar yaratmaqdadır. Bu kontekstdə Gür-

cüstan artıq iki ölkə arasında aparılan danışıqlarda vasitəçi rolunu oynayır. Bununla belə, Ermənistanla Azərbaycan arasında münasibətlərin normallaşması Ankara ilə İrəvan arasında münasibətlərin yaxşılaşması üçün ilkin şərt olaraq qalır. Ticarət və kommunikasiyanın genişləndirilməsi üçün böyük potensialın olmasına və müharibədən sonrakı dövrdə bu sahədə fəaliyyətin intensivləşməsinə baxmayaraq bir çox real maneələr də qalır[9].

Müharibədən sonra Ankara və Moskva üç Cənubi Qafqaz dövləti, Türkiyə, İran və Rusiya arasında əməkdaşlığın 3+3 formatını təklif etmişdilər [8]. Bu formatın formalaşması təqdirdə regionda Aİ və ABŞ olmadan yeni geosiyasi reallıq möhkəmlənə bilər. Bu format, həmçinin yeni irimiqyaslı infrastruktur layihələri üzrə danışıqlar üçün platforma yarada bilər. Lakin Tbilisi hazırda belə bir təşəbbüsə qarşıdır və Rusiya qoşunları Abxaziya və Cənubi Osetiyanı tərk etməyə qədər Moskva ilə heç bir belə regional formatda iştirak etməyəcəyini qətiyyətlə bildirmişdir[4]. Bundan başqa Tiflis üçün Azərbaycan və Ermənistandan keçən yeni Şərq-Qərb tranzit marşrutları Gürcüstanın əsas tranzit ölkə kimi rolunu sarsıda bilər. Gürcüstana həmçinin Azərbaycan üzərindən Rusiya, Ermənistan və Türkiyəni birləşdirən mümkün yeni Cənub-Şimal tranzit marşrutları da öz təsirini göstərəcək. İstənilən halda regiondakı 3+3 formatdakı əməkdaşlıqda açar ölkə rolunu oynayacaq ölkə kimi Azərbaycanı göstərmək heç də səhv olmaz. Çünki Azərbaycan yerləşdiyi geosiyasi mövqe baxımından Şimal və Cənubun, Şərq və Qərbin qovuşağında yerləşdiyindən indiki şəraitdə bu kommunikasiyaların açılması Azərbaycanın regiondakı liderlik mövqeyini daha da möhkəmlətməsinə səbəb olacaq əsas amillərdən olacaqdır.

44 günlük müharibə nəticəsində Azərbaycan işğal edilmiş əraziləri uğurla azad edərək Ermənistan və İranla əvvəllər nəzarət olunmayan sərhədləri üzərində öz suverenliyini bərpa etdi. Müharibə zamanı və ondan sonrakı dövrdə regionun ən böyük dövlətlərindən biri olan İran bölgədə əcnəbi terrorçuların fəaliyyət göstərdiyi və Azərbaycan sərhədinə SEPAH-ın böyük kontingentini yerləşdirməsi barədə əsassız iddialar səsləndirməkdə idi [1]. Bu yanaşmanın səbəblərindən biri olaraq Azərbaycan ordusunun İranla sərhəd boyu işğal edilmiş ərazilərimizdə irəliləyərkən sərhədin o tayından İran azərbaycanlılarının sevinclə dəstək verməsi hallarının çoxalmasını göstərmək olar. Ümumiyyətlə, İranın Azərbaycana münasibətdə siyasətini müəyyənləşdirən amillərdən ən vacibi daima İranda yaşayan azərbaycanlılar amili olmuşdur. Bu baxımdan Ermənistanın Azərbaycan-İran sərhədinin 130 km çoxunu işğal altında saxlaması İranın şimal-qərbində azərbaycanlılar yaşayan böyük icmalarını Azərbaycandan ayıran bufer zona yaratmışdı ki, bu bufer zona Azərbaycanın öz torpaqlarını işğaldan azad etməsilə ləğv edilmiş oldu.

Bundan başqa İranın yeni Naxçıvan dəmir yolu və kommunikasiya

marşrutu ilə bağlı narahatlığı ondan ibarətdir ki, bu dəhliz Tehranın Azərbaycanın əsas ərazisindən Naxçıvana daşınan mallara tariflər qoyduğu üçün iqtisadi cəhətdən itirməsinə səbəb olacaq və Ankaraya Azərbaycan və Xəzər dənizi vasitəsilə Mərkəzi Asiya ölkələri ilə ticarətini gücləndirməyə imkan verəcək. Azərbaycan və Türkmənistan Qarabağ müharibəsindən sonra Xəzərdəki uzun müddətdir mübahisəli olan təbii qaz yatağının istismarı ilə bağlı razılığa gəlmiş, bu isə öz növbəsində potensial olaraq türkmən qazının Azərbaycan üzərindən Avropaya nəqlinə gətirib çıxara bilər. Bütün bu amillər, əlbəttə ki, İranın regional siyasətinə öz təsirini göstərməkdə və Azərbaycan və İran arasında vaxtaşırı gərginliklər yaratmaqdadır.

Qafqaz regionunda maraqlara sahib olan ölkələrdən biri də əlbəttə ki, dünyanın fəvqəldövləti olan ABŞ-dır. Vaşinqton Qafqazda regional siyasətini formalaşdırarkən II Qarabağ müharibəsindən sonra yaranan yeni geosiyasi reallıqları nəzərdən qaçıra bilməz. Regionda kommunikasiyaların açılması baxımından ABŞ-ın strateji maraqlarına Avropanın Rusiya təbii qazından asılılığını azaltmaq üçün Avropaya qaz tədarükünün şaxələndirilməsi də daxildir. Türkmənistan-Azərbaycan arasında razılığın əldə edilməsi uzun müddətdir elan edilən türkmən qazının Qərb bazarlarına ixrac edilməsi ideyasına yaşıl işıq yandırmış olur. Bu qaz Azərbaycanın hazırda fəaliyyətdə olan TAP boru kəməri ilə Avropaya nəql edilə bilər ki, bu da ABŞ və Aİ-nin enerji maraqlarına xidmət edir. Rusiyanın Ukraynada başladığı müharibə nəticəsində bu ölkəyə qarşı tətbiq edilən sanksiyalar səbəbindən Rusiyadan qaz idxalı da getdikcə daha məhdudlaşdırılmaqdadır. Bu fonda Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyindəki rolu getdikcə daha da aktuallaşmaqdadır.

10 noyabr üçtərəfli Bəyanatında kommunikasiya xətlərinin açılması dedikdə, söhbət 1990-cı illərin əvvəllərində Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində bağlanan, Ermənistanı, eləcə də Azərbaycanın Naxçıvan anklavının beynəlxalq yollardan kənarda qoyan bir sıra nəqliyyat marşrutlarından gedir. Əgər bu bağlanmış marşrutların hamısı razılaşmada göstərildiyi kimi yenidən açılsa, regiona nəzərə çarpan təsiri göstərəcək yollardan biri Azərbaycan üzərindən Rusiyadan Ermənistan və İrana uzanan şimal-cənub marşrutu olacaq ki, bu marşrutun iqtisadi təsiri bütün region ölkələri üçün əhəmiyyətli dərəcədə ola bilər.

Şərqi Avropa və Qafqaz regionu üzrə ixtisaslaşmış Karnegi Avropa Fondunun böyük elmi işçisi Tomas de Vaalın fikrincə, qapalı dəmir yolu xətlərinin yenidən açılması həm də böyük həcmdə yüklərin daşınmasını Cənubi Qafqazın avtomobil yollarından dəmir yollarına ötürərək müsbət ekoloji fayda da vermiş olacaq. Ermənistan və Azərbaycanda dəmir yollarının nisbətən kiçik hissələrinin yenidən bərpa edilməsi Finlandiyadan başlayaraq Rusiyadan keçməklə Fars körfəzinə və oradan Hindistana uzanan

7,200 kilometrlik (4,400 mil) beynəlxalq Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi çərçivəsində layihələndirilən dəmir yolu marşrutunu daha səmərəli edəcəyi proqnozlaşdırılır. Minimum sərhəd nəzarətinə malik yeni keyfiyyətli dəmir yolu şəbəkəsi, xüsusən də 1993-cü ildən bağlı olan Ermənistan-Türkiyə sərhədləri yenidən açılsa, şərq-qərb ticarətini də gücləndirəcək[9]. Bu, Cənubi Qafqazdan keçməklə Çin, Mərkəzi Asiya, Türkiyə və Avropa İttifaqı arasında yük daşınması marşrutu olan Orta Dəhlizinin cəlbediciliyini artıracaq.

1990-cı illərdən etibarən regionda Gürcüstan üzərindən keçən Şərq-Qərb marşrutu formalaşmış və bu marşrut 2017-ci ildə Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolunun açılışı ilə daha cəlbedici olmuşdur. Bu baxımdan Orta Dəhliz hazırda Rusiyadan keçən Şimal Marşrutu və Süveyş Kanalı üzərindən Dəniz Yolu ilə müqayisədə çox kiçik nəqliyyat axınlarına sahibdir. Çinin "Bir Kəmərlər və Yol" təşəbbüsü Cənubi Qafqazdan keçən Çin-Mərkəzi Asiya-Qərbi Asiya iqtisadi dəhlizini özünə daxil edir, lakin Pekin hələ ki regionda heç bir böyük infrastruktur və ya nəqliyyat layihələrinə investisiya qoymamışdır. Bəzi mütəxəssislər Orta Dəhlizin şərq-qərb marşrutu kimi perspektivlərinə şübhə ilə yanaşır, onu Xəzər və Qara dənizlərin yaratdığı maneələrə və bəzi ölkələrdə olan mürəkkəb gömrük rejimli çoxsaylı sərhəd keçidlərinə görə şimal və cənubdakı rəqibləri ilə müqayisədə zəif rəqib hesab edirlər[9].

Bu fikirlərə qarşı əks tezis kimi onu qeyd etmək olar ki, son bir neçə ildə Türkiyə, Azərbaycan və Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri arasında baş verən yaxınlaşmalar, siyasi inteqrasiya bu ölkələrdə hakimiyyətdə olan qüvvələrin ölkələr arasında olan inteqrasiya proseslərini daha da dərinləşdirmək niyyətlərindən xəbər verir. Yəni siyasi inteqrasiyanın ardınca iqtisadi inteqrasiyanın da genişləndirilməsi mümkün ssenarilərdən birinə çevrilməkdədir. Bu baxımdan mövcud çətinliklər, problemlər aradan qaldırıla və Zəngəzur dəhlizi və ümumilikdə Cənubi Qafqaz da öz strateji əhəmiyyətini artıraraq Orta dəhlizin reallaşdırılması heç də qeyri-real səslənməməlidir. Əlbəttə ki, bu proseslərə ən böyük maneə törədəcək amil Ermənistanda revanşist qüvvələrin hakimiyyətə gələrək regiondakı sülh və təhlükəsizlik mühiti üçün yeni təhdidlər yaratması ola bilər. Bu isə birgə bəyanatda nəzərdə tutulan müddəaların həyata keçirilməsinə maneə ola bilər. Bunun olmaması üçün ilk növbədə iki ölkə arasında sülh müqaviləsi imzalanmalı və tərəflər bir-birinin ərazi bütövlüyünü tanıyıb, suverenliklərinə hörmət çərçivəsində qarşılıqlı əlaqələrə daxil olmalıdırlar. Əlbəttə ki, hər iki tərəfin öz öhdəsinə götürdüyü vəzifələri yerinə yetirməsi isə beynəlxalq müşahidəçilər və vasitəçi dövlətlər tərəfindən təmin edilməlidir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Qafqazda ən böyük maraqları olan dövlətlərdən biri və bəlkə də birinci olan Rusiyanın hər zaman regionda təsiri güclü olsa da II Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə Ermənistan -

Azərbaycan arasında vasitəçilik rolunu öz üzərinə götürərək, Qarabağa sülhməramlılar yerləşdirməklə Minsk qrupunun digər həmsədrələrini faktiki olaraq buradan sıxışdırıb çıxarmışdı. Qafqaz regionunun tədqiqatçılarından biri olan Almaniya Xarici Əlaqələr Şurasının Beynəlxalq Nizam və Demokratiya Proqramının rəhbəri Stefan Meister hesab edir ki, “Rusiyanın müharibə zamanı və post-müharibə dövründəki fəaliyyəti ATƏT-in Minsk Qrupunu münaqişənin tənzimlənməsi və vasitəçilik missiyasından uzaqlaşdırmış və bununla da ABŞ və Fransa vasitəsilə Aİ-nin regionda onsuz da nisbətən aşağı olan təsirini daha da azaltmışdır. Hətta əgər bundan sonra Minsk Qrupu yekun sülh müqaviləsi üzrə danışıqlar aparmaq üçün yeganə rəsmi beynəlxalq mandatı özündə saxlasa belə, həlledici danışıqlar Rusiya, Ermənistan, Azərbaycan və qismən də Türkiyə arasında gedəcək”[5].

Bu fikirlər əsas etibarilə düzgün olsa da, II Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə Ermənistan və Azərbaycan arasında münasibətlərin normallaşması, Qafqaz regionunda kommunikasiyaların açılması və sülh müqaviləsinin imzalanması istiqamətində Avropa İttifaqının da fəaliyyətinin gücləndiyi müşahidə edilir. Rusiyanın Ukraynaya qarşı başladığı ədalətsiz müharibə bütün dünyada onun nüfuzunu olduqca zəiflətdiyindən bundan sonrakı müddətdə digər qlobal aktorlar tərəfindən də Qafqaz regionunda da bu dövlətin təsirinə azaldılmasına cəhd göstərilməsi gözləniləndir.

Avropa İttifaqı 2021-ci ilin sonlarından etibarən iki ölkəyə də vasitəçilik təklif edərək Azərbaycan və Ermənistan dövlət başçılarının Brüsseldə görüşünü təşkil etmiş və bu görüşdə regionda kommunikasiyaların açılması istiqamətində əməli addımların atılması barədə razılığa gəlinmişdi. Belə ki, 2021-ci ilin dekabrın 14-də Brüsseldə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti Şarl Mişel və Ermənistan Respublikasının baş naziri Nikol Paşinyan ilə birgə görüşü keçirilmişdir. Görüşdə tərəflər iki ölkə arasında sərhədlərin delimitasiyası və demarkasiyası istiqamətində danışıqları gücləndirəcəklərini bəyan etmiş, regionda bütün kommunikasiya və nəqliyyat marşrutlarının açılışı barədə geniş müzakirələr aparmışdır. Bu baxımdan Aİ Cənubi Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin təmini üçün Azərbaycan və Ermənistan arasında yekun sülh müqaviləsi imzalanmasının vacibliyini də qeyd etmişlər [2]. Avropa İttifaqının regionda kommunikasiyaların açılması, sülh və təhlükəsizliyin bərqərar olması istiqamətində əhəmiyyətli addımlarından biri də Ermənistanə 2,6 mlrd, Azərbaycana isə 2 mlrd avro maliyyə yardımının verilməsi barədə qərarı olmuşdur. Ermənistanə yardımın məbləği elan edildikdə Azərbaycana 150 mln avro ayrılacağı bildirilmişdi. Brüsseldə keçirilən görüşdən sonra bu məbləğin həcmi artırıldı [7]. Lakin yenə də münaqişədən ən çox zərər görmüş, işğal altında olan rayonları vəhşicəsinə dağıdılan, II Qarabağ müharibəsi zamanı sivil əhəlinin yaşayış yerlərinə raketlər atılaraq

dağıdılan Azərbaycana, yenilənən rəqəmlərlə belə təcavüzkar Ermənistan-dan daha az yardım ayrılması yanaşmasında müəyyən ədalətsizliklər müşahidə olunur. Lakin bütün bu mənfi amillərə baxmayaraq bu istiqamətdə əməkdaşlığı Aİ və Azərbaycan arasındakı münasibətlərdə irəlİYə atılmış addım kimi qiymətləndirmək olar.

Aİ-nin Azərbaycan və Ermənistan arasında vasitəçilik fəaliyyəti son aylar ərzində davam etdirilmiş, 30 mart 2022-ci il tarixində Brüsseldə Ermənistan və Azərbaycanın yüksək səviyyəli nümayəndələri Aİ-nin vasitəçiliyi ilə görüşmüş, 6 aprel 2022-ci il tarixində isə yenidən Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev, Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti Şarl Mişel və Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın görüşü təşkil edilmişdir. Görüşdən sonra verilən açıqlamalara əsasən qeyd etməliyik ki, danışıqlar konstruktiv məcrada aparılmış, 2021-ci ilin dekabrında Brüsseldə keçirilmiş son görüşdən və 2022-ci ilin fevralında Fransa Prezidenti İ.Makronun iştirak etdiyi videokonfransla təşkil edilmiş görüşdən sonrakı hadisələr və hər bir tərəfin üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsi istiqamətindəki irəliləyişlər nəzərdən keçirilmiş, 10 noyabr üçtərəfli Bəyannatın bütün müddələrinin tam şəkildə yerinə yetirilməsinin zəruriliyi vurğulanmışdır[6].

Öz növbəsində Prezident Ş.Mişel həll olunmamış bütün humanitar məsələlərin həllində Avropa İttifaqının tərəflərə dəstək olmağa hazırlığını bildirmiş, iki ölkə arasında etimadın formalaşmasında, humanitar məqsədlə minatəmizləmə fəaliyyətinə, eləcə də münacişədən zərər çəkmiş əhaliyə maliyyə yardımının artırılmasında, Qarabağın bərpası və yenidənqurma işlərində yardım göstərəcəklərini qeyd etmişdir [6]. Görüşün vacib nəticələrindən biri kimi Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın Azərbaycanın irəli sürdüyü, regionda təhlükəsizlik, stabillik və inkişafın bərqərar olunmasında zəruri olan beş maddəlik təklifini qəbul etməsi olmuşdur. Əgər bu istiqamətdə Ermənistan həqiqətən səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərməyə cəhd göstərsə, Brüssel görüşündə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən irəli sürülən sülh modeli, əlbəttə ki, təkcə Azərbaycanın deyil, bütün region dövlətlərinin inkişafı və təhlükəsizliyi üçün açar rolunu oyanayacaq.

Nəticə. II Qarabağ müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi və münacişənin başa çatmasından sonrakı dövrdə regionda Rusiya sülhməramlılarının müvəqqəti yerləşdiyi Azərbaycan ərazilərindən hələ də erməni silahlılarının tam çıxarılmaması, onların dövrü olaraq təxribatlar törətməsi, atəşkəsi pozması, Ermənistan-Azərbaycan sərhədlərinin delimitasiya və demarkasiya olunmaması, Ermənistanda vaxtaşırı revanşist bəyannatların səslənməsi, Ermənistanla Zəngəzur dəhlizinin açılması istiqamətində hələ də tam razılığın əldə edilə bilinməməsi, İranın

yeritdiyi və bir çox hallarda Ermənistan yönümlü siyasətin yaratdığı problemlər, Gürcüstan və Rusiya arasında mövcud ziddiyyətlər və s. bu kimi problemlərin mövcudluğuna baxmayaraq birmənalı demək olar ki, 44 günlük müharibə Qafqaz regionunda geosiyasi vəziyyəti kökündən dəyişərək yaxın gələcəkdə təhlükəsizlik şəraitində əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq mühitinin əsasını qoymuşdur. Bu baxımdan post-müharibə dövründə region ölkələri, xüsusilə də Azərbaycan və Ermənistan arasında danışıqların aparılmasını, son dövrlərdə bu danışıqların daha da intensivləşməsi, keçirilən görüşlərdə bəzi razılıqların əldə edilməsini müsbət qiymətləndirmək olar. Ermənistan cəmiyyətində və hakimiyyətində hələ də Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkə bilməyən və revanşist düşüncəli insanların və siyasətçilərin mövcudluğu regionda sülh və əməkdaşlıq fəaliyyətinə mane olan ən böyük amil kimi göstərilməlidir. Bu kimi mənfi amillərin təsiri aradan qaldırılarsa, Azərbaycan və Ermənistan arasında yekun sülh sazişi imzalanarsa Qafqazda sabit sülh və təhlükəsizlik mühitinin formalaşması istiqamətində böyük bir addım atılmış olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmazadə R.. Shaping the Region: The New Geopolitical Realities in the South Caucasus Following the Karabakh War. // <https://thegeopolitics.com/>: <https://thegeopolitics.com/shaping-the-region-the-new-geopolitical-realities-in-the-south-caucasus-following-the-karabakh-war/> . Müraciət tarixi: April 10, 2022
2. Brüssel görüşü: Azərbaycanın haqlı mövqeyi beynəlxalq aləmdə dəstəklənir. <https://report.az/xarici-siyaset/brussel-gorusu-azerbaycanin-haqli-movqeyi-beynelxalq-alemdə-desteklenir/> mənbədən tapılıb. Müraciət tarixi: April 10, 2022
3. Statement by the President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation. <https://president.az/en/articles/view/45923> (2020, November 10). Müraciət tarixi: April 10, 2022
4. Kaleki V.. Iran and the 3+3 regional cooperation format in the South Caucasus: Strengths and weaknesses. Eurasia Daily Monitor, 18, 96: <https://jamestown.org/program/iran-and-the-33-regional-cooperation-format-in-the-south-caucasus-strengths-and-weaknesses/> Müraciət tarixi: April 10, 2022
5. Meister S.. Shifting Geopolitical Realities in the South Caucasus. SCEEUS Reports on Human Rights and Security in Eastern Europe No. 8: https://www.ui.se/forskning/centrum-for-osteuropastudier/sceeu-report/shifting-geopolitical-realities-in-the-south-caucasus/#_ftn29 Müraciət tarixi: April 10, 2022
6. Məmmədli S.. 6 aprel Brüssel görüşü: İlham Əliyev regionu sülhə aparır. <https://lent.az/xeber/siyaset/6-aprel-brussel-gorusu-ilham-eliyev-regionu-sulhe-aporir-40536776>. Müraciət tarixi: April 10, 2022
7. Süleymanov E.. Avropa İttifaqından Azərbaycana ayrılan 2 milyard avro hansı sahələrə xərclənəcək? <https://report.az/xarici-siyaset/brussel-gorusu-azerbaycanin-haqli-movqeyi-beynelxalq-alemdə-desteklenir/> Müraciət tarixi: April 10, 2022
8. Teslova E.. Russia suggests 3+3 format with Turkey, Iran, Azerbaijan, Armenia, Georgia in Caucasus. <https://www.aa.com.tr/en/politics/russia-suggests-3-3-format-with-turkey-iran-azerbaijan-armenia-georgia-in-caucasus/2384679> Müraciət tarixi:

April 10, 2022

9. Waal T.D.. In the South Caucasus, Can New Trade Routes Help Overcome a History of Conflict? <https://carnegieeurope.eu/2021/11/08/in-south-caucasus-can-new-trade-routes-help-overcome-history-of-conflict-pub-85729> Müraciət tarixi: April 10, 2022

НОВЫЕ РЕАЛИИ ВОЗНИКЛИ НА КАВКАЗЕ ПОСЛЕ II КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ

Улькер К.МАММАДЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В результате 44-дневной войны Азербайджан освободил свои оккупированные земли и восстановил свои границы, признанные в международном праве. Положения трехсторонней Декларации от 10 ноября 2020 года, завершившей войну, также заложили основу для новых реалий, складывающихся на Кавказе. В последнее время наблюдается активизация деятельности Европейского Союза в направлении стабилизации отношений между Арменией и Азербайджаном, открытия коммуникаций в Кавказском регионе и подписания мирного договора. Несмотря на то, что ряд противоречий в регионе еще оставался нерешенным в период после Второй карабахской войны, можно сказать, что эта война коренным образом изменила геополитическую ситуацию в Кавказском регионе и заложила основу для атмосферы сотрудничества и партнерства в условиях безопасности в ближайшее время.

Ключевые слова: Кавказ, Вторая карабахская война, Зангезурский коридор, Заявление 10 ноября, формат 3+3

NEW REALITIES EMERGED IN THE CAUCASUS AFTER THE II KARABAKH WAR

Ulkar K.MAMMADZADA

SUMMARY

As a result of the 44-day war, Azerbaijan liberated its occupied lands and restored its borders which recognized in international law. The provisions of the tripartite Declaration of November 10, 2020, which ended the war, also laid the groundwork for the new realities emerging in the Caucasus. In the last year, it is observed that the activities of the European Union have been strengthened in the direction of the stabilization of relations between Armenia and Azerbaijan, the opening of communications in the Caucasus region and the signing of a peace treaty. Despite the fact that a number of contradictions in the region still remained unresolved in the period after the Second Karabakh War, it can be said that this war fundamentally changed the geopolitical situation in the Caucasus region and laid the foundation for an environment of cooperation and partnership under security conditions in the near future.

Keywords: Caucasus, Karabakh war II, Zangezur corridor, November 10 statement, 3+3 format

UOT 94 (479.24)

**MİLLİ NADİR KİTABLARIN
TƏRTİBATI XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TARİXİ****Elçin G.GÜLALIYEV***

Hazırkı məqalədə Azərbaycanada nadir kitabların tərtibat xüsusiyyətlərinin tarixi araşdırılır. Məlumdur ki, kitablarda rast gəlinən mövzunun fərqliliyi tərtibat prosesində müxtəlif təsvir üsullarından istifadə tələbatını yaradır. Hər-hansı bir kitabın forması ilə məzmunu yaranan əsərin mövzusunun təşkil edir. Kitabı tərtib edən şəxs onu bəzəməklə kifayətlənmir, eyni zamanda nəşrin məqsədinin mənimsənilməsinə əsaslanan məlumatı oxucuya çatdırmağa cəhd göstərir. Azərbaycanda ilk kitab çapı daşbasma üsulu ilə həyata keçirilmişdir. İlk çap kitabları quruluşuna görə əlyazma kitablarından demək olar ki, fərqlənmir. XIX əsrdə artıq Azərbaycanın bir sıra bölgələrində ilk mətbəələr fəaliyyət göstərməyə başlamışdır və həmin dövrdən etibarən yığma üsulu ilə kitab çapı həyata keçirilmişdir. Bu dövrdə artıq kağız matrisa üzərinə daha davamlı mis qatının da əlavə edilməsi kağızda orijinal formalı çap elementlərinin dəqiqliklə əldə edilməsini təmin etdi.

Açar sözlər: nadir kitab, kitab tərtibatının tarixi, Azərbaycanda ilk kitab çapı, daşbasma üsulu ilə kitab çapı, yığma üsulu ilə kitab çapı, kitab mədəniyyəti, çap elementləri, Azərbaycanda ilk mətbəələr

Giriş. Azərbaycanda kitab çap olunmağa başladığı vaxtdan onun tərtibatı daim diqqət mərkəzində olmuşdur. İlk çap dəzgahları 1819-cu ildə Azərbaycanın Təbriz şəhərində qurulduğu üçün ilk dəfə kitab çapı da burada həyata keçirilmişdir. Növbəti dövrlərdə, 1830-cu ildə Şuşada, 1874-cü ildə Gəncədə, 1887-ci ildə Şamaxıda, 1892-ci ildə Bakıda, sonralar isə mərhələlərlə digər şəhərlərdə də mətbəələr açılmağa başlanmışdır. Bütün bu mətbəələr Azərbaycanın mədəni-maarif mühitinin canlanmasına öz töhfəsini verməyə nail olmuşdur. Bu mətbəələrin açılmasında rolun ziyalılarımız ölkənin problemlərinin ümumi mahiyyətinin xalqa düzgün çatdırılması sayəsində maariflənmənin və savadlanmanın əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdülər.

Azərbaycanda ilk kitab çapının tərtibatı tarixi. Qeyd olunmalıdır

---

* Dövlət Sərhəd Xidməti Akademiyasının müəllimi; elchin.gulaliyev1@gmail.com;
ORCID ID: 0009-0007-6830-603x

ki, Azərbaycanda ilk kitab çapı daşbasma üsulu ilə həyata keçirilmişdir. Daşbasma üsulu səthi əhəng daşı üzərinə həkk olunmuş mətnin yazı materialına köçürülməsinə imkan verirdi, eyni zamanda isə bu kitablarda müxtəlif cədvəl, sxem, diaqram, illüstrasiya və s. yerləşdirmək də mümkün olurdu [2; 5; 7].

Azərbaycanda ilk mətbəə 1812-ci ildə Təbrizdə açılmışdır. Qafqaz Azərbaycanında isə XIX əsrin ortalarından etibarən mətbəələr qurulmağa başlanmışdır. 1889-cu ildə Bakıda 5 mətbəə və 1 tipolitoqrafiya, 1900-cu ildə isə artıq 16 mətbəə mövcud idi. İlk Azərbaycan mətbəəsinin Təbrizdə qurulması faktına əsasən ilk mətbu kitabının Mirzə İsa adlı müəllifin 1818-ci ildə çapa hazırladığı “Cihadiyə” əsərinin olduğu hesab edilir. Əsər Rusiya-Qacarlar müharibəsinə həsr edilmişdir. Həmin kitabın 1819-cu ildə Zeynalabdin Təbrizi tərəfindən hazırlanmış nəşri də tarixə düşmüşdür. Elə həmin ildə Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin daşbasma üsulu ilə nəşri həyata keçirilmişdir [7, 14].

Qeyd olunmalıdır ki, daşbasma üsulu ilə çap olunan M.Füzulunun “Leyli və Məcnun” əsərində Şərq motivlərinə bənzər 20 miniatür yer almışdır, titul vərəqində isə bitki, heyvan və quş kimi canlıların təsvirləri, titul vərəqinin çərçivəsində Təbriz kitab sənəti ustalarının qələminin məhsulu olan üslubun izləri duyulur. Bütün bu xüsusiyyətlər tədqiqatçıları kitabın həqiqətən də Təbrizdə işıq üzü gördüyünün qənaətinə gətirmişdir.

1825-ci ildə isə Təbrizdə ilk litoqrafik dəzgahlar olan mərkəzlər açılmışdır. Bu mərkəzlərdə Peterburq və Moskvada hazırlıq keçən iranlılar işləyirdi. Bu dövrdən başlayaraq yığma üsulu ilə kitablar çap olunmağa başlandı. Azərbaycanda yığma üsulu ilə çap edilmiş ilk kitab isə “Tarixi-müntəzimi-Nasiri” (1817-1818) kitabı hesab olunur. [11, 33].

Tədqiqat zamanı məlum olur ki, qədim kitablarda əsas mətn əsasən qara mürəkkəblə həkk olunurdu. Kitabda yer alan başqa elementlər isə, məsələn, başlıq, inisial, sonluq və sair qırmızı, göy, qəhvəyi, bənövşəyi, narıncı, yaşıl, darçını rəngli mürəkkəblə verilirdi. Qeyd edək ki, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda hişz olunan Şəmsəddin Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin məcmuələrində aparılan tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, B-733 və M-64 şifrəli məcmuələrdə qara və qırmızı mürəkkəbdən, B-679, B-612 şifrəli məcmuələrdə isə müxtəlif rənglərdən istifadə edilmişdir [10, 20].

İlk çap kitabları quruluşuna görə əlyazma kitablarından demək olar ki, fərqlənir. Bu kitabların titul səhifəsinə, küncələrinə eyni və ya iki sol küncünə bir, o biri iki sağ küncünə isə fərqli, daha mürəkkəb həndəsi, ya da nəbatı naxış vurulan haşiyə salınmışdır. Əsərin adı isə bəzəkli xətlə, qırmızı çalarlı parlaq boya ilə vərəqin mərkəzində yazılmışdır. Kitabın frontispisində əsərin süjet xəttinə uyğun təsvir əks olunmuşdur, bölmələr iri hərflərlə

başlayır, fəsil, paraqraf başlıqları üçün isə əsərin məzmununa uyğun xətt növündən istifadə edilmişdir [9, 293].

Qeyd olunmalıdır ki, bu kitabların estetik gözəlliyinin əldə edilməsi üçün onların dəridən hazırlanmış tumac cildlərinin üzərinə basmanaxış həkk olunurdu.

1829-cu ildə Təbriz mətbəələrində stereotip gips yerinə kağız materialdan alınmağa başlanmışdır. 1838-ci ildə isə artıq kağız matrisa üzərinə daha davamlı mis qatının da əlavə olunması kağızda orijinal formalı çap elementlərinin dəqiqliklə əldə edilməsini təmin edirdi.

İlk elektrikli mətbəənin əsasını isə Orucov qardaşları qoymuşdur. 1906-cı ildə O.Orucov mətbəə açmaq üçün Varşavadan çap maşını gətirir. Mətbəədə Azərbaycan dili ilə yanaşı, gürcü, rus, fransız şriftlərinin də olması geniş imkanlar yaradırdı. Mətbəə “Mille” markalı özüyüqan maşın, “Frankental”, “Aqzburq”, “Amerikanka” markalı yüksək texniki çap maşınları ilə təchiz edilmişdi. 1929-cu ildə respublikada 997 adda 2961700 nüsxə kitab çap olunur ki, bu 1920-ci illə müqayisədə 30 dəfədən çox idi [7, 14].

AMEA-nm M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı “Orucov qardaşları mətbəəsinin inventar kitabı” adlı toplunu tədqiq edərkən bizə məlum olmuşdur ki, XX əsrin əvvəllərində kitablarda müxtəlif tipli dekorativ element və bədii ifadələrdən nəşrin növləri arasında fərq qoymadan istifadə olunurdu. Belə ki, 1910-cu ildə nəşr olunmuş Müctəhidzadə Məmmədəğa Qarabağının “Riyazül-əşiqin” kitabının frontispisində, yəni ön səhifəsi, titulunda müəllifin klişedən, yəni sonradan müxtəlif maddi daşıyıcılara köçürmək üçün metal və ya taxta parçası üzərindəki qabarıq təsvir formasında olan qəlibində həkk olunmuş oval formalı portreti yerləşdirilmişdir. Bu da qeyd olunmalıdır ki, həmin dövrdə klişe hazırlamaq çətin idi. Bu səbəbdən də eyni klişe dəfələrlə istifadə olunurdu [9, 293-294].

Azərbaycanda çap olunmuş ilk kitablar. AMEA-nm M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda aparılan tədqiqat zamanı əldə edilən nəticəyə əsasən belə fikir irəli sürmək olar ki, Azərbaycanın şimal bölgəsində kitab çapına nisbətən gec başlanılmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, Əlyazmalar İnstitutunda daşbasma və yığma üsulu ilə Şimali Azərbaycanda çap olunmuş çoxsaylı dini risalə, şeir məcmuələri, dərslük və dərs vəsaitləri qorunub saxlanılır.

XIX əsrdə artıq Azərbaycanın bir sıra bölgələrində mətbəələr fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 1874-cü ildə Gəncədə, 1835-ci ildə Şuşada, 1887-ci ildə Şamaxıda və 1892-ci ildə Bakıda açılmış mətbəələr buna nümunədir. XIX əsrin ikinci yarısında Bakıda dini və dünyəvi məzmunlu kitabları, o cümlədən, divan, dərslük, bədii əsər, lüğətləri çap edən mətbəələrin sayı 16-ya çatmışdır [12, 6-7; 6, 45-48].

Aparılan tədqiqatın nəticələrinə görə, Mir Möhsün Nəvvabın Şuşada yerləşən daşbasmaxanasında müəllifi olduğu “Ketab-e qorbe dər mah-e şəban” (1892-93, II c.), “Ketab-e-mizanül-həqq, yəni “Təşxise-incil-vəl-Quran” (1835, 272 s.), “Kəşfül-həqiqə-məsnəvi” (1899, c.2, 60 s.), “Kəşfül-həqiqə” (1895, c.1. 92 s.), “Divan” (1896-97, 128 s.), “Ketab-e Divan-e farsî və torkî” (1896-97), “Divan-e farsî” (1897-98, 128 s.), “Kəşfül-həqiqə” (1905, c.3), “Bəhrül-hüzən”, Bakıda Mir Məhəmməd Kərim əl-Hacı Mir Cəfər əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Musəvinin 1904-cü ildə “Kaspi” mətbəəsində “Kəşfül-həqayiq ən noqtəyil-əyan vəd-dəqayeq” əsərinin iki cildinin, Soltanməcid Qənizadə və Əli İsgəndər Cəfərzadənin 1909-cu ildə “Kelid-e ədəbiyyat”, Mirzə Möhsün Tacül-vaizini-Xorasaninin “Dorrət-üt-tac və mir-qatul-meraj”(1906-7), Mirzə Möhsünün 1909-cu ildə Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsində çap olunan “Rəhbər-e soxən”, Abdulla Şaiqin “Qolşən-e ədəbiyyat” (1910), Abbas Rza Məhəmmədzadənin 1913-cü ildə Orucov qardaşlarının mətbəəsində çapdan çıxan “Qoldəste”, Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” (1913) və s. kimi əsərləri meydana çıxmışdır.

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda XIV-113519 №-li sifirə ilə Mir Məhəmməd Kərim əl-Hacı Mir Cəfər oğlu Hüseyn Bakuvinin ərəb dilindən tərcümə etdiyi “Ketab-e kəşful-həqayeq” kitabı hifz edilir. Kitab 1904-1905-ci illərdə “Kaspi” mətbəəsində 3 cildə nəşr edilmişdir. Bütün cildlərin titul səhifəsində həndəsi və nəbatî elementlərin kombinasiyası əks olunmuşdur. Kitabın səhifəsi sadə haşiyə ilə çərçivələnmişdir. Birinci səhifədə beyt, ikinci səhifədə isə təfsir yazılmışdır və iki hissəyə bölünmüşdür. Səhifələrdə bir-birinin ardınca surə adlarından ibarət kolontitullardan istifadə edilmişdir.

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda tədqiqat apardığımız zaman burada qorunan və nəşri 1909-cu ilə aid olan Sultan Məcid Qənizadə və Əzizə Cəfərzadənin “Kelid-e ədəbiyyat” və Əliabbas Müznibin “Molla Nəsrəddinin məzhəkələri” əsərlərinin, o cümlədən, Mirzə Məhəmməd Axundzadənin “Məclis yaraşığı” əsərinin nüsxələri ilə tanış olduq. Qeyd olunmalıdır ki, adı çəkilən kitabların tituluna və nəşrin təyinatına müvafiq olaraq sadə alleqorik illüstrasiyalar diqqəti cəlb edir .

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında hifz olunan 1913-cü ildə işıq üzü görmüş Əliabbas Müznibin qələminə məxsus, oğlu Hüseynə həsr etdiyi “Sibiryə məktubati” (X-780) və 1921-ci ildə nəşr olunmuş Abdulla Şaiq Talıbzadənin “Murad” kitablarında həndəsi ornamentlərdən ibarət haşiyələr yer almışdır. Qeyd edək ki, cildin üzərində və arxasında verilən haşiyənin daxilində yer alan bəzəklər eynilik təşkil edir. Hər iki nəşr Azərbaycan dilindədir və titul vərəqi kiril əlifbasıyladır. Sondakı titul vərəqi isə ərəb əlifbası ilə yığılmışdır.

Milli Kitabxanada qorunan Əliabbas Müznibin müəllifi olduğu

“Şələquyruq” adlı nağıl kitabı 1917-ci ildə “Bakpolismeystva” mətbəəsində çap olunmuşdur. Kitabın üzünə qırmızı rəngli mətn həkk olunmuş açıq-yaşıl rəngli kağız çəkilmişdir. Qeyd edək ki, o dövrün bəzi nəşrlərinin cildində yer alan mətbəə adları əsas mətnin şriftlərindən kiçik hərflərlə yazılırdı.

L.Vollesin 1913-cü ildə işiq üzü görmüş “İslandbulun fəthi” kitabının cildinin əsası dəyirmi formadadır. Kitab Bakıda, Haşım bəy Vəzirovun “Səda” elektrik mətbəəsində daşbasma üsulu ilə hazırlanmışdır. Kitabın üzünə parça əsaslı lederin, yəni süni dəri çəkilmişdir. Cildi bənövşəyi rəngdədir və haşiyənin içərisində kitabın və müəllifin adı yazılmışdır.

Kitabın cildinin kötüyündə rombabənzər və kənarı bəzənmiş həndəsi fiqur, onun içərisində kitabın ərəbcə adı, ondan bir az kiçik dördbucaqlı haşiyənin daxilində isə rum rəqəmi ilə III yazılmışdır. Kitabın səhifələri iki nazik xətlə haşiyəyə alınmışdır və üç hissəyə ayrılmışdır. Başlıqlar iri hərflərlə və bəzəkli çərçivənin daxilində göstərilmişdir. Səhifə sayları iki kiçik ox işarəsinin arasında verilmişdir. Kitabın titul səhifəsinin arxasında “1916-cı ilin yanvar ayında Tiflisdə sensorun rüsxəti ilə” sözləri yazılmışdır. Kitabda çoxlu sayda birləşdirilmiş haşiyələrdən bəzəklər yer almışdır. Müəllif kalafonunun haşiyəsi mürəkkəb formadadır .

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda hifz olunan kitab abidələrini tədqiq etdiyimiz zaman həmin dövrdə cildləmə işlərini həyata keçirən mətbəə işçilərinin kitabların forzaslarının təyinatının fərqinə varmadıqları məlum olur. Belə ki, kitabların bir çoxunun cildi və forzası artıq yoxdur. Lakin M.M.Axundovun 1917-ci ildə Bakıda, Abuzər Orucovun mətbəəsində çap olunan “Məclis yaraşığı” əsərinə nəzər saldıığımız zaman isə qravüranın hazırlanma texnikasının təkmilləşmiş olduğunu görürük. Basma vərəqdə təsvir və ornamentlərdən ibarət mürəkkəb kompozisiyalar yer almışdır və son səhifənin ümumi görünüşü inisiala uyğundur.

AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında 63 sayılı şifrə altında qorunan “Azərbaycanın tarixi abidələri”ni tədqiq etdiyimiz zaman onların çapı ilə əlaqədar bir sıra məlumatları qeyd almışıq. Belə ki, mənbənin 5-ci səhifəsindəki “Redaksiyadan” sözündə “y” və “a” hərfi rus əlifbasında yer almış “a” hərfi ilə yazılmışdır. Ümumiyyətlə, apardığımız tədqiqat zamanı bizə məlum olur ki, 1940-1960-cı illərdə çap olunmuş nəşrlərdə Azərbaycan əlifbasına uyğun kiril matrisaları olmadığından “y” və “a” hərfləri rus əlifbasında olduğu kimi “a”, “y” və “u” hərfi “o”, “y” hərfi “H” şrifti ilə yığılmışdır. Əlavə olaraq, “e”dən əlavə “ə” hərfindən istifadə edilmişdir. Tədqiqata cəlb olunan kitaba gəldikdə isə onun üzünə tünd-yaşıl rəngli lederin çəkilmişdir. Lederin üzərində, eləcə də kitabın kötüyündə bronza ilə əsərin adı ilə yanaşı, blintlə isə nəşriyyatın emblemi və fiqurlu künc naxışları verilmişdir. Qara rəngli kitabın ilk səhifəsində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası binasının kiçik ölçülü təsviri verilmişdir. Titul oxra

rəngli haşiyə ilə çərçivələnmişdir. Kitabın ikinci səhifəsində rus dilində yer almış mətnin Azərbaycan dilindəki tərcüməsi üçüncü səhifədə yer almışdır. Kitabın dördüncü səhifəsində “Azərbaycan SSR EA-nın redaksiya-nəşriyyat şurasının qərarı ilə çap edilir” sözləri yazılmışdır. Nadir nüsxə olan kitabın tərtibatında səhvlər də mövcuddur. Belə ki, səhifədəki səhvlər əyridir və mətn çəpinə yerləşdirilmişdir.

Kitabın sərlövhasindən yuxarı hissəsinə nəzər saldıığımız zaman görürük ki, səhifənin təqribən 1/3-i qədər boş yer mövcuddur. Başlıq iki sətrdən ibarətdir və onunla mətn arasında məsafə saxlanılmamışdır. Mətnə bəzi yerlərdə hərf səhvlərinə də rast gəlinir. Sıra sayı mətnin bitdiyi yerdə, səhifənin aşağı hissəsində verilmişdir. Kitabdakı şəkillərin kənarları səliqəsiz formada kəsildiği üçün bəzi şəkillərin işarələndiyi rəqəmin ölçüsü şəkiləlti sözlə uyğunlaşmır. Kitabın tərtibatında istifadə olunan kağızın formasını itirməsinə baxmayaraq, mətni oxumaq mümkündür. M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında hişz olunan, kiril əlifbalı “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında da göstərilən əlamətlərə rast gəlinir.

AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında rast gəldiyimiz qiymətli nəşrlərdən biri də 426 sayılı şifrəli “Azərbaycan Sovet musiqisi” kitabıdır. Bu kitabın cildi qırmızı rəngdədir. Kitabın bəzəkli haşiyəsi daxilində əsərin adı qara rəngli şriflərlə təqdim olunmuşdur. Kitabın titullu səhifəsində mətn ornamentli çərçivədə yer almışdır. İ.V.Stalinin qara fotosəklil kitabın üçüncü səhifəsində rəngli bəzəkli haşiyəyə alınmışdır. Fəsillərin başlanğıcında bəzəkli inisiallar verilmişdir. Kitabın səhifələri isə kolontitullar vasitəsilə bəzənmişdir.

Azərbaycan xalqının milli nadir kitablarının tərtibatı xüsusiyyətlərini araşdırarkən tarixin çox qədim qatlarından, ümumbəşəri inkişafın müxtəlif mərhələlərində bu xüsusiyyətlərin mövcud ictimai-tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsinin təşkil edilməsi zərurətinin ortaya çıxdığını müşahidə edirik.

Milli nadir kitabların tərtibatına aid xarakterik xüsusiyyətlər. Beləliklə, milli nadir kitabların qədim dövrlərdən bu günə qədər tərtibatı prosesində aşağıda qeyd olunan xarakterik xüsusiyyətlər nəzərə alınmışdır:

- Mövcud ictimai-tarixi şəraitdən qaynaqlanan ideya-bədii və siyasi motivlər;

- Maddi daşıyıcının bədii-estetik xüsusiyyətləri;

- Mövcud istehsal texnologiyasının imkanları daxilində kitabın estetik görünüşü baxımından unikal olmasının yüksək səviyyədə təşkili;

- Xalqın milli xüsusiyyətlərinin konkret kitabda məzmun və forma baxımından qabarıq şəkildə əks etdirilməsi;

- Dövrün ideoloji konsepsiyasına uyğun kommunikasiya sistemində

kitabın optimal dövriyyəsinin maneəsiz təşkilinə imkan yaradan bir sıra mühüm məzmun və forma müddəaları ilə əlamətdarlığı;

- Azərbaycan xalqının qədim tarixi köklərinə, milli çalarlı mənəvi dəyərlərinə, mental xüsusiyyətlərinə uyğun bədii-estetik tərtibatı;

Tədqiqatın yekunu olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda kitabın tərtibat xüsusiyyətləri xalqın tarixi milli xüsusiyyətlərinə, mental dəyərlərinə, adət və ənənə sferasına, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, təhsil, tərtibə, mənəvi dəyərlər, incəsənət sahəsinə hörmət meyarlarına uyğun olaraq sistemləşdirilmişdir. Bütün bu milli-mədəni irs, milli ideoloji konsepsiya böyük elmi-mədəni və ideoloji-ictimai mahiyyət kəsb edir.

Azərbaycan kitabının keçdiyi inkişaf yolunun sistemli təhlili bizə belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, tarixin bütün mərhələlərində kitab və kitabçılıq işi bilavasitə milli mədəniyyətlə, milli ideologiya ilə həmahəng, mənəvi mədəniyyətin, əsas ictimai fikrin başlıca daşıyıcısı kimi formalaşaraq milli identifikasiya prosesində əvəzsiz rola malikdir. Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, milli nadir kitabların tərtibatı xüsusiyyətlərini ümumiləşdirərək, həm də, milli identifikasiya sistemi nöqtəyi-nəzərindən də problemə yanaşmaq lazımdır. Xalqın milli identifikasiyasının müəyyən edilməsinə dəyərli töhfələr verən nadir nəşrlərin, kitab abidələrinin də spesifik xüsusiyyətlərini qeyd etmək aktuallığı meydana çıxır.

- Ümumbəşəri prosesin ilk dövrlərindən müasir dövrümüzədək Azərbaycan xalqının milli identifikliyini birbaşa özündə əks etdirən və tarixi, dili, üslubu, fiziki-bədii xüsusiyyətləri ilə unikal xarakter daşıyan ədəbiyyatın bütövlükdə milli-mədəni irsin qiymətli nümunəsi və milli çalarlı nadir ədəbiyyat nümunəsidir;

- Tarixin bütün mərhələlərində Azərbaycan ərazisinin daxil olduğu hakim mədəni mühitdə prioritet meyarlar mövcuddur. Bu meyarlar bir çox xüsusiyyətlərə, o cümlədən, İslam coğrafiyası, ümumtürk ədəbi-mədəni arealı, ilk intibah dövründə farsdilli ədəbi mühit daxildir. Tamamilə azərbaycançılığı (türkcülüyü) tam mahiyyəti ilə ehtiva edən ədəbiyyat milli nadir ədəbiyyatın əvəzsiz nümunələri hesab edilir. Bu ədəbiyyatın tərtibat xüsusiyyətləri də ümumilikdə milli nadir kitabların tərtibat xüsusiyyətləri sırasında əsas yeri tutur. Məsələn, XII əsr Azərbaycan intibah mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri N.Gəncəvi, X.Şirvani, Q.Gəncəvi, M.Beyləqani və s. kimi sənətkarlar, baxmayaraq ki doğma dillərində yazıb-yaratmışdır, əsas məqsədləri xalqın milli kökü, türkcülük, yəni müasir dövrdəki azərbaycançılıq hesab olunan fəlsəfi konsepsiyaya köklənən əsərlərin tərtibatı Azərbaycan milli kitabının formalaşdırılması zamanı önəmli meyarlarından biri kimi qəbul edilməlidir;

- Azərbaycan klassik ədəbiyyatının müxtəlif vəznlərdə qələmə alınan,

mədəniyyət sahəsi üzrə önəmli hadisəyə çevrilən möhtəşəm nümunələrinin hazırlanması xüsusiyyətləri müasir milli kitabımızın əsas tərtibat mexanizmi kimi mühüm aktuallığa malikdir. Bu aktuallıq eyni zamanda, metodoloji mahiyyətinə görə səciyyələnərək, tarixi-metodoloji istiqamət, tərtibat konsepsiyası, milli özünəməxsusluğa xidmət edən nəşr elementlərinin əks etdirilməsi kimi xüsusiyyətlərlə də səciyyələnmə bilər;

- Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimlərinin, siyasətçilərinin fəaliyyətini, dövlət və dövlətçilik naminə müstəsna xidmətlərini xronoloji ardıcılıqla yerləşdirildiyi unikal ədəbiyyatın tərtibi xüsusiyyətləri milli kitab mədəniyyətimizin tarixi mərhələlər üzrə tərtibat metodikasının əsas meyarlarını təşkil edir;

- Azərbaycan folkloru nümunələri, muğamları, aşıq sənəti nümunələri haqqında məlumat verən qiymətli nəşrlərin tərtibatı xüsusiyyətləri milli nadir kitabımızın müasir tərtibat metodologiyası qaydaları sırasında mühüm rola malikdir və s.

Xalqımızın çoxəsrlik tarixi müddətində qazanılmış sosial-iqtisadi, tarixi-mədəni, ideya-siyasi, elmi-ədəbi-bədii və s. nəliyyətlər və bunların yer aldığı çoxsaylı toplular, eləcə də soraq-məlumat ədəbiyyatının nümunələri, təzkirələr, fütüvvənamələr, nəşr olunmuş xatirələr və s. kimi unikal ədəbiyyat nümunələri də öz kompleks mahiyyəti etibarilə milli nadir nəşrlərimizin tərtibatına əsaslı istiqamət verə biləcək nümunələr kimi qiymətləndirilməlidir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının indiki demokratik şəraiti müxtəlif elm sahələrində, o cümlədən kitabçılıq işi sahəsində uzun müddət həllini gözləyən problemlərin, o cümlədən, milli kitab tarixinin gündəmdə olan önəmli məsələlərinin aşkar olunmasına və tədqiq edilməsinə imkan yaratmışdır.

Zaman bir daha sübut edir ki, millilik olmadan bəşəriyyət də mövcud ola bilməz. Azərbaycan kitabının müasirliyi bu gün bizi düşündürən əsas məsələ və fəal yaradıcılığa dəvət edən amildir.

Azərbaycan kitabı növü, nəşr tipi, janrı, mövzusunə baxmayaraq ilk öncə həmin xalqın mənəvi dəyərlərinə və mədəniyyət tarixinin inkişafına xidmət etməlidir. Azərbaycan kitabının müasir dünya təfəkkürü, onun səviyyəsi, gücü, imkanları mövqeyindən cilalamaq və qarşıya çıxan problemləri də məhz bu istiqamətdə həll etməyə səy göstərmək lazımdır.

Nəticə. Azərbaycan kitab tarixində və xüsusilə bədii kitabında xalqımızın çoxəsrlik tarixinin bir çox səhifələri, o cümlədən, həyat şəraiti, mübarizə obyektı, məişəti, psixologiyası, mənəvi dəyərləri və s. əks olunur. İdeya-məzmun, janr-quruluş cəhətdən möhtəşəm və çoxşaxəli olan Azərbaycan bədii kitabının əsas istiqamətlərindən biri də, onun mənə, məzmun və sənət çalarlarını ayırd etməkdir. Hər bir insan ömrü onun həyata keçirdiyi

işlərdə və haqqındakı xatirələrdə yaddaşlara həkk olunduğu kimi, ayrı-ayrı xalqların tarixi də bu xalqın hərəkət istiqamətini, düşüncələrini, arzu və məqsədini özündə az və ya çox dərəcədə toplayan maddi-mədəniyyət qalıqlarında, əfsanə və dastanlarda, müxtəlif folklor materiallarında, yazılı abidələrdə daha geniş və əsaslı şəkildə kitablarda əbədiləşib, tarixiləşib. Ədəbi-mədəni əlaqələrin zamanla daha da inkişaf etdiyi, dünya xalqlarının yaratdığı zəngin elm və mədəniyyət xəzinəsiylə yaxından tanışlığın zərurətinə çevrildiyi, müxtəlif xalqların mədəniyyət tarixinin inkişafında ümumbəşəri irsin təsir gücünün getdikcə artdığı, müasir dövrdə kitab nəşrinin yüksək tələblər səviyyəsində qurulması, kitabın bədii tərtibatının və poliqrafik tərtibatının keyfiyyətinin artırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Fikrimizcə, konkret əsaslandırılmalara söykənən bütün bu göstərilənlər Azərbaycan xalqının kitab mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi olan milli nadir kitabların tərtibatı metodunun əsasları hesab edilməlidir və bu da öz növbəsində milli-mədəni irsimizin zənginləşdirilməsi prosesinə ciddi töhfələr verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev B.V. Müstəqillik şəraitində kitabçılıq işinin müasir problemləri // -Bakı: Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi: elmi-nəzəri və təcrübi jurnal, - 2011, №2. -s. 3-10.
2. Əski çap kitabları kataloqu: 4 cildə, I c.. -Bakı: Nurlan, -2008, -250 s.
3. Əski çap kitabları kataloqu: 4 cildə, II c.. -Bakı: Nurlan, -2007, -440 s.
4. Əski çap kitabları kataloqu: 4 cildə, III c.. -Bakı: Nurlan, -2010, -416 s.
5. Əski çap kitabları kataloqu: 4 cildə, IV c.. -Bakı: Nurlan, -2011, -192 s.
6. Güllaliev E.G. Nadir və qiymətli nəşrlərin elektron kitabxanasının yaradılması texnologiyası // Kitabşünaslıq və bibliografiya: elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal, - Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2017, №1, s. 160-177
7. Hacıyeva M. Xalq cəbhəsi qəzeti. - Bakı: -2016, - 7 yanvar, - 16 s.
8. Həsənov H.M. Kitabxana fondunun yaranması, formalaşması və idarə edilməsi: Dərs vəsaiti / - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, -2004, -143 s.
9. Həsənov H. İnqilabdan əvvəl Azərbaycanda kitabçılıq işi. - Bakı: Azərbaycan SSR EA, -1965, -170 s.
10. Şərifli K. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. - Bakı:Nurlan nəşriyyatı, 2002, 160 s
11. Tahirov K. M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının yaranması və inkişafı: Tarix elmləri namizədi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. –Bakı: -2009, - 174 s.
12. Zeynalov Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitab nəşri: Orucov qardaşlarının nəşriyyat fəaliyyəti.-Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, -1977,-92 s.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ТЕХНИЧЕСКОЙ РАЗРАБОТКИ НАЦИОНАЛЬНЫХ РЕДКИХ КНИГ

Эльчин Г.ГЮЛАЛЫЕВ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается история особенности оформления редких книг в Азербайджане. Известно, что различие темы, встречающееся в книгах, порождает необходимость использования разных способов описания в процессе проектирования. Форма и содержание любой книге формируются по теме произведения. Автор книги не довольствуется украшением книги, но в то же время старается донести информацию до читателя, согласно цели издания. Первое книгопечатание в Азербайджане было осуществлено методом литографии. Первые печатные книги по своей структуре почти неотличимы от рукописных книг. В Азербайджане книгопечатание началось в XIX веке. В XIX веке в нескольких районах Азербайджана начали действовать первые типографии. В тот период добавление более прочного медного слоя на уже бумажную матрицу обеспечивало точное получение на бумаге печатных элементов исходной формы.

Ключевые слова: национальная редкая книга, история книжного оформления, первое книгопечатание в Азербайджане, книгопечатание методом литографии, книгопечатание методом стопки, бумажная матрица, элементы печати, первые типографии Азербайджана

THE HISTORY OF DEVELOPMENT OF TECHNICAL DESIGN NATIONAL RARE BOOKS

Elchin G. GULALIYEV

SUMMARY

The current article examines the history of design features of rare books in Azerbaijan. It is known that the difference of the subject found in the books creates the need to use different description methods in the design process. The theme of the book is the basis of the work, which is created simultaneously in form and content. The author of the book is not satisfied with the decoration of the book, but at the same time tries to convey information to the reader, based on mastering the purpose of the publication. The first book printing in Azerbaijan was carried out by the method of lithography. The first printed books in their structure are almost indistinguishable from handwritten books. Book printing began in Azerbaijan in the XIX century. In the XIX century, the first printing houses began to operate in several regions of Azerbaijan. During this period, the addition of a more durable copper layer on an already paper matrix ensured that the printed elements of the original form were accurately obtained on paper.

Keywords: national rare book, history of book design, first book printing in Azerbaijan, book printing by lithography, stack printing, paper matrix, printing elements, first printing houses of Azerbaijan

UOT 94 (479.24)**HEYDƏR ƏLİYEVİN DÜNYA AZƏRBAYCANLILARININ
HƏMRƏYLIYININ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ VƏ
TƏŞKİLATLANMASINDA ROLU****Ulduz M.PAŞAYEVA***

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsəbiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq.

Heydər Əliyev

Məqalədə ümummillə lider Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu dövrlərdə dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinin möhkəmləndirilməsində və təşkilatlanmasında misilsiz rolunu tədqiq edilmişdir. Onun tərəfindən gündəmə gətirilmiş azərbaycançılıq ideologiyası, onun məzmununu, dünya azərbaycanlılarının bu ideologiyaya ətrafında birləşməsi və təşkilatlanması, bunun üçün görülən dövlət səviyyəli tədbirlər xarakterizə edilmiş və onların nəticələri təhlil edilərək araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, azərbaycançılıq, mühacirət, tarixi demoqrafiya, diaspora, ideologiya, qurultay, həmrəylik

Giriş. 2023-cü il may ayının 10-da Azərbaycan xalqının ümummillə lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasətçi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 ili tamam olur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 29 sentyabr 2022-ci il tarixli sərəncamı ilə 2023-cü il “Heydər Əliyev İli” elan edilib [1].

Sevindirici haldır ki, ümummillə lider Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinin keçirilməsi 30 il erməni faşistlərinin tapdağı altında qalmış Qarabağın azad olunduğu bir dövrə təsadüf edir.

XX əsr dünya siyasətinin nəhəng simalarından biri olan Heydər

---

* *Bakı Dövlət Universitetinin böyük elmi işçisi; uldupashayeva@bsu.edu.az;
ORCID ID: 0000-0003-0106-1887*

Əliyevin Vətən və xalq qarşısında göstərdiyi ən böyük xidmətlərdən biri də milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi baxımından çox əhəmiyyətli olan azərbaycançılıq ideologiyasını irəli sürməsi, onu milli diasporun təşkilatlanması üçün ideoloji təmələ çevirməsidir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev daim vurğulayırdı ki, azərbaycançılıq ideologiyası real müstəqilliyə nail olmaq, vahid, bölünməz Azərbaycanı qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün ən vacib vasitədir. Heydər Əliyevin ictimai-siyasi baxışlarına görə, azərbaycançılıq milli mənsubiyyəti, milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaq, eyni zamanda, onların ümum-bəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək deməkdir.

XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəlində xarici ölkələrdə Azərbaycan diasporunun təşkilatlanması, formalaşması və inkişafı prosesi müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyevin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun bilavasitə təşəbbüsü ilə dünya azərbaycanlılarının Vətənə bağlılığını təmin etmək üçün xüsusi dövlət orqanının - Azərbaycan Respublikası Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması, dünya azərbaycanlılarının qurultaylarının keçirilməsi, azərbaycançılıq ideologiyasının hərtərəfli şəkildə formalaşdırılması və inkişafını təmin etmiş oldu. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin yeritdiyi dünya azərbaycanlılarının birləşdirilməsi siyasəti bu gün ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilir. Bu siyasət vahid, bütöv və güclü Azərbaycan dövlətini qorumaq işinə xidmət edir [2, 214].

Məqalənin aktuallığı azərbaycançılıq ideologiyası ilə əlaqəlidir. Bu ideologiya hazırda dünya azərbaycanlılarının vahid ideya ətrafında birləşməsinə şərtləndirən əsas tarixi-siyasi amildir. Bununla əlaqədar mövzular, həmçinin xaricdə yaşayan soydaşlarımızın hüquq və azadlıqlarının qorunması və digər məsələlər tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir [3]. Bu səbəbdən də məqalədə Azərbaycan əhalisinin miqrasiya problemləri, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev tərəfindən dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması və onların vahid ideya ətrafında birləşməsi prosesi araşdırılır.

XX əsrdə Azərbaycan əhalisinin miqrasiya problemləri. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycanın XIX və XX əsrlər tarixinin bir sıra məsələləri ilk dəfə araşdırılmağa başladı. Bu mövzulardan biri də azərbaycanlıların miqrasiyası, xaricdə yaşayan azərbaycanlılar və onların problemləri ilə əlaqədar olmuşdur.

Müstəqillik dövründə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hələ eradan əvvəl geniş ərazilərə malik olmuş Azərbaycan dövlətləri müxtəlif səbəblərdən əhalinin miqrasiyasından xüsusi məqsəd kimi istifadə etmişlər. Bununla yanaşı, müharibələr də əhalinin məcburi miqrasiyasına səbəb olurdu.

Vaqif Arzumanlı “Azərbaycan diasporu (reallıqlar, qayğılar, problemlər)” əsərində miqrasiyanın əsas dalğasının Rusiya imperiyasının Qaf-

qazı işğal etməsi və tədricən torpaqlarımızın, yəni Dərbəndin, Borçalının, İrəvanın itirilməsi nəticəsində azərbaycanlıların dünya ölkələrinə miqrasiyası ilə başladığını və sonrakı mərhələlərdə bu prosesin getdikcə gücləndiyini yazır. Müxtəlif mənbələrin təhlili sübut edir ki, azərbaycanlılar bu dövrdən başlayaraq dövrün ictimai-siyasi, hərbi hadisələri ilə bağlı dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş, doğma vətənlərindən çox-çox uzaqlarda məskunlaşmaq məcburiyyətində qalmışlar [4, 13-15].

XX əsrin əvvəllərində dünyada və Qafqazda baş verən hadisələr azərbaycanlıların xaricə axınında yeni istiqamətlər müəyyən etmişdir. Rusiya imperiyasının antimüsəlman və antitürk siyasəti məqsədli şəkildə Qafqazda azərbaycanlı əhalinin üstün mövqeyinin zəiflədilməsinə yönəlmiş, hətta ermənilər tərəfindən 1905-1906, 1918-ci illərdə həyata keçirilən soyqırımlar və etnik təmizləmə siyasəti də imperiyanın strateji niyyətlərindən irəli gəlmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) qurulması ilə əhalinin xaricə axınının miqyası xeyli azalsa da, işğaldan sonra Cümhuriyyət qurucularının və tərəfdaşlarının bolşeviklər tərəfindən “qırmızı terrora” məruz qalması onların xaricə köçməsinə səbəb olmuşdu. Azərbaycanlıların xaricə kütləvi miqrasiyasının əsas mərhələsi məhz bu dövrdür. Eyni zamanda, xaricdə - Avropada və Türkiyədə Azərbaycan diasporunun təşkilatlanması prosesinin əsası bu dövrdə mühacirət edən ictimai-siyasi xadimlər – Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Nağı bəy Şeyxzamanlı, Mirzəbala Məmmədzadə, Cahangir Kazımbəyli, Ceyhun Hacıbəyli və b. tərəfindən qoyulmuşdur [5, 11-12].

Hazırda xaricdə “azərbaycanlı” adı ilə tanınan insanların əsas hissəsi isə Cənubi Azərbaycandan olan miqrantlardır. Belə ki, İran islam inqilabı (1979) nəticəsində yeni siyasi rejimin – teokratik rejiminin qurulması Cənubi Azərbaycan əhalisinin taleyində çox ağır nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Rejimin farslaşdırma siyasəti, türk (azərbaycanlı) əhalinin ən elementar hüquqlarının pozulması minlərlə azərbaycanlının ölkəni tərk etməsinə səbəb olmuşdur [2, 213]. Şimali Azərbaycanda olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanda da köç edənlərin əksəriyyəti ali təhsil almış insanlar idi.

Azərbaycanlıların miqrasiyasının növbəti mərhələsi XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində baş verən siyasi-ictimai, hərbi proseslərlə əlaqəli olmuşdu. Belə ki, 1988-1994-cü illərdə Rusiya Federasiyasının birbaşa hərbi və siyasi yardımına arxalanaraq Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı başladığı hərbi təcavüzü nəticəsində Qarabağ və onun ətrafında yerləşən 7 rayon işğal edilmiş, minlərlə azərbaycanlı öz doğma vətəni tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Ermənilərin yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdikləri təcavüzkar siyasəti nəticəsində etnik təmizləməyə məruz qalan azərbaycanlıların sayı 1 mln. nəfərə çatmışdı. Bu insanların əsas hissəsi Azərbaycan Respublikasına yerləşmiş, bir hissəsi isə xarici ölkələrə köçmüşdür.

Beləliklə, XX əsrdə Şimali və Cənubi Azərbaycan ərazilərində baş vermiş hərbi-siyasi proseslər - müharibələr, soyqırımlar, deportasiyalar Azərbaycan xalqının tarixində ağır iz qoymuşdur və bu dövrlər ərzində baş vermiş mühacirətlər nəticəsində Azərbaycanın tarixi ərazilərindən kənarında, yaxın və uzaq ölkələrdə Azərbaycan icmaları formalaşmağa başlamışdır [2, 213].

1991-ci ildə sovet imperiyasının süqutu ilə keçmiş SSRİ-də yaşayan azərbaycanlılar da xaricdə yaşayan azərbaycanlılara "çevrilmişlər". Bundan əlavə həmin ölkələrə, əsasən də Rusiya Federasiyasına əmək miqrasiyası xeyli artmış, nəticədə Azərbaycan diasporunun Rusiyada yaranması və formalaşması prosesi sürətlənmişdi. əlavə etmək yerinə düşər ki, SSRİ-nin dağılması ərəfəsində bu mövzu aktual olduğu üçün həmin ilin yanvarında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti "Ayrı-ayrı respublikalarda yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələri möhkəmləndirmək, milli mədəniyyətin, doğma dilin və ənənələrin inkişafında onlara kömək göstərmək tədbirləri haqqında" xüsusi qərar qəbul etmişdi. Eyni zamanda, 1992-ci ildə xarici ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızla əlaqələrin möhkəmləndirilməsi məqsədilə aprel ayında Bakıda xarici ölkələrdəki Azərbaycan mədəniyyəti və cəmiyyətlərinin əlaqələndirmə mərkəzi yaradıldı, avqust ayında isə xaricdəki Azərbaycan cəmiyyətlərinin Bakı konfransı keçirildi [4, 20-21].

Vəli Həbiboğlu "Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu" əsərində göstərirdi ki, *Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir çox amillər sırasında Heydər Əliyev milli diasporun formalaşmasına və təşkilatlanmasına, onun fəaliyyətinin daha da canlandırılmasına xüsusi önəm verirdi. Buna görə də o bütün səfərlərində diasporun fəaliyyətini diqqət mərkəzində saxlayır, buna dövlətçilik siyasətinin mühüm tərkib hissəsi kimi baxırdı* [6, 21].

Bütün bu proseslər və diaspora* quruculuğu zamanı vahid ideologiyaya ehtiyac var idi. Bu ideologiyanın əsasları görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub. Bu gün azərbaycançılıq aparıcı ideologiya kimi Azərbaycanda və xaricdə yaşayan azərbaycanlılar üçün qarşılıqlı əlaqələri daha da möhkəmləndirmək baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycançılıq hər bir azərbaycanlının milli özünüdərkinə, milli kimliyinə, özünü digər toplumlardan fərqləndirməsinə geniş imkan yaradır [5, 24-25].

Azərbaycanlıların həmrəyliyinin həyata keçirilməsində Azərbaycan dilinin təsiri. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, azərbaycançılığın əsasını vahid ünsiyyət təşkil edir. Bu ünsiyyət ana dilimiz vasitəsilə həyata keçirilir.

---

* Diaspor termini yunan sözü olub, dağılma, səpələnmə və yayılma anlayışlarını özündə əks etdirir, daha doğrusu, onun hərfi tərcüməsi belədir. Diaspor dedikdə, bu və ya digər xalqın, etnik birliyin müəyyən bir hissəsinin öz vətənlərindən kənarında yaşaması və onların mənsub olduğu xalqın, vətənin mənafeyi uğrunda fəaliyyəti nəzərdə tutulur [18, 44].

Dilimizin keçdiyi tarixi dövrlərə nəzər yetirsək yazı qrafikasının bir neçə dəfə dəyişdirildiyi faktları ilə üzləşmiş oluruq.

SSRİ-nin qurulmasından sonra Azərbaycanda həyata keçirilən əlifba islahatı üçün 1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı əsasında yeni Əlifba Komitəsi yaradılmışdı. Həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtibinin tapşırılması yeni qrafikaya keçilməsi yolunda atılmış ilk ciddi addım oldu. I Türkoloji qurultayın (1926, Bakı) tövsiyələrinə cavab olaraq isə 1929-cu il yanvarın 1-dən etibarən Azərbaycanda kütləvi şəkildə latın qrafikalı əlifba tətbiq edildi. Azərbaycanda bu əlifbanın işlənməsi geniş kütlə arasında savadsızlığın aradan qaldırılmasına əlverişli zəmin yaratsa da, 1939-cu ildə SSRİ-nin tərkibində olan milli respublikalarda kiril əlifbasından istifadə edilməsi qərarı qəbul edildi və 1 yanvar 1940-cı ildən kiril yazısı əsasında tərtib olunmuş yeni qrafikalı əlifba ilə əvəz olundu. Azərbaycanda latın qrafikalı əlifbaya keçidlə bağlı təşəbbüslər XX əsrin sonunda milli oyanış prosesi zamanı – 1990-cı ildən irəli sürülməyə başlanmışdır. Bu məsələ Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasında müzakirə edilmiş və 1991-ci il dekabrın 25-də keçirilən iclasında “Latın əlifbası əsaslı Azərbaycan əlifbasının islah edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdi.

Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması və Konstitusiyaya daxil edilməsi isə Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, ziyalıları bu işə cəlb edərək öz siyasi taleyini risk altına salmaq bahasına olsa belə, 1978-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 73-cü maddəsinə Azərbaycan dilinin statusu daxil edilməsinə nail oldu. Bu hadisə ilə Ulu Öndər milli dirçəlişin əsasını qoydu [7]. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Konstitusiyasında isə Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan olunmuşdur. Konstitusiyanın 21-ci maddəsində deyilir: “*Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir*” [8].

Ulu Öndərin Azərbaycan dilinin milli mənəvi, siyasi-hüquqi bərpası istiqamətində atmış olduğu vacib addımlarından biri də 18 iyun 2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərmanı olmuşdur. Fərmanda Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolları, habelə müstəqil dövlətçilik atributu kimi rolu və funksiyası göstərilmiş, onun geniş tətbiqi vəziyyəti hərtərəfli nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda, problem və nöqsanlar müəyyənləşdirilərək onların aradan qaldırılması barədə müvafiq tapşırıqlar verilmiş və qəti olaraq 2001-ci il avqustun 1-dən latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilməsi qərara alınmışdır [9]. Fərmandan sonra bütün dövlət idarələrində, mətbuatda, məktəblərdə, özəl iş yerlərində, rəsmi sənədlərdə və s. sahələrdə latın əlifbasının istifadə edilməsinə keçildi və bunlar haqqında mətbuatda da çox geniş məlumatlar verildi. Eyni zamanda,

Heydər Əliyev 2001-ci il 9 avqust tarixli “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” Fərman imzalamışdı. Məhz həmin tarixdən etibarən Fərmana uyğun olaraq, hər il “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü” qeyd edilir. Bu tarix xalqımızın əlamətdar bayramları sırasına daxil olmuşdur. Bu qanunla Azərbaycan dilində yazı həmin tarixdən latın qrafikası ilə aparılır.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin 2002-ci il sentyabrın 30-da imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu dilimizin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir. Bu qanun 2 yanvar 2003-cü ildə qüvvəyə minmişdi.

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi bütün tədbirlər Azərbaycan dilinin ölkə miqyasında - mədəniyyət, elm, iqtisadiyyat, hərbi, səhiyyə, siyasət, tədris və təlim sahəsində tətbiq olunmasına xidmət edir. Bu proseslər dünya azərbaycanlılarının həmrəylik prosesinə də müsbət təsir edirdi.

Ulu Öndərin daxili və xarici siyasətini uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 2018-ci il 17 iyul tarixli sərəncamı Azərbaycan dilinin inkişafı və tətbiqi dairəsinin daha da genişləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət başçısının 2018-ci il noyabrın 1-də imzaladığı “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərmanı isə ölkəmizdə dövlət dilinin daim diqqət mərkəzində saxlandığını bir daha təsdiq edir [17]. Dil quruculuğu ilə bağlı olan bu sənəd Azərbaycan dilinin milli-mənəvi, siyasi-hüquqi statusunun möhkəmlənməsi istiqamətində atılmış mühüm addımlardan biridir.

Azərbaycanda yazı qrafikası və dil islahatları, Azərbaycan dilinin qorunması ilə əlaqədar dövlətin həyata keçirdiyi siyasət xaricdə yaşayan azərbaycanlıların Vətən ilə əlaqələri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Dünya azərbaycanlılarının qurultayları barədə. 1993-cü ilin oktyabr ayında Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayının keçirilməsi nəzərdə tutulmuş, tədbirlər planı da hazırlanmışdı. Lakin təəssüf ki, respublikadakı ictimai-siyasi proseslərlə əlaqədar olaraq həmin qurultayın keçirilməsi baş tutmadı. Buna baxmayaraq, xarici ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızla əlaqələr saxlanılmış və davam etdirilmişdi [4, 22].

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 2001-ci ildə keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı Azərbaycan tarixinə böyük bir prosesin başlanğıcı kimi daxil olmuşdur. I qurultayda 36 ölkədən 200-dən çox müxtəlif təşkilatı təmsil edən 406 nəfər nümayəndə və 63 nəfər qonaq iştirak etmişdir. Bu qurultayda Azərbaycan Respublikası 130-dan çox

dövlət və ictimai qurumlardan, elm, təhsil, mədəniyyət və digər yaradıcı təşkilatlardan, 25 siyasi partiyadan 702 nəfər nümayəndə və 844 nəfər qonaq ilə təmsil olunmuşdur [5, 33].

Qurultay öz işini səkkiz komissiyada - "İnsan hüquqları və beynəlxalq əlaqələr", "Ana dili və azərbaycanşünaslıq", "Elm və təhsil", "Mədəniyyət", "İqtisadi əlaqələr", "Gənclər və idman məsələləri", "Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünün aradan qaldırılması məsələləri", "Kütləvi informasiya vasitələri və informasiya mübadiləsi" komissiyalarında davam etdirmişdir. Komissiyalarda səmərəli müzakirələr aparılmış və mühüm qərarlar qəbul edilmişdir [10]. Qurultay öz işini 8 bənddən ibarət olan yekun qətnamə ilə başa çatdırmışdır. Sonda Dünya azərbaycanlılarının qurultayı hər üç ildən bir keçirilməsi qərara alındı.

Heydər Əliyev çıxışında qurultayın xaricdə yaşayan azərbaycanlıların daha da həmrəy olması və təşkilatlanması üçün yeni bir mərhələnin başlanğıcı olduğunu, bununla da qurultayın böyük əhəmiyyət daşıdığını xüsusi vurğulamışdır. Bu baxımdan Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi həm Azərbaycan, həm də bütün dünya azərbaycanlıları üçün Vətənlə əlaqələri və təşkilatlanmaları prosesində çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında demişdir: *"1991-ci ildə Sovetlər İttifaqının dağılması və Sovetlər İttifaqının tərkibində olan 15 müttəfiq respublikaların öz müstəqilliyini əldə etməsi, Azərbaycan xalqının milli azadlıq arzularının yerinə yetirilməsi, Azərbaycanın öz istiqlaliyyətini bəyan etməsi və 1920-ci ildə itirilmiş müstəqilliyini bərpa etməsi bizə imkan verdi ki, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla öz əlaqələrimizi genişləndirərək, onlarla həmrəyliyimizi bildirək və dünya azərbaycanlılarının daha da həmrəy olması üçün öz xidmətlərimizi göstərək. Biz hələ müstəqilliyimizin ilk aylarında, 1991-ci il dekabr ayının 31-də "Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günü haqqında" qərar qəbul etdik. Biz o vaxtdan bu günü böyük bayram kimi qeyd edirik və o vaxtdan da dünyada yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələrimiz tədricən inkişaf etməyə başladı. Bunlar hamısı Azərbaycanın müstəqilliyinin və Azərbaycan xalqının milli azadlığının nəticəsidir"* [10]. Beləliklə, 1991-ci ildən qeyd edilən Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü'nün xaricdə yaşayan azərbaycanlılar arasında da yüksək səviyyədə qeyd edilməsinə dövlət tərəfindən təkan verilmişdir.

Heydər Əliyev, eyni zamanda, dünya azərbaycanlıları ilə əlaqələri təmin edən dövlət qurumunun yaradılmasına ehtiyac duyulduğunu da bildirmişdir: *"Qurultayda dediyimiz kimi, biz işimizi bundan sonra daha da gücləndirəcəyik. Azərbaycan diasporunun müxtəlif ölkələrdə təşkil olunması üçün və qurultayda sizin irəli sürdüyünüz arzuların, istəklərin yerinə*

yetirilməsi üçün lazımi tədbirlər görəcəyik. Mən qurultayın sonunda belə bir nəticəyə gəldim ki, həqiqətən Azərbaycanda Azərbaycan diasporu üçün xüsusi bir dövlət orqanı yaranmalıdır. Güman edirəm ki, biz bu günlərdə belə bir orqanı yaradacağıq və əlaqələr daha da genişlənəcək, daha da inkişaf edəcək, daha da irəliyə gedəcəkdir” [11, 442].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 2002-ci il 5 iyul tarixli fərmanı ilə Xaricdə yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Komitə Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinin mütəşəkkil qaydada əlaqələndirilməsi, dünya azərbaycanlılarının siyasi və ideoloji birliyinin həyata keçirilməsi üçün əsas qurum olmuşdur. 2002-ci ilin 27 dekabr ayında isə “Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı Dövlət Siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilir [5, 41]. Qanun XXI əsrdə xaricdə yaşayan azərbaycanlıların ölkəmizin milli mənafeləri ətrafında daha sıx birləşdirilməsini nəzərdə tutur və onların fəaliyyəti ilə əlaqədar yeni imkanlar yaradır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların problem və qaygılarını, onların birliyi və təşkilatlanması sahəsindəki mövcud vəziyyəti təhlil etmək, ölkəmizlə əlaqələrinin daha da möhkəmlənməsi, Azərbaycanla bağlı həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, diaspor quruculuğu işinin təkmilləşdirilməsi sahəsində qarşıda duran vəzifələri müzakirə etmək məqsədi ilə 2006-cı il martın 16-da Bakı şəhərində Dünya azərbaycanlılarının II qurultayının keçirilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır [12].

Aparılmış qeydiyyatın nəticələrinə görə, qurultayın işində dünyanın 49 ölkəsindən 1218 nəfər, habelə 388 nəfər qonaq iştirak edirdi. Qurultay 6 bənddən və yarım bəndlərdən ibarət qətnamə qəbul etmişdir. Qətnamənin son bəndində Dünya azərbaycanlılarının növbəti qurultaylarının hər beş ildən bir Bakı şəhərində keçirilməsi qərara alınmışdır.

Həmvətənlərimizin təşkilatlanması prosesinin daha geniş vüsət almasını, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların öz milli-mənəvi, əxlaqi dəyərlərini qorumaqla bu global prosedən kənar qalmamasını təmin etmək məqsədi ilə 2003-cü ilin aprelində Almaniyanın Maynts şəhərində Dünya azərbaycanlıları diaspor təşkilatları rəhbərlərinin I forumu keçirilmişdir. Forumda Azərbaycan diasporunun problemləri barədə səmərəli fikir mübadiləsi aparılmış, icma və birliklərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, Avropada yaşayan azərbaycanlıların vahid bir təşkilatda birləşdirilməsi ideyası gündəliyə gətirilmişdir. Diaspor quruculuğu işinin əhəmiyyətinin ictimaiyyətə aşılması məqsədi ilə ümummilli Lider Heydər Əliyevin və onun siyasi xəttinin davamçısı cənab İlham Əliyevin Azərbaycan diasporunun formalaşdırılması sahəsindəki tarixi xidmətlərini əks etdirən “Azərbaycan diasporuna dövlət qayğısı” kitabının birinci və ikinci hissələri ictimaiyyətə

təqdim edilmişdir.

2007-ci il martın 9-da Bakıda keçirilən Azərbaycan və türk diaspor təşkilatları rəhbərlərinin I Forumu isə bütün türk xalqlarının həyatında mühüm hadisəyə çevrilmiş, Azərbaycan Prezidentinin türk dünyasının birliyinə verdiyi önəmin parlaq təzahürü kimi tarixə düşmüşdür.

Prezident İlham Əliyevin 2008-ci il 19 noyabr tarixli Fərmanı ilə “Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi”nin əsasında “Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi” yaradılmışdır. Həmin il dekabrın 19-da Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının Əlaqələndirmə Şurasının toplantısında Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Xartiyası qəbul edilmişdir.

Dünya azərbaycanlılarının III qurultayı isə 5 iyun 2011-ci il tarixində öz işinə başlamış və qurultayın işində dünyanın 42 ölkəsindən 579 nəfər, habelə dünyanın 30 ölkəsindən 211 nəfər qonaq qismində iştirak etmişdir. Qurultayda Azərbaycan Respublikasından 677 nəfər nümayəndə və 405 nəfər qonaqla təmsil olunmuşdur. Ümumilikdə isə 1872 nəfər qeydiyyatdan keçmişdir [13]. Dünya azərbaycanlılarının III qurultayında 11 bənddən ibarət qətnamə qəbul edilmişdir.

Dünya azərbaycanlılarının IV qurultayı 3-4 iyun 2016-cı ildə keçirilmişdir. İki gün keçirilmiş qurultayda 49 ölkədən 500 nəfərdən çox diaspor nümayəndəsi və qonaq iştirak etmişdir. Qonaqların içərisində xarici ölkələrin Azərbaycana dost münasibəti ilə tanınan nüfuzlu siyasətçiləri, ictimai xadimləri, elm adamları və bir neçə ölkənin yüksək vəzifəli şəxsləri, parlament üzvləri də var idi. Xaricdən dəvət edilən qonaqlarla yanaşı, qurultayın işində Azərbaycanın müxtəlif dövlət və hakimiyyət strukturları, qeyri-hökumət təşkilatları, elm, təhsil, mədəniyyət və digər yaradıcı qurumların, siyasi partiyaların təmsilçilərindən ibarət 360 nəfərlik nümayəndə heyəti də iştirak edirdi. Dünya azərbaycanlılarının IV qurultayında 11 bənddən ibarət qətnamə qəbul edilmişdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qurultayda çıxış edərək demişdi: “...*Biz ölkə daxilində də, xaricdə də birlik nümayiş etdirməliyik və bizim gücümüz birliyimizdədir. Bu gün Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti birlik nümayiş etdirir. Biz vahid amal uğrunda çalışırıq. Ölkəmizin gələcəyi ilə, strateji istiqamətlə bağlı cəmiyyətimizdə fikir ayrılığı yoxdur. Dövlət müstəqilliyi, iqtisadi müstəqillik, sosial məsələlərin həlli, ərazi bütövlüyümüzün bərpası, digər məsələlər ətrafında cəmiyyətdə vahid fikir var, konsensus var. ...Hazırda xaricdə yaşayan azərbaycanlıların sayı milyonlarla ölçülür. Əlbəttə ki, onlar yaşadıkları ölkələrin vətəndaşlarıdır. Mən çox istəyirəm ki, onlar yaşadıkları ölkələrdə daha da böyük mövqelərə nail ola bilsinlər. Yaşadıqları ölkələrin ictimai, siyasi, iqtisadi həyatında daha da fəal rol oynasınlar. Yetişən gənc nəsil də Azərbaycan ilə bağlı olmalıdır. İlk növbədə, Azərbaycan dilini bilməlidirlər*” [14].

18 aprel 2022-ci il tarixində Dünya azərbaycanlılarının V qurultayı Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qüdrətli ordumuzun düşmən işğalından azad etdiyi, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhərində keçirilmişdi. Qurultay iştirakçıları Fəxri Xiyabanı, I və II Şəhidlər Xiyabanını ziyarət etdikdən sonra Şuşa şəhərinə yola düşmüşdülər.

İlham Əliyev V qurultaydakı çıxışında demişdi: *“Biz bu gün azad Qarabağda, azad Şuşada Dünya Azərbaycanlılarının Qurultayını keçiririk. Bu qurultayın adı Zəfər qurultayıdır və bu, təbiidir. Çünki tarixi Zəfərdən sonra ilk dəfədir ki, dünya azərbaycanlıları toplaşır, qurultay keçirir və ümumiyyətlə Zəfər adı xalqımıza çox yaraşır. Siz buraya Zəfər yolu ilə gəlmisiniz, qurultayın adı Zəfər qurultayıdır”* [15].

Qurultayda Azərbaycan Respublikası Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Fuad Muradov çıxışında bildirmişdir ki, *Şuşa şəhərinin 2023-cü ildə Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı elan edilməsi çərçivəsində “I Ümumtürk Elat Festivalı” və “Diaspor Dekadaları”nın keçirilməsi planlaşdırılır. 2020-ci ildə Komitənin “Yaşat” Fondu ilə birgə reallaşdırdığı, həyati vacib əhəmiyyət daşıyan “Həmrəylik Marafonu”nun davamı olaraq, Qarabağ Dirçəlişi Fondu ilə birlikdə yeni layihənin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub* [16].

Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayı son illər yüksək təşkilatlanma və birlik nümayiş etdirən, beynəlxalq ictimaiyyətin Azərbaycan həqiqətləri ilə bağlı məlumatlandırılmasında xüsusi rol oynayan diasporumuzun Qarabağın azad olunmasından sonra ilk böyük görüşü idi. Qurultayda 65 ölkədən 400 nəfərdən çox diaspor nümayəndəsi və qonaq iştirak edirdi. Qurultayın sonunda 8 bənddən ibarət qətnamə qəbul edilmişdir.

Nəticə. Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi, onların təşkilatlanması prosesini daim diqqətdə saxlayan Ulu Öndər Heydər Əliyev Dünya Azərbaycanlılarının həmrəylik gününü təsis etməklə xalqın birləşməsinə və ideoloji həmrəyliyinə müvəffəq oldu.

Azərbaycançılığı şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri də milli ənənədir. Ənənə uzun əsrlərin sınağından keçərək tarixi təcrübəni yığır, xalqın müdrikiyi, onun mənəvi mədəniyyəti və s. amillər bu anlayışda ifadə olunur. O, keçmişlə gələcəyi əlaqələndirir, etnokulturoloji mövcudluğu qoruyur. Bu ənənələr xalqın keçdiyi zəngin tarixi yolun mütərəqqi yaşam təcrübəsini özündə qoruyub saxlayır. Deməli, azərbaycançılıq ideologiyası həm də xalqın tarixən tapındığı mütərəqqi ənənələri gələcək nəsillərə ötürən mənəvi körpüdür. Azərbaycançılığın gücü, eyni zamanda, fərdi maraq və meyilləri dövlət siyasəti ilə birləşdirmək, xalqın milli-mədəni eyniyyətini qoruyub saxlamaq imkanları ilə ölçülür [10].

Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan diasporunun formalaşması və yaranma tarixi altı mərhələdən keçmişdir:

I mərhələ: hərbi və siyasi hadisələrlə bağlı olan qədim və orta əsrlər dövrü;

II mərhələ: Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı nəticəsində azərbaycanlı əhalinin miqrasiyasının güclənməsi;

III mərhələ: AXC-nin süqutu və Şimali Azərbaycanda hərbi gücün tətbiq edilməsi nəticəsində sovet hakimiyyətinin qurulması və Azərbaycan xalqının siyasi, milli elitasına məxsus insanların ölkəni tərk etməsi;

IV mərhələ: 1941-1945-ci illər müharibəsi nəticəsində əsir düşmüş azərbaycanlıların məcburən başqa ölkələrdə qalması;

V mərhələ: Cənubi Azərbaycanda İran şah və islam rejimlərinin yeritdikləri antiazərbaycan siyasəti nəticəsində azərbaycanlıların məcburən öz vətənlərini tərk etmələri;

VI mərhələ: 1988-1994-cü illərdə Rusiyanın hərbi-siyasi yardımını ilə Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı həyata keçirdiyi hərbi təcavüz, SSRİ-nin süqutu, keçmiş Qərbi Azərbaycan ərazisindən azərbaycanlıların 1988-ci ildə deportasiya olunması və nəhayət, ölkənin Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan yeddi inzibati rayonunun işğalı nəticəsində azərbaycanlıların qaçqın və məcburi köçkün həyatı.

Beləliklə, ən qədim zamanlardan bu günədək sivilizasiyaların toqquşduğu ərazidə yerləşən Azərbaycan müxtəlif dövrlərdə müharibələr meydana çevrilmiş və baş vermiş hərbi-siyasi proseslər nəticəsində əhalisinin bir hissəsini itirmiş, bir qisminin isə onu tərk etməsinin şahidi olmuşdur.

Bu gün dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların özlərinə doğma vətəni hesab etdikləri Azərbaycanla sıx əlaqələr saxlaması və Azərbaycanın ağırlı-acılı və çətin günlərində onun yanında olması hec kəs üçün bir sirr deyil. Bunu 2020-ci ilin payızında baş vermiş 44 günlük II Qarabağ müharibəsi zamanı xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların həmrəyliyi və fəaliyyəti də bir daha sübut etdi. Bu həmrəyliyin və birliyin yaranmasında Ümummili lider Heydər Əliyevin və onun daxili və xarici siyasətinin davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin misilsiz xidmətləri vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında”. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı. - <https://president.az/az/articles/view/57413>
2. Azərbaycan diasporu. Ensiklopedik məlumatlar toplusu. –Bakı: “Səs-2012” MMC, 2012, 655 s.
3. Cəbrayilov R. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası. “Azərbaycan” qəzeti. - Bakı: 17 may 2011-ci il
4. Arzumanlı V. Azərbaycan diasporu (reallıqlar, qayğılar, problemlər). – Bakı: Qartal, - 2001, - 800 s.
5. Azərbaycan diasporu: Böyük yolun başlanğıcı. –Bakı: Çəşniyev, - 2006, - 208 s.
6. Həbiboglu V. Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu. – Bakı: Qartal, - 2001, - 358 s.
7. Səfərova L. Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi//

- <https://ikisahil.az/post/news-54748>. Müraciət tarixi: 05.03.2023
8. Dövlət dili. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Maddə 21.// <https://justice.gov.az/documents/AZ/Konstitusiya.pdf>
  9. “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı. Bakı şəhəri, 9 avqust 2001-ci il, №552 <https://e-qanun.az/framework/2811>
  10. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı (9-10 noyabr 2001-ci il). – Bakı: Azərbaycan, - 2002, - 352 s.
  11. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr [46 kitabda]. 36-cı kitab: sentyabr, 2001 - noyabr, 2001. – Bakı: Azərənəşr, 2011, 512 s.
  12. Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayı (16 mart 2006-cı il). –Bakı: Çəşioğlu, - 2006, - 192 s.
  13. Dünya Azərbaycanlılarının III Qurultayı. Bakı şəhəri, 5 iyun 2011-ci il, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası. <https://files.preslib.az/projects/diaspora/c3.pdf>
  14. Azərbaycan diasporu. Dünya Azərbaycanlılarının IV Qurultayı. Bakı şəhəri, 3-4 iyun 2016-cı il. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası. - <https://files.preslib.az/projects/diaspora/c4.pdf>
  15. Şuşada Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayı başlayıb, Prezident çıxış edib // <https://report.az/qarabag/susa-seherinde-dunya-azerbaycanlilarinin-v-qurultayi-ise-baslayib/>. Müraciət tarixi: 17.03.2023
  16. Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayı (Zəfər qurultayı). Şuşa şəhəri, 18 aprel 2022-ci il. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası. <https://files.preslib.az/projects/diaspora/c5.pdf>
  17. “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında”. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Fərmanı. Bakı şəhəri, 1 noyabr 2018-ci il. <https://president.az/az/articles/view/30563>
  18. Əliyev Z. Diaspor: izahlı sözlük və məlumat kitabı. –Bakı: Yurd, 2007, 376 s.; Dünya diasporları (nəzəriyyə və təcrübə). - Bakı: Qismət, - 2005, -352 s.

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В УКРЕПЛЕНИИ И ОРГАНИЗАЦИИ СОЛИДАРНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ МИРА

Улдуз М.ПАШАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется огромная роль общенационального Лидера Гейдара Алиева в укреплении и организации солидарности азербайджанцев мира в годы его руководства в Азербайджане. Показаны сущность и содержание выдвинутой им идеологии азербайджанства, меры, осуществленные на государственном уровне для объединения и организации азербайджанцев мира вокруг этой идеологии, проанализированы и исследованы их результаты.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, азербайджанство, эмиграция, историческая демография, диаспора, идеология, съезд, солидарность

THE HEYDAR ALIYEV IS ROLE IN STRENGTHENING AND ORGANIZING THE SOLIDARITY OF WORLD AZERBAIJANIS

Ulduz M.PASHAYEVA

SUMMARY

The article examines the unparalleled role of the National Leader Heydar Aliyev in strengthening and organizing the solidarity of the Azerbaijanis of the world during his reign. The ideology of Azerbaijaniism, which brought it up by him, its content, the unification and organization of Azerbaijanis around this ideology, the state-level events taken for this aim were characterized and their results were analyzed and investigated.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijaniism, historical demography, ideology, emigration, diaspora, khuriltai, solidarity

UOT 94 (479.24)

**MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏNİN AZƏRBAYCAN MİLLİ
AZADLIQ HƏRƏKATI UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ****Səidə V.MEHRƏLİYEVƏ***

Mirzə Bala Məmmədzaadə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında çox mühüm rol oynamış, görkəmli yazıçı, publisist, jurnalist - ən nəhayət isə Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda apardığı mübarizənin önündə gedən şəxsiyyətlərdən olmuşdur. Onun çoxtərəfli, zəngin fəaliyyətinin öyrənilməsi XX əsr Azərbaycan tarixinin bir çox məsələlərinin araşdırılmasında əhəmiyyətlidir.

Məqalədə M.B.Məmmədzaadənin xalqımızın istiqlaliyyət əldə etmək uğrunda başladığı çətin və şərəfli yoldan bəhs edilmişdir. Onun təhsil aldığı illərdən başlayaraq bu istiqamətdə həyata keçirdiyi işlər, ayrı-ayrı mətbu orqanlarında dərc etdirdiyi məqalələrində milli azadlıq uğrunda aparılan mübarizə məsələləri geniş işıqlandırılmışdır. M.B.Məmmədzaadənin həm Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönməsində, həm də mühacirətdə olduğu illərdə yazdığı əsərlərə müraciət olunmuş və bu əsərlərdə istiqlal savaşı uğrunda aparılan mübarizə, Sovet hökumətinin xalqımızın iradəsinə mane olmaq cəhdləri, 27 aprel işğalından sonra Sovet Azərbaycanında cərəyan edən hadisələr geniş araşdırılmışdır. M.B.Məmmədzaadənin əsərləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə və Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra Azərbaycanda baş vermiş hadisələri öyrənmək üçün mühüm mənbələrdəndir.

Açar sözlər: Mirzə Bala Məmmədzaadə, Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı, milliyətçilik, istiqlaliyyət, vətənpərvərlik, milli şüur, istiqlal savaşı

Giriş. XX əsrin əvvəllərində dünyada baş vermiş ictimai-siyasi dəyişikliklər Azərbaycanın da siyasi və sosial həyatına təsir edirdi. Yeniləşmə və milliyətçilik hərəkatının təsiri ilə siyasi, sosial və mədəni həyatda yeni bir tarixi dövrə keçid başlamışdır. 1917-ci ildə Rusiyada çar rejiminin çökməsindən sonra gənclik hərəkatının güclənməsilə gənclər milli təşkilatlara üzv olurdular. M.B.Məmmədzaadə “ümmət cəmiyyətindən” “millət cəmiyyətinə” tarixi keçid dönməsi ərəfəsində təhsil almış və fəaliyyət göstərmişdir. Təhsil aldığı illərdə milliyətçi dərnəklərin təşkil etdiyi seminarlara, toplantılara qatılırdı. M.B.Məmmədzaadə çətin işğal illərində yalnız bir cəbhəni tutdu. O da, milli istiqlal cəbhəsi idi.

Araşdırmanın əsas məqsədi XX əsrin əvvəllərində milli oyanışın güc-

* Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı; saidamehraliyeva.v@bsu.edu.az;
ORCID ID: 0009-0009-6701-3280

lənməsilə Azərbaycan xalqının milli azadlıq, istiqlaliyyət uğrunda savaşması və öz dövlətini qurmaq cəhdləri uğrunda mübarizə aparmasını və bu mübarizədə görkəmli istiqlal mücahidi M.B.Məmmədzađanın yerini və rolunu öyrənməkdən ibarətdir.

Mirzə Bala Məmmədzađanın təhsili və ilk ictimai fəaliyyəti. Azərbaycan milli istiqlal mübarizə tarixinin görkəmli nümayəndəsi M.B.Məmmədzađa tanınmış ictimai-siyasi xadim, ədəbiyyatşünas, publisist, ən əsası isə Azərbaycan milli azadlıq məfkurəsinin mücadilə adamı, böyük vətənpərvər şəxs idi. M.B.Məmmədzađa kasıb balıqçı ailəsində doğulmuş sadə xalqın nümayəndəsi idi. O, 1907-ci ildə Bakıda VII rus-tatar məktəbinə daxil olmuşdur [1]. 1911-ci ildə bu məktəbi bitirmiş, məşhur müəllim Həbib bəy Mahmudbəylinin Rüştiyəsində təhsilinə davam etmişdir. M.B.Məmmədzađa “Azərbaycan milləti”, “Azərbaycan türk milliyyətçiliyi” anlayışlarını mənimsəyən cəmiyyətin öz dövlətini qurmaq dənəminə başladığı siyasi bir şəraitdə jurnalistlik və yazıçılıq həyatına başlamışdır. O, yazıçılıq fəaliyyətinə Məhəmməd Əmin Rəsulzađanın rəhbərliyi ilə nəşr olunan “Açıq söz” qəzetində başlamışdır. M.B.Məmmədzađa sonralar bu mətbu orqanın aktiv yazarlarından olmuşdur. “Türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq” şüarları ilə nəşr olunan “Açıq söz” qəzeti Azərbaycan türklülərinin görüşlərini yayan qəzet idi. 1914-cü ildə III ali məktəbi bitirən M.B.Məmmədzađa 1915-ci ildə Bakı Sənaye Məktəbinə daxil olur. Sonralar O, “Qurtuluş”, “Qardaş köməyi” jurnallarında milliyyətçi çıxışlar edir [4].

M.B.Məmmədzađa 1917-ci ildə Müsavat partiyasının sıralarına daxil olmuşdur. O, partiyanın alt qanadı hesab olunan Gənclər Cəmiyyətinin aktiv üzvlərindən biri idi. Cəmiyyətin mətbu orqanı olan “Gənclər yurdu” jurnalının redaktorluğunu M.B.Məmmədzađa etmişdir. O, Qafqaz Seyminin fəaliyyətdə olduğu dövrdə Tiflisdə fəaliyyətini davam etdirmişdir. Tiflisdə olarkən yazdığı “İki inqilab arasında” əsərini kitab halında nəşr etdirmişdir. Əsərdə 1905-1917-ci illər arasında Qafqazda və Azərbaycanda yaşanan siyasi, sosial hadisələri şərh etmişdir. Bu əsərdə Azərbaycan türklərinin millət olaraq varlığını sürdürə bilməsi üçün bir bayraq altında birləşməsinin vacibliyini qeyd etmişdir. M.B.Məmmədzađa Müsavat partiyası sıralarına qoşulduqdan sonra “Açıq söz” qəzetinin 13 dekabr 1917-ci ildə nəşr edilmiş məqaləsində yaşlılarını Azərbaycanın müstəqilliyinə səsləyirdi. O, qeyd edirdi ki, *milli və mənəvi canlanmaya ancaq istiqlal yolu ilə çatmaq mümkündür*. Müasir gənclərin ən əsas vəzifəsinin “Muxtariyyət üçün çalışmaq” olduğunu bildirirdi: “...Sizin diliniz, namusunuz yenə də Vətəninizin içində salamat ola bilər. Ey gənc türklər bugün Vətəninizi azad edin. Əgər milli məktəblər, milli ədəbiyyat istəyirsinizsə, əgər azad bir millət olaraq yaşamaq istəyirsinizsə yenə də onu azad edin. Sizi bir millət olaraq Vətən yaşadar...Sizin diliniz, namusunuz yenə də Vətəninizin içində salamat ola

bilər [4, 6]. M.B.Məmməd zadə “Açıq söz” qəzetində çıxışlarından bir müddət keçdikdən sonra qəzetin aparıcı mütəxəssislərindən birinə çevrilir. O, 1918-ci ilin sentyabrında Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçdükdən sonra fəaliyyətini burada davam etdirir. Bu dövrdə “Açıq söz” qəzetinin 20-dən çox sayının nəşr olunmasında, həmçinin “İstiqlal” qəzetinin buraxılışında yaxından iştirak edir. M.B.Məmməd zadə xalqın milli azadlıq, istiqlal arzularını “Yeni həyata doğru” sərlövhəli yazılarında qələmə alırdı.

1918-ci il dekabrın 7-də M.B.Məmməd zadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Məclisi Məbusanında stenoqrafçı vəzifəsində işə başlayır. O, artıq siyasi hadisələrin mərkəzində olmaqla yanaşı, partiya rəhbərləri ilə birbaşa ünsiyyətdə olmaq şansı qazanır, ayrı-ayrı firqələrin “istiqlaliyyətçilik” pərdəsinin alt qatları ilə tanış olur. M.B.Məmməd zadənin Parlamentdə fəaliyyətə başlaması onu bədii yaradıcılıqdan da uzaqlaşdırmadı. 1918-1920-ci illərdə jurnalist kimi fəaliyyətə başlayan M.B.Məmməd zadə “Azərbaycan” və “İstiqlal” qəzetlərinin əsas ağırlığını öz üzərinə götürmüşdür. O, “Azərbaycan” qəzetində 1919-cu il 9 iyulda nəşr olunmuş məqaləsində Bakıda Azərbaycan Darülfünunun açılmasına ayrı-ayrı qüvvələrin bəhanə gətirərək mane olmağa çalışdığını, lakin Darülfünunun açılmasının vacibliyinin qaçılmaz olduğunu bildirirdi [4].

Mirzə Bala Məmməd zadənin Aprel işğalından sonrakı siyasi fəaliyyəti. M.B.Məmməd zadə ilk siyasi fəaliyyətinə Texnikumda təhsil alarkən Məhəmmədiyyə adlanan təşkilatda başlamışdır. 1920-ci il aprel istilasından sonra M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə keçirilən iclasda onun təlimatı ilə Milli Müqavimət Komitəsi qurulmuşdur. Həmin komitəyə rəhbər M.B.Məmməd zadə seçilmişdir. Müsavat təşkilatı 27 aprel 1920-ci il işğalından sonra gizli fəaliyyətə başlamışdır. Gizli Müqavimət təşkilatı Müsavat partiyasının bir qolu olmuşdur. Komitənin Gəncə, Qazax, Şuşa, Zaqatala, Şamaxı, Göyçay və digər bölgələrdə şöbələri fəaliyyət göstərmişdir. Milli Müqavimət Komitəsi xalqı bolşeviklərə qarşı mübarizəyə çağırırdı. Xalq Komitəyə inanırdı. Gizli Müqavimət Komitəsi “İstiqlal” qəzetini nəşr etdirirdi [4]. M.B.Məmməd zadə pedaqoji fəaliyyət göstərdiyi dövərdə milliyətçi gənclərin, eləcə də gənclərin milli və siyasi mərkəzi halına gəlmiş Sabir kitabxanasının da idarə edilməsində yer alaraq gənclərin təhsili ilə yaxından maraqlanırdı. Bolşeviklərə qarşı etirazçılar yetişdirmək məqsədilə Bakıda və digər bölgələrdə seminarlar təşkil edirdilər. M.B.Məmməd zadənin məqalə və çıxışlarında hər zaman bu cümlə yer almışdır: *“Azərbaycanın istiqlal savaşı heç bir şəkildə Rusiyanın iç məsələsi halına gətirilməyəcəkdir.... əlində istiqlal bayrağı, ürəyində istiqlal sevgisi olanlar, daxili və xarici bütün çətinliklərə baxmayaraq düşmənlərə qarşı sinə gərəcəkdir”* [4, 54]. Milli Müqavimət Komitəsinin rəhbəri M.B.Məmməd zadə Müsəlman Şərq dünyası və qərb ölkələri ilə təmasa keçərək Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğal

edilməsindən sonra işğalın gətirdiyi fəlakətlərlə bağlı yazılı və şifahi məlumat vermişdir [5]. Onun rəhbərliyi ilə Milli Müqavimət Komitəsi Şimali Qafqaz və Gürcüstanda bolşeviklərin əleyhinə fəaliyyət göstərən təşkilatlarla sıx əlaqələr qurmuşlar.

Mühacirət həyatı və ictimai-siyasi fəaliyyəti. M.B.Məmməd zadə 1924-cü ilin may ayında İrana mühacirət edərək Rəşt şəhərinə yerləşmişdir. O, İranın Pəhləvi şəhərində müəllim olaraq fəaliyyətini davam etdirir. Bolşeviklərin onu ciddi təqib etməsinə baxmayaraq M.B.Məmməd zadə İrandakı milli istiqlal uğrunda mübarizə aparan dostları ilə əlaqə saxlaya bilmişdir. İranda mühacir olduğu vaxtlarda İstanbulda M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə nəşr olunan “Yeni Qafqaz” jurnalına Azərbaycan gənclərini istiqlala səsləyən məqalələr göndərmişdir. Daha sonra İran hökuməti mühacirlərin buradan çıxarılması haqqında qərar qəbul etsə də, ancaq onu həyata keçirmək alınmadı. Gilan, Mazandaran, Tehran və Xorasan ətrafında məskunlaşan azərbaycanlı mühacirlər çətin şərtlərlə həyatlarına davam edirdilər. M.B.Məmməd zadə mühacirətdə olduğu illərdə “Vətən qaldı” hekayəsini yazmışdır [5]. Bu əsər azadlıq və müstəqillik mücahidlərinin acı həyatlarından bəhs edirdi. Bu hekayədə mühacirətin ilk aylarında Rəstdə istila hökuməti tərəfindən zor ilə buraya göndərilən və aclıqdan, xəstəlikdən ölən azərbaycanlı mühacirlərin məzarlarını ziyarət etdiyi bildirilir. 1926-ci ildə İstanbula gəlmiş M.B.Məmməd zadə burada Hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Tələbəlik illərində o, milli təşkilat və nəşr işlərində aktiv fəaliyyət göstərmişdir. Onun mübarizəsi təkcə Azərbaycan və azərbaycanlılarla bağlı olmamış, bütün türk dünyasını əhatə etmişdir. İstanbulda təhsil aldığı illərdə “Yeni Qafqaz”, “Azəri türk”, “Odlu yurd”, “Bildiriş” qəzetlərində bir-birindən dəyərli məqalələri çap olunmuşdur [3]. O eyni zamanda Sovet əsarətindəki müsəlmanların və türklərin tarixini, milli istiqlal uğrunda mübarizəsini əks etdirən mövzularla bağlı da çoxsaylı məqalələr yazmışdır.

M.B.Məmməd zadənin Türkiyə mətbuatında “Sovet əsarətindəki ölkə və millətlərin səsi” adlı yazıları dərc olunurdu. O, İstanbulda hüquq fakültəsində təhsil aldığı illərdə Türkiyəyə gəlmiş azərbaycanlı tələbələrlə tez-tez bir araya gələrək məmləkət məsələləri barədə danışmış və Azərbaycan milli bayramlarının yüksək səviyyədə həyata keçirilməsinə nail olmuşdur. 1923-cü ildən bəri İstanbulda nəşr olunan “Yeni Qafqaz” jurnalının adından aydın olduğu kimi, azərbaycanlı mühacirlər bütün Qafqaz mühacirləri ilə işbirliyi edilməsinin tərəfdarı olmuşdur. Bu birliyin siyasi ideoloji baxımdan təşkilatlanmasında və hazırlanmasında “Yeni Qafqaz” jurnalının önəmli rolu olmuşdur. Bu jurnal Türkiyəlilər tərəfindən oxunan dərgi idi. Jurnalın getdikcə daha çox yayılması Sovet hakimiyyətini narahat edirdi. Tiflisdə Sovet Konqresi səbəbilə Qafqazda olan Rakofski Kommunist qəzetinə verdiyi müsahibəsində “kürt məsələsinə” toxunmuşdur [5]. Məsələ isə aydın idi.

Sovet hakimiyyəti Qafqaz məsələsinə qarşılıq Türkiyənin parçalanması məsələsini dilə gətirirdi. 1927-ci il 1 oktyabrda “Yeni Qafqaz” jurnalı nəşrini dayandırdı. Onun yerində isə eyni proqramla, eyni həərətlə “Azəri türk” jurnalı dərc olunmağa başladı. Bu jurnalın demək olar ki, bütün saylarında M.B.Məmmədzađənin məqalələri çap olunmuşdur.

M.B.Məmmədzađə “Mirzə Bala”, “Kamal”, “Sənən”, “Daşdəmir” ləqəblərini istifadə edərək yazdığı yazılarda məqsədini belə ifadə edirdi: *bəşər cəmiyyətlərindəki təkamülə və inkişaf qanunlarına uyğun bir mübarizə ilə məşğuluq. Bu mübarizə, bu millətin nəyin bahasına olur olsun azad yaşamaq əzmində olduğuna sübutdur* [3]. M.B.Məmmədzađə, 1929-cu ildə İstanbulda Milli Sənaye Birliyi Salonunda “Azərbaycanda hüriyyəət və istiqlal düşüncəsi” mövzusunda konfrans keçirmişdir. Konfransda O, qeyd edirdi: *“Yaxınlaşmaqda olan 28 may bizlər üçün çox önəmli bir gündür. 28 may 1918-ci il Azərbaycanın bağımsızlığını elan etdiyi gündür. Bu tarix Azərbaycan türklərinin qəlbində unudulmaz bir istiqlal və hüriyyəət xatirəsi buraxdı. Bugün isə Rusiyanın işğalı altında bütün varlığımız boğulur, haqqımız tapdalanır”* [5,191]. M.B.Məmmədzađə “Odlar Yurdu” jurnalında dərc etdirdiyi yazılarında Qafqazda cərəyan edən hadisələri Avropa və Dünyaya mətbuatına birinci çatdırmışdır. O yazırdı ki, *bu jurnal da “Yeni Qafqaz” jurnalı kimi milliyət, demokratiya, Azərbaycan istiqlal savağını müdafiə etməkdə mühüm rol oynayacaqdır.*

M.B.Məmmədzađə 1930-cu ildə “Bildiriş” qəzetində qeyd edirdi ki, *turançılığın hədəfi sovet imperiyasını parçalamaq, Sovet əsarətində olan millətləri azad etmək, Moskvanı dünya sülh mərkəzi üçün təhlükə törətməyən bir hala gətirməkdir. Bütün bunların nəticəsində azad və müstəqil Türk dünyası yenidən parlayacaqdır”* [3, 192]. M.B.Məmmədzađə İstanbulda Azərbaycanlı mühacirlərin yaratdıqları Azərbaycan Milli Mərkəzinin aktiv idarəçilərindən idi. Eyni zamanda mühacirətdəki Müsavat partiyasında da fəaliyyətini davam etdirirdi [2]. M.Ə.Rəsulzađənin Türkiyədən ayrılmaq məcburiyyətində qalmasından sonra M.B.Məmmədzađə Azərbaycan Milli Mərkəzinə rəhbərlik etmişdir. Bu mərkəzin əsas amalı Azərbaycanın yenidən müstəqilliyinə qovuşması idi.

Azərbaycan Milli yayınlarının Türkiyədəki fəaliyyətinin dayandırılması, Azərbaycan mühacirlərinin azadlıq uğrunda mübarizə ümidini və əzmini qıra bilməmiş, milli azadlıq hərəkatını hər cür çətinliklərlə davam etdirməyə çalışmışlar. M.B.Məmmədzađə fikirlərinə və görüşlərinə uyğun Sovet birliyinə qarşı duran hər qəzetə, məcmuaya qaçaraq Sovet rejiminin iç üzünü bütün dünyaya izah etməyə çalışmışdır. O, bu dənəmdə İstanbulda nəşr olunan “Kommunizmlə mübarizə”, “Milliyət”, “Cümhuriyyəət”, “Türk yurdu” və digər məcmuələrdə bir-birindən dəyərli məqalələr yazmışdır.

O, Türkiyədə mühacirətdəki ilk əsərini 1927-ci ildə yazmışdır. “Azər-

baycan Misak-i Millisi” adlı əsəri İstanbulda yayınlanmışdır [5]. Bu əsərdə 28 may İstiqlal bəyannaməsini təhlil edərək qeyd edir ki, bu bəyannamə Azərbaycan xalqının qurtuluşunu və müstəqilliyini ifadə edir. M.B.Məmmədzaadənin mühacirətdə yazdığı digər bir əsər “Milli Azərbaycan hərəkatı”, yəni “Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Partiyası tarixidir”.

Azərbaycanın milli müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan mühacirlər getdikləri hər ölkədə Sovetlər tərəfindən gizli təqib olunurdular. 1931-ci ildə Sovet hökuməti Müsavatın Türkiyədəki xarici bürosunun fəaliyyətinin dayandırılması barədə qərar qəbul etdi [6]. Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qalan mühacirlər getdikləri ölkələrdə Sovetlərin basqısı ilə olduqları ölkələri tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar. Çoxu adını və soyadını dəyişdirmək məcburiyyətində qalmışdılar. Gizlilik və narahatlıq içində yaşamışlar. Həyatları boyunca qazandıqları maddi və mənəvi varlıqlarını Azərbaycanda buraxaraq tək başına, sadəcə düşüncələrindəki və beyinlərindəkilərlə istiqlal mübarizələrini uzaqlarda davam etdirmək ümidi ilə uzun və çətin yolculuğa başlamışlar. Azərbaycan Milli Mərkəzi və Azərbaycan Milli Nəşriyyatı siyasi fəaliyyətlərin məhdudlaşdırılmasından sonra Polşaya mühacirət etmişlər. Ancaq M.B.Məmmədzaadə İstanbulda qalaraq “Azəri-türk”, “Odlu Yurd” və “Azərbaycan Yurd Bilgisi” dərgisindəki işlərini davam etdirirdi. 1932-ci ildə Polşaya gələn M.B.Məmmədzaadə “İstiqlal” qəzetində yayınlanan “Məmləkətdən xəbərlər” adlı bölmədə azərbaycanlı mühacirləri və dünya ictimaiyyətini Sovet Azərbaycanındakı hadisələrlə tanış etmişdir. “İstiqlal” qəzeti Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda savaşının səsi idi [7]. Bu qəzet Azərbaycan türklərinin və mühacirlərin olduğu fərqli ölkələrə göndərilirdi.

M.B.Məmmədzaadə “Qurtuluş” dərgisində yazmış olduğu “On beş il əvvəl”, “27 aprel”, “Azərbaycan istiqlalı və oktyabr inqilabı”, “Yenə maarif cəbhəsində”, “Bakı məsələsi” və.s adlı məqalələrində Azərbaycanın siyasi və sosial düşüncə tarixinə nəzər salmışdır [5]. Polşanı tərk edən mühacirlərin bir qismi Almaniya, Fransa, Rumıniya, Macarıstan və başqa ölkələrə getmişlər. M.B.Məmmədzaadə Abdül Vahap Yurdsevər və Türkiyəyə gələn digər dostları ilə birlikdə istiqlal mübarizəsini Türkiyədə davam etdirdilər. M.B.Məmmədzaadə Türk dünyasını Türkiyat Araşdırmaları İnstitutunda təmsil etmişdir.

M.B.Məmmədzaadə 1934-1938-ci illərdə Almaniyanın Berlin şəhərində nəşr olunan “Qurtuluş” dərgisində “İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal” şüarı ilə məqalələr dərc etdirirdi. “Qurtuluş” jurnalının ön səhifəsində bu cümlələr yer alırdı: “Azərbaycanlılar! *Qurtuluş, Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının nəşridir. Milli istiqlal savaşımızın məcmuasıdır. Bu dərgini oxumaq və oxutdurmaq hər bir yurdsevərin borcudur*” [5, 142].

1936-cı ildə Varşavada Müsavat partiyasının III konqresi keçiril-

mişdir. Konqresdə Mirzə Balaya “Milli Azərbaycan hərəkatı” adlı əsər yazmaq həvalə olunmuşdur. Bu əsərdə o, milli idealın gerçəkləşməsi uğrunda mübarizə, Azərbaycan istiqlalı və Müsavat, Mart soyqırımı, Müsavat fırqəsi ideologiyasının qurulması və proqramı, 27 aprel istilasını, rus istilasına qarşı savaşa Müsavatın mübarizəsi və s. məsələlərə geniş yer vermişdir. M.B.Məmmədzaadənin xalqımızın azadlıq uğrunda savaşından bəhs etdiyi digər bir əsər “İstiqlal mücadiləsi” adlanır. Bu əsərdə qeyd edir ki, *millətimizin, yurdumuzun sinəsində izləri heç bir zaman unudulmayacaq dərin yaralar açan 31 mart faciəsini, o günün qəhrəmanlarını heç zaman unutmamalıyıq. Bu hadisələri daim xatırlamalıyıq ki, milli mövcudluğumuz, milli hüriyyət və istiqlalımızın tarixi düşmənlərə qarşı bəslədiyimiz nifrətli duyğularımız da daimi olsun* [5, 218]. M.B.Məmmədzaadə eyni zamanda “İttifaqi-Mütəllimin”, “Qafqaz tələbələrinin mərkəzi komitəsi” adlı təşkilatların da fəal ardıcılardan biri idi.

1947-ci ilin sonlarına doğru M.Ə.Rəsulzadə M.B.Məmmədzaadə ilə birlikdə Türkiyədəki azərbaycanlı mühacirlərin vəziyyətlərini müzakirə etmiş və son qərar olaraq Azərbaycan Kültür Dərnəyini qurmuşlar [8]. M.B.Məmmədzaadə istiqlal mücadiləsinin fəaliyyət sahəsini genişləndirmək, onu sistemləşdirmək istəyirdi. Azərbaycan Kültür Dərnəyinə 18 yaşına çatmış hər bir türk üzv ola bilərdi. Dərnəyin mətbu orqanı “Azərbaycan” jurnalı idi. Jurnalın 1952-ci il Ankarada nəşr olunmuş ilk sayında “Birlik dirlikdir”, “Türkləşmək, islamlaşmaq müasirləşmək” şüarları yer almış və ön səhifəyə Azərbaycan xəritəsi yerləşdirilmişdir.

M.B.Məmmədzaadə Azərbaycan milli savaşı üçün 1955-ci ildə İstanbuldan Almaniya getmişdir. Azərbaycan məsələləri, Sovet Birliyindəki hadisələr M.B.Məmmədzaadənin qələmindən Almaniya mətbuatında yer alırdı. Mirzə Bala vəfatına qədər Münih şəhərində Dərgi məcmuasına rəhbərlik etmişdir. 1959-cu il 1 mart tarixində Türkiyəyə gəlmiş və martın 8-i burada vəfat etmişdir. Türk mücahidlər, gənc milliyyətçilər onun vəfatından sonra yaranmış dərin boşluğu milli idealların gerçəkləşməsi, qorunub saxlanılması istiqamətində fəaliyyət göstərməklə, yolunu davam etdirmək uğrunda mübarizə aparırdılar. Həyatını bağlı olduğu ölkəsinə fəda edən böyük bir idealistin vəfatı bütün milliyyətçiləri məyus etdi.

Nəticə. Beləliklə, M.B.Məmmədzaadənin bütün sferalarda fəaliyyətinin tədqiq olunması onu göstərdi ki, o, Azərbaycan xalqının azadlığı uğrunda mübarizə apararaq istiqlal mücahidi olmuşdur. Onun əsərlərinin təhlilindən məlum olur ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının bir amalı var idi. O da yalnız istiqlaliyyət idi. Bu savaşda xalqını mühacirətdə olarkən belə tək qoymayan, yenə də əsərlər, məqalələr yazıb onları azadlığa səsləyən görkəmli ictimai-siyasi xadim M.B.Məmmədzaadə idi. Onun həm ictimai-siyasi fəaliyyətində, eləcə də yazıçı olaraq əsərlərində ən başlıca problem

Azərbaycan xalqının millətçilik, dövlətçilik uğrunda apardığı haqlı savaşın davam etdirilməsi və milli şüurun inkişafı idi. XX əsrin əvvəllərində, Azərbaycan xalqının öz əzmi hesabına dövlət qurmaq istədiyi bir vaxtda yaşayıb yaradan M.B.Məmmədzaadənin əsərləri dövrün tarixini öyrənmək üçün mühüm mənbələrdən hesab olunur. Onun bütün əsərlərində qeyd olunan bir məsələ var idi ki, o da yalnız xalqın istiqlaliyyət arzuları idi. Xalqımızın milli oyanışına təkan verən M.B.Məmmədzaadə xalqın azad yaşamaq arzularının qarçısı idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədli R. Mirzə Bala Məmmədzaadənin ictimai-siyasi görüşləri. - Bakı: Ozan, - 2017, - 448 s.
2. Hüseyn B. Azərbaycan istiklal mücadelesi tarixi. - İstanbul: Gənclik Yayım Evi, - 1975, - 343 s.
3. Məmmədzaadə M.. Azərbaycan milli hərəkatı. Azərbaycan jurnalistlər birliyi. - Bakı: Nicat, - 1992, - 246 s.
4. Məmmədzaadə M. İstiqlal mücadiləsi. - Bakı: Zirə Mədəniyyət Mərkəzi Ekopark, - 2018, - 448 s.
5. Vəliyev Ə. Azərbaycan siyasi düşüncə tarixi və Mirzə Bala Mehmetzadə. - İstanbul: - 2006. - s. 371.
6. Nəsimzadə N. Azərbaycan xarici siyasəti. Bakı: Ay-Ulduz, 1996. s. 216
7. Yaqublu N. Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. - Bakı: - 1999. - s.90.
8. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. - Bakı: Gənclik, - 1991, - s.256.

БОРЬБА МИРЗА БАЛА МАМЕДЗАДЕ ЗА НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Саида В.МЕХРАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Мирза Бала Мамедзаде, живой свидетель и участник национального движения модернизации и национализма, начавшегося в начале XX века, был выдающимся общественно-политическим деятелем и ведущей фигурой движения за национальную независимость Азербайджана. Произведения, написанные Мирзой Бала Мамедзаде, являются очень важными источниками для изучения важнейших событий истории Азербайджана начала XX века. Его борьба за свободу, начавшаяся еще со студенческих лет, продолжалась до конца его жизни. Даже в годы, когда он был вдали от родины, он делал все возможное, чтобы азербайджанский народ обрел право свободную жизни и призывал молодежь к национальным выступлениям.

Ключевые слова: независимость, эмиграция, свобода, государственность, национализм

MIRZA BALA MAMMAZADEH'S STRUGGLE FOR THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF AZERBAIJAN

Saida V.MEHRALIYEVA

SUMMARY

Mirza Bala Mammadzadeh left his mark on the history of Azerbaijan in the 20th century as a herald of national independence. When considering his life and activities, it should be known that he sacrificed his life, youth and student years for the independence war of our nation. Mirza Bala Mammadzadeh's works provide detailed information about the real situation of Soviet Azerbaijan in the 20th century. People's self-realization, struggle against the Bolsheviks, the awakening of national consciousness and the struggle to build an independent state were highlighted in all his works written both during the Azerbaijan Democratic Republic and in the period after the Bolshevik invasion, and in general in all his speeches.

Keywords: Mirza Bala Mammadzadeh, independence, emigration, freedom, statehood, nationalism

UOT 94; 94"19/...

**NATO-NUN TRANSFORMASIYASI VƏ ONUN AVRO-ATLANTİKA
SİYASƏTİNDƏ ALMANİYA FEDERATİV RESPUBLİKASININ
YERİ VƏ ROLU
(XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİ - XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)**

CAVID P.MƏMMƏDLİ *

Məqalədə XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində NATO-nun transformasiyası və onun Avro-Atlantika təhlükəsizlik sistemində Almaniya Federativ Respublikasının iştirakı, yeri və rolu kimi məsələlər araşdırılır. Soyuq Müharibənin bitməsi, SSRİ-nin və Sosialist blokunun dağılmasından sonra NATO-nun hərbi siyasi təşkilat kimi mövcudluğu şübhə altında idi. Berlin Divarı yıxıldıqdan və Sovet-Varşava Müqaviləsi təhlükəsi aradan qalxdıqdan dərhal sonra NATO dəyişən beynəlxalq sistemə uyğunlaşmağa başladı. Bu proses çətin və problemləli olsa da, ciddi uğur qazandı. Amma "NATO sağ qalacaqmı?" sualı həmişə gündəmdə idi. 2 avqust 1990-cı ildə İraqın Küveyti işğalı ilə Kōrfəzdə başlayan gərginliyə, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri, Yaxın Şərqdəki münaqişələr, Post-Sovet məkanındakı qeyri-müəyyənliklər, xüsusən də Yuqoslaviyanın dağılması zamanı baş verən hadisələrə istinad edərək, NATO strategiyaları nəzərdən keçirilərək genişlənmə və transformasiya istiqamətində addımlar atılmışdır. NATO, beynəlxalq sistemdəki struktur dəyişiklikləri və yaranmış yeni beynəlxalq vəziyyətə uyğunlaşmaq, dünyada münaqişələrin qarşısını almaq, sülhü qorumaq, ən əsası ABŞ-ın təkqütblü dünyada hakim mövqeyini qoruyub saxlamaq üçün Alyans öz mövcudluğunu qorumaq üçün bir neçə transformasiya mərhələləri keçmişdir. Bu kontekstdə Avro-Atlantika məkanda NATO-nun siyasəti, Almaniyanın mövqeyi və Almaniya-NATO əməkdaşlığı öz aktuallığı ilə seçilirdi.

Açar sözlər. NATO, Transformasiya, Almaniya, ABŞ, Avro-Atlantika

Giriş. Soyuq müharibənin sona çatması dünyadakı qarşıdurmalara son qoymadı, əksinə, ikiqütblü dünyada qorxu tarazlığının dondurduğu bəzi problemlər yenidən alovlandı. Yaxın Şərqdə, Qafqazda, Balkanlarda və dünyanın başqa yerlərində regional münaqişələr alovlandı və qeyri-müəyyənlikdən irəli gələn regional risklər təhlükə qavrayışlarının mərkəzinə çevrildi. Nüvə, bioloji və kimyəvi silahların təhlükəli əllərə keçmə ehtimalı

* Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı; mmmddlicavid1@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-9710-2569

təhlükənin ölçüsünə global xarakter verirdi. Soyuq Müharibə dövründə əsas fəlsəfəsi Sovet İttifaqı və Dəmir Pərdəni əhatə etmək olan NATO 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən meydana çıxmağa başlayan yeni təhlükəsizlik mühiti daxilində transformasiya və yeni strategiyalar axtarışı prosesinə girdi.

XX əsrin 90-cı illərində NATO-nun transformasiyası. NATO-nun İlk transformasiyası 1990-cı ildə Londonda keçirilən Yüksək Səviyyəli Şurasının iclası ilə başladı. 6 iyul 1990-cı ildə keçirilmiş NATO-nun London Sammiti ittifaqın gələcəyinin necə olacağına dair müzakirələrin aparıldığı ilk sammit olduğu üçün çox vacibdir [5, 150]. Sammitdə NATO-nun Şərq Bloku ölkələri ilə əlaqələrinin yaxşılaşdırılması, yeni dövrün gətirəcəyi problemlərə qarşı yeni hərbi strategiyaların müəyyənləşdirilməsi, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Şurası və NATO-nun Avropa sütununun gücləndirilməsi ilə bağlı qərarlar qəbul edildi. London sammitindən sonra 1991-ci ilin noyabrında keçirilmiş Roma sammiti alyansın transformasiyasında əsl dönüş nöqtəsi oldu. NATO-nun yeni rolu olaraq, həm məsuliyyət zonasında, həm də ondan kənarında millətlərarası münafişələrin və ərazi mübahisələrinin həlli üçün silahlı qüvvələrdən istifadə imkanları elan edildi. NATO-nun yeni strategiyasının prinsipləri 1990-cı ilin iyulunda London sammitində müəyyən edilmiş və 1991-ci ilin noyabrında Roma sammitində qüvvəyə minmişdir. **7-8 noyabr 1991-ci ildə Roma sammitində dərc edilən “Yeni Strateji Konsepsiya” adlı bəyannamə ilə NATO-nun transformasiyasının, təhlükəsizliyə yeni yanaşmalar və təhdid anlayışları müəyyən edilmişdir.** Bu bəyanatda bildirildi ki, artıq mərkəzə genişmiqyaslı hücum təhlükəsi yoxdur, Siyasi, iqtisadi və sosial qeyri-sabitlik, millətçi və etnik münafişələr, kütləvi qırğın silahlarının yayılması kimi məsələlər təhlükəsizliklə bağlı yeni risklər sırasına daxildir. Roma Sammitində qəbul edilən qərarlara uyğun olaraq, 1967-ci ildən 1980-ci illərin sonuna qədər tətbiq edilən “çevik cavab” və “irəli müdafiə” prinsipləri yerinə “azaldılmış irəli mövcudluq” (reduced forward presence) strategiyası qəbul edildi [3, 52].

1991-ci il Strateji Konsepsiyası NATO-nun öz coğrafi ərazisindən kənarında fəaliyyətini müəyyən etdi. Sammit ilə Avropada mümkün münafişə potensialının nisbətən aradan qalxdığı, lakin regional və mikromiqyaslı münafişələrin mümkünlüyünün artdığı vurğulanmış, alyansın əsas vəzifələrinin yenidən müəyyənləşdirilməsi ideyası səsləndirilmişdir. “Yeni Strateji Konsepsiya” adlanan və transformasiyanın simvolik konsepsiyası olan bu Konsepsiya ilə alyans beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin bərqərar olması üçün dörd vəzifə sahəsini önə çəkdi:

1. Heç bir ölkənin hər hansı Avropa ölkəsini təhdid edə və ya güc təhdidi ilə təzyiq göstərə bilməməsi üçün Avropada sabitlik və təhlükəsizlik

- mühitinin təmin edilməsi;
2. Təşkilatın yaradılması haqqında Müqavilənin 4-cü maddəsində ifadə edildiyi kimi, risk yaradan mümkün risklər kontekstində maraq doğuran məsələlər üzrə səylərin müvafiq əlaqələndirilməsi üçün transatlantik forumun yaradılması;
  3. Üzv dövlətlərin ərazisinə qarşı təhdid və hücumların qarşısını almaq və üzv dövlətləri müdafiə etmək,
  4. Avropada strateji tarazlığın qorunması [6, 90].

Yeni Strateji Konsepsiya ilə NATO təkcə Avropada deyil, Avropanın hüduqlarından kənar da təhlükəsizliyi təhdid edən hadisələrə müdaxilə etmək qərarına gəldi və müqavilənin 5-ci və 6-cı maddələrində göstərilən sahələr xaricində fəaliyyət göstərə biləcəyinə işarə etdi.

Artıq böyük bir təhlükə olmadığı üçün mərkəzi bölgə olaraq təyin olunan bölgədə daha çevik və mobil bölmələrin formalaşdırılmasına qərar verildi. Soyuq Müharibə dövründə əsas funksiyaları “müdafiə” və “çəkindirmə” olan NATO əsas funksiyaları ilə yanaşı, dəyişən şərtlərin tələbi kimi özü üçün “önləyici diplomatiya” və “böhranların idarə edilməsi” kimi yeni missiyalar müəyyən etmişdir. Bildirilib ki, NATO “sülhməramlı” əməliyyatlarda Aİ, QAI və ATƏT ilə əməkdaşlıq edə və BMT missiyasına qoşula bilər. 1994-cü ilin yanvarında NATO-nun sülhməramlı əməliyyatlarda iştirakını asanlaşdırmaq üçün institusional struktur kimi Birləşmiş Birgə Tapşırıq Gücü (Combined Joint Task Force- CJTF) yaradılması qərara alınmış və bu qərar 1996-cı ilin iyununda Berlində keçirilən Zirvə toplantısında təsdiq edilmişdir. Bu arada, Bosniyada Avropanın təhlükəsizliyini və sabitliyini təhdid edən münaqişələri sakitləşdirmək, sonra isə sülhü bərqərar etmək məqsədi ilə 1995-ci ildə Sülh İcra Qüvvəsi (IFOR, Implementation Force), bir il sonra isə İFOR-u əvəz etmək üçün Stabilləşdirmə Qüvvələri (SFOR, Stabilization Force) yaradıldı. SFOR-da Rusiya, Argentina və Mərakeş kimi bir çox NATO üzvü olmayan dövlətlər iştirak edirdi. Bu tapşırıq qrupunun yaradılması ilə NATO üzvü olmayan qüvvələrin də NATO ilə sülhməramlı əməliyyatlarda iştirak edə biləcəyi qəbul edildi. Roma Sammitində qəbul edilən Konsepsiya ilə NATO üzvləri təhlükəsizliyin təkcə hərbi deyil, həm də sosial, iqtisadi və ekoloji ölçülərə malik olduğunu qəbul etmiş və bu dəyişikliyə uyğun olaraq NATO strategiya və siyasətlərini inkişaf etdirməyə qərar vermişlər. **Roma sammitindən dərhal sonra 1991-ci ilin dekabrında 16 NATO üzvünü, 22 Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkəsini birləşdirən Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurası (North Atlantic Cooperation Council -NACC) yaradılmışdır[7, 125].**

Bu şura vasitəsilə NATO keçmiş Varşava Müqaviləsi üzvləri ilə mütəmadi olaraq fikir mübadiləsi aparmaq üçün institusional struktur yaratmışdır. Məsləhətçi forum kimi yaradılan Şura əvvəlcə həm keçmiş Şərq

Bloku ölkələrinin təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqlarını azaltmaq, həm də Sovet İttifaqının dağılmasının müsbət istiqamətdə baş tutmasına istiqamətləndirmək üçün yaradılmışdı. Bununla belə, keçmiş Varşava Müqaviləsi üzvləri öz şəxsi təhlükəsizlik problemlərinin digər ölkələrdən fərqli qiymətləndirilməməsindən narazı idilər. Bu, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasının onların təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün yalnız müvəqqəti vasitə olacağına inanmağa səbəb olmuşdur. Doğrudan da, 1991-ci ildə NATO tərəfindən formalaşdırılan alyansın sırf Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasının istədiyi kimi nəticə verməyəcəyini başa düşən NATO 1994-cü ildə Sülh Naminə Tərəfdaşlıq (SNT) proqramını başlatdı. **SNT 1994-cü il 10-11 yanvarda Brüsseldə keçirilən Şimali Atlantika Şurasının sammitində NATO tərəfindən irəli sürülən mühüm təşəbbüsdür.** Tərəfdaşlığın məqsədi bütün Avropada təhlükəsizliyi və sabitliyi gücləndirməkdir və sülhə təhdidlərin azaldılmasına və Alyansın əsasını təşkil edən demokratik prinsiplər və praktiki əməkdaşlığa əsaslanan təhlükəsizlik münasibətlərinin qurulmasına kömək etməkdir [6, 65]. NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsinin ən mühüm sütunu olan SNT proqramından sonra keçmiş Varşava Müqaviləsi ölkələri də daxil olmaqla, Rusiya Federasiyası ilə NATO arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması istiqamətində səylər daha da sürətləndi. Roma sammiti ilə başlayan transformasiya NATO-nun Bosniya və Herseqovinə müdaxiləsi ilə başqa bir ölçüyə dəşdi və transformasiya prosesinin ilk konkret nəticələri özünü göstərməyə başladı. Bu prosesdə Roma sammitindən sonra **8-9 iyul 1997-ci ildə Madrid sammiti** mühüm dönüş nöqtələrindən birini təşkil edir [5, 120]. **Sammit üç yeni üzvün - Macarıstan, Polşa və Çexiyanın alyansa qoşulmağa dəvət edilməsi ilə diqqət çəkdi. Sammitdə NATO üzvlərinin əksəriyyəti Fransanın Rumıniya və Sloveniyanı da dərhal üzv kimi dəvət etmək təklifini dəstəklədi, lakin ABŞ prezidenti Bill Klinton buna kəskin etiraz etdi. Eyni zamanda sammitdə NATO ilə Ukrayna arasında NATO-Ukrayna Komissiyasının yaradılması və ikisi arasında əlaqələrin qurulması ilə bağlı "Fərqli Tərəfdaşlıq haqqında Xartiya" imzalandı.** Madrid Sammitində üzv dövlətlər Yeni Strateji Konsepsiyanın yenilənməsinin vacibliyini ifadə etməyə başladılar. NATO-nun hərbi imkanlarının yeni əsrin təhdidlərinə tab gətirə biləcək şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün Avropa təhlükəsizliyində yeni hadisələrin nəzərdən keçirilməsi və siyasi çərçivənin yaradılması məsələsi müzakirəyə açılmışdır [3, 145]. Madrid Sammitindən sonra dərc olunan bəyannamədə strateji konsepsiyaya yenidən baxılması işlərinin sürətləndirilməsinin vacibliyi vurğulandı.

Nəticədə 1999-cu il aprelin 23-24-də keçirilən Vaşinqton Sammiti ilə Yeni Strateji Konsepsiya qəbul edildi. 1999-cu ildə qəbul edilmiş bu konsepsiyanın əsas məqamları transatlantik əlaqələrin inkişafı, xüsusilə

böhranın idarə olunmasında kifayət qədər hərbi gücün yaradılması, NATO çərçivəsində Avropada təhlükəsizlik təşəbbüslərinin davam etdirilməsi, genişlənmə və tərksilahın yaradılmasıdır [3, 148]. Vaşinqton sammiti ilə Strateji Konsepsiya yeniləndi. 1999-cu ildə müəyyən edilmiş yeni strategiyayı köhnə strategiyadan fərqləndirən ən əsas məsələ NATO-nun “5-ci maddəsi”-nə dəyişiklikdə ifadə olundu. Qərara alındı ki, NATO üzvü olan bir ölkəyə birbaşa hücum olmasa belə, NATO böhranlara müdaxilə edə bilər. Bu məqsədlə Müdafiə Qabiliyyətləri Təşəbbüsünün (Defence Capabilities Initiative) işə salınması qərara alınmış və üzv dövlətlərin öz ərazilərindən kənar böhran əməliyyatları aparmaq üçün çevik və yüksək hazırlıqlı birlik strukturu inkişaf etdirmələri nəzərdə tutulmuşdur. İki il əvvəl keçirilən sammitdə, Madrid görüşündə Çexiya Polşa və Macarıstanı üzvlük danışıqlarına başlamağa dəvət etdi və qapının başqaları üçün açıq qalacağına söz verdi. 1999-cu ilin aprelində Vaşinqtonda keçirilən NATO Şurasının iclasından sonra qəbul edilmiş NATO Strateji Konsepsiyasında rəsmiləşdirildi. Bu sənəd blokun müdafiə xarakterli olduğunu və keçmiş Varşava Müqaviləsi ölkələri və MDB-dən olan yeni tərəfdaşlarla əməkdaşlığı gücləndirməyə hazır olduğunu bəyan etdi. Eyni zamanda, Avro-Atlantika regionunda və onun hüdudlarından kənar qeyri-sabitlik mərkəzlərinin yaranması təhlükəsi qeyd edildi. NATO-ya zərurət yaranarsa, digər beynəlxalq hökumət təşkilatları, ilk növbədə BMT ilə birlikdə böhranların həlli üçün hərbi əməliyyatlar keçirmək, sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün tədbirlər görmək tapşırığı verildi [4, 65]. Beləliklə, NATO regional təşkilatdan dünyada böyük hərbi gücə və siyasi təsirə malik beynəlxalq təşkilata çevrilmək üçün konkret addımlar atdı. 1999-cu ildə Strateji Konsepsiyada alyansın böhranların idarə edilməsi və sülhmərəmlik sahəsində yeni rolu vurğulanmış, NATO-nun tərəfdaş dövlətləri ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsinin və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın vacibliyi qeyd edilmişdir. **Yeni konsepsiyada təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində “Avropa komponenti”nin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verildi. Eyni zamanda, NATO və Aİ arasında sıx əməkdaşlığın zəruriliyi vurğulandı.** 1999-cu il NATO konsepsiyasının təhlili alyansın oriyentasiyasında köklü dəyişikliyi göstərir. Belə ki, “yeni NATO” yaranan böhran vəziyyətlərində kollektiv müdafiə üçün qlobal məsuliyyəti öz üzərinə götürərək NATO-nun məsuliyyət zonasından xaricdə əməliyyatlar aparması NATO-nu regional təşkilat çərçivəsindən kənar çıxardı. 1999-cu ildə qəbul edilmiş Yeni Strateji Konsepsiyada NATO-nun həm alyansın ərazisindən kənar, həm də 5-ci maddədən kənar əməliyyatlar apara biləcəyi qəbul edilmiş və NATO daxilində 1990-cı illərin sonlarına qədər müzakirə mövzusu olan “məsuliyyət zonasından kənar” problemi aradan qaldırıldı [2, 196].

NATO XXI əsrdə. Alyansın transformasiyasının ikinci mərhələsinin

başlanmasına təkan 2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da, eləcə də Madrid və Londonda baş verən terror aktları oldu. 2002-ci ilin yaz-yay aylarında NATO-nun transformasiyasının üçüncü mərhələsi və Əfqanıstanda əməliyyat başlandıqdan sonra Avro-Atlantik regiondan kənarı müttəfiqlik əməliyyatlarının aparılmasının mümkünlüyü ilə bağlı əsas hərbi-siyasi qərarlar qəbul edildi. 11 sentyabr hadisələrindən sonra NATO-nun beynəlxalq terrorizmlə mübarizə sahəsində imkanlarının artırılması təşəbbüsləri irəli sürüldü. **20–22 noyabr 2002-ci ilin noyabrında Praqa sammitində** bununla bağlı yeni islahat paketləri təsdiq olundu. Praqa Sammitində terrorizmə qarşı hərbi konsepsiyanın və Birgə Fəaliyyət Planının (Joint Action Plan) hazırlanmasına dəstək vermək niyyəti və beynəlxalq ictimaiyyətin bu istiqamətdə söyləri NATO-nun terrorizmlə mübarizədəki roluna aydınlıq gətirdi. Əsas qərar çevik və uzun müddət ərzində sürətli yerləşdirmə və missiyaları yerinə yetirmək iqtidarında olan NATO Cavab Qüvvələrinin yaradılması oldu.

Alyansın terrorla mübarizədə qlobal rolu ilk dəfə **28-29 iyun 2004-cü ildə İstanbulda** keçirilən 17-ci NATO sammitində təsdiqləndi. 2004-cü il İstanbul sammiti ilə NATO sabit ittifaqdan dəyişən bir ittifaqa çevrilməyə başladı. Həmin dövrdə NATO-nun İraq müharibəsindəki rolunun da müzakirə olunduğu sammitdə yalnız Təhlükəsizlik Şurasının 1546 sayılı qətnaməsinin və çoxmillətli qüvvələrin İraqda olmasının dəstəkləndiyi açıqlandı. **Yenə İstanbul sammitində “İstanbul Əməkdaşlıq Təşəbbüsü”nə start verilməsi qərara alındı. Təşəbbüsün əsas məqsədi Körfəz Əməkdaşlıq Şurası ölkələri ilə Yaxın Şərqi ölkələri və NATO arasında münasibətləri yaxşılaşdırmaq idi** [3, 125]. Beynəlxalq arenada baş verən hadisələr baxımından NATO-nun İstanbul sammiti bir çox mövzuda kritik bir məqamda baş tutdu və sammit bu həssas dövrə təsadüf etdiyi üçün qəbul edilən qərarlardan daha əhəmiyyətli oldu. Odur ki, sammitdə böyük transformasiya gətirəcək qərarlar qəbul etməkdənsə, yeni strukturlaşmaya yol açmaq, yeni strategiya qəbul etmək, NATO-nun mandatının Yaxın Şərqi keçməsi, Almaniya-Fransa bloku ilə ABŞ arasında İraq münaqişəsinə görə yaranan gərginliklər, NATO jarqonu ilə ifadə etsək, transatlantik əməkdaşlıqda yaranmış çatların aradan qaldırılması, Bosniya və Əfqanıstandakı missiyalarla bağlı qərarların qəbulu və ümumilikdə 2002-ci ildə Praqa sammitində qəbul edilmiş qərarların həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlər idi. Sammitin ən mühüm, lakin yazılmamış gündəmlərindən biri də ABŞ-Fransa və Almaniya arasında barışıq oldu. ABŞ-ı Almaniya və Fransa oxu ilə təhrif edən hadisələr, xüsusilə İraqın işğalı ilə bağlı gündəmə gəldi. Odur ki, sammitin açılış nitqində NATO-nun baş katibi bütün ağırlığı Atlantik alyansındakı çatlara verdi və bunun şişirdilmiş qədər də vacib olmadığını göstərməyə çalışdı.

İstanbul sammitindən sonra **28-29 noyabr 2006-cı ildə keçirilən Riqa sammiti** yeni təhlükə qavrayışları və tədbirlərini inkişaf etdirmək və onları strateji konsepsiyaya çevirmək məqsədi daşıyırdı. Sammitdə müzakirə olunan ən mühüm mövzular Əfqanıstandakı müharibə və alyansın gələcək rolu və sərhədləri idi. Bundan əlavə, sammit 2002-ci il Praqa sammitindən bu yana əldə edilmiş nailiyyətləri nəzərə alaraq alyansın davamlı transformasiyasına diqqət yetirdi. Bu istiqamətdə atılan ən mühüm addım 2005-ci ildə yaradılmış və 2006-cı ilin iyununda üzv dövlətlərin müdafiə nazirləri tərəfindən təsdiq edilmiş **“Hərtərəfli Siyasi Direktiv”**in sammitlə birlikdə ən yüksək səviyyədə təsdiqi olmuşdur. Digər tərəfdən, dünyada baş verən dəyişikliklərə paralel olaraq həyata keçirilən transformasiya prosesi NATO-nu klassik hərbi ittifaqdan çıxaraq siyasi üstünlük təşkil edən bir təşkilata çevirdi. Riqa sammitində NATO-nun yeni məqsədi XXI əsrin təhlükəsizlik təhdidləri, üzv dövlətləri və ümumi dəyərləri müdafiə etmək və ümumi müdafiəni qorumaq idi. **Bundan əlavə, Riqa sammitində Serbiya, Monteneqro və Bosniya-Herseqovinanın SNT proqramında iştirakı təsdiqləndi. Bu inkişaf təşkilatın Balkanların qərbinə doğru genişlənməyə davam edəcəyinin siqnalı kimi qəbul edilə bilər [9, 54]. Bu sammit həm də NATO-nun Əfqanıstandakı mövcudluğunun artırılması ilə bağlı üzvlər arasında bəzi müzakirələrin və fikir ayrılıqlarının aparıldığı bir sammit hesab olunur. 2008-ci il aprelin 2-4-də Buxarestdə keçirilən NATO sammitində blokun sıralarında növbəti böhran yarandı [2, 10]. Sammit tərəfdaş dövlətlər arasında fikir ayrılıqlarını nümayiş etdirdi və milli maraqların tərəfdaşlıq öhdəliklərindən üstünlüyünü ortaya qoydu. Sammitdə Ukrayna və Gürcüstana fəaliyyət üzvlük planı verilməsi və Əfqanıstan missiyası məsələlərində köhnə və yeni üzv dövlətlər arasında fikir ayrılığı aşkar edilirdi [8, 180]. Əfqanıstandakı əməliyyat NATO üçün ciddi sınaq oldu. Müttəfiqlər nəinki bölgədəki silahlı qüvvələrinin sayını artırmadılar, həm də milli hərbi kontingentlərdən istifadəyə məhdudiyətlər tətbiq etdilər ki, bu da NATO-ya üzv dövlətlər arasında bu məsələdə vahid mövqenin olmadığını təsdiq etdi. ABŞ-in mövqeyini ya NATO-nun “gənc” üzvləri (Polşa, Baltikyanı ölkələr), ya da alyansa üzv olmayan dövlətlər dəstəklədi. *Fəaliyyət üzvlük planının (FÜP-MAP Membership Action Plan)* Ukrayna və Gürcüstana verilməsi məsələsi də mübahisəli oldu [9, 180]. Bu planlar Almaniya və Fransanın, eləcə də İtaliya, Hollandiya, Lüksemburq, İspaniya, Belçika və Portuqaliyanın kəskin etirazı ilə üzləşdi. Həmin ilin payızında alyansın inkişafının indiki mərhələsinin və NATO-nun transformasiyasının beşinci mərhələsinin başlanğıcı qlobal maliyyə böhranı ilə başladı. Üzv ölkələrin hərbi büdcələrinin azaldılması - yeni yüksək texnologiyalı silahların hazırlanması və bir sıra proqramlardan imtina etmək demək idi [11, 123].**

Almaniya və NATO. Almaniyanın Alyansın təhlükəsizlik siyasətindəki rolunu qiymətləndirmək üçün alman silahlı qüvvələrinin NATO-nun himayəsi altında əməliyyatlarda iştirakını, habelə birgə hərbi əməliyyatlarının həyata keçirilməsində bununla bağlı çətinlikləri və maneələri izləmək lazımdır. Bosniya və Herseqovindəki müharibə və Kosovodakı münaqişə 1990-cı illərdə Alyansın siyasətinə və Almaniyanın təhlükəsizlik siyasətinə təsir edən əsas hadisələrə çevrildi. 1993-cü ildə NATO BMT Təhlükəsizlik Şurasının 816 sayılı qətnaməsinə uyğun olaraq Bosniya və Herseqovina üzərində hava məkanını bağlamaq üçün «Deny Flight» əməliyyatına başladı. Alman Hərbi Hava Qüvvələri də orada iştirak etdi, bundan sonra Bundesverin bu cür əməliyyatlarda iştirakının hüquqi əsasları haqqında sual yarandı: bu fəaliyyət AFR Əsas Qanununa (Konstitusiyaya) uyğundurmu? AFR-in Əsas Qanunun 87-ci maddənin 2-ci bəndində deyilir: “*Müdafiə istisna olmaqla, silahlı qüvvələrdən yalnız Əsas Qanunun açıq şəkildə icazə verdiyi hallarda istifadə edilə bilər*”. Digər tərəfdən, 24-cü maddənin 2-ci bəndində deyilir: “Sülhü təmin etmək üçün Almaniya Federativ Respublikası qarşılıqlı kollektiv təhlükəsizlik sisteminə qoşula bilər” [7, 45]. 1990-cı illərə qədər Almaniya artıq Avropanın iqtisadi liderlərindən biri idi, birləşmədən sonra ərazi baxımından qitədə mərkəzi mövqə qazandı, həm də öz suverenliyini tam bərpa etdi. Bu şəraiti nəzərə alaraq Almaniyanın təhlükəsizlik siyasətinin transformasiyası kontekstində xaricdə hərbi gücdən istifadə faktorunu nəzərdən qaçıрмаq mümkün deyildi. Almaniyanın vahid dövlətdə birləşməsi Avropanın siyasi xəritəsini dəyişdirərək, Almaniyanı Avropa siyasətinin ən mühüm aktorlarından birinə çevirdi. Almaniyanın inteqrasiya prosesi Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrini bürümüş, uzun onilliklər ərzində Varşava Müqaviləsi Təşkilatının tərkibində olmuş dövlətlərin siyasi rejimlərini dağıtmağa yönəlmiş demokratik proseslər nəticəsində mümkün olmuşdur [8, 65].

XX əsrin 90-cı illərinin sonlarından NATO ABŞ və bir sıra Avropa dövlətləri üçün “dünya jandarması” siyasətini həyata keçirən, öz siyasi dəyərlərini tətbiq edərək birləşdirici prinsipə çevrilməyə başladı. NATO-nun Avro-Atlantika təhlükəsizlik siyasətində Almaniya bu hərbi-siyasi birliyə daxil olan əsas struktur ölkələrindən birinə çevrilir. Sonrakı Avropa inteqrasiya prosesi AFR-i Avropa məkanında lider mövqeyə gətirdi. 1990-cı illərin əvvəllərində Almaniyanın təhlükəsizlik siyasətini dəyişdirməyə məcbur edən və nəticədə 1994-cü il qərarı ilə nəticələnən bir sıra hadisələr baş verdi. Başlanğıc nöqtəsi 1990-91-ci illərin Körfəz Müharibəsi idi, o zaman məlum oldu ki, alman siyasi partiyalarının baxışları və problemin həl-

---

* AFR-in Konstitusiyası “Əsas Qanun” adlanır. “Əsas Qanun” da AFR Bundesverinin xaricdə hərbi əməliyyatlarda iştirakı qadağan edilmişdi.

linə yanaşmalar xeyli fərqlidir. Körfəz Müharibəsindən fərqli olaraq Bosniya Müharibəsi Almaniyanın təhlükəsizliyinə birbaşa təsir göstərdi. Əvvəla, bu, Avropada sabitliyi pozdu, sonra isə bu, əsasən AFR-nin xarici siyasətinin saxlanmasıya yönəldilmişdir. Müharibənin başlanması ilə Almaniyaya hökumətinə aydın oldu ki, münaqişənin həlli üçün tək cə diplomatika kifayət etməyəcək. Avropada dəyişən geosiyasi vəziyyət AFR-dən Şimali Atlantika Alyansı çərçivəsində daha mənalı davranış strategiyası tələb edirdi. Avropadakı Amerika qoşunlarının sayının əhəmiyyətli dərəcədə azalması ilk növbədə Almaniyaya təsir etdi. Avropanın periferiyasında - Balkanlarda və postsovet məkanında qeyri-sabitlik Berlində narahatlıq yaratdı. Almaniyaya münaqişəyə hərbi müdaxilə etmək üçün hazır deyildi.

1995-ci il 30 avqust - 20 sentyabr tarixlərində Almaniyaya Hərbi Hava Qüvvələri Bosniya və Herseqovinada Serblərə qarşı NATO-nun ən böyük əməliyyatlarından biri olan «Deliberate Force» əməliyyatında iştirak etdi və bu müddətdə Bosniya serblərinin mövqelərinə zərbələr endirildi. Deyton sənədinin imzalanmasından sonra NATO qoşunları, o cümlədən alman bölmələri IFOR sülhməramlı missiyasının tərkibində Bosniya və Herseqovinaya göndərildi. 1998-ci ildə Alyansda və AFR hökumət dairələrində Kosovodakı vəziyyətlə bağlı məsələ gündəmə gəldi. Müdaxilə qərarı dərhal qəbul edilmədi. Əvvəlcə Alyans Yuqoslaviyaya qarşı sanksiyaların tətbiqini nəzərdə tuturdu və Kosovoya muxtariyyət və ya Yuqoslaviyanın tərkibində respublika statusu verilməsini tələb edirdi. Almaniyaya hökuməti də münaqişənin həlli üçün bütün diplomatik vasitələr tükənənə qədər hərbi müdaxilə ideyasına qarşı idi. Bu münaqişənin həllində Almaniyanın əsas xidmətləri humanitar yardım və diplomatik təşəbbüslərlə azaldı. Müttəfiq Liman «Allied Harbour» əməliyyatı çərçivəsində Almaniyaya Hərbi Hava Qüvvələri "hava körpüsü" təşkil edərək 8000 humanitar ləvazimat çatdırdı. Hökumət Makedoniyadan olan 10 min qaçqını qəbul etməyə hazır olduğunu bəyan etdi. "Qırmızı-yaşıl" koalisiyanın əsas uğuru ondan ibarət idi ki, onlar hərbi əməliyyatların dayandırılması, sülh müqaviləsinin imzalanması və regionda uzunmüddətli sabit nizamın yaradılması prosesində əsas rol oynamağa nail oldular. Kosovoda atəşkəs əldə edildikdən sonra Bundesver BMT mandatı altında NATO-nun rəhbərlik etdiyi sülhməramlı missiyada KFOR Sabitləşdirmə Qüvvələrinin tərkibində iştirak etdi.

2001-ci il terror hücumlarından sonra federal hökumət ABŞ-ın yanında oldu və transatlantik münasibətlərdə rolunu bir daha artırmaq ümidi ilə "məhdud həmrəyliyi" ifadə etdi. Almaniyanın təhlükəsizlik siyasətində hələ də mövcud olan siyasi məhdudiyyətlərə, eləcə də formalaşmaqda olan sistemdə onun yerini konseptual axtarıslara baxmayaraq, hökumət Alyans çərçivəsində fəal işini davam etdirirdi. Belə ki, Almaniyanın NATO-dakı hərbi nümayəndələri NATO-nun çevik silahlı qüvvələrinin yaradılmasının

konseptual əsasları üzərində işləyərək Alyansın strategiyasının hazırlanmasında iştirak etdilər.

1990-cı illərdə Almaniyanın təhlükəsizlik siyasətinin və bütövlükdə Alyansın transformasiyası siyasəti ilə bağlı iki paralel və eyni zamanda bir-biri ilə sıx əlaqəli proseslər gedirdi. Bu, tamamilə fərqli təhlükələrə qarşı yeni fəaliyyət istiqamətləri və cavabların axtarışı zamanı idi. Almaniyanın 1992-ci ildə NATO-a dair nəşr olunmuş "Direktivlər"də aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur: *"böhranların və münaqişələrin qarşısının alınması, NATO-ya üzv olan nüvə və dəniz gücləri ilə münasibətlərin qorunması, Avropa və ABŞ arasında münasibətlərdə bərabər mövqeyə nail olmaq"* [4, 152]. Bundesverin Alyansın əməliyyatlarında fəal iştiraka real hazır olmamasına baxmayaraq, konseptual səviyyədə bu hazırlıq artıq bəyan edilmişdi. 1992-ci il "Müdafiə Siyasəti Direktivləri" Bundesverin sülhün mühafizəsi əməliyyatlarında iştirakını nəzərdə tuturdu [7, 58]. Direktivlərdə qaldırılan bərabərlik məsələsi isə Soyuq Müharibədən əvvəl və sonra uzun illər həm Almaniyayı, həm də Alyansın Avropa üzvlərini narahat edirdi. Çox güman ki, bu, AFR-nin NATO daxilində Avropa dəstəyinin rolunu artırmaq istəyinin səbəbi idi, çünki bu yolla daha böyük müstəqillik əldə etmək və Amerika rəhbərliyinin Avropa maraqlarına məhəl qoymayacağı bir vəziyyət yaratmaq mümkün olardı.

1999-cu il "Alman Təhlükəsizlik Siyasətinin Əsas Xəttləri" transatlantik əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və gücləndirmək öhdəliyini əks etdirirdi. 2003-cü ilin "Direktivləri"də "Prinsiplər və maraqlar" bölməsində birinci yerdə AFR-nin təhlükəsizliyinin "əsas"ı olaraq qalan transatlantik tərəfdaşlıq dayanırdı. "ABŞ-ın iştirakı olmadan Avropada vəziyyət təhlükəsiz ola bilməz. Buna görə də Almaniya transatlantik tərəfdaşlığa mühüm töhfə vermək niyyətindədir". 2006-cı ilin "Ağ Kitab" da* vurğulanırdı ki, Alyansın üzvləri arasında qarşılıqlı etimad, ümumi dəyərlər və maraqlar mövcuddur, buna görə də onların işi geniş miqyasda təhlükəsizliyin təmin edilməsinin çox səmərəli formasıdır. NATO "tarixin ən uğurlu ittifaqı" və təkcə Almaniyanın deyil, həm də Avropanın təhlükəsizlik siyasətinin əsası hesab olunurdu. Almaniyanın NATO-dakı işi çərçivəsində nüvə silahlarına nəzarət mühüm sahədir. Almaniya üçün tərkisilahlı siyasəti böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki nüvə silahının olması nüvə potensialına malik üzv ölkələrin strateji üstünlüklərindən biridir. NATO məqsədlərinin transformasiyası baş verdikcə, Almaniya hələ 1999-cu ildə yeni Strategiyanın hazırlanmasında fəal üzvlərdən biri kimi

---

* Ağ Kitab - Təhlükəsizlik Siyasəti və Bundesverin Gələcəyinə dair Almaniyanın təhlükəsizlik siyasətinə dair əsas siyasət sənədi. Ağ Kitab Almaniyanın təhlükəsizlik siyasətində aktiv və əhəmiyyətli rol oynamaq ambisiyasını müəyyən edir.

Alyansda nüvə silahının əhəmiyyətinin azalması ilə əlaqədar tərksilahın zəruriliyini bəyan etdi.

Alyansın üç əsas vəzifəsi - alyans daxilində təhlükəsizliyin təmin edilməsi, Alyansdan kənar böhranların idarə edilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın qurulması Almanyanın təhlükəsizlik siyasətinin vəzifələri siyahısı ilə üst-üstə düşür. Almanyanın nöqteyi-nəzərindən NATO Avropa dünya düzəninə mərkəzi elementi, eyni zamanda ümumi transatlantik təhlükəsizliyin təminatçısı kimi görünür. Bu ikili funksiya NATO-nu Almanyanın təhlükəsizlik siyasətində əvəzsiz alətə çevirir. O.Tayler Aİ və BMT ilə birlikdə Alyansı hazırkı təhlükəsizlik tendensiyalarında iştirak etmək və onlara təsir etmək üçün ən mühüm alət hesab edir.

Alyansın özünün transformasiyası məsələsinə gəlincə, bu prosesdə Almaniya ilə NATO arasında münasibətlərin mühüm aspekti 1990-2000-ci illərdə genişlənmə siyasəti oldu. Soyuq müharibənin sonuna qədər bir çox Avropa ölkələrinin təhlükəsizliyini təmin edən güclü bir qurum kimi NATO Şərqi Avropada da eyni təhlükəsizlik boşluğunu doldura bildi. Müdafiə məsələləri ilə məşğul olan alman siyasi elitası əmin idi ki, bu ölkələrlə işləmək məsuliyyətini NATO öz üzərinə götürməli idi. Almanyanın cavabı Aİ və NATO-nun genişlənməsi yolu ilə Avropa və Avro-Atlantik strukturların Avropanın Şərqinə yayılmasında ifadə olunan Avropa inteqrasiya proseslərinə dəstək oldu. Beləliklə, AFR həm Almanyanın özü, həm də “Böyük Avropa”dakı şərq qonşuları ətrafında təhlükəsiz xarici mühit yaratmağa çalışırdı. Almaniya üçün tarixi səbəblərə görə qəbul edilməz olan xarici siyasətin güc komponentini vurğulamaqdan yayınan Berlin Mərkəzi və Şərqi Avropanın sosial-iqtisadi inkişafı problemlərinin həllinə diqqət yetirdi. Bu prosesin nəticəsi Berlinin regionda “yumşaq hegemonluğunun” formalaşması oldu. 1993-cü ildə AFR-in müdafiə naziri F.Ruye Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrini də daxil etməklə Alyansın genişləndirilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etdi. O, NATO-nun “qapalı” qurum olmamasını vurğuladı. Müdafiə Nazirliyində onun çıxışından bir neçə ay əvvəl bu təşəbbüslə bağlı bütöv bir konsepsiya hazırlandı. Onun meydana çıxmasının bir neçə səbəbi var idi: F.Ruyenin şəxsi ambisiyalarından tutmuş təhlükəsizlik siyasətinin strateji maraqlarına qədər [6, 152]. Məqsəd ilk növbədə “təhlükəsizlik zonası” nı Şərqi doğru genişləndirmək və eyni zamanda Şərqi Qərbdən gələn qeyri-sabitliyin Qərbi sıçrayacağı vəziyyətin qarşısını almaq idi. İkincisi, Qərb bu yolla keçmiş Varşava Müqaviləsi ölkələrində siyasi transformasiya prosesinə öz təsirini göstərə bilərdi. Lakin əvvəlcə bu təşəbbüs həm Almaniya hökuməti daxilində (Xarici İşlər Nazirliyi və Federal Kansler Ofisi tərəfindən razılıq yox idi), həm də NATO tərəfdarları tərəfindən şübhə ilə qarşılandı. Buna baxmayaraq, F.Ruye və onun tərəfdarları, o cümlədən ABŞ administrasiyasındakılar 1994-cü ildə NATO-nun sammitində genişlənmə

məsələsini gündəmə gətirməyə nail oldular. Qalan yeganə sual bunun nə vaxt və necə olacağı idi. Alyansın transformasiyası çərçivəsində Almaniya digər mühüm sahələrdə də iştirak etdi. 2002-ci ildə Praqada NATO-nun sammiti keçirildi və burada Almaniya Alyansın Avropa komponentinin transformasiyasının hazırlanmasına rəhbərlik etdi. Həmçinin təşkilatın yeni strukturunun əsasına çevrilməli olan NATO silahlı qüvvələrinin yeni növünün - çevik reaksiya qüvvələrinin (NRF) yaradılması qərara alındı. 2006-cı ilə qədər sürətli reaksiya qüvvələrinin əsgərlərinin sayını 21.000-ə çatdırmaq planlaşdırılırdı, Almaniya öz növbəsində 5.000 əsgər hazırlamağı öhdəsinə götürdü.

Beləliklə, NATO-Almaniya əlaqələrinin təhlükəsizlik sahəsində təhlili əsasında bir neçə əsas ideya qeyd etmək olar. Birincisi, NATO 25 ildən artıq müasir Almaniyanın təhlükəsizlik siyasətinin əsasını təşkil edir. Bu, Almaniyanın əsas məqsədinə - Avropada sabitliyin təmin edilməsinə nail olmaq üçün mühüm vasitədir. Üstəlik, ABŞ-ın Avropada mövcudluğunun zəruri olduğu və NATO-nun Avropa təhlükəsizlik arxitekturasının dayağı olduğu dəfələrlə qeyd olunub. İkincisi, Almaniya hökumətinin NATO-nun Avropa sütununu gücləndirmək, eyni zamanda bərabərliyə nail olmaq və daha böyük məsuliyyət götürməklə Alyans daxilində rolunu artırmaq istəyi var. Üçüncüsü, Almaniya NATO-ya üzvlük sayəsində nüvə silahının istifadəsi, nəzarəti və azaldılması məsələsində iştirak edir. Transformasiya kontekstində Almaniya ilə NATO arasında qarşılıqlı fəaliyyətə gəlincə, burada iki mühüm aspekti müşahidə etmək olar. Birincisi, bu, Alyansın genişlənməsidir, onun vasitəsilə 1990-cı illərdə Almaniyanın təhlükəsizlik siyasətinin mühüm strateji vəzifəsi – Şərqi Avropada təhlükəsizlik “boşluğunun” doldurulması həll olundu. Demək olar ki, bu aspektdə AFR və NATO əksər hallarda eyni istiqamətdə düşündülər. İstisnalar Almaniyanın siyasi elitasında konsensusun olmadığı birinci genişlənmə, üçüncüsü isə Almaniyanın Gürcüstan və Ukraynanın daxil olması əleyhinə çıxış etməsi idi. İkinci mühüm aspekt Almaniyanın Alyansın Avropa komponentinin transformasiyası üzrə fəaliyyəti idi. Bu, ilk dəfə 2002-ci ildə elan edilib. 2000-ci illərin ortalarından etibarən Almaniya Alyansın siyasətinə hərtərəfli mülki-hərbi yanaşma tətbiq etməyə çalışır və bu yanaşmada o, NATO-nu digər təhlükəsizlik qurumları (Aİ və BMT) ilə sıx əməkdaşlıq etməyə çağırır. Xüsusilə NATO və Aİ-nin birgə işini gücləndirmək vacibdir. Bu dövrdə AFR ABŞ və Avropa arasında “körpü” rolu getdikcə daha çox nəzərə çarpırdı ki, bu da Almaniyanın ilk növbədə Alyansın Avropa hissəsinin transformasiyası ilə məşğul olmasının lehinə daha bir təsdiqdir.

Nəticə. Məqalədə göstərildiyi kimi, 1990-cı illər Alyansın Soyuq Müharibənin irsi ilə bağlı çətinlikləri aradan qaldırmağı qarşısına məqsəd qoyduğu dövr idi. Artıq XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq NATO bey-

nəlxəq münasibətlərdə baş verən hadisələri nəzərə alaraq transformasiya yolunu tutdu. NATO-nun transformasiya prosesində London, Roma, Madrid və ən önəmlisi Vaşinqton sammitlərinin keçirilməsi və həmin sammitlərdə qəbul edilən qərarlar NATO-nun gələcək strategiyalarını müəyyən etdi. Təhlükəsizlik şəraitinin dəyişməsi, dünyanın müxtəlif regionlarında artan münaqişələrin qarşısını almaq, xüsusən Avro-Atlantika təhlükəsizlik sistemini daha da möhkəmləndirmək üçün NATO transformasiya yolu ilə hədəflərini müəyyən etdi. XXI əsrdən başlayaraq NATO müasir dövrün tələblərinə cavab verən bir təşkilata çevrilir. Bu transformasiya bu gün də davam edir. Dünyada təhlükəsizlik mühitinin dəyişməsi ilə NATO-nun reaksiyası da dəyişir və dəyişməkdə davam edəcək. Və yalnız bu yolla getməklə təşkilat gələcəyin ehtiyaclarını ödəyə bilər. Soyuq müharibə başa çatdıqdan və Almaniyanın yenidən birləşməsindən sonra Avropada siyasi vəziyyət nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişməyə başladı. NATO “cəbhə dövləti” olmaqdan çıxmış Almaniya üçün əvvəlki həyatı əhəmiyyətini müəyyən dərəcədə itirməyə başladı və Berlində hökm sürən rəyə görə, beynəlxalq terrorizm, millətlərarası münaqişələr, texnogen fəlakətlər və ekoloji problemlərlə bağlı yeni çağırışlara cavab axtarmalı oldu. Avropa İttifaqı tərəfindən Ümumi Xarici və Təhlükəsizlik Siyasətinin (CFSP) hazırlanması vəzifəsi Berlin tərəfindən NATO-nun “balanslaşdırılmış Avro-Amerika ittifaqına” çevrilməsinin zəruri komponenti kimi qəbul olunmağa başladı və bu layihənin həyata keçirilməsi daha müstəqil xarici siyasətin həyata keçirilməsi üçün ən mühüm ilkin şərt oldu. Təhlükəsiz xarici mühiti, eləcə də iqtisadi maraqları təmin etmək üçün AFR ümum Avropa və Avro-Atlantik strukturların Mərkəzi və Şərqi Avropaya genişlənməsini enerji ilə dəstəkləmiş, ilk növbədə sosial-məişət problemlərinin həllinə diqqət yetirmişdir. Atlantik həmrəylik nümayiş etdirən Almaniya 1999-cu ildə NATO-nun Balkanlarda keçirdiyi hərbi əməliyyatda və Qərbi koalisiyasının Əfqanıstandakı hərəkətlərində iştirak etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Кучинская М.Е.. Перспективы принятия новой стратегической концепции НАТО. № 2. - Москва: РИСИ (Российский институт стратегических исследований), - 2010. - 36 с.
2. W. Bruce Weinrod and Charles L. Barry. NATO Command Structure: Considerations for the Future, Washington, D.C., National Defense University, Center for Technology and National Security Policy, september 2010.
3. Кучинская М.Е.. Трансформация НАТО на современном этапе: политические аспекты. - Москва, РИСИ (Российский институт стратегических исследований), - 2007. - 196 с.
4. Римская декларация. 1991 год. – Режим доступа // http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_23846.html
5. Фененко А. В.. История международных отношений (1991-2016 гг.). – Москва:

- Аспект Прогресс, - 2017. - 432 с.
6. Bücherl W. Eine Allianz für Amerika? Die NATO nach Prag // Internationale Politik. – 2003. - №3.
  7. Hulsman J. Restructuring the US Role in NATO and European Defense Priorities for the President // The Heritage Foundation. – 2001. – January.
  8. Rasmussen M.V. Turbulent Neighborhoods: How to Deploy the EU's Rapid Reaction Force // Contemporary Security Policy. – 2002. – August. – Vol.23. - №2.
  9. Rühle M. Der Leiter des Planungsreferats der Politischen Abteilung der NATO. Für eine neue "Streitkultur". Der NATO als Forum für den transatlantischen Dialog // Internationale Politik. – 2006 - January.
  10. Штоль В.В. НАТО: динамика эволюции. – Москва: Научная Книга, - 2002. - 416 с.
  11. The Alliance's Strategic Concept. 1999. // http://www.bits.de/NRANEU/natostrategy/Strategic_Concept_Washington_1999.pdf
  12. Геворг Мирза. Новая роль Германии в НАТО // <http://www.foreignpolicy.ru/analyses/germany-in-nato/> 9 Марта 2014
  13. Троицкий М.А. Трансатлантический союз. 1999-2004. Модернизация системы американоевропейского партнерства после распада биполярности. - Москва: НОФМО, ИСК РАН, - 2004.

МЕСТО И РОЛЬ ФЕДЕРАТИВНОЙ РЕСПУБЛИКИ ГЕРМАНИЯ В ПРЕОБРАЗОВАНИИ НАТО И ЕЕ ЕВРОАТЛАНТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ (90-Е ГГ. XX ВЕКА И НАЧАЛО XXI ВЕКА)

Джавид П. МАМЕДЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются такие вопросы, как трансформация НАТО в конце 20 века и начале 21 века, участие, место и роль ФРГ в ее системе евроатлантической безопасности. Как известно, после окончания холодной войны, распада СССР и социалистического блока существование НАТО как военно-политической организации оказалось под вопросом. Сразу же после падения Берлинской стены и исчезновения советско-варшавской угрозы, НАТО начало приспосабливаться к меняющейся международной системе. Хотя этот процесс был сложным и проблематичным, он увенчался значительным успехом. Но "выживет ли НАТО?" этот вопрос всегда стоял на повестке дня. Ссылаясь на напряженность в Персидском заливе, начавшейся с вторжения Ирака в Кувейт 2 августа 1990 г., конфликтов в странах Центральной и Восточной Европы, Ближнего Востока, неопределенности на постсоветском пространстве, особенно того, что произошло во время распада Югославии можно изучить шаги НАТО по стратегии расширения и трансформации. В целях адаптации к структурным изменениям в международной системе и новой международной обстановке, для предотвращения конфликтов в мире, для поддержания мира, а главное, для сохранения доминирующего положения США в однополярном мире, Альянс пошел на через несколько стадий трансформации, чтобы сохранить свое существование. В этом контексте актуальностью отличались политика НАТО на евроатлантическом пространстве, позиция Германии и сотрудничество Германия-НАТО.

Ключевые слова: НАТО, Трансформация, Германия, США, Евроатлантика

**THE PLACE AND ROLE OF THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY
IN THE TRANSFORMATION OF NATO AND ITS EURO-ATLANTIC POLICY
(90^S OF XX CENTURY AND EARLY XXI CENTURY)**

Javid P.MAMMADLI

SUMMARY

The article examines issues such as the transformation of NATO at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century and the participation, place and role of the Federal Republic of Germany in its Euro-Atlantic security system. As it is known, after the end of the Cold War, the collapse of the USSR and the Socialist bloc, the existence of NATO as a military-political organization was in doubt. Immediately after the fall of the Berlin Wall and the disappearance of the Soviet/Warsaw Pact threat, NATO began to adapt to the changing international system. Although this process was difficult and problematic, it was a significant success. But "will NATO survive?" the question was always on the agenda. With reference to the tensions in the Gulf that began with Iraq's invasion of Kuwait on August 2, 1990, the conflicts in Central and Eastern European countries, the Middle East, uncertainties in the post-Soviet space, especially what happened during the collapse of Yugoslavia, NATO strategies for expansion and transformation are reviewed. steps have been taken. In order to adapt to structural changes in the international system and the new international situation, to prevent conflicts in the world, to maintain peace, and most importantly, to maintain the dominant position of the United States in the unipolar world, the Alliance has gone through several transformation stages to maintain its existence. In this context, NATO's policy in the Euro-Atlantic space, Germany's position and German-NATO cooperation were distinguished by their relevance.

Keywords: NATO, Transformation, Germany, USA, Euro-Atlantic

UOT 94; 94"19/...

**MEDENİ İNKILAP VE ULUSAL POLİTİKA İKİLEMİNDE
SOVYETLER BİRLİĞİ İDEOLOJİSİ****Saliha Gizem ÖNDER***

Sovyetler Birliğı'nin resmi ideolojisi olan komünizm dil, alfabe, eğitim, din, edebiyat, sinema, tiyatro gibi alanlardaki faaliyetler aracılığıyla daha geniş kitlelere yayılma fırsatı elde etmiştir. Türklerin ağırlıklı yaşadığı coğrafyalarda dilin, alfabenin değiştirilmesi, eğitimin resmi ideoloji doğrultusunda yapılandırılması, dinsel inanışlara yönelik geliştirilen döneme göre bazen sert bazen yumuşak uygulamaların benimsenmesi, edebiyat, sinema, tiyatro, gazete, televizyon gibi basın yayın kuruluşlarının propaganda aracı olarak kullanılması Sovyet insanının oluşturulması sürecinde tercih edilen etkili yollardandır.

Anahtar kelimeler: Sovyetler Birliğı, Sovyet insanı inşası, eğitim, dil, din, sanat

Giriş. Sovyet Rusya idare anlayışında Çarlık Rusya'nın aksine özgürlük, bağımsızlık, egemenlik, halkın kendi kaderini tayin hakkı, kurtuluş, kardeşlik, internasyonalizm, demokrasi, hak eşitliğı, proletarya diktatörlüğü, ilericilik, milliyetler politikası gibi kavramları ön plana çıkarmaktadır. Sovyet propagandacılarına göre aç halk doyurulmuş, halka medeniyet verilmiş, milli aydınlar yetiştirilmiş, her türlü okullar açılmış, sinemalar tiyatrolar kulüpler kurulmuş, fikir dünyası komünizm çerçevesinde şekillendirilmiş, Sovyet sosyalist realist edebiyatı oluşturulmuş, şeklen milli içerik olarak sosyalist bir kültür yaratılmıştır [12, 219]. Sovyet sisteminde halklara kültürlerini sosyalist bir içerik taşımaları şartıyla korumalarına ve geliştirmelerine müsaade edilmiştir [16, 25].

Ulusal kültür, gerçek içerik olarak değerlendirilen Sovyet edebiyatı ve Rus kültürünün dışında zayıf ve kontrol edilebilir bir içeriğın temelleri üzerinde yükselmiştir. Rus kültürünün etki düzeyini artırmak için kurgulanan bu anlayış neticesinde ulusal kültürün, kültürel talepleri karşılayamaz duruma gelmesi halinde gerçekten kendisini geliştirmek isteyen kişi Rus kültürüne dönmek zorunda kalacaktır [19, 120]. Kültür politikaları milli

* *Azərbaycan Cümhurbaşkanlığına Bağlı Devlet İdarecilik Akademisi, doktora öğrencisi, ondersalihagizem@gmail.com, ORCID İD: 0000-0003-0784-1729*

dillerin vasıtasıyla komünizm esasında yürütülmektedir. 1950'lerden sonra Rus dilinin ikinci anadil ilan edilmesi, Türk çocuklarının çoğunluğuna birinci sınıftan itibaren doğrudan doğruya Rus dilinde dersler verilmesi, Türk dillerine Rus sözlerin yerleştirilmesi, şahısların ve coğrafya isimlerinin Rus isimleriyle değiştirilmesi, Türk ve Müslümanların soyadlarının sonuna “-ov” ve “-viç” ekinin getirilmesi Türklerin Ruslaştırılmasında etkili unsurlardır [12, 28]. Sovyet hükümeti, yüz binlerce Türkü yurtlarından alıp Sovyetlerin diğer bölgelerine, yine aynı şekilde yüz binlerce Türk olmayanları ve Rusları Türkistan başta olmak üzere başka coğrafyalara ekonomik refah sağlamak gerekçesiyle uzman işçiler olarak göndermiştir [16, 21]. Bu göç hareketleri de Türklerin birbirleriyle etkileşim içinde olmasını engellemiş, Sovyet ideali çerçevesinde inşa edilmek istenen tipolojinin yolunu kolaylaştırmıştır.

Eğitime Yönelik Politikalar. Sovyet insanı inşasının esasını eğitim konusu oluşturmaktadır. Rus Komünist Partisinin 1919 yılındaki programında yer alan “*Komünizmin ilk kuruluş devrinde okullar yalnız komünizmi yaymak için çalışan müesseseler halinde kalmayacak, aynı zamanda talebeleri yarın komünizm propagandası yapabilecek kabiliyette yetişecektir*” ifadesi resmi ideolojinin eğitim marifetiyle nasıl yayılacağını anlaşılması açısından önemlidir [12, 222]. Eğitime yüklenen sorumluluğu anlatan bir diğer güçlü söylem, Komünist Parti'nin 8. Kongresi'nde (19-23 Mart 1918) Lenin'e ait: “*Rusya Komünist Partisi'nin halkı eğitmedeki temel görevi 1917'de başlayan Ekim Devrimi'ni sonuçlandırmaktır ve bunun için de sınıfa dayalı burjuva egemenliğinin aracı olan okullar, sınıfsal bölünmenin tamamen mahvının ve komünist toplumun doğuşunun aracı haline dönüştürülmelidir*” ifadesidir [11, 321].

Çarlık döneminde İlminski'nin Maslovski'ye gönderdiği mektupta Türkistan halkının eğitilmesinin Moğol istilasından daha tehlikeli sonuçlar doğuracağına inandığını ifade etmesi, yerlilerin ilkokul düzeyinde bir bilgi seviyesinde eğitilmesinin yeterli görülmesine yol açmıştır [7, 106]. Sovyetler Birliği döneminde ise Rusya Okuryazar Olmayan Topluluklarının Eğitimi Üzerine adıyla yayımlanan 1919 tarihli yasa gereğince “*Yaşları 8 ile 50 arasında olan okuryazar olmayan bütün Sovyetler Birliği vatandaşları tercihleri doğrultusunda anadilinde Rusçada okuma ve yazma öğrenmekle yükümlüdür*” [13, 73]. 1920'lerin sonuna doğru Sovyet Anayasası, sosyoloji, politik ekonomi, proleter okulun temel ilkeleri gibi derslere müfredatında yer veren altmışa yakın yükseköğretim kurumunun yanı sıra üç yıllık ve bir yıllık eğitim veren öğretmen yetiştirme kursları faaliyet göstermiştir [3, 182].

1884 yılında İsmail Gaspıralı öncülüğünde açılan Cedit okulları 1924 yılına kadar Türkistan coğrafyasının bir çok yerinde eğitim faaliyetleri yü-

rütmüş, 1924 yılından itibaren kapatılıp yerine Sovyet okulları açılmıştır. Türk boyları arasında anadilin önemi giderek azalmıştır. 1991 yılına gelindiğinde Kazak Türklerinin sadece %30'u anadilini bilmektedir [15, 70]. Ceditçilik Türkistan'da milli ruhtaki medeni inkılabın başlangıcını temsil ederken, Bolşeviklere göre ise medeniyet Rus milletinin ve komünizmin hizmetinde olması gereken bir mefhumdur [12, 220]. Sovyet ideolojisi ile hareketin ortak bir zeminde buluşmaması Cedit hareketinin önde gelenlerinden Abdullah Kadiri, Ramazan Kayımov, Münevverkari Abdureşidhanov, Abdurauf Fitrat, Mahmudhoca Behbudi gibi isimlerin ölüm cezasına çarptırılması ile neticelenmiştir [15, 83].

Sovyet idaresinin ilk yıllarında milliyet ilişkilerinde temel sorunu teşkil eden Rus şovenizmine karşı Rus olmayan milletlerin kültürlerinin geliştirilmesine, yerel dilleri kullanan okulların kurulmasına ve Rus olmayan temsilcilerin parti içinde görev almasına imkan veren korenizatsiya (yerileştirme) politikası uygulanmaya başlamıştır. Ancak zamanla bahse konu bu politikalar Ruslaştırma hareketleri dahilindeki uygulamalara dönüştürülmüş, Rusçaya verilen önem giderek artmıştır. 13 Mart 1938'den itibaren Rus dili ve edebiyatı Rus olmayan okullarda zorunlu ders olarak okutulmaya başlanmıştır. SSCB'nin tüm bölgeleri için geçerli olmayan bu durum okulların çoğunluğunda Rusça'nın ikinci dil olarak öğretilmesinin yanında yerel dillerin de Rusça karşısında ikinci dil statüsünde görülmesi sonucunu doğurmuştur [11, 324]. 13 Ekim 1973'te Yüksek ve Orta Teknik Eğitim Bakanlığı'nın kararıyla kabul edilen eğitim programı Ruslaştırmanın önünü açmış, bu tarihten itibaren anadilde okutulan dersler Rusça okutulmaya başlanmıştır. Milli okulların 1-4. sınıfları ile şehirdeki okulların 4-10. sınıflarında anadildeki ders saatleri Rus dili dersleri yerine kısaltılmıştır [6, 41].

Stalin 1936 yılında çıkarmış olduğu yasa ile (12. Madde) yerli halkların dillerini kullanmalarını garanti altına almış ise de 1937 yılında çıkarmış olduğu başka bir yasa ile Rusça öğrenimi okullarda zorunlu hale getirmiştir [13, 76]. Üniversitelerin Sosyal Bilimler bölümlerinde verilen dersler Sovyet ideolojisine hizmet edecek şekilde düzenlenmiştir. Milli bilincin oluşmasına neden olacak bütün eserlerin yayınlanması, okullarda okutulması yasaklanmıştır [15, 64]. SSCB'deki Rus olmayan azınlıkların büyük çoğunluğunun Rusçayı az bilmesi ya da hiç bilmemesi sosyalizm propagandasının yerel dillerde yapılması zorunluluğunu doğurmuştur. Yazılı basına özellikle ihtiyaç duyulduğu için de bu azınlıklara okuma yazma öğretilmesi gerekmiştir [11, 336]. 1941-1942 yılından itibaren Rusça zorunlu eğitim dili olarak kullanılmaya başlanmıştır. Okulların programları, ders kitapları, Moskova'dan belirlenip gönderilmeye başlanmış, Rus olmayan okullarda Rus dili ve Rus edebiyatı ders saatleri artırılmıştır [5, 1548].

Eğitimde temel amaç yerel kültürlerin yerine Rus geleneklerinin baskın olduğu bir sistemi kurabilmektir. Cumhuriyetlere milli tarih yerine bölgesel tarihlerini yazmalarına izin verilmesi ve milli kişiliklerin arka plana atılmasının temel sebepleri amaçlanan sistemin hayata geçirilmesinden kaynaklanmaktadır [1, 94]. Kırgızların Manas Destanı 1952 yılında rejime karşı unsurlardan (Türklük, İslamiyet, milliyetçilik) ayıklanarak tekrar yayınlanmıştır [11, 328]. Tarih yazıcılığında Türkistan üzerindeki Rus varlığının bir kurtarıcı gibi gösterildiği ve milli destanlara çok yer verilmediği bilinmektedir. [10, 6]. Türk halkları arasında çok yaygın olan “Kobılandı Batur”, “Korkut Ata” ve “Alpamış” gibi halk destanları dini fanatizmi temsil etmek ve feodal geçmişi ideal kılmak eleştirileriyle halk edebiyatından teker teker kaybolmuşlardır [11, 333].

SSCB başkanı Krusçev döneminde ana dilde eğitim verme seviyesi liseden ilkokula düşmüştür. Normal iletişim dili olarak kullanılan ana dile eğitim içinde ayrılan ders saatleri Rusça lehine azaltılmıştır. 1961 yılında Özbekistan’da ortaokul seviyesinde altı saat olan Özbekçe dil dersi Rusça lehine iki saate çekilmiştir. Özbek Komünist Partisi resmi gazetesi olan Pravda Vostoka’nın 31 Ağustos 1957 tarihli haberine göre “Birkaç bölgede yapılan anadili sınavında Özbek çocuklarının %60’ı başarısız olmuştur” [13, 77]. Anadillerinde yapılan sınavda çocukların çoğunun başarısız olması Sovyetler Birliği eğitim politikalarının başarısını göstermesi açısından önemlidir.

Sovyet insanı öncelikle okulların ve gençlik teşkilatlarının tek biçimleştirici süreçlerinden geçmiştir. Küçük yaşlarında “oktyabrist” olan minikler sonrasında “pioner” teşkilatının faaliyetleriyle sosyalist ahlak kurallarını ömrü boyunca geliştirip yaşayacak birikime sahip olabilmektedir [11, 336]. Sovyetler Birliği’nde toplum inşasına verilen önem gençlere ve çocuklara yönelik teşkilatlara verilen önemi de artırmıştır. Komsomol Teşkilatı ile 14-28 yaş aralığındaki gençler, Pioner Teşkilatı ile de 10-14 yaş aralığındaki çocuklar üzerinde oldukça etkili politikalar sürdürülmüş, özellikle köylü, işçi, memur, kolhoz çalışanı ailelerinin çocuklarının ideolojik eğitimlerine ciddi katkılar sağlanmıştır [17, 92]. Pioner Teşkilatı’nın en küçük birimini oluşturan grup 8-10 pionerden oluşmaktadır. 50 kişiden fazla olmamak kaydıyla bir araya gelen pioner birliklerinde politika ve sanat içerikli konuşmalar dinlenmekte, film seyredilmekte, tiyatrolar ve geziler düzenlenmektedir. 12 pioner birliğinin birleşiminden de pioner takımları oluşmaktadır. Pioner Teşkilatı’nın bütün birliklerinden Pioner Teşkilatı Merkez Bürosu sorumludur. Bahse konu Büro ise faaliyetlerini Komsomol Teşkilatı’nın idaresi çerçevesinde gerçekleştirmiştir [17, 94].

Dile Yönelik Politikalar. Sovyet yönetiminde dil politikası öncelikle tüm dillere eşit haklar sağlanması yönündeki düzenlemeler çerçevesinde

şekillenmiş ve Rusçanın ortak dil olduğu bir zeminde Türk cumhuriyetlerinde çift dilli bir yapıyı beraberinde getirmiş, Rusçanın eğitim sistemi içinde de yer almasıyla uygulamada karşılığını bulmuştur. Kültürel kimliklerin içinde eridiği Sovyet insan tipinin oluşturulması için Rusçanın etki alanının genişletilmesi önem arz etmektedir. Dillerin, yazılı diller, yazılı olmayan diller ve edebi diller olmak üzere üç statüye ayrılması ve toprak sahibi olabilmek için bir yazılı dile sahip olmak gerekliliği, yazılı dile sahip olmayan bir topluluğa toprak sağlanmak istendiğinde yazılı bir dil icat edilmesi zorunluluğunu beraberinde getirmiştir [19, 105].

Stalin 16. Parti kongresinde uygulanması gereken kültür politikalarını “Sovyetler Birliği’nde milli kültür faaliyetlerinin hedefi bütün kültürleri tek bir dile sahip ortak bir kültür halinde birleşmesinden ibaret olmalıdır. Proletarya diktatörlüğü devrinde milli dil ve kültürlerin açığa çıkmasındaki temel amaç, ortak bir dil ve ortak bir kültür etrafında birleşmek gayesiyle bütün milli dillerin ölümünü temin edecek şartları hazırlamaktır” şeklinde izah etmiştir [15, 65]. Milli dillerin ölümü için de Türk dili alanındaki lehçe farklılıkları artırılmış, yerel diller yeniden düzenlenmiş ve mevcut dillerin Sovyet dil siyaseti temelinde tutulması amaçlanmıştır [5, 1547]. Sovyetler döneminde Moskova’daki merkezi otorite eliyle belirlenen dil politikası çerçevesinde yerel diller Rusçanın etkisi altında kalmıştır [13, 66]. Türklerin kullandığı lehçe ve şiveler ayrı birer dil gibi geliştirilerek Türk dilinin birliği bozulmuştur. Sonrasında bilim ve kültür alanında yetersiz kaldığı ileri sürülen ve aslında sadece birer lehçe veya şive olan bu dillere karşı Rusça dilinin üstünlüğü dile getirilmiştir [16, 20].

Rus dil politikasının Rusça’nın yaygınlaşmasının sağlanması kadar önemli olan bir diğer amacı Türkçe’nin Orta Asya’da kullanılan bir dil olmasının engellenmesidir. Yerel lehçeleri vurgulayarak farklılıkları derinleştirmek, alfabeleri değiştirerek farklı olanları uygulamak ve Rusça öğrenmeyi iş edinmenin ve önemli statülere gelmenin şartı olarak zorunlu hale getirmek Sovyet dönemi dil politikalarının önemli uygulamaları arasındadır. Krusçev’in “Herkesin Rusça konuşmaya başladığı anda komünizm kurulmuş olacaktır” söylemi dil politikalarının amacını ortaya koyması açısından önemlidir [1, 41]. Ruslaşmak ya da Rusça konuşmak “medeni olmak, entelektüel olmak ya da şehirleşmiş olmak” gibi kavramlarla özdeş tutulmuştur. Bu yönlendirmenin farkında olan aydınlar ise ya sürgün edilmişler ya da ölüme mahkum edilmişlerdir [16, 20].

Alfabe değişiklikleri konusunda ise ortaya çıkan manzara Arapça yazan, Latince öğrenen, Kiril alfabetesini kullanan üç farklı nesil arasında Sovyet rejiminin kültürel anlamda bir kopukluğu yaratmış olmasıdır [8, 262]. 1938 tarihinden itibaren Gürcü ve Ermeni alfabeleri dışında Kafkasya ve Orta Asya’daki tüm milletlerin alfabeleri Rusların Kiril alfabetiyle

değiştirilmiştir [11, 324]. Kiril alfabesi Türk lehçelerine uygulanırken Sovyet bilimcileri, lehçeler arasındaki ortak unsurları belirtmekten kaçınarak farklı ses bilgileri oluşturma gayesi içerisinde olmuşlardır [15, 60].

1926 yılında Bakü'de gerçekleştirilen Türkoloji Kongresi neticesinde Türk dünyasının Sovyetler Birliği'nin de desteğiyle 1920-1930 yılları arasında Türklerin Latin alfabesine geçmesi sağlanmıştır. Sovyet idaresinin Türk dünyasında ortak bir alfabeyle müsaade etmesi Latin alfabesinin Kiril alfabesine geçiş sürecinde kolaylaştırıcı bir unsur olarak görülmesinde aranabilir. 1928 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nde yapılan dil reformları kapsamında Latin alfabesinin kabul edilmesi Sovyetler birliğinde Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçiş sürecini hızlandırmıştır. Türk Dünyası ile Türkiye Cumhuriyeti'nin aynı alfabeyle kullanmasının Sovyetler nezdinde tehdit olarak algılanması 1937-1940 yılları arasında Kiril alfabesine kesin bir şekilde geçiş yapmasına neden olmuştur. Rusçadan yapılan alıntılarının yerel diller içerisinde doğrudan kullanımı sağlanmış, Türk lehçelerinin sözcük dağarcığı Rus diline özgü kelimelerle doldurulmak istenmiştir. Sovyet idaresi Kiril alfabesine doğrudan geçmek yerine her Türk lehçesi için birbirinden farklı Kiril alfabesi oluşturarak geçmeyi daha uygun bulmuştur [15, 63]. Kiril alfabesinin kabulü belirli sonuçları doğurmuş, Rusçadan ödünç alınan kelimelerle oluşturulan suni diller zenginleştirilerek birbirlerini anlayamaz hale getirilmiştir. Yeni nesil Çağatay Türkçesiyle yazılmış edebi eserlerden zaten mahrumken bir de Birlik içindeki diğer Türk devletlerindeki eserleri anlayamaz hale gelmişlerdir [10, 6].

Dine Yönelik Politikalar. Çarlık döneminin yıkılmasının ardından Bolşevik ihtilaliyle gelen Lenin iktidarı döneminde iç savaşın sona erip rejimin sağlanlaştırılması sürecine kadar Müslümanlara yönelik oldukça temkinli bir politika izlenmiştir [8, 256]. Sovyet rejimi başlarında Müslümanları kazanmak adına politikalar yürütülmüş, İslam ile Komünizmin gayelerinin aynı olduğundan bahsedilmiş, hatta Hz. Peygamber ilk komünist olarak ifade edilmiştir. Ancak bu durum Müslümanların Sovyet idaresinin kontrolü altına girdiği 1928 yılına kadar devam etmiştir [12, 28]. Bolşevik döneminde Çarlık Rusyası zamanında üzerinde baskı kurulan Müslümanların sisteme kazandırılması için daha yumuşak politikalar takip edilse de Stalin dönemiyle birlikte uygulamalar İslami kuruluşlara karşı sistematik olarak değişmektedir [8, 257].

Müslümanlar için kimliklerini ifade edebilecekleri yeni ümitler vadeden 1917 Ekim Devrimi sırasında Bolşeviklere katılan önemli isimlerden biri Mirseyid Sultan Galiyev idi. Galiyev'in asıl proleter topluluğun, sömürgeleştirilmiş tüm Müslüman halklar olduğunu iddia etmesi Sovyet rejimi tarafından İslam'ın bir tehdit unsuru olarak algılanmasına yol açmıştır. 1921 yılında gerçekleştirilen Komünist Partiler 10. Kongresinde

Müslüman Komünist aydınların düşünceleri eleştirilmiş ve başta Galiyev olmak üzere Turar Rızkulov, Feyzullah Hocaev gibi aydınlar tasfiye edilmişlerdir [8, 259].

Din ile mücadelede farklı yollar geliştirerek uzun yıllar sosyalizme hizmet etmiş Sultan Galiyev Panislamizmi savunduğu gerekçesiyle yargılanmıştır. Sovyetlerin bir dönem basın işlerinden sorumlu olan hatta SSCB'nin Suudi Arabistan'a elçi olarak atadığı Nazır Törekulov ise 3 Kasım 1937'de Türkçülük suçlamalarıyla kurşuna dizilenler arasındadır. Tanrısızlar Birliği içerisinde dergi yönetmenliği yaparak Sovyet yönetimine hizmet etmek için dinsizliği savunan Özbek yazar Mennan Ramiz de 1936 yılında öldürülmüştür. Mağcan Cumabayev, Saken Seyfullin, Ahmet Baytursinov gibi Kazak aydınları 1937-1938 yılları arasında yürütülen politikalar neticesinde kurşuna dizilmişlerdir. 138 Kırgız Türkünün topluca infaz edildiği hadisede ünlü yazar Cengiz Aytmatov'un babasının da olduğu bilinmektedir [4, 104].

10 Temmuz 1918 tarihli Sovyet anayasasının 65. Maddesi uyarınca dinin yasaklanması kapsamında dini okullar kapatılmış, okullardaki din dersleri kaldırılmış, din adamları “emeğiyle geçinmeyen asalak unsurlar” olarak nitelendirilmiştir. Mal varlıklarına el konulan din adamlarından bir kısmı da Sibiryaya sürgüne yollanmıştır. 1917-1930 yılları döneminde 12.000 caminin %80'i kapatılmıştır [2, 232]. Türkistan'da 1942'ye gelindiğinde 26.379 camiden sadece 1342 cami ibadete açık haldedir. 1960'larda ise bu sayının birkaç yüze kadar indiği bilinmektedir. 1928 ve 1945 yılları arasında İslami eğitim tamamen ortadan kaldırılmıştır [8, 260-261].

1925 yılında Sovyet yönetiminin desteği ile kurulan Militan Ateistler Birliği'nin din karşıtı politikaların yürütülmesinde önemli katkıları olmuştur. Dini cemaatlerin tasfiyesinden kiliselerin kapatılmasına kadar din karşıtı politikaları yürütmekle görevli birliğin en önemli yayın organı “Bezbojnik” (Allahsız) adı ile çıkarılan gazetedir [18, 182].

Müslümanlara ve İslami kurumlara karşı ileri sürülen politikaların ideolojik nedenlerinin dışında pragmatik nedenlerinin olduğunu da söylemek mümkündür. İslamiyetin modern sosyalist hayatın ihtiyaçlarıyla ters düştüğüne yönelik ideolojik iddianın yanı sıra Müslümanlığın Türkistan halklarını birleştiren unsurlardan biri olması nedeniyle Sovyet rejimini tehdit etmesi gibi pragmatik bir sebep de varlık göstermektedir. Hem ideolojik hem de pragmatik nedenlerle 30.000 civarında cami yıktırılmış, emekçi ve işçi sınıfının dışındaki din adamı, toprak ağası, dükkan sahibi gibi emekçi sayılmayanlar belirli suçlamalarla ya öldürülmüş ya da mal varlığına el konulup Sibiryaya sürgün edilmiştir [8, 261]. İslamiyet'in laik, rasyonel, modern sosyalist hayatın ihtiyaçlarıyla uyuşmadığı kabulü ideolojik bir ayrımı ortaya koyarken, İslamiyet'in Türkistan'da sufiler ve ulemalar eliyle

halkın birleşmesini sağlayan bir unsur olması Sovyetler nezdinde pragmatik açıdan tehdit niteliğindedir [10, 7].

Sovyet literatüründe din “eskinin kalıntısı, sömürücü sınıf ideolojisi, hurafeler yumağı, üst yapı kurumu” gibi ifadelerde karşılığını bulurken, “gelişme, sanat, uygarlık, bilim” gibi kavramlar ise ateizmle birlikte anılıyordu. Dindarların rejime karşı potansiyel düşman olarak nitelendirildiği Sovyetler Birliği’nde her ne kadar temel yasalarda bütün vatandaşlar eşit haklara sahip olsa da ulemaya seçme ve seçilme hakkı hiç tanınmamıştır. Ancak burada ulema sınıfının bir kısmının Basmacıların yanında Sovyet iktidarına karşı mücadele etmesinin dışında bir kısmının da Çarlık İmparatorluğu’nun yıkılmasından sonra Sovyetler Birliği’ni desteklediğini hatırlamak yerinde olacaktır. Sovyet idaresi tarafından ulemaya yönelik sürgün ve idam gibi uygulamaların din adamlarının birlikte hareket etmesini engelleyen tedbirler arasında olduğu söylenebilir [9, 128].

Sovyetler Birliği’nde dine karşı yürütülen politikaların en etkili olanları Komsomol Teşkilatı eliyle hayata geçirilenlerdir. Dinlere yönelik getirilen çeşitli yasakların dışında bu teşkilat Sovyet halkı nezdinde dini unsurları itibarsızlaştıracak faaliyetlerde bulunmuştur. 1923 yılında “Kahrolsun evliyalık, hile ve Tanrı” sloganıyla Güney Kafkasya’nın büyük şehirlerinde “Komsomol paskalyası” organize edilmiştir. Tver’de aynı sene “Komsomol Noeli”nde 3.000 kadar seyirci önünde 1.200 ikon yakılmıştır. Müslümanlara yönelik olarak ise Sibirya, Astrahan’ın birkaç işçi rayonunda “Komsomol mevlidi”, “Komsomol orucu”, “Komsomol teravih geceleri” gibi etkinlikler düzenlenmiştir [18, 188].

Sovyet yönetimi “gosateizm” adı verilen politika çerçevesinde sadece İslam’a değil Hristiyanlığa karşı da uygulamalar yürütülmüştür. Ancak II. Dünya Savaşı sırasında dinlere karşı bir yumuşama olmuştur. 1943 yılında Taşkent’te tüm Sovyet coğrafyasında yaşayan Müslümanları temsil etmesi adına Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini Yönetimi altında bir kurumun açılması en belirgin örnekler arasındadır. Buhara’da bulunan Mir-Arab Medresesi ile Taşkent’te bulunan İmam Buhari Enstitüsü faaliyetlerine devam etmiştir [15, 86]. 1943 yılında Orta Asya ve Kazakistan Müslüman Dini Liderlerinin Kongresi’nde Müslümanlara Sovyet topraklarının savunulması amacıyla Alman tehdidine karşı birlik olunması için çağrıda bulunulmuştur [18, 185].

Sovyet İdeolojisinin Propagandasında Sanatın İşlevselliği. Sovyet idaresi propaganda faaliyetlerini merkezileştirmek için “Agitprop” adı verilen bir teşkilat oluşturmuştur. Bu teşkilatta görev alan işçi, kütüphaneci, sinema operatörü, öğretmen yüksek parti mezunuydular. 1938 yılında Sovyet Birliğinin Komünist Parti Tarihi adlı kitabının propagandası sırasında Stalin önderliğinde 10.000.000 kişi teşkilatta görevlendirilmiştir [15, 71].

Basın ve yayın kuruluşlarıyla en etkili şekilde yapılan propaganda dahilinde, kitaplardan, tiyatro oyunlarına, sinema filmlerinden televizyon programlarına kadar pek çok araç kullanılmaktadır. Halkın hakimlerin istediklerini okudukları ve izledikleri kabulü üzerinden Sovyetler Birliği, basının Parti'ye bağlı olduğunu hiçbir zaman inkar etmemiştir [12, 222-223].

1920-1930 yılları arasında Sovyet Edebiyatı Türk kültür yapısını değiştirmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Türkistan'ın farklı bölgelerinde bu amaç doğrultusunda dernek ve basın kuruluşları oluşturulmuştur. Kırgızistan İşçi Yazarlar Birliği ve Kızıl Uçgan bu derneklere verilebilecek örnekler arasındadır. Komünizm ideolojisini benimseyen Moldo ve Satılganov gibi aydınların Lenin'i öven eserleri de pek çok dile çevrilip Sovyet coğrafyasının geneline dağıtılmıştır [1, 41]. Türk şivelerinde edebiyat eserleri verilmesine izin verilmiştir. Lakin bu edebiyat sosyalist realizmi tasvir etmek mecburiyetindedir. Türkistan yazarlarından istenen "sosyalist realist edebiyatı" üretmektir. Sovyetler birliği Komünist Partisi'nin 14.08.1946 tarihli "Bizim mecmualarımız, Sovyet kişilerini ve gençlerini terbiye etmek için Sovyet devletinin kullandığı vasıtalarından birisidir. Sovyet düzeni gençlerin Sovyet politikasına aykırı bir şekilde yetiştirilmesine izin vermiyor" kararı da edebi eserlerin Birlik'in ideolojisiyle şekillendiğini göstermektedir [12, 225].

Televizyonlarda genellikle Almanların II. Dünya Savaşı sırasında yaptıkları zulümlerini ve Rusların savaş kahramanlıklarını anlatan filmler gösterilmiştir [15, 72]. Sinemada ise Türk halkları edebiyatından Sovyet ideolojisi için tehdit oluşturmayacak filmlerin yanı sıra doğrudan Sovyet ideolojisine hizmet eden filmlerin gösterildiği salonlar daha çok kilise ve köy salonlarından seçiliyor, en ücra köylerde dahi ayda bir kez bir film gösterimi oluyordu. Filmlerde kahramanlar genellikle komünist sınıf bilinci gelişkin bir parti liderinin vesayeti altında engellerin üstesinden gelerek sosyalist rejimin karşısında duran kişinin bütün kötü niyetlerini ortaya çıkarıp daha iyi bir kişi olmaktadır [14, 447].

Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi 26.08.1946 tarihli talimatında tiyatrolar meselesi ise "SBKPMK tiyatroları komünist propagandasındaki önemini göz önüne alarak sanat işleri komitesi ve Sovyet Yazarlar Derneği'nin hazırladığı Sovyet sahne eserlerine çok dikkat etmelerini ve bunlar üzerinde yapacakları çalışmalarda propaganda kavramına dik- kat etmeleri mecburiyetini yüklüyor" ifadesiyle değerlendirilmiştir [12, 225] Abdullah Kahhar'ın "Tabuttan Çıkan Ses" adlı sahne eserinde Sovyetlerin amaçlarının tabuttan çıkan sese benzetilmesi eserin yasaklanmasına yol açmıştır [12, 226].

Sonuç. Bir etnik-bir toprak ilkesi gereğince Türkistan coğrafyası sadece adının değişmesiyle kalmamış, etnik kimliklere göre cumhuriyetlere

ayrılmıştır. Etnik kimliklerin, dilsel ve dinsel farklılıkların eritildiği bir idare anlayışını öngören Sovyetler Birliği temel kimliği tüm farklılıkların üzerinde bir Sovyet insanı inşasında bulmuştur.

Sovyet insanı inşası sürecinde Türk Dünyasındaki halkların dillerinin, alfabelerinin, eğitimlerinin, dinlerinin, tarihlerinin erozyona uğratılması mevcut devlet ideolojisinin temini adına sürdürülen kültürel bir emperyalizmin varlığını göstermektedir. Bağımsızlıktan sonra dahi Rusçanın etkisinin görüldüğü Türk cumhuriyetlerinde bugün bile eğitimler iki dilli bir sistem içinde verilmektedir. Fakat Sovyet insanını inşa etmek adına yürütülen kültürel politikalar her ne kadar milli ve dini değerlerin lehine yorumlansa da bugün milli değerlerin üzerinde yükseldiği sanat eserleri Sovyetler Birliği döneminden izler taşımaktadır. Kültürel faaliyetler her ne kadar Sovyet ideolojisinin tanıtılması amacıyla kullanılsa da günümüzde Türk cumhuriyetlerindeki pek çok sinema salonlarının, opera ve bale tiyatrolarının, müzikal komedi tiyatrolarının, drama tiyatrolarının, kukla tiyatrolarının varlığı Sovyet mirasından kaynaklanmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Bacık G. Son Emperyalizm Denemesi Üzerine Düşünceler: Orta Asya'da Rus Yayılmacılığı. // Bilig Dergisi, 10, 1999, s. 33-47.
2. Bayraktar R. Sovyetlerin Milletler Politikası ve Ahıskalı Türkler. // Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 35, 2012. s. 223-248.
3. Быкова Е.Ю. Реформирование системы школьного образования в СССР в 1917–1930 гг.: организационные и идеологические аспекты // Вестник ТГУ: философия, социология, политология, 1 (13), 2011, 179-189.
4. Çalışkan İ. 20 Asırda Asya'da Din Politikaları: Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği Hakiyetinde Belirleyenler ve Belirlenenler. // Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya, (Ed.) Savaş Kafkasyalı, Ankara Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi, Ankara-Türkistan, 2012.
5. Çelebi E. Sovyet Rus Kültür Politikası ve Türkistan Asar-ı Atıkasının Akıbeti. // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 7 (3), 2020, s. 1542-1560.
6. Devlet N. Sovyetler Birliği'ndeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar. // Türk Dünyası Araştırmaları, (28), 1984, s. 38-47.
7. Egamberdiyev M. Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917). // Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 6 (1), 2005, s. 103-108.
8. Erdoğan A. Sovyet Rusya Rejiminin Türkistan Halklarına Yönelik Asimile Politikası. // Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (9), 2018, s. 251-269.
9. Erşahin S. Sovyet Türkistan'ında İslam ve Dindarlık. // İslami Araştırmalar Dergisi, 11(1-2), 1998, s. 127-137.
10. Gündüz A. 1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları. // Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 6 (1), 2005, s. 1-12.
11. Hasanoğlu İ. Homo Sovieticus: SSCB'de Sovyet Halkı İnşası Çabaları. // Turkish Studies, 10 (1), 2015, s. 311-340.
12. Hayit B. Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri. İstanbul: Sabah Gazetesi Kültür Yayınları, 1978.
13. Karabulut F. İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil

- ve Eğitim Politikaları. // Bilig, 50, 2009. s. 65-96.
14. Kenez P. Stalin Dönemi Sovyet Sineması. Dünya Sinema Tarihi. Editör: Geoffrey Nowell-Smith. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2003, s. 446-455.
  15. Koçak M. Sovyetlerin Orta Asya (Türkistan)'da Uyguladığı Kültür Politikaları (1917-1953). Yüksek Lisans Tezi. Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016
  16. Mustafalı C. Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler. // Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi, 1,2019, s. 18-33.
  17. Özdemir B.. Azerbaycan Pioner Teşkilatı ve Sovyet Toplumunun İnşası Sürecinde Çocuklar. // Avrasya İncelemeleri Dergisi, 7 (1), 2018, s. 91-101.
  18. Özdemir B. Sovyetler Birliği'nde Din Karşıtı Mücadele ve Komsomol. // Tarih İncelemeleri Dergisi, 34 (1), 2019, s. 179-196.
  19. Roy O. Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.

MƏDƏNİ İNQİLAB VƏ MİLLİ SİYASƏT DİLEMNASINDA SOVET İTTİFAQI İDEOLOGİYASI

Saliha Gizem ÖNDER

XÜLASƏ

Sovet İttifaqının rəsmi ideologiyası olan kommunizm dil, əlifba, təhsil, din, ədəbiyyat, kino və teatr kimi sahələrdə fəaliyyətləri ilə daha geniş kütlələrə yayılma fürsəti əldə etdi. Türklərin çoxluq təşkil etdiyi coğrafiyalarda dil və əlifbanın dəyişdirilməsi, təhsilin rəsmi ideologiyaya uyğun qurulması, dini inanclara görə bəzən sərt, bəzən də yumşaq təcrübələrin mənimsənilməsi, ədəbiyyat, kino, teatr, qəzet, televiziya kimi media orqanlarından təbliğat vasitəsi kimi istifadə, sovet xalqının yaradılmasında üstünlük verilən təsirli yollardan biridir.

Açar sözlər: Sovet İttifaqı, sovet xalqının qurulması, təhsil, dil, din, incəsənət

ИДЕОЛОГИЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА В ДИХОТОМИИ КУЛЬТУРНОЙ РЕВОЛЮЦИИ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

Салиха Гизем ОНДЕР

РЕЗЮМЕ

Коммунизм, официальная идеология Советского Союза, получил возможность распространиться на более широкую аудиторию благодаря деятельности в таких областях, как язык, алфавит, образование, религия, литература, кино, театр. В географических регионах, где в основном проживают турки, изменение языка, алфавита, структурирование образования в соответствии с официальной идеологией, принятие иногда жестких, иногда мягких практик в соответствии с периодом развития религиозных убеждений, использование литературы, кино, театра, газет и издательств, таких как телевидение, в качестве инструмента пропаганды являются одним из эффективных способов выбора в процессе становления советского человека.

Ключевые слова: Советский Союз, советское человеческое строительство, образование, язык, религия, искусство

SOVIET UNION IDEOLOGY IN THE DILEMMA OF CULTURAL REVOLUTION AND NATIONAL POLITICS

Saliha Gizem ÖNDER

SUMMARY

Communism, the official ideology of the Soviet Union, had the opportunity to spread to wider masses through activities in fields such as language, alphabet, education, religion, literature, cinema and theatre. In geographies where Turks live predominantly, changing the language and alphabet, structuring education in line with the official ideology, adopting sometimes hard and sometimes soft practices according to the religious beliefs, the use of media outlets such as literature, cinema, theater, newspaper, television as a propaganda tool was preferred in the creation of the Soviet people.

Keywords: Soviet Union, construction of Soviet people, education, language, religion, art

UOT 94 (479.24)

**XIX ƏSRDƏ ŞƏKİ BÖLGƏSİNDƏ İPƏK İSTEHSALINDA
KAPİTALİST SƏNAYESİNİN MANUFAKTURA
VƏ FABRİK MƏRHƏLƏLƏRİ HAQQINDA****Anar A.MƏMMƏDOV***

Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunan Şimali Azərbaycanda Şəki bölgəsi təbii sərvətlərinin zənginliyi baxımından daha çox fərqlənirdi. Şimali Azərbaycan qəzalarında kapitalist sənayesinin aparıcı rol oynadığı Şəki şəhərinin və bölgəsinin simasını tamamilə dəyişmişdi.

Şəki bölgəsində ipəkçiliyin sənaye əsasları üzərində fəaliyyəti yolunda ilk addımlardan biri 1861-ci ildə M.Alekseyev və Voronin qardaşlarının sərmayəsi ilə açılmış Şəki ipək fabriki idi.

Şəki bölgəsində ipəkçilik sənaye sahəsinin formalaşması prosesi bir sıra göstəricilər baxımından nəinki bölgəni, habelə ümumi ölkə üzrə müvafiq nəticələri qabaqlamışdır. Kapitalist sənaye istehsalına xas cəhətlər məhz Şəki bölgəsində, xüsusi ilə ipəkçilikdə istehsalın əvvəlki manufaktura pillələrindəki ənənələrə əsaslanaraq yeni inkişaf mərhələsinə - fabrik istehsalı pilləsinə keçmişdir.

Açar sözlər: Şəki, kapitalist sənayesi, ipəkçilik, Xanabad irək fabriki

Giriş. Bu gün Azərbaycan bölgələrində XIX əsrdən başlayaraq yeni, iqtisadi baxımdan daha mütərəqqi kapitalist münasibətlərinin yaranması, tədricən sahənin manufakturdan fabrik-zavod sənayesi mərhələsinə keçməsi ilə bağlı məqamların araşdırılması mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan XX əsrdə Şimali Azərbaycan bölgələrindən bir qədər fərqli vəziyyətdə olan, hələ orta əsrlərdə müxtəlif sənətkarlıq sahələrinin formalaşmış təkmilləşməsi ilə seçilən Şəki bölgəsi ilə bağlı məqamların araşdırılması xüsusi olaraq diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Azərbaycan sovet və Vətən tarixşünaslığında ümumilikdə Şimali Azərbaycanın şəhərlərində kapitalist münasibətlərinin formalaşması, eləcə də istehsalın müəyyən qədər, sənaye əsasları üzərində təşkili haqqında məlumatlar vardır. Lakin bu yazılarda, ən yaxşı halda quberniyalar, bəzi hallarda isə qəzalar üzrə əzsaylı faktlar və rəqəmlər verilir.

* *Sumqayıt Dövlət Universitetinin dissertantı; 1983anarmemmedov@gmail.com; ORCID İD: 0009-0002-9513-7706*

Ayrı-ayrı yazılarda tədqiqat məqsədinin müxtəlifliyindən irəli gələrək ötəri rastlaşılan məlumatların burada birlikdə nəzərdən keçirilib təhlil olunmasından sonra zəruri qənaətlərin əldə edilməsi Şəki bölgəsində bəhs edilən dövrlə bağlı bir sıra məqamları, habelə digər məsələləri müəyyən etmək istəyənlər üçün də faydalı ola bilər.

Rusiya imperiyasının müstəmləkə iqtisadi siyasətində ipəkçiliyin yeri. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın işğal etdiyi Şimali Azərbaycanda təbii sərvətlərinin zənginliyi baxımından Şəki bölgəsinin xüsusi əhəmiyyəti var idi [6].

Diyarda ipəkçilik sənaye sahəsinin təşəkkülü və genişlənməsində maraqlı olan Rusiyanın Şəki bölgəsində bu sahənin genişlənməsinə və inkişafına münasibəti birdən-birə formalaşmamışdı. Bir neçə il bürokratik yazışmaların, get-gəllərin arxada qalmasından sonra əvvəlcədən nəzərdə tutulduğu kimi, hər bir ipəkçilik bölgələrində bir neçə yox, yalnız Şəki bölgəsində şəhərdən bir qədər aralı məsafədə, indiki Şəki-Yevlax avtomobil magistral yolunun kənarında yerləşən Xanabad kəndində 1829-cu ildə eyni adlı manufakturanın açılması baş tutdu [3, 79].

Əksər rusdilli mənbələrdə və statistik hesabatlarda fabrikin adı Xanabad yox, Çarabad kimi yazılmışdı. İlk illərdə fabrikdə xaricdən xüsusi sifarişlə gətirilmiş və tam Avropa ölkələri ipəkçilik fabriklərinin istehsal texnologiyalarına uyğun olan 42 dəzgah işlədilir. Fabrikin fəaliyyətinin ilk illərindəki nəticələr onun yerli kустar istehsalı ilə alınan ipək saplardan həm keyfiyyət, həm kəmiyyət, həm də maya dəyərində qənaət etməyə imkan verməsi baxımından bir sıra texniki üstünlükləri əyani şəkildə nümayiş etdirmiş oldu [5, 379]. Belə ki, Xanabad fabrikinin istehsalı olan xam ipəyin pudu 150-180 rubla satılırdısa, yerli kустar formada əldə edilən ipək sapın bir pudunun satış qiyməti 65 rubla idi [7, 501].

Burada diqqəti çəkən cəhətlərdən biri də fabrikin istehsal prosesinin üstünlüyünün yerli istehsalçılar tərəfindən etiraf edilməsi, onların burada işə qəbul olunması və ən əsası yeni texnologiya ilə iş qaydalarını öyrənməyə çalışmaları idi. Fabrikin fəaliyyətinin cəmi bir neçə il ərzində 60-a yaxın yerli ustanın ən zərif ipək sap əldə etməklə ən təmiz ipək parça toxunma prosesinin mənimsəyə bilməsi məhz bəhs etdiyimiz qənaətin əyani sübutu idi.

Xanabad fabriki 1836-cı ildə yaranan və rusiyalı sahibkarların təmsil olunduğu “Qafqazda ipəkçiliyi və sənaye ticarətini yayan Cəmiyyət”in mülkiyyətinə verilmiş və bundan sonra təxminən 30 il fəaliyyətini davam etdirmişdi. Cəmiyyətin fəaliyyət mərkəzi kimi Nuxa şəhərinin seçilməsi heç də təsadüfi olmayaraq, fəaliyyət imkanlarının genişləndirilməsi üçün hər cəhətdən əlverişli idi. Cəmiyyətin Nuxa fəaliyyəti dövründə istehsal prosesinin təşkili üçün ayrılmış tikililərdən əlavə cəmiyyət üçün xidmətlər və

satış dəzğahları üçün əlavə binalar da inşa edilirdi.

Şəki bölgəsində ipəkçilik istehsalını daha da sürətləndirən digər tədbir 1843-cü ilin 1 iyulunda fəaliyyətə başlayan “İpəkçilik təcrübə məktəbi” idi. 1843-1863-cü illərdə fəaliyyət göstərmiş məktəbdə hər il 30 şagird təhsil alırdı. Şagirdlərin milli tərkibinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların çoxu sonralar öz işinin ustaları kimi yeni açılan ipəkçilik fabriklərində istehsal prosesinin yeni qaydalarla təşkilinin icraçıları olmuşdular. Məktəbin 1848-ci ilə aid fəaliyyəti haqqında hesabatdan görüldüyü kimi, 24 şagirdin 9-u rus, 7-si azərbaycanlı, 3-ü gürcü və qalanları digər xalqların nümayəndələri idilər [3, 80].

Təbii olaraq o dövrdə Şimali Azərbaycanın Şamaxı və digər bölgələrində də ipəkçilik fabriklərinin açılmasına təşəbbüslər edilmiş, lakin Şəkidəki fabrik tipli manufakturadan fərqli olaraq, onların çoxunun ömrü qısamüddətli olmuşdu.

Xanabad manufakturasının digərlərindən üstünlükləri çox idi. Belə ki, yeni alınıb gətirilmiş avadanlıq və maşınlar hesabına burada istehsal edilən ipək saplar digərlərindən həm maya dəyərinin aşağı olması, həm də daha çox keyfiyyətli olması ilə fərqlənirdi.

İpəkçilikdə sənaye istehsalı mərhələsinə keçiddə ilk addım. Tələbatın artması ilə əlaqədar rusiyalı sahibkar - Moskvadakı ticarət firmalarının birinin sahibi Alekseyev xaricdən tələb olunan qədər ipək parça alınıb gətirilməsinin çətinlikləri səbəbindən Şəkidə yeni, daha müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş ipək fabrikinin açılması üçün hazırlıq işlərinə başladı.

O, Cənubi Qafqazdakı ipək parça istehsalı ilə məşğul olan bölgələrin təbii xammalla təminatı, istehsal imkanları və digər şəraitlə tanış olduqdan sonra üstünlüyü məhz Şəki bölgəsinə verməsi, sonradan bu məqsədlə Qafqazda ipəkçiliyi yayan cəmiyyət rəsmiləri ilə əlaqələr yaratmasını sürətləndirdi. Bu əlaqələr və çox da çəkməyən hazırlıq işlərinin başa çatmasından sonra 1861-ci ildə o dövr üçün Avropada ən böyük sənaye müəssisələrindən biri sayılan Şəki ipək fabriki işə salındı [2, 307].

Şəki bölgəsində ipəkçiliyin sənaye əsasları üzərində fəaliyyəti yolunda ilk addımlardan biri sayılan və 1861-ci ildə şəhərdə M.Alekseyev və Voronin qardaşlarının sərmayəsi ilə açılan fabrik haqqında məlumatların digər mənbələrlə müqayisəsi nəticəsində bəzi fərqli fikirlər söyləmək mümkün olmuşdur.

Araşdırdığımız bir qrup məlumatlardan aydın olur ki, Şəki ipəkçilik fabriki bir çox göstəricilər baxımından nəinki imperiyada, hətta Avropada toxuculuqda nümunəvi sənaye müəssisələrindən biri idi. Bu müəssisənin aylarla, bəzən isə bir neçə il fəaliyyətsiz qalması bir tərəfdən avadanlıqların, dəzğah və qurğuların vəziyyətinə mənfi təsir göstərir, digər tərəfdən isə çox vaxt yeganə dolanışiq mənbəyi olan yüzlərlə yerli əhəlinin işsiz qalması,

sosial-iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsi ilə nəticələnirdi.

Fabrikin iş prosesindəki digərlərindən fərqli, üstün cəhətlər arasında ilk növbədə onun İtaliyadan xüsusi sifarişlə gətirilmiş buxar qazanı ilə işləyən 192 yeni dəzgahla işləməsi idi. Bu dəzgahlarda baramalardan açılan ipək saplar iki mükəmməl təkərçilikdən keçərək onların əlverişli formada yumaq şəklində yığılmasını asanlaşdırırdı. Şəki ipək fabrikinin illik istehsal gücü ilk vaxtlar üçün min puddan çox idi.

Fabrik iş başlayandan bir müddət sonra artıq bəhs edilmiş səbəblər üzündən fəaliyyətini dayandırdı və az keçmiş fabriki Tiflisdən olan iş adamı İ.Mirzəyev 45 min rubla satın aldı.

Fabrikin fəaliyyətində fasilələr. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Şimali Azərbaycan bölgələri üzrə Yelizavetpol quberniyasının bir neçə qəzasında dağ-mədən və şərəbçilik istehsal sahələri ilə eyni vaxtda sənaye əsasları ilə formalaşan ipəkçilikdə ən böyük və aparıcı olan bu müəssisənin ömrü o qədər də uzun olmadı. Səbəbləri nə qədər müxtəlif olsa da, son nəticə kimi bir müddət keçmiş müəssisənin öz fəaliyyətini dayandırması, özlüyündə sənaye əsasları ilə istehsal olunan ipək parçaların həm kəmiyyət baxımından azalması, həm də Şəki bölgəsində kapitalist sənayesinin formalaşması prosesinin müəyyən dərəcədə ləngiməsi demək idi.

Buna baxmayaraq ümumilikdə bölgədə yeni ipəkçilik fabriklərinin açılması davam edirdi.

Ola bilsin ki, Şəki bölgəsində yeni ipəkçilik fabriklərinin açılması zamanı buradakı ilk ipəkçilik fabrikinin fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı qüsuruları digərləri tərəfindən nəzərə alınmalı idi.

Beləliklə, həm bəhs etdiyimiz, həm də şərhinə o qədər də lüzum görmədiyimiz səbəblərdən tək Şəki bölgəsində deyil, Şimali Azərbaycanın digər qəzaları arasında kapitalist sənayesinin formalaşmasını göstərən, eyni zamanda bu istiqamətdə ilk addımlardan biri hesab olunan Şəki ipək fabriki 3 illik fəaliyyətindən sonra 1865-ci ildə bağlandı. [2, 308].

Şəki ipək fabrikinin bağlanması sözsüz ki, müəyyən nəticələrə səbəb olmalı idi. Əvvəla, fabrikin fəaliyyətinin dayandırılması 3 il arada maddəli işçi kimi çalışan insanların yeganə dolanışıq mənbələrindən məhrum olması demək idi. Digər tərəfdən, istehsalın daha mütərəqqi təşkili forması kimi fabriklərin açılması yox, artıq fəaliyyətdə olanların öz fəaliyyətini dayandıрмаğa məcbur olması, ən azı Şəki bölgəsində ipəkçilikdə kустar istehsal üsuluna qayıdılması, yaxud da kустar sənətkarların hələ bundan sonra bir müddət də üstün mövqeyini qoruyub saxlanması demək idi. Lakin bu hal çox davam edə bilməzdi və müvəqqəti xarakter daşıyırdı.

XIX əsrin 60-cı illərinin II yarısı, xüsusi ilə də sonuna yaxın Şəki bölgəsində istehsalın daha kiçik miqyasda təşkil olunduğu kiçik ipəkçilik fabriklərinin fəaliyyəti müəyyən qədər zəifləsə belə, yenə də davam et-

məkdə, hətta əsrin sonrakı onilliklərində sabitləşməyə və artmağa başladı.

Şəki ipək fabrikinin bağlanması digər bir nəticəsi isə vaxtı ilə 1836-cı ildə açılmış Qafqazda ipəkçiliyi yayan cəmiyyətin bağlanması oldu. Cəmiyyətin fəaliyyətinə dövlət və ayrı-ayrı rəsmi şəxslər tərəfindən çoxsaylı maliyyə yardımları edilməsinə, güzəştli kreditlərin verilməsinə baxmayaraq, yuxarıda bəhs edilən və təkcə Şimali Azərbaycanda, Cənubi Qafqazda deyil, eləcə də Fransa, İspaniya, İtaliya və ipəkçiliklə məşğul olunan digər dövlətlərdə olduğu kimi, mövcud vəziyyətdən irəli gələn səbəblər cəmiyyətin gəlirlə yox, zərərlə işləməsinə gətirib çıxarırdı.

Beləliklə, artıq fabriklər tərəfindən sıxışdırılmadan, zərərlə işləmək hallarının azaldığı şəraitdə ipəkçilik sexləri və kустar ipəkçilik müəyyən qədər fərqlənməyə başladı. Bu vəziyyətin izahının səbəbləri arasında iri fabriklərdən fərqli olaraq kустar ipəkçilik müəssisələrində qeyri-istehsal xərclərinin az olması, mütəxəssisin rəhbərliyi artıq vəsaitin indi birbaşa istehsal prosesinin genişləndirilməsinə, yenilənməsinə imkan yaratması ilk olaraq qeyd edilməlidir.

Bu vəziyyətin sübutu olan faktlardan biri kimi bəhs edilən Şəki ipək fabrikinin 1869-cu ildə digər sahibkar İ.Mirzəyev tərəfindən satın alınması üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq istərdik. İ.Mirzəyevi bu addımı atmağa sövq edən 2 səbəbdən biri fabrikin o vaxt yarım milyon rubl məbləğində dəyərləndirildiyi halda, onu cəmi 45 min rubla alması idi. İkinci səbəb isə dediyimiz kimi, bazarda artıq ipək parçalara olan tələbatın artması və yeni, daha keyfiyyətli və xəstəliyə davamlı ipək toxumu sortlarının əldə olunması idi.

Lakin Şəki fabrikinin 1865-ci ildəki aqibəti çox keçmədən yenidən təkrarlanır. Belə ki, İ.Mirzəyev hesab edirdi ki, mövcud vəziyyətdə fabrikin istehsal fəaliyyəti gözlənilən kimi tam rentabelli ola bilməz. Fabrikin işinin tam rentabelli olması isə onun istehsal gücünün tam bərpası üçün tələb olunan dərəcədə ipəkqurdu toxumlarının alınıb gətirilərək, ipəksapı əyirən dəzgahlarının sayının artırılmasını, digər zəruri təşkilatı işlərinin görülməsini tələb edirdi.

Məhz bu deyilənlərin nəzərə alınması ilə Cənubi Qafqazda, eləcə də Şimali Azərbaycanın ənənəvi ipəkçiliklə məşğul olunan qəzalarında Şəki ipək fabrikinin fəaliyyət mexanizmindəki iqtisadi baxımdan əvvəlki təcrübənin nəzərə alındığı yeni orta miqyaslı fabriklər açıldı.

Fabrikin bölgədəki ipək istehsalında mövqeyi. Çox zaman Alekseyevin ipək fabriki adlanan Şəki ipək fabrikinin sonrakı taleyi haqqında bəhs etmək zəruridir. Belə ki, fabrik ikinci dəfə bağlandıqdan sonra, 1874-cü ilə qədər, demək olar ki, tam fəaliyyətsiz qalmışdı. Həmin ildə fabrik 5 il müddətinə başqa bir iş adamına icarəyə verildi. Fabrikin yeni icarəçisi 1879-cu ildə özü üçün eyni təyinatlı yeni fabrik açana qədər Şəki ipək kapitalist

sənayesinin formalaşmasının ilk müjdəçisi olan fabrikin ənənəvi formada işini davam etdirmişdi.

Bununla da, fabrikin artıq üçüncü dəfə bağlanması baş verdi. 1884-cü ildə fabrikin başqa sahibkara müddətinə hər il 3 min rubl gəlir vergisi ödəmək şərti ilə 6 illik icarəyə verildi.

Yeni sahibkarın fabrikdən gözləntiləri özünü o qədər də doğrultmadı. O İtaliya və Fransadan mütəxəssislər dəvət etsə də, yeni avadanlıqlar gətirsə də, texniki istehsal gücü və imkanları çox geniş olan fabrikin mənfəətlə fəaliyyətinə nail olmaq yenə baş tutmadı. Əsas səbəb isə müəssisənin tam gücü ilə işləməsi üçün tələb olunan dərəcədə istər yerli, istərsə də xaricdən gətirilmiş xammalla təmin edilməməsi idi. Bu isə ona gətirib çıxartdı ki, müəssisədəki bütün dəzğahlar yox, onların müəyyən hissəsi işlədilir [2, 309].

Digər cəhət olaraq bəhs etdiyimiz müəssisənin il boyu tam şəkildə deyil, yalnız 7-9 ay fəaliyyət göstərməsi də bu vəziyyətə öz təsirini göstərirdi. Bundan əlavə fəhlələrə ödənilən əməkhaqqına sərf edilən vəsaitdən, inzibati idarəçilik kadrlarına verilən və buxar qazanlarının tam gücü ilə işləyə bilmədikləri halda, onların daimi işlək vəziyyətdə saxlanması üçün zəruri xidmətlərə ayrılan, özü də istehsal prosesi gedişinə çəkilən xərclərdən o qədər də az olmayan maliyyə vəsaiti də buna gətirib çıxarırdı.

XIX əsrin 70-80-ci illərində və davamı olaraq əsrin sonunda ipəkçiliyin sənaye əsasları üzərində inkişafının sonrakı mərhələsi ilk növbədə Şimali Azərbaycanda bu sahənin inkişafına daha çox imkan yarada biləcək zəruri dərəcədə xam ipəklə təmin edilməsindən xeyli dərəcədə asılı idi. Bu isə öz növbəsində ipək istehsalı ənənələri və təcrübəsinin daha güclü olduğu Ərəş, Şuşa, Göyçay qəzalarında, Zaqatala dairəsində, ən çox da bu sahədə daha geniş potensial imkanlara malik Şəki bölgəsində bir neçə istiqamətdə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edirdi.

Bu vəzifələrin həyata keçirilməsinin bölgədə iqtisadi inkişafın sürətlənməsinin ardınca əhalinin maddi rifahında müsbət irəliləyişlərə səbəb olacağı da gözlənilən idi.

Əslində əsrin sonlarına doğru gözlənilənlərin əksinə olaraq bölgədə bu sahənin sənaye əsasları üzərində qurulmasının ən azı ləngiməsində digər subyektiv səbəblərin rolu da az deyildi. Bunlardan ilk olaraq birinin üzərində geniş dayanmaq yerinə düşərdi. Belə ki, birmənalı şəkildə demək olar ki, yerli istehsalçıların hazırladığı barama ilə, xaricdən alınıb gətirilən ipəkqurdundan istehsal edilmiş ipək sapdan hazırlanan parçanın həm keyfiyyətində, həm də maya dəyərində mühüm fərqlərin olduğunu heç kim inkar edə bilməz. Lakin xaricdən alınıb gətirilən məhsulun böyük miqdarda olmasının daha çox xərc tələb etməsi, yerli idarəçilik məmurlarının yaratdığı süni maneələr və süründürməçilik bir tərəfdən, qoyulan kapitalın ipəkqurdu toxumunda yeni xəstəliklərlə bağlı təhlükələrin sonda gəlirlə bağlı göz-

ləntilərini doğrulda bilməməsi təhlükəsi digər tərəfdən həm yerli, həm də xarici sahibkarların bu sahədə maraqlarını məhdudlaşdırırdı.

Burada bir səbəbi də hökmən qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya hökuməti əgər əsrin ortalarında və sonrakı onilliklərdə müəyyən qədər ipək istehsalının genişlənməsinə xüsusi maraq göstərən bütün Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şəki bölgəsində yeni ipəkçilik müəssisəsinin açılmasına, onlarda istehsalın miqyasının genişlənməsinə stimül yaradacaq vergi güzəştləri, kredit verilməsi və digər köməklər göstərirdisə, əsrin sonlarına doğru əvvəlki mövqelərindən geri çəkilmə açıq şəkildə özünü göstərirdi. Bunu təkzib olunmaz faktlar və sahənin inkişafı ilə gəlirlərini artıran sahibkarlar özləri də etiraf edirdilər.

Milli burjuaziya nümayəndələri və ipəkçilik sənayesinin genişlənməsi. Üzərində bir qədər ətraflı dayanmağın vacib olduğu, eyni zamanda təkcə ipəkçilikdə deyil, istehsalın digər sahələrində kapitalist sənayesinin inkişaf tempirlərini ləngidən ümumi bir problemdən yan keçmək düzgün olmazdı. Belə ki, bəhs edilən dövrdə milli burjuaziyanın mövqelərinin əcnəbi iş adamları ilə müqayisədə xeyli dərəcədə zəifliyi, hazır məhsulun nəqliyyat vasitələri ilə daşınmasında 1883-cü ildə Bakı-Tiflis dəmir yolu çəkilmə qədər mövcud çətinliklər, yükdaşımaların baha başa gəlməsi səbəbindən yeni ipəkçilik fabriklərinin açılmasında bu sahənin genişlənməsində seçim zamanı üstünlük eyni zamanda yuxarıda bəhs edilən səbəblərlə birlikdə, daha əlverişli şəraitin olduğu Gürcüstana, Şimali Qafqaz bölgələrinə verilirdi.

Xarici kapitalın Şimali Azərbaycan bölgələrində kapitalist sənayesinin formalaşması prosesində iştirak dərəcəsini məhdudlaşdıran başqa, bəlkə də ən əsas səbəb XIX əsrin 70-ci illərinin əvvəlindən başlayaraq neft sənayesindəki mövcud çətinliklərin aradan qaldırılmasına xeyli dərəcədə kömək göstərən neftli torpaqların açıq satışının təşkilinin icarəyə verilməsindən sonra bu sahəyə daha çox kapitalın qoyuluşunda maraqlı olmaları idi.

Bütün bunlara baxmayaraq, hətta həm daxili, həm də xarici bazarlarda ipək parça və ondan hazırlanan məhsullara tələbatın sabit qalması, eyni vaxtda bir qədər artması şəraitində ipəkçilik sənayesində 70-ci illərin ortalarından başlayan dirçəliş sonrakı iki onillikdə bir qədər də sürətlənmiş oldu.

Şəki ipək fabriklərində 70-ci illərin sonu - 80-ci illərdə istehsal olunan ipək Rusiyanın böyük şəhərlərindəki bazarlarda, xüsusilə də Moskva birjasında digərləri ilə müqayisədə daha yüksək qiymətləndirilirdi.

Əsrin sonlarına doğru Şəki bölgəsində, digər ərazilərdə olduğu kimi ipəkçiliyin sənaye əsasları üzərində inkişafına təkan verən bir cəhət də qeyd edilməlidir. Buxar qazanlarının gücü ilə işləyən ipəkçilik fabriklərinin artmasının qarşısını alan onların baha başa gəlməsi idi. Bu mənada bəhs edilən vaxtda Bakıdakı maşınqayırma zavodlarında xaricdəki analoqundan heç də

geri qalmayan, ancaq maya dəyəri onun yarıya qədərini ötməyən buxar qazanlarını hazırlayıb quraşdırmaq imkanı əldə edilməsi bölgədə yeni ipək fabriklərinin açılmasına əlverişli şərait yaratdı.

1886-cı ildə Şəkiddə buxar qazanlarından istifadə edilməsi ilə işləyən 8 ipək fabriki qeydə alınmışdısa, bir ildən sonra bu rəqəm 12-yə çatmışdı. Burada sadəcə rəqəm artımı bazara çıxarılan hazır ipək parçanın artması ilə məhdudlaşmayaraq, digər sosial yeniliklərdən də xəbər verirdi. Belə ki, 1886-cı ildə 8 ipək fabrikindən yalnız 2-si milli burjuaziyanın təmsilçilərinə, qalanları xristian etiqatlı sahibkarlara aid idisə, bir ildən sonra baş vermiş dəyişikliklərdən sonra milli burjuaziya təmsilçilərinə məxsus olan ipəkçilik fabriklərinin sayı 4 olmuş, ikincilərə məxsus olanların sayı dəyişməz qalmışdı [2, 320].

Şəki bölgəsi üzrə 1891-ci ilə aid rəqəmlərin nəzərdən keçirilməsi bu məsələdə dəyişikliyin bir qədər də artdığını göstərirdi. Belə ki, bu vaxt Şəkiddə sənaye əsasları ilə istehsalın təşkil olunduğu ipəkçilik fabriklərinin sayı artaraq 26-yə çatmışdır. Onların 14-ü milli burjuaziyanın təmsilçilərinə mənsub idi. Bu rəqəm yeni ipəkçilik fabriklərinin açılması işinə milli burjuaziyanın yeni təmsilçilərinin bir qədər çox qoşulmasından xəbər verirdi.

Burada belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, müqayisəni təkcə Şəki bölgəsi ilə məhdudlaşdırmayaraq Şimali Azərbaycandakı digər ipəkçiliklə məşğul olunan fabrik sahiblərinin milli mənsubiyyətini nəzərdən keçirsək, onda bir qədər fərqli mənzərənin şahidi oluruq. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1888-ci ildə ipəkçilik fabriklərinin sayı baxımından Şəki bölgəsindən heç də geri qalmayan Qarabağ bölgəsində fəaliyyətdə olan 18 ipəkçilik fabrikinin əksəriyyəti qeyri–müsəlman burjuaziya nümayəndələrinin mülkiyyətində idi [2, 320].

Şəki bölgəsində əsrin sonlarına doğru yeni açılan ipəkçilik fabriklərinin fəaliyyətinin doğurduğu sosial-iqtisadi nəticələrdən artıq müəyyən dərəcədə bəhs etmişdik. Əlavə edək ki, yeni açılan ipək fabriklərinin daha çox xırda və orta miqyaslı olmasına baxmayaraq, onlar artıq bölgənin iri miqyaslı fabrikləri ilə rəqabət yarada bilir, bununla da ilk növbədə xristian etiqadlı sahibkarların narazılıqlarına səbəb olurdular.

Sənaye ipəkçiliyi əsasları üzərində öz işini quran ipək fabriklərinin üstünlükləri də çox idi. Fabrik daxilində baramaaçma, qurutma, təmizləmə, sapəyirmə, sapıyğma və digər şöbələrin fəaliyyət göstərməsi istehsal prosesinin ahəngdar davam etməsini, məhsulun optimal şəkildə sortlaşdırılmasını, habelə köhnə, ənənəvi qaydalarla işləyən fabriklərin xaotik formada icra etdiyi prosesləri indi xeyli asanlaşdırırdı.

Mənbələrdə Şəkiddə orta miqyaslı ipək fabriklərinin açılmasına sərf olunan xərclər barədə hesablamalara da rast gəlmək olur. Əsrin 80-ci illərində yeni fəaliyyətə başlayan sahibkarın öz fabrikində 40-50 dəzgahın

olması üçün azı 15 min publ kapitalı olmalı, əlavə olaraq, müxtəlif istehsal prosesi ilə bağlı mərhələlərin həyata keçirildiyi binalar, əlavə qurğular hazırlanmasına daha 20-25 min rubl vəsait sərf etməli idi. Ancaq əsrin sonuna doğru yenidən açılan fabriklərdə iş adamlarının çoxu açıq hava şəraitində istehsal prosesinin bəzi mərhələlərinin təşkilinə nail olaraq, zəruri maliyyə məsrəflərinin yarıya qədər, bəzən daha çox azaltmağa nail olurdular.

Bölgədə ipəkçilik sahəsində kapitalist sənayesinin bərqərar olması. Şimali Azərbaycanın ipəkçiliklə əməli məşğul olunan bölgələrində ipək fabriklərinin sayı, onlardakı buxar qazanlarının, toxucu dəzgahlarının, fəhlələrin sayı və digər göstəricilərin nəzərdən keçirilməsi bizə Şəki bölgəsində kapitalist sənayesinin əsrin sonuna doğru formalaşması prosesinin başa çatması barədə müəyyən fikirlər söyləməyə, bəzi müqayisələr aparmağa və qənaətlər bildirməyə imkan verir.

Belə ki, bir birindən fərqli mənbələrin məlumatlarının müqayisə edilməsi və dəqiqləşdirilməsindən sonra aydın olmuşdu ki, bəhs edilən dövrdə ipək istehsalı ilə daha çox Şəki bölgəsi, Şuşa, Cəbrayıl, Naxçıvan, Göyçay qəzalarında məşğul olunmuşdur. Nuxa şəhərində, Vartaşen kəndi (iniki Oğuz rayonu) və şəhərə bitişik ərazi ilə bir yerdə 26, Şuşa qəzasında şəhərlə birlikdə 16, Cəbrayıl qəzasında 2, Naxçıvan qəzasında 2, Zaqatala dairəsində 2 ipəkçilik fabriki fəaliyyət göstərirdi [2, 324].

Rəqəmlərdən görüldüyü kimi, Şəki şəhəri və ətraf ərazisi ilə birlikdə 26 ipəkçilik fabrikinin sayı, Göyçay qəzası istisna olmaqla, yerdə qalan bütün qəzaların birlikdə göstəricisindən çox olmuşdur. Bu məsələnin kəmiyyət tərəfidir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, Şəki bölgəsindəki ipəkçilik fabriklərinin istehsal gücü digər bölgələrinin eyni göstəriciləri ilə müqayisədə daha yüksək idi. Lakin bu fabriklərdə ipək istehsalı prosesinin sonrakı mərhələləri gedişində bəzi çatışmazlıqlar da var idi. İpək parçadan geyim əşyaları, baş örtükləri, geyimə əlavə bəzək-düzək məhsullarının istehsalı, demək olar ki, yox dərəcədə idi. Halbuki, bu fəaliyyət növü daha çox mənfəət gətirə bilərdi.

İndi isə bu rəqəmləri bir qədər geniş formada araşdıraraq, müqayisə edək. Onların təhlilindən irəli gələn ilk nəticə budur ki, hazır məhsulun yarıdan çoxunun istehsalçısı olduğu Şəki bölgəsinin və Yelizavetpol quberniyasının da daxil olduğu Şimali Azərbaycanda ipəkçilik fabriklərinin sayı Tiflis quberniyasından 20 dəfə, Bakı quberniyasından 309 dəfəyə yaxın, İrəvan quberniyasından isə 12 dəfəyə yaxın çox olmuşdur. Halbuki quberniyalar üzrə həmin fabriklərdə çalışan fəhlələrin sayında elə bir ciddi fərq müşahidə olmamışdı.

Araşdırmaların rəqəmlərinə nəzər saldıqda ən əsas qənaətimiz bu oldu ki, Şəki bölgəsində sənaye kapitalizminin formalaşması istiqamətində XIX əsrin ortalarından başlayaraq mühüm nəticələr əldə edilmişdi. Doğrudur,

sənaye əsasları üzərində fəaliyyət göstərən fabriklərin sayı 2, bir qədər sonra 3-ə qalxmışdı [1, 30-31]. Bunların istehsal etdiyi hazır məhsul, ipək saplar kustar istehsalında olanlardan keyfiyyətcə geri qalması da, maya dəyərinin bir qədər aşağı səviyyəsi ona tələbatın daimi olmasının əsas səbəbi idi.

Nəticə. Apardığımız təhlillərdən məlum oldu ki, Şəki bölgəsində ipəkçilik sənaye sahəsinin formalaşması prosesi bir sıra məqamlar baxımından nəinki bölgəni, habelə ümumi ölkə üzrə müvafiq göstəriciləri qabaqlamışdır. Aydın oldu ki, ipəkçilik sahəsi həm bölgələr üzrə, həm də sənayenin digər sahələrindəki eyni vəziyyət baxımından digər sahələri qabaqlamışdır. Kapitalist sənaye istehsalına xas cəhətlər məhz Şəki bölgəsində, xüsusi ilə ipəkçilikdə istehsalın əvvəlki manufaktura pillələrindəki ənənələrə əsaslanaraq yeni inkişaf mərhələsinə - fabrik istehsalı pilləsinə keçmişdir.

XIX əsrin II yarısında Şimali Azərbaycan qəzalarında kapitalist sənayesinin formalaşması nəticəsində sənaye mərkəzləri sırasında ipək sənayesinin aparıcı rol oynaması Şəki şəhəri və bölgənin simasını tamamilə dəyişmiş oldu.

Tədqiqat mövzusunun işlənməsinin gedişində ilk mənbələrdən əldə edilmiş yeni faktlar və rəqəmlər elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Bölgədə ipəkçilik sahəsində sənaye kapitalizminin iki əsas pilləsinin formalaşmasının ən əsas məqamları ilə bağlı fikirlərdən bəhs edilməsi, öz növbəsində qəzalarda kapitalist münasibətlərinin olmaması ilə bağlı əvvəlki tarixi ədəbiyyatlarda uzun müddət əsas götürülən yanaşma tərzinin yanlışlığını əsaslandırmağa kömək etmişdir.

Eyni zamanda bu məqalədə tədqiq edilmiş məsələlər üzrə əldə edilmiş qənaət və ümumiləşmələrin bu istiqamətdə gələcək araşdırmaların davam edəcəyinə səbəb olacağı da şübhəsizdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Велиев Т.Т. Шелкообрабатывающая промышленность Азербайджана в начале XX в. (1900-1917 гг.). - Баку: Элм, 1977. - 144 с.
2. Гулишамбаров С. Обзор фабрик и заводов Закавказского края. - Тифлис: 1894. - 415 с.
3. Заплетин Г., Ширин-заде Г. Русские в истории Азербайджана. - Баку: Qanun, 2008. - 368 с.
4. Мурадалиева Э. Города Кавказа на Великом Шелковом пути. - Баку: Кавказ 2011. - 200 с.
5. Обзорение Российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, произведенное и изданное по высочайшему соизволению. Часть III. - Санкт Петербург: 1836. - 401 с.
6. Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, генерал майором Ахвердовым и действительным статским советником Могилевский. - Тифлис: 1866. - 99 с.
7. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. - Баку: АН Аз.ССР, 1964. - 501 с.

О МАНУФАКТУРНОМ И ФАБРИЧНОМ ЭТАПАХ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ПРОИЗВОДСТВЕ ШЕЛКА В ШЕКИНСКОМ РЕГИОНЕ В XIX В.

Анар А. МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Шекинский регион в Северном Азербайджане, оккупированный Российской империей, отличался богатством природных ресурсов. В результате формирования капиталистической промышленности в северных уездах Азербайджана полностью изменился облик города и региона Шеки, где шелковая промышленность играла ведущую роль среди промышленных центров.

Одним из первых шагов производства шелка на промышленных началах в Шекинском регионе стала Шекинская шелководческая фабрика, основанная в 1861 году на средства братьев М. Алексеевых и Ворониных.

По ряду показателей процесс становления шелководческой отрасли в Шекинском регионе превзошел не только регион, но и весь край. Специфические особенности капиталистического промышленного производства перешли на новую стадию развития - стадию фабричного производства, основанного на традициях предшествующих мануфактурных стадий производства, особенно в Шекинском регионе.

Ключевые слова: Шеки, капиталистическая промышленность, шелководство, Ханабадский шелководческий комбинат

ON THE MANUFACTURING AND FACTORY STAGES OF THE CAPITALIST INDUSTRY IN THE PRODUCTION OF SILK IN THE SHEKI REGION IN THE 19th CENTURY

Anar A. MAMEDOV

SUMMARY

The Sheki region in Northern Azerbaijan, occupied by the Russian Empire, was more distinguished by the wealth of natural resources. As a result of the formation of capitalist industry in the northern districts of Azerbaijan, the appearance of the city and the region of Sheki completely changed, where the silk industry played a leading role among industrial centers.

One of the first steps in the production of silk on an industrial basis in the Sheki region was the Sheki silk factory, opened in 1861 at the expense of the brothers M. Alekseev and Voronin.

According to a number of indicators, the process of establishing the sericulture industry in the Sheki region has surpassed not only the region, but the entire region. The specific features of capitalist industrial production moved to a new stage of development - the stage of factory production, based on the traditions of the previous manufactory stages of production, especially in the Sheki region.

Keywords: Sheki, capitalist industry, sericulture, Khanabad sericulture factory

ŞƏRQŞÜNASLIQ

UOT 811.222.1

FARS DİLİNDƏ SİNONİMLƏRİN YARANMA ÜSULLARI

Famila F.NƏCƏFOVA *

Leksikologiyanın araşdırdığı sahələrdən olan Sinonimlər gerçəkliyin eyni əşya, hadisə, əlamət və ya hərəkəti ilə bağlı olan, lakin onu müxtəlif formalarda adlandıran semasioloji hadisədir. Sinonimlər yunanca "eyni adlı", "bir adlı" mənasını verən "sinonimus" sözündən alınıb. Sinonimlər şəkildə müxtəlif, lakin mənaca bir-birinə yaxın olan sözlərdir. Yazılışı və deyilişi müxtəlif olan lakin eyni və ya yaxın mənalara bildirən sözlərə sinonimlər deyilir. Sinonimlər dilin zənginliyini və ifadə qüdrətini göstərən əlamətlərdən biri sayılır. Bədii ədəbiyyatda sinonimlər nitqin ifadəliliyini artırmağa xidmət edir və onu monotonluqdan xilas edir. Eyni məfhuma işarə edən və eyni leksik mənaya malik olmaqla, ifadəli koloritlərinə görə fərqlənirlər.

Fars dilində sinonimlər iki əsas mənbədən - dilin daxili imkanları hesabına müxtəlif üsullarla və alınma sözlərdən yaranır. Fars dilinin öz lüğət ehtiyatı hesabına əmələ gələn sinonimlər - qrammatik, leksik vasitələr, neologizmlər, dialektlər, frazeologizmlər, evfemizmlər, kokofemizmlər, biri və ya hər ikisi idiom olan sözlər, sözün məcazi mənası hesabına yaranır. Fars dilində sinonim sözlər isim, sifət, fel və zərflərdən əmələ gəlir.

Sinonimləri təşkil edən sözlər eyni nitq hissəsinə aid olur. Sinonimlərin çoxluğuna görə isə nitq hissələri arasında birinci yerdə Sifət, daha sonra Zərflər, Fel və axırında İsim dayanır. Həm nitqdə, həm yazı nümunələrində sinonimlərin rolu əvəzsizdir. Sinonimlər eyni sözün lüzumsuz təkrarlanmasının qarşısını alır, fikrin dəqiq çatdırılmasına xidmət edir. Sinonimlərdən istifadənin əsas məqsədi hadisə və ya mövzu çərçivəsində sözü oxşar sözlə əvəz etmək, danışq dilini və nitqi təkmilləşdirməkdir. Sinonimlər sözlərin lüzumsuz təkrarlanmasının qarşısını alaraq fikirlərin daha dəqiq ifadə edilməsində mühüm rol oynayır. Hər bir sözün ifadə etdiyi məna onun leksik mənası adlanır. Sinonimlər sözün leksik mənasını izah etmək üsullarından biridir.

Açar sözlər: sinonim sözlər, qrammatik üsul, leksik üsul, dialektlərdən yaranan sinonimlər, frazeoloji birləşmələrdən yaranan sinonimlər, evfemizm və kokofemizmlərdən yaranan sinonimlər, idiomlardan yaranan sinonimlər, sözün məcazi mənası hesabına yaranan sinonimlər

* Bakı Dövlət Universitetinin müəlliməsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktory;
familanajafova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0009-0009-1446-1995

farsların əlində olmuşdur. Bəzən bunların hər ikisi başqa millətə mənsub işğalçılar tərəfindən istilaya uğramışdır. Bu səbəbdən də fars dilində Azərbaycan dilinə məxsus bir çox alınma sözlərə rast gəlinir ki, bu da nəticədə sinonimlərin yaranmasına səbəb olur.

Yuxarıda deyilən fikirlərin təsdiqi kimi fars dilində mövcud olan bir sıra alınma sözləri nümunə gətirə bilərik. Məsələn, Bunlara nümunə olaraq, dilimizə məxsus sözlərdən – الاغ (uzunqulaq), چکمه (ayaqqabı) ; ərəb dilindən alınmış sözlərdən – دارالشفاء (xəstəxana), مؤسسه (müəssisə), مدرسه (məktəb) ; hind dilindən keçən sözlərdən – کرباس (rəsm üçün kətan) ; yunan dilindən keçən sözlərdən – گümüş (gümüş); fransız dilindən keçən sözlərdən – ژوئن (iyun), پارلمان (parlament) və s. göstərmək olar. Bu sözlərin hamısının fars dilində qarşılığı mövcud olduğu üçün sinonim cərgəsi yaranmışdır: الاغ (uzunqulaq); چکمه - کفش (ayaqqabı); دارالشفاء - بیمارستان (xəstəxana); مؤسسه (müəssisə); مدرسه - آموزشگاه (məktəb); کرباس - رشم (rəsm üçün kətan); گümüş - نقره (gümüş); ژوئن - تیر (iyun); پارلمان - مجلس (parlament);

Fars dilinin öz lüğət ehtiyatı hesabına əmələ gələn sinonimlər bu üsullarla yaranır:

1. Qrammatik üsulla əmələ gəlmiş sinonimlər
2. Leksik üsulla əmələ gəlmiş sinonimlər
3. Müxtəlif üsullarla əmələ gəlmiş sinonimlər.

Bu qrup da öz növbəsində belə təsnif edilir:

Neologizmlərin meydana gəlməsi hesabına yaranan sinonimlər;

Dialektlərdən söz almaq hesabına yaranan sinonimlər;

Frazeoloji birləşmələr hesabına yaranan sinonimlər;

Evfimizm və kokofemizmlər hesabına yaranan sinonimlər;

Biri və ya hər ikisi idiom olan sözlər hesabına yaranan sinonimlər;

Sözün məcazi mənasının inkişaf etməsi hesabına yaranan sinonimlər [1, 83].

Qrammatik üsulla əmələ gəlmiş sinonimlər. Fars dilində qrammatik üsulla əmələ gəlmiş sinonimlər bir neçə qrup üzrə təsnif edilir:

1) Eyniköklü sadə və düzəltmə sözlər vasitəsilə yaranmış sözlər. Məsələn:

چراغ زری - تاج زرین - تاج زری (yun corab), جوراب پشم - جوراب پشمی

جوراب پشم در فصل سرما به خصوص مورد استفاده ی چوپانان و دامدارانی که در مناطق سرد کوهستانی زندگی می کنند

(Yun corab soyuq fəsildə, xüsusilə də soyuq dağlıq ərazilərdə yaşayan çobanlar və maldarlar tərəfindən istifadə olunur)

بافت انواع مختلف جوراب پشمی در نواحی غرب گیلان رایج بوده و هست

(Yun corabın müxtəlif növlərinin toxunması Gilanın qərb bölgələrində yayılmışdı və hazırda da belədir)

2) Sinomorfemlər vasitəsilə yaranmış sinonimlər. Bunlar da sinonimlik münasibətinin yaranmasına görə iki yerə bölünür:

a) Sözdüzəldici şəkilçilərin məna yaxınlığı əsasında, yəni sinomorfemlər

vasitəsilə əmələ gəlmiş sinonimlər. Belə ki, oxşarlıq bildirən ، آسا ، آنه ، سان ، ستان ، مەکان مەنالی ، بان ، دار ، پەشە ، سەنەت مەşğuliyət bildirən ، وش ، سار ، ناک ، کده ، زار ، کده ; birləşdiyi sözə rəng mənasını verən ، فام ، گون ، şəkilçiləri sinomorfemdir və onlar eyni sözə birləşərək sinonim sözlər əmələ gətirirlər:

گلگون - گلفام (şimşək kimi) ، برق آسا - برق سان (gülüstan, güllük) ، گلزار - گلستان (gül rəngli) ، شتربان - شتردار (utancaq) ، شرمگین - شرمناک - شرمسار (gül rəngli) ، sarban)

گلشن کویش دشت خرّم است اما چه سود

کز حجوم زاع یک بلبل در این گلزار نیست (هاتف اصفهانی)

(Məhəlləsinin gül bağı xoşbəxt çöllükdür amma nə fayda

Qarğanın hücumundan bu gülüstanda bir bülbül də yoxdur) (Hatif İsfəhani)

معنی گلستان باغی که در آن گلهای گوناگون پرورش می دهند

(Gülüstan müxtəlif güllər yetişdirilən bağ mənəsidir)

b) Müxtəlif sinonim sözlərin sinomorfemlərlə birləşməsi əsasında yaranmış sinonimlər: اندوهناک - غمناک (kədərli) ، دانشمند - خردمند (ağıllı, müdrək, savadlı, alim)

دعا کن الفبا بمیرد وگر نه استاد دانشمند بسیار است (ضرب المثل)

(Dua et ki, əlifba ölsün, çünki alim çoxdur) (zərbül-məsəl)

آدم خردمند ریزه به کرمان نمی برد (ضرب المثل)

(Müdrək adam Kirmana zirə aparmır) (zərbül-məsəl)

Qeyd olunmalıdır ki, söz düzəldilməsində iştirak edən şəkilçilərin yaratdığı mənə həmin sözlə eyni mənə daşıyır. Bu səbəbdən də həmin sözün özü ilə şəkilçili variantı da bir-birini əvəz edərək sinonim yarada bilər. Şəkilçini əvəz edən sadə söz bəzən mürəkkəb sözün birinci və bəzən də ikinci komponenti qismində çıxış edir. [7, 188] Məsələn:

(natiq) سخندان - سخنور - سخن آرا (məharətli, istedadlı) ، صاحب هنر - هنرور

صاحب هنر باید بداند که یک محصل باید کتابهای خوب بخواند اما یک نویسنده باید کتابهای مهمل را هم مطالعه کند

(Məharətli adam bilməlidir ki, bir tələbə gərək yaxşı kitablar oxusun, amma bir yazıçı gərək mənasız kitabları da oxusun)

برای مرد هنرور صد کلاغ را کلوخی بس است (ضرب المثل)

(Məharətli adam üçün yüz qarğaya bir daş olsa bəs edər) (zərbül-məsəl)

3) Sadə sözlərlə mürəkkəb sözlərin mənə yaxınlığı əsasında yaranmış sinonimlər. Bunlar komponentlərin tərkibinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

a) Mürəkkəb felin birinci komponentini sadə felin kökü təşkil edir:

(iyləmək) بو کردن - بوییدن (silkələmək, tərptəmək) ، تکان دادن - تکاندن

کم بود جن و پری یکی هم در را تکاند (ضرب المثل)

(Cinimiz, pərimiz az idi, biri də qapını silkələdi) (zərbül-məsəl)

ماشین ناگهان تکان داد و به زودی توی مه غلیظ ناپدید شد

(Maşın qəflətən tərpendi və tezliklə qatı dumanın içində gözdən itdi)

b) Mürəkkəb felin birinci komponentini sadə felin kökü ilə "مصدر شینی" [məsdər-e şini] adlanan "ش" [eş] şəkilçisinin birləşməsindən düzəlmiş söz təşkil edir:

پرسش کردن - پرسیدن (çalışmaq), کوشش کردن - کوشیدن

سخت کوشیدن ضامن موفقیت است

(Çox çalışmaq müvəffəqiyyətin zəmanətidir)

اگر به اندازه ی کافی کوشش کنیم، می توانیم به هر آنچه لایق آن هستیم برسیم

(Əgər lazımı qədər çalışsaq, layiq olduğumuz hər bir məqsədə çata bilərik)

c) Mürəkkəb felin birinci komponentini sadə felin kökü ilə "مصدر هائی" [məsdər-e hayi] adlanan "ه" [e] şəkilçisinin birləşməsindən düzəlmiş söz təşkil edir:

اغلماق (ağlamaq) - گریه کردن - گریستن (ağlamaq) ناله کردن - نالیدن

دلم آتش می گرفت و اشکم بی اختیار سرازیر می شد و می گریستم

(Ürəyim yanırdı və göz yaşım ixtiyarsız süzülürdü və ağlayırdım)

درد را پیش دردمند بگویی و گریه کن (ضرب المثل)

(Dərdini dərdlinin yanında danış və ağla)

ç) Mürəkkəb felin birinci komponentini sadə felin keçmiş zaman feli sifəti təşkil edir:

آراسته کردن - آراستن (qəmlənmək, kədərlənmək), افسرده کردن - افسردن (bəzəmək),

بوییدن - بو کردن (iyləmək), آزرده کردن - آزدن

کف دستم را که بو نکرده ام (ضرب المثل)

(Ovcumun içini iyləməmişəm) (zərbül-məsəl)

سگ ها از طریق بوییدن یکدیگر به وضعیت سلامت و حالات عاطفی دوستشان پی می برند

(İtlər bir-birini iyləməklə dostunun sağlamlığı və özünü necə hiss etməsi haqqında məlumat alır)

d) Mürəkkəb felin birinci komponentini sadə felin "ان" [an] şəkilçili indiki zaman feli sifəti təşkil edir:

اغلماق (ağlamaq) - نالان شدن, گریختن - گریزان شدن

حیایش را خورده، آبرویش را قورت داده گریخت (ضرب المثل)

(Həyasını yeyib, abrını udub qaçıb) (zərbül-məsəl)

حیف آنها که گریزان شدند و آوازت را نشنیدند (ضرب المثل)

(Heyif qaçıb gedənlərdən ki, sənin səsinə eşitmədilər) (zərbül-məsəl)

4) Düzəltmə və mürəkkəb sözlərin sinonimliyi. Bir neçə qrupa bölünür:

a) Aralarında məna yaxınlığı olan sadə və mürəkkəb fellərin köklərinə eyni şəkilçi əlavə etməklə əmələ gələn düzəltmə və mürəkkəb feli sifətlər bir-birilə sinonim olur:

(tələsən) شتاب کننده - شتابنده (aldadan), فریب دهنده - فریبنده

زمان اولین شتاب کننده ی انسان است

(Zaman insanın ilk tələsdirənidir)

شتابنده توی تنور می افتد (ضرب المثل)

(Tələsən təndirə düşər) (zərbül-məsəl)

Qeyd olunmalıdır ki, feli sifət yaradan "ندە" şəkilçisi bir sıra fellərlə birləşmədiyi üçün bu sinonimlik münasibəti bütün feli sifətlər arasında yaranmır. Məsələn, "گشودن" (açmaq) sadə felindən "گشاینده" feli sifəti əmələ gələ bildiyi halda, "نوشیدن" (içmək) felindən "نوشیننده" və ya "نوشیده کننده" feli yarana bilmir [8, 190].

b) Həm "شدن" köməkçi feli ilə, həm də onsuz işlənən bir sıra keçmiş zaman feli sifətləri ilə də sinonimlik yaranır:

مار گزیده (dişlənmiş) - گزیده شده, (yanmış) سوخته - سوخته شده

مار گزیده از ریسمان سیاه و سفید می ترسد (ضرب المثل)

(İlan vuran ala çatıdan qorxar) (zərbül-məsəl)

مارگیر در آخر از طرف مار گزیده شد (ضرب المثل)

(İlan tutan axırda ilan tərəfindən çalındı) (zərbül-məsəl)

Leksik üsulla əmələ gəlmiş sinonimlər. Fars dilində leksik üsulla əmələ gəlmiş sinonimlər aşağıdakı qruplara bölünür:

a) Mürəkkəb fellərin bir-biri ilə sinonimliyi:

به حیرت آوردن - متحیر شدن, (təəccüblənmək), تعجب کردن - متعجب شدن (heyrtlənmək)

از سخنان غیر-منتظره ی پیرزن متحیر شدم

(Yaşlı qadının gözlənilməz sözlərindən heyrətə gəldim)

زیبایی باغ گل مهمانان را به حیرت آورده بود

(Gül bağçasının gözəlliyi qonaqları heyrətə gətirmişdi)

b) Biri düzəltmə digəri mürəkkəb fel olan sözlərin sinonimliyi:

من بلند شدم و از اتاق بیرون رفتم

(Mən ayağa qalxdım və otaqdan çıxdım)

از جا برخاستم و رو در روی او ایستادم

(Yerimdən qalxdım və onunla üzbəüz dayandım)

c) Biri sadə digəri mürəkkəb fel olan sözlərin sinonimliyi:

خانه ی دروغگو آتش گرفت و سوخت هیچ کس باور نگرد (ضرب المثل)

(Yalançının evi od tutdu və yandı heç kəs inanmadı) (zərbül-məsəl)

در نتیجه ی آتش سوزی های جنگل های استرالیا تا تاریخ ژانویه ی ۲۰۱۹، ۴،۸ هکتار سوخته شده بود

(Avstraliya meşələrindəki yanğınlar nəticəsində 2019-cu ilin yanvar ayına qədər 8,4 hektar ərazi yanmışdı).

ç) Əsas hissəsi eyni kökdən əmələ gəlmiş sözlərin sinonimliyi:

فقط حس کردم که نقصی دارم و از این احساس غم آلود سختی وجودم را گرفت

(Hiss etdim ki nöqsanım var və bu kədərli hissdən vücuduma ağırlıq çökdü)

لالائی احساس مینمائی چرا خوابت نمیبرد (ضرب المثل)

(Lay-layı hiss edirsən bəs niyə yatmırsan) (zərbül-məsəl)

d) Əsas hissəsi sırf fars sözlərindən əmələ gəlmiş sözlərin sinonimliyi:

(hazırlamaq) فراهم کردن - تهیه کردن

با درد بساز تا درمان تهیه کنی (ضرب المثل)

(Dərman hazırlayana qədər dərdə döz) (zərbül-məsəl)

در یک خُم صد رنگ فراهم می کند (ضرب المثل)

(Bir küpdə yüz rəng hazırlayır) (zərbül-məsəl)

e) İki sadə feldən əmələ gəlmiş sözlərin sinonimliyi:

(fırlatmaq, ətrafına dolamaq) گردانیدن، گرداندن - چرخانیدن، چرخاندن

زبان یک تگه گوشت است که می شود به هر سو گردانید

(Dil bir tikə ətdir ki onu hər tərəfə fırlatmaq mümkündür)

کمر را دور هم می چرخاند

(Kəməri ətrafına fırlatdı)

Müxtəlif üsullarla əmələ gəlmiş sinonimlər.

1. Neologizmlərin meydana gəlməsi hesabına yaranan sinonimlər. Məsələn:

(redaktor) مصحح - ویراستار, (şosse) بزرگراه - شسسه, (maraqlı) جالب - چشم گیر

ویراستار باید با نویسنده چنان محرم باشد که پنداری بخشی از اسرار اوست

(Redaktor yazıçı ilə o qədər səmimi olmalıdır ki sanki onun sirlərinin bir parçasıdır)

مصحح مجله ی "چلنگر" آدم برجسته بود

(“Çilingər” jurnalının redaktoru tanınmış bir adam idi)

2. Dialektlərdən söz almaq hesabına yaranan sinonimlər. Məsələn:

(get) "برو", "موریه" qarşılığ "مورچه" (qarışqa) sözünün urmiya dialektində qarşılığı

sözünün gələki dialektində "بوشو" kimi variantlarının olması fars dilində sinonimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

3. Frazoloji birləşmələr hesabına yaranan sinonimlər. Məsələn:

(narahat olmaq- ürəyində narahatlığı olmaq), ناراحت شدن - خار در جگر داشتن

(doğulmaq, anadan olmaq - dünyaya gəlmək) زاییدن - چشم به دنیا گشودن

خار در جگر ندار هرچه برود برود (ضرب المثل)

(Ürəyindən narahatlığı çıxar, gedən getdi (yəni itirilən qaytarılmır)) (zərbül-məsəl)

ناراحتی من از گرفتن دستی ست که بی بهانه رهایم کند

(Narahatlığım bəhanəsiz əlimi buraxan əli tutmaqdır)

4. Evfimizm və kokofemizmlər hesabına yaranan sinonimlər. Məsələn:

(sevinmək- yerə-göyə sığmamaq) شادی کردن - روی پا بند نبودن

(ədəbsizlik, nəzakətsizlik - özünü heyvan kimi aparma) بی ادبی - حیوانیت

بی ادبی نشان دهنده ی نادانیت (ضرب المثل)

(Ədəbsizlik nadanlığın göstəricisidir) (zərbül-məsəl)

خدا انسان را خلق کرده که به مقام آدمیت برسد و حیوانیت داخل خود را تربیت بکند

(Allah insanı yaratdı ki, insanlıq məqamına çatsın və daxilindəki heyvana

aid (heyvani) xüsusiyyətləri tərbiyə etsin)

Fikrə əlavə mənfi çaları gətirməyə xidmət edən sinonimlər *kokofemizm* adlanır. Kokofemizmlər mətndəki hər hansı bir mənanı vulqar, kobud ifadə edir. Məsələn: فرتوت - پير مرد (qoca kişi-kaftar)

Sinonimlər *evfemizm* də ola bilər. Evfemizmlər mətndəki hansısa bir ifadəni xoşagələn şəkllə salmağa xidmət edir. Məsələn: مردن - درگذشتن - کشتی (ölümək-vəfat etmək-o biri dünyaya köçmək) (1, 82)

5. Biri və ya hər ikisi idiom olan sözlər hesabına yaranan sinonimlər. Məsələn:

yalançı, دروغگو - گوشتبر (yaltaqlıq, riyakarlıq), کاسه لیس - بادمجان دور قاب چین (fırıldaqçı, riyakar)

از آدم دروغگو نپرس که چرا دروغ گفتی، چون حتماً با یک دروغ دیگر قانع می کند(ضرب المثل)

(Yalançı adamdan niyə yalan danışdığını soruşma, çünki mütləq başqa bir yalanla səni qane edəcək) (zərbül-məsəl)

مثل آدم گوشتبر کار زمین را ساختی به آسمان پرداختی (ضربالمثل)

(Fırıldaqçı adamlar kimi bu dünyanın işlərini bitirib, o biri dünyanın işlərini qurmağa başlayıb) (zərbül-məsəl)

6. Sözlün məcazi mənasının inkişaf etməsi hesabına yaranan sinonimlər. Məsələn:

"روی کودک" deyəndə "üz" sözü burada "uşağın sifəti" mənasında işləndiyi halda, "روی کتاب" deyəndə isə "üz" sözü burada "kitabın üzü" mənasında artıq məcazi məna yaratmışdır.

مسجد گرم و گدا آسوده و بر رویش خنده (ضرب المثل)

(Məsciddə istidir, dilənçinin canı azaddır və üzü gülür) (zərbül-məsəl)

روی کتاب با پارچه ی مخمل پوشیده شده بود

(Kitabın üzünə məxmər parça çəkilmişdi)

Nəticə. Həm nitqdə, həm yazı nümunələrində sinonimlərin rolu əvəzsizdir. Sinonimlər eyni sözün lüzumsuz təkrarlanmasının qarşısını alır, insan fikirlərinin dəqiq ötürülməsinə xidmət edir. Mətn daxilində bir sözün ona yaxın mənalı başqa bir sözlə əvəzlənməsi və yanaşı işlənməsi danışq dilini, nitqi kamilləşdirməyə xidmət edir. Sinonimlərdən istifadə edilməsində əsas məqsəd hər-hansı bir hadisə və söylənilən fikir haqqında zəngin təəssürat yaratmaq və nitqi daha dolğun etməkdir. Fars dilinin qrammatik quruluşuna görə İsim, Sifət, Fel və Zərf kimi əsas nitq hissələri sinonimik cərgə yarada bilər. Sinonimləri təşkil edən sözlər **eyni nitq hissəsinə** aid olur. Fars dilində sinonimlərin yaranmasında alınma sözlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. - Bakı: Maarif, - 1956, -159 s.
2. Cavad Heyət. İki dilin müqayisəsi. - Bakı: Azərbaycan mədəniyyət fondu, -2003, - 488 s.

3. Nağısoylu M. Azərbaycanca-Farsca lüğət. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2007, - 628 s.
4. Rüstəmovə T. Azərbaycanca-Farsca dilçilik terminləri. - Bakı: Elm, - 2011, -122 s.
5. Sultanov R. Fars dili tədrisinin metodikası. - Bakı: Azər nəşr, - 1973, - 118 s.
6. Джахангиров Т.И. Словообразующие синоморфемы в персидском языке. - Баку: Нурлан, - 2009, - 144 с.
7. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. - Москва: Либроком, - 2010, - 200 с.
8. محمد جواد شریعت ، دستور زبان فارسی، تهران: اساطیر، -۱۳۶۷، - ۴۵۹ ص.

СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ СИНОНИМОВ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Фамиля Ф. НАДЖАФОВА

РЕЗЮМЕ

Синонимия, являющаяся одним из направлений, изучаемых лексикологией, представляет собой семасиологическое явление действительности, относящееся к одному и тому же предмету, событию, признаку или действию, но называющее его в разных формах. Термин “синоним” произошел от греческого слова “synonymus”, что означает “одно и то же название”, “одно название”. Синонимы - это слова, разные по форме, но близкие по значению. Синонимы – это слова одной части речи или словосочетание с полным или частичным совпадением значения. Синонимы являются одним из признаков, показывающих богатство и силу выразительности языка. В художественной литературе синонимы служат для повышения выразительности речи и позволяют избегать ее однообразия. Указывая на одно и то же понятие и имея одинаковое лексическое значение, они различаются своей экспрессивной окрашенностью.

В персидском языке синонимы формируются из двух основных источников: посредством различных способов, обусловленными внутренними возможностями языка и посредством заимствованных слов. Синонимы, образованные за счет собственной лексики персидского языка формируются грамматическими и лексическими приемами, неологизмами, диалектами, фразеологизмами, эвфемизмами, кокофемизмами, и идиомами, а также при помощи переносного значения слова. В персидском языке синонимы образуются от существительных, прилагательных, глаголов и наречий.

Синонимы, как правило принадлежат к одной и той же части речи. Наибольшее количество синонимов в персидском языке образуются от прилагательных. Затем следуют наречия, глаголы и, наконец, существительные. Неоценима роль синонимов как в речевых, так и в печатных текстах. Синонимы предотвращают ненужное повторение одного и того же слова и служат для точной передачи мысли. Основная цель использования синонимов - замена слова похожим в рамках какого-либо события или темы и улучшение разговорного языка и речи. Синонимы играют важную роль в более точном выражении мысли, предотвращая ненужное повторение слов. Значение, выражаемое каждым словом, называется его лексическим значением. Синонимы являются одним из способов объяснения лексического значения слова.

Ключевые слова: синонимы, грамматический метод, лексический метод, синонимы, образованные из диалектов, синонимы, образованные от фразеологических сочетаний, синонимы, образованные от эвфемизмов и кокофемизмов, синонимы, образованные от идиом, синонимы образованные за счет переносного значения слова

METHODS FOR THE FORMATION OF SYNONIMS IN PERSIAN LANGUAGE

Famila F. NAJAFOVA

SUMMARY

Synonymy, which is one of the areas studied by lexicology, is a semasiological phenomenon of reality that refers to the same object, event, feature or action, but names it in different forms. The term synonym comes from the Greek word “synonymus”, which means “the same name”, “one name”. Synonyms are words that are different in form, but close in meaning. Synonyms are words of one part of speech or a phrase with a complete or partial coincidence of meaning. Synonyms are one of the signs showing the richness and power of expressiveness of a language. In fiction, synonyms serve to increase the expressiveness of speech and help avoid its monotony. Pointing to the same concept and having the same lexical meaning, they differ in their expressive coloring.

In the Persian language, synonyms are formed from two main sources: through various methods determined by the internal capabilities of the language and through borrowed words. Synonyms formed using the Persian language’s own vocabulary are formed by grammatical, lexical devices, neologisms, dialects, phraseological units, euphemisms, cocofemisms, and idioms, as well as using the figurative meaning of the word. In Persian, synonyms are formed from nouns, adjectives, verbs and adverbs.

Synonyms usually belong to the same part of speech. The largest number of synonyms in the Persian language are formed from adjectives. Then come adverbs, verbs and finally nouns. The role of synonyms in both speech and printed texts is invaluable. Synonyms prevent unnecessary repetition of the same word and serve to convey ideas accurately. The main purpose of using synonyms is to replace a word with a similar one within the framework of an event or topic and improve spoken language and speech. Synonyms play an important role in more accurately expressing ideas by preventing unnecessary repetition of words. The meaning expressed by each word is called its lexical meaning. Synonyms are one of the ways to explain the lexical meaning of a word.

Keywords: synonyms, grammatical method, lexical method, synonyms formed from dialects, synonyms formed from phraseological combinations, synonyms formed from euphemisms and cocofemisms, synonyms formed from idioms, synonyms formed due to the figurative meaning of the word

MÜNDƏRİCAT**DİLÇİLİK**

Sevda M.SADIQOVA	
Türk ədəbi nümunələrində dünya konseptinin leksik vahidləri.....	5
Aynur V.SAYDOVA	
Orta əsrlər qıpçaq dil mühitində yazılmış mətnlərin təsnifi	16
Tünzalə İ.İSMAYILOVA	
XIV-XV əsrlər qıpçaq dil mühiti.....	25

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Selcan H.QAFFARLI	
XIX əsr aşiq poeziyasında satira	34

TARİX

İbrahim X.ZEYNALOV	
Heydər Əliyev: müstəqil Azərbaycanın inkişaf konsepsiyası	44
İsmayıl MUSA	
London (1921) və Genuya konfranslarında “Azərbaycan-Bakı nefti məsələsi”: diplomatik çəkişmələr, nəticələr	57
Rövşən Q.HƏTƏMOV	
Kanada parlamentində Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsi ilə bağlı müzakirələr	72
Arzu C. XƏLİLZADƏ	
Azərbaycanın kosmik sənayesinin nəzəri-konseptual əsasları	85
Pərviz Ş.SƏFƏROV	
XX əsrin 90-ci illərinin birinci yarısında Naxçıvan MR-in – Azərbaycanın İranla iqtisadi-nəqliyyat əlaqələrində iştirakının bəzi problemləri.....	97
Aqil P.ƏHMƏDOV	
Azərbaycan Respublikasının miqrasiya sahəsində Belçika Krallığı ilə əməkdaşlığı.....	107
Saypulla J.SAPANOV	
Mustafa Şokayın Ukraynada, Qafqazda və Türkistanda antibolşevik qüvvələri birləşdirmək cəhdləri (Mustafa Şokayın Paris Arxivi əsasında)	119

Sevinc M.MƏLİKZADƏ	
Səfəvi imperiyasına əfqan müdaxiləsi və ona qarşı mübarizə “Karmelitlərin xronikası”nda (1722- 1729)	127
Nəmiq Q.ƏHMƏDOV	
Tarixin Heydər Əliyev-Süleyman Dəmirəl fenomeni	140
Ülkər K.MƏMMƏDZADƏ	
II Qarabağ müharibəsindən sonra Qafqazda yaranan yeni reallıqlar.....	157
Elçin G.GÜLALIYEV	
Milli nadir kitabların tərtibatı xüsusiyyətlərinin tarixi	167
Ulduz M.PAŞAYEVA	
Heydər Əliyevin dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinin möhkəmləndirilməsində və təşkilatlanmasında rolu	177
Səidə V.MEHRƏLİYEVA	
Mirzə Bala Məmməd zadənin Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı uçrunda mübarizəsi	190
Cavid P.MƏMMƏDLİ	
NATO-nun transformasiyası və onun avro-atlantika siyasətində Almaniya Federativ Respublikasının yeri və rolu (XX əsrin 90-ci illəri - XXI əsrin əvvəlləri)	199
Saliha Gizem ÖNDER	
Mədəni inqilab və milli siyasət dilemmasında Sovet ideologiyası.....	214
Anar A.MƏMMƏDOV	
XIX əsrdə Şəki bölgəsində ipək istehsalında kapitalist sənayesinin manufaktura və fabriklər haqqında.....	226

ŞƏRQŞÜNASLIQ

Familə F.NƏCƏFOVA	
Fars dilində sinonimlərin yaranma üsulları	237

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Севда М.САДЫГОВА

Лексические единицы концепта мира в турецких литературных примерах 5

Айнур В.САЙДОВА

Классификация текстов, написанных в средневековой кыпчакской языковой среде..... 16

Тунзале И.ИСМАЙЛОВА

Кыпчакская языковая среда XIV-XV вв..... 25

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Сельджан Г.Гаффарлы

Сатира в ашугской поэзии XIX века..... 34

ИСТОРИЯ

Ибрагим Х. ЗЕЙНАЛОВ

Гейдар Алиев: концепция развития независимого Азербайджана 44

Исмаил МУСА

«Вопрос Азербайджано-Бакинской нефти» на Лондонской (1921) и Генуэзской конференциях: дипломатические схватки, последствия 57

Ровшан Г.ГАТАМОВ

Дискуссии в Канадском Парламенте по поводу Отечественной Войны Азербайджанского народа 72

Арзу ДЖ. ХАЛИЛЗАДЕ

Теоретико-концептуальная основа космической индустрии Азербайджана..... 85

Парвиз Ш. САФАРОВ

Некоторые проблемы участия Нахичеванской АР в транспортно-экономических связях Азербайджана с Ираном в первой половине 90-х годов XX века 97

Агиль П.АХМЕДОВ

Сотрудничество Азербайджанской Республики с Королевством Бельгия в области миграции..... 107

Сайпулла Ж.САПАНОВ	
Попытка Мустафы Шокая объединить антибольшевистские силы на Украине, на Кавказе и в Туркестане (на базе Парижского архива Мустафы Шокая)	119
Севиндж М. МЕЛИКЗАДЕ	
Афганское вторжение в империю Сефевидов и борьба с ним в «Хронике Кармелитов» (1722- 1729).....	127
Намиг Г.АХМЕДОВ	
Феномен истории Гейдара Алиева-Сулеймана Демиреля.....	140
Улькер К.МАММАДЗАДЕ	
Новые реалии возникли на Кавказе после II Карабахской войны	157
Эльчин Г.ГЮЛАЛЫЕВ	
История развития технической разработки национальных редких книг	167
Улдуз М.ПАШАЕВА	
Роль Гейдара Алиева в укреплении и организации солидарности азербайджанцев мира	177
Саида В.МЕХРАЛИЕВА	
Борьба Мирзы Бала Мамедзаде за национально-освободительное движение Азербайджана.....	190
Джавид П.МАМЕДЛИ	
Место и роль Федеративной Республики Германия в преобразовании НАТО и ее евроатлантической политики (90-е гг. XX века и начало XXI века).....	199
Салиха Гизем ОНДЕР	
Идеология Советского Союза в дихотомии культурной революции и национальной политики.....	214
Анар А. МАМЕДОВ	
О мануфактурном и фабричном этапах капиталистической промышленности в производстве шелка в Шекинском регионе в XIX в.	226

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Фамиля Ф. НАДЖАФОВА	
Способы образования синонимов в персидском языке	237

CONTENTS

LINGUISTICS

Sevda M.SADIGOVA

Lexical units of the world concept in turkish literary examples..... 5

Aynur V. SAIDOVA

Classification of texts written in the medieval kipchak language sphere 16

Tunzale I.ISMAYILOVA

Kipchak language environment of XIV-XV centuries 25

LITERATURE

Seljan H.GAFFARLI

Satire in XIX century ashug poetry 34

HISTORY

Ibrakhim X.ZEYNALOV

Heydar Aliyev: the development concept of independent Azerbaijan 44

ISMAYIL MUSA

“Azerbaijan-Baku oil issue” at The London (1921) and Genoa conferences: diplomatic disputes and results..... 57

Rovshan Q.HATAMOV

Discussions on the Patriotic War of the Azerbaijani people in the Canadian parliament 72

Arzu J. KHALILZADE

Theoretical-conceptual basis of Azerbaijan space industry..... 85

Parviz Sh.SAFAROV Some problems of the participation of the Nakhichevan Autonomous Republic in the transport and economic relations of Azerbaijan with Iran in the first half of the 90^s of the XX century ..... 97**Agil P.AHMADOV**

Cooperation of the Republic of Azerbaijan with the Kingdom of Belgium in the field of migration 107

Saypulla Zh.SAPANOV

Mustafa Chokaya's attempt to unite anti-bolshevik forces in Ukraine, the Caucasus and Turkestan (based on the Paris Archive of Mustafa Shokaya)..... 119

Sevinj M.MALIKZADEH	
The Afghan invasion of the Safavid empire and the struggle against it in the "Chronicle of the Carmelites" (1722-1729)	127
Namig G.AHMADOV	
Heydar Aliyev-Suleyman Demirel phenomenon of history	140
Ulkar K.MAMMADZADA	
New realities emerged in The Caucasus after the II Karabakh War.....	157
Elchin G. GULALIYEV	
History of development of technical design national rare books	167
Ulduz M.PASHAYEVA	
The Heydar Aliyev is role in strengthening and organizing the solidarity of world Azerbaijanis.....	177
Saida V.MEHRALIYEVA	
Mirza Bala Mammadzadeh's struggle for the national liberation movement of Azerbaijan	190
Javid P.MAMMADLI	
The place and role of the Federal Republic of Germany in the transformation of NATO and its Euro-Atlantic policy (90 ^s of XX century and early XXI century)	199
Saliha Gizem ÖNDER	
Soviet Union ideology in the dilemma of cultural revolution and national politics.....	214
Anar A. MAMEDOV	
On the manufacturing and factory stages of the capitalist industry in the production of silk in the Sheki region in the 19 th century	226

ORIENTAL STUDIES

Famila F. NAJAFOVA	
Methods for the formation of synonyms in persian language	237

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 07.05.2021-ci il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompüterdə çap olunmuş şəkildə disklə birlikdə təqdim olunur, disklər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalin əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin əlavə 4.1 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsləklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. - Bakı: Azər nəşr, - 1994. - 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsləklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 1999. - 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: [7 cildə], - Bakı: Elm, - 2000. IV c., - 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, - 2001. № 3. - s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. - Bakı: Nurlan, - 2003. - s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. dis. - Bakı, 2003. - 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., - Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siyahı №2, iş №26, vərəq.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*
Korrektoru: *Solmaz Babaşova*
Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 04.12.2023
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 16,0 ç.v. Sayı 100.

Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evində çap olunmuşdur.
AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bdumetbee@gmail.com
www.bsu.edu.az